

ماہوار

امرجلیل نمبر سہ ماہی

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراڻي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

معیاری ادب پیش کنند

ماہوار

سُہنی

آمر جلیل نمبر

آگست - ستمبر ۱۹۷۳ ع

نمبر ۸-۹

سال ۶

ایڈیٹر
طارق اشرف

سال ۱۹۷۳: ۲۰-۰۰

قیمت: ۵-۰۰

آپہنکاپی: ۱۰-۰۰

SOHNI

PUBLISHERS

F/45-760, WEST KUTCHA
HYDERABAD, SIND.

سُہنی پبلشرز

الہندو کچھو،
حیدرآباد، سندھ.

پنهجي طرفان...

طارق اشرف

امر جليل جي ڪهاڻين، فن ۽ شخصيت تي مضمون

۱۰	مولانا غلام محمد گرامي	امر جليل جو افسانوي فن
۱۴	✓ نسيم احمد کرل	جليل پدران...
۱۷	زيب ڀٽي	امر جليل جو رسائوي پهلو
۲۱	انور	امر جليل پنهنجي ڪهاڻين جي روشنيءَ ۾
۳۱	ڊاڪٽر غلام علي الانا	جليل جا افسانا پنهنجي نظر ۾
۴۰	عبدالجبار چرڻجو	هو ڪن ۾ هڪ سڃاتو
۴۳	✓ مہتاب محبوب	جليل بابت
۴۶	ممتاز مهر	امر جليل جو فن ۽ شخصيت
۵۰	غلام قادر ابن سوبرو	امر جليل، عظيم ڪهاڻيڪار
۵۵	سير محمد پيرزادو	امر جليل پنهنجي نظر ۾
۶۵	قاصر جناڻي	امر ۽ انجي اسرنا
۷۰	فيوم لالاڻي	امر، پنهنجو پسنديدو فنڪار
۷۶	عزيز ڪلمتي بلوچ	پنهنجو امر، پنهنجو حائين
۸۰	عنایت بلوچ	امر جليل، پنهنجي نظر ۾
۸۶	ڪي ايل تنها	اڄ به پنهنجي لاءِ ويڳاڻا
۹۳	✓ طارق اشرف	جليل، جيئن ڏٺو اٿم
۱۰۲	امداد حسيني	امر ۽ سندس لکڻي
۱۰۶	امداد حسيني	ڪجهه جليل جي باري ۾
۱۰۹	✓ سحر شهباز	درد جو سفر

امر جليل جي ڪهاڻين ۽ فن تي رايا

۱۵۶	نسيم احمد کرل، رسول بخش بلوچ، آغا شهاب الدين، ناليڪ مدنائتي، آغا سليم، هدايت پريم، آفتاب احمد لغاري، روض شيخ، خالق عارفي، داس وشن، محمد بخش ميجو، نور محمد ڪاپر، ڪريم بخش	ماهوار سهڻيءَ ۾ جليل امر جليل جي ڪهاڻين تي مختلف لکڻيون جا رايا.

صدقي، دالومل موتي، ني-
 انند توالي، شيار قلندري،
 سلطان وقاصي، الف اچايل.

پروفيسر حسن علي عبدالرحمان،
 محمد عثمان ذيلاسي، تنوير
 عباسي، يوسف شاهين، يوسف
 ميمڻ.

اڻ ڇپيل راي

امر جليل

۱۷۶	طارق اشرف	امر جليل، مختصر جائزو امر جليل جي ڇپيل ڪهاڻين، مضمون، تقريرن، شعرون ۽ خطن جي مڪمل فهرست
۱۷۷		شعر
۱۸۶	امر جليل	امر جليل جي شاعري
۲۰۰	طارق اشرف	اڻ ڇپيل انٽر ويو اوسجايل کان انٽرويو
۲۳۴	امر جليل	اڻ ڇپيل مضمون رڻ ڪڇيو رازو ٿيو
۲۴۲	امر جليل	اڻ ڇپيل ڪهاڻيون هڪي
۲۶۴	امر جليل	مائر سائو ساه
	امر جليل	نه تون آهين، نه مان آهيان

نوٽ: صفحي نمبر ۱۵۵ کان ۱۷۳ تائين فقط نمبر غلط آهن. صفحن ۾ فرق
 ڪونهي.

پروفيسر شاھ، سھڻي پرنٽرز (پريس) الهندي ڪچي مان ڇپرايو.
 ٽائٽل جي تصوير لاءِ ادارو ٽائيمز فوٽوز جو شڪر گذار آهي.

پڻهجي طرفان

سچ تي پهرو

▲ ادب آهون تي آهي، جيڪو سچ تي ٻڌل هجي. ۽ سچ کي وقت
وٺي نٿو سگهي. ادب پڻهجي دؤر جي ترجماني ڪندو آهي. ادب هر
دؤر جي تاريخي شاهدي ڏيندو آهي. ادب وقت سان سمجهوتو ڪڏهن
نه ڪندو آهي. وقت کي ئي ادب جي آڏو جهنگلو بوندو آهي. پوءِ
اهو سڳن آهي، بلڪه ائين ٿيندو آيو آهي ته سچ لکندڙ ادب تي
وقت جا حاڪم ڏسرا آهن. ڪن پهرين لالچون ڏيئي غريب ڪرڻ جون
ڪوششون ڪندا آهن، ۽ چٽا ضمير غريب نه ڪري سگهيا آهن، انهن
کي ڇڏيو ۽ ڇڏيو وڃي ٿو. پر سچ آهي، سچ فنا ٿي نٿو سگهي،
سچ کي ڪوڙ ثابت ڪرڻ وارا فنا ٿي ويندا آهن، ۽ تاريخ به سندن
نالن سان گڏ لحد، عياش، ظالم ۽ زاني جهڙا لقب ڇڏي ڇڏي ڇڏي
آهن. سندن پويون نسل انهيءَ ڳالهه کان ئي انڪاري هوندو آهي ته
ڪو هيءَ 'آهن' مان آهن.

▲ سچ کي ڪوڙ، ڪجهه وقت لاءِ نه ثابت ڪري سگهجي ٿو، پر
سڌن لاءِ نه. ڇاڪاڻ ته تاريخ، ماضيءَ جي ڪوڙ کي ڪوڙ ۽ سچ
کي سچ ثابت ڪندي آهي. تاريخ لکندڙ به ادب هوندا آهن. ۽ ادب
سچ ڳالهائيندو آهي. ۽ ڪوڙ ۽ غريب سان سمجهوتو نه ڪندو آهي. ۽
جنهن ادب سچ تي ڪوڙ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پڻهجو
ضمير وڪڻي ڇڏيو، ڪوڙ ۽ غريب سان سمجهوتو ڪيو. تاريخ ڪن
ڪڏهن به معاف نه ڪندي.

▲ عام پڙهندڙن کي شايد انهيءَ ڳالهه جو پتو پئجي نه سگهيو
هوندو، ڇاڪاڻ ته ڪنهن به اخبار ۾ اها ڳالهه نه آئي هئي. گذريل
سهيديءَ سچ لکڻ جي دؤر ۾، سون ٽي ۽ آسرجليل ٽي ڊي. بي. آر
تحت وارث ٺڪتا هئا. ڪارڻ اهو هو ته مان پڻهجي ايڊيٽوريل ۾
- سچ ۾ لکندو رهيو آهيان، ۽ جليل جي ڪهاڻي سرد لاش جو سفر،
جو چيسر. جليل تي وارث انهيءَ ڪري ٺڪتا، جو جليل اهڙي
ڪهاڻي چيو لکي، جيڪا آئين جي نظر ۾ انتهائي فحش، اسلام
خلاف آهي، ۽ ٻن مذهبن يا فرقن ۾ انهيءَ ڪهاڻيءَ ڪري فساد ٿيندا،
▲ پر درحقيقت سون ڪوبه اهڙو ايڊيٽوريل نه لکيو آهي، جنهن

مان ملڪ جي سلاستي خطري ۾ پئجي ويئي هجي. مون پوري سچائيءَ سان، حقيقتن جو اظهار ڪيو آهي. موجوده حڪومت طرفان شيندانن ۽ نبي-ويءَ تي هڪ اشتھار ڏيکاريو ويندو آهي: ”پريس کي آزادي عوامي حڪومت جو هڪ ٻيو نام.“ جيڪڏهن واقعي پريس کي آزادي آهي، ته پوءِ اسان تي ۽ ٻين اديبن تي وارنڊ چوڻ مون حڪومت جي هڪن خاصين، سنڌين سان ٿيل ڪجهه ناانصافين، حق تلفين ۽ سنڌين سان ٿيل زيادتن تي لکيو آهي. ڇا اهو لکڻ ڏوهه آهي؟ ته پوءِ اسين ڇا لکون؟ سنڌ حڪومت جي هڪ ذميوار آفيسر سان تازو ملڻ ٿيو. گالھين هڪندي هن صاحب مون کي چيو ته: ڏسو، اوهين سهڻيءَ ۾ جي-ايمر سيد کي ته سائين جي-ايمر سيد لکيو آه، پر صدر پتي کي ڦاٽندو ٿو لکيو. سان کيس چوڻ چاهيان ٿو، سائين، اسين صدر پتي کي نه فقط ڦاٽندو ٿو چوڻ لاءِ تيار آهيون، پر سنڌ جو سائين، ”اسانجي اکين جو تارو“ ۽ چوڻ لاءِ تيار آهيون، پر اسان کي پنهنجا حق نه ڏيو. اسين جي-ايمر سيد کي سائين چئو ٿا، ڇاڪاڻ ته هو اسانجي حقن لاءِ جدوجهد ڪري رهيو آهي، انهيءَ سزا ۾ سڌائين جيئن به، ۽ نظر بند رهيو آهي، ۽ اڄ به جڏهن اوائل منظور، جڏهن پوئين ۽ واراغداد ڪرايا، جنهن سنڌ ۾ تعصب ٿيل آهي، تان سڀ مقدما واپس ورتا ويا آهن، پر سائين جي-ايمر سيد جي نظر بندي جو مدو ٽن مهينن لاءِ وڌايو ويو آهي. عبدالرزاق سوڍي کي جنهن شهيد ڪيو، انهيءَ کي ٻڌي ڏنو ويو، انهيءَ جا جلوس ٻيا لکڙن، ۽ هو جلسا پيو ڪري. تازو لياقت آباد ۾ جن غنيا ڪري هڪٻئي، جن پوليس ڀارئيءَ جي آفيس کي ٻاهرون ڏنيون، پوليس اسٽيشن ۽ ليشنل ڀنگ تي حملا ڪيا، انهن کان معافون ورتيون ويون. ۽ انهن غنيبن کي آزاد ڪيو ويو. پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي واقعي ۾ جهليل سنڌي شاگرد ۽ سندن مائٽ اڃا تائين جيلن ۾ ٻيا هجن، ۽ در محمد اوسو روز پيو ڏسڪيون ڏي ته: وري ڪوڙ ڪيو ته اسين هميشه لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ تي بند ڪري ڇڏينداسين. جن ته يونيورسٽي در محمد اوسو جي ذاتي ملڪيت آهي، جيڪا هن پنهنجي هارين ۽ هڪدارن کي ڏني آهي، سو جڏهن به ڏسبو، ڪاٺن واپس وٺي ڇڏيندو.

▲ اسان کي چيو ويو آهي ته: اوهين حڪومت جي مخالفت ٿا ڪريو، ڇا ڪم بند ڪريو، نه ته اوهان کي سيڪٽرن ڏنيون وينديون. پر هوڏانهن سال اهو آهي ته ملير ڊائجيسٽ جي ايڊيٽر عبدالغفور ميمڻ

کي گرفتار ڪيو ويو، جنهن ويڙهي هڪ سرڪاري آفيسر جون تصويرون به ڇپيون ۽ سندس تقريرون به تازو اردو ڊائجيٽ پنهنجي ٽائيل تي باهر، رت ۽ مٿان نلوار (بي-بي جو نشان) ٽيبل ڏيکاري آهي، تنهن تي ڪا به ڪارروائي ڪانهي. پر سنڌي جي بزرگ ڪهاڻيڪار ۽ فنڪار ع. ق. شيخ ۽ عبدالفتاح (جيڪو فنڪار پڻ آهي) کي انهيءَ ڪري جيل ڪمائيو ويو، جو انهن امڙو ڪئنيڊر ٺاهيو، جنهن ۾ سنڌ ۾ باهه پريل ڏيکاري وئي آهي ۽ هڪ هفت ۾ بتدوق آهي. ۽ جيستائين اسانجي ڄاڻ آهي، انهن ٻنهي فنڪارن جي آغا تصوير ٺاھيل ئي ڪانهي.

▲ سچ ڳالهائڻ تي آهي ئي ناراض ٿيندا آهن، جيڪي پاڻ ڪوڙا هوندا آهن. جن پاڻ ڪڏهن سچ نه ڳالهائيو آهي. ۽ اهي، آهي آهن، جيڪي جليل جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' تي مڃيا آهن. آهي ڪو امڙو، جيڪو اهو ثابت ڪري ته جليل ڪوڙ لکيو آهي؟ ڇو ڪڏهن جليل ڪوڙ لکيو آهي ته پوءِ جليل تي ڪٿي عدالت ۾ مقدمو هلايو. گهرايو آهي ماڻهو، جيڪي ادب جا پارکو آهن، گهرايو آهي هاڻو، جيڪي فيصلو ڪن ته جليل واقعي فحش لکيو آهي. اردو جي مشهور ڪهاڻيڪار سنڌو تي به سٺن ۽ رجعت پسندن سندس پنجن ڪهاڻين تي فحاشيءَ جو الزام هڻي ڪيس هاريا هئا، پر ڪا به ڪهاڻي فحش ثابت نه ٿي سگهي. ڇو ٿو وڃي ته انهيءَ ڪهاڻيءَ جي ڪري فساد ٿيندا. انهيءَ ڪهاڻيءَ کي شايع ٿي ته سڀيڻا ٿيا آهن، پر اڄ تائين فساد نه ٺهيو، نه ماڻهو انهيءَ تان ٽڪريا به ڪونهن، پر جليل ۽ موٽي وارن ضرور ٽڪري ويا. سچ لکڻ کان ڪوبه اسانکي روڪي نٿو سگهي.

اسين انهن مان ٺاهيون، جيڪي سنڌي رسالن ۾ (شعرون ۾) اوهانکي ڳاريون ڏين، پر پڻا وٺي، انهن جي ساراهه ۾ رينڊو تي نصيदा پڙهن. اوهين نئين آئين ۾، سچ لکڻ تي پابندي هڻي ڇڏيو، پوءِ اسين قانون جي احترام ۾ سچ نه لکنداسين، پر انهيءَ جو اهو مقصد ڪونهي ته اسين ڪوڙ لکنداسين، نه اسين لکڻ ئي ڇڏي ڏينداسين. ڇاڪاڻ ته لکنداسين ته فقط سچ لکنداسين.

▲ مون ويجهڙائيءَ ۾، سنڌ حڪومت جي هڪ ذميوار آفيسر سان ڳالهائيندي چيو ته: توهان آخر ڇاهيو ڇا ٿا؟ توهان سمجهو ٿا ته اوهين سنڌي ادبين کي جيلن ۾ بند ڪندا، سنڌي شاگردن کي جيلن ۾ وجهندا، سنڌي رسالن تي پابنديون هڻدا، سنڌين تي سختيون ڪندا، ته سنڌي ڄاڻن مان ڪري جيئي پٽو، جا لورا هڻندا، جيڪڏهن

اوهان ائين سمجهو ٿا ته اها اوهانجي غاڻي آهي. ائين ڪرڻ سان اوهانکي ڪجهه به حاصل نه ٿيندو. جيڪڏهن اڄ اسانجا اديب جيل ويندا، رسالا بند ٿيندا، ته اسان، اسانجا مائٽ، اسانجا دوست احباب، سنڌي رسالن جا پڙهندڙ، سنڌي اديبن جا چاهيندڙ، سڀ اوهانجي خلاف ٿيندا. سڀ اوهان سان نفرت ڪندا. اوهان وڃائيندا پر ڪجهه حاصل نه ڪري سگهندا. انهيءَ آفيسر، اها ڳالهه قبولي ۽ مولتان منتقل ٿيو، پر پنهنجي مجبوري به ڏيکارڻائين.

▲ مونکي خبر آهي، اسان سنڌين جي خلاف جهنگو ڪجهه ٿي رهيو آهي، خاص ڪري سنڌي ادب ۽ اديبن جي خلاف، آهو مٿان ٿي رهيو آهي. گذريل مهيني سوتلي ۽ جليل ٽي جهنگي وارٽ ٺهڪتا هئا، سي به مٿان آيا هئا. انهيءَ جهنگي وارٽ ڏيڻ لائي، صاحب جي غط مان به ملي ٿو، جيڪو هن ٽي پرچي ۾ ڏنو ويو آهي. شايد اهي ڏيڻ لائي صاحب کي، جنهن ڪوبه ڀڄ نه ڪندي، اهو غط لکيو آهي، ته ساڻن گڏ جهنگي ٻيا ايڊيٽر ويا هئا. انهن اهڙي نه خاموشي اختيار ڪئي آهي، جو پنهنجي پرچن ۾ اشارن ۾ به ڪا ڳالهه نه ڪئي ائين. حالانڪه ڏهائي قصا ڪهڻائي پڌاڻائون ته پير علي محمد راشدي چورٿو ته مان ته ڪڏهن کان طارق اشرف ۽ آمر جليل کي جيل آڻايان، پر انهن کي سنڌ گورنمينٽ پڙايو ويئي آهي. سنهنجي وس ۾ هجي ته سڄي ڄمار جليل کي جيل ۾ رکان.

▲ پير صاحب، اسان ته فقط سچ لکيو آهي، ته اوهين ايترا مڃريا آهيو، اسان سنڌين جي حالت اها آهي ته اوهان ون يونٽ لهرائي ڇڏيو، تڏهن به اوهانکي ٻڌي ڏنوسين. اوهين چئو ٿا ته: سنڌ، مونکي ڏنو ئي ڇا آهي؟ ساڻين منهنجا وطن کان وٺيو ڪونهي، ڏنو آهي. اوهان ته سنڌ ون يونٽ کي ڏئي، پوءِ به پڇو ٿا ته سنڌ مونکي ڏنو ڇا آهي؟ هاڻ اوهين اسان کان نه پڇو، ته سنڌ مونکي ڏنو ڇا آهي. هينئر اوهانجي هٿ ۾ گهڻو ڪجهه آهي اوهين اسانکي جيلن ۾ لڳائي سگهو ٿا، اوهين اسانجين پريس کي ضبط ڪرائي سگهو ٿا، اوهين اسانجا گهر ڊهرائي هٽ ڪري سگهو ٿا، اوهين اسانجيون ڇيرون نارون مان پٽرائي سگهو ٿا. پر ياد رکجو، اڄوڪي تاريخ اسين ۽ اسانجا پويان لکندا، ”آهي ڏينهن ۽ آهي شينهن، اوهان لکيو هو. ”آهي ساڻهو، آهي ڏينهن، اسين لکنداسين تاريخ ڏاڍي ظاير آهي. تاريخ تي ڪنهن به ڊڪٽيٽر يا فرعون جو زور نه ملي سگهيو آهي، نه هلندو. اوهانکي سنڌ وارا اڳ ٽي چئن لفظن سان ياد

نه ڪندا آهن. نفرنن کي گهڻائين جي ڪوشش ڪريو، وڌايو نه. پنهنجي ٺاڪارين جو بدلو اسان کان نه ورتو. انهيءَ جي سزا اسان کي نه ڏيو. بهتر آهي ته سنڌ سان ٿيل نا انصافين جو سنڌ کي اجورو ڏيو. باقي هر ڀرو جي سختي، ظلم ۽ نفرت سان اوهان کي نه ڪو به فائدو نه وسندو. پر اوهين موجوده حڪومت کي به نقصان رسائي رهيا آهيو، جنهن اوهان کي اهو عهدو ڏنو.

▲ اوهان ’سرد لاش جو سفر‘ ته پڙهيو آهي، پر ڇا اوهان رشيد اختر ندوي ۽ رئيس احمد جعفري جا ناول ’دراگٽ‘ ۽ ’سهاجر‘ پڙهيا آهن؟ اوهان چئو ٿا ته ’سرد لاش جو سفر‘ فحش ڪهاڻي آهي. ته پوءِ سنڌ جي ڪهاڻين تي ڇا پابندي وجهو. اوهان مٿي مالش، گلابا ۽ اهڙين سون اردو ڪهاڻين تي پابنديون وجهو، جيڪي پاڪستان ۾ ڇپجڻ آهن. اوهان اردو جي ’روبي ڊائيجسٽ‘، ’مخبر راه‘ ۽ ’جسٽس‘ رسالا ڏسو. انهن جون ڏنليون ڏسو. اوهين سنڌي اديبن کي چئو ٿا ته: ’ڪٿي آهن آهي اردو رسالا ۽ ڪتاب، مون کي ڏيکارو، سائين، اسين ڇو ڏيکاريون. اوهان پاڻ وڃي ڏسو. جن اسانجا پرڇا اوهان کي نشان هڻي ڏنا. انهن سنڌ جي دشمنن کي چئو ته اڏوڏ جا اهي رسالا، ڪتاب ۽ ڪهاڻيون غاص ڪري ’ڪال ڪول‘ ڪتاب اوهان کي ڏهائين ۽ ڏيکارين. جيڪڏهن آهي اوهان کي ٿا ڏين ته پوءِ اسان کي نڪو، اسين وڪلينداسون.

امر جليل ڏهجو

▲ سٺيءَ جو هڪ بزرگ پڙهندڙ مون وٽ آيو، ۽ پڇيائين، ”اوهين هينئر امر جليل نسيب پڙهيا ڪيو؟“ ورائيس، ”ها.“ غارشن ٿي ويو. پڇيائين، ”اوهين غارشن چوئي ويا؟“ چيائين، ”نسيب ته سٺلن جا ڪهاڻي آهن، جليل ته اڃا جيئرو آهي.“ جواب ڏنومانس، ”چائين، اسين سنڌي مرده پرست آهيون. زندگيءَ ۾ غوين کي نظر انداز ڪري، فقط غامين کي ڏسندا آهيون، پر ساڳئي شخص جي مرڻ کانپوءِ غامين کي نظر انداز ڪري فقط غوين کي ساراهيندا آهيون. پر مان انهيءَ ڳالهه جو قائل آهيان ته زندگيءَ ۾ ئي غوين ۽ غامين کي ظاهر ڪجي. اسين جليل جي مرڻ جو انتظار ڇو ڪريون، جيڪو ڪجهه چوڻ چاهيون ٿا، جيڪو ڪجهه ڪسي بهش ڪري سگهون ٿا، سو سندس زندگيءَ ۾ ڪريون.“

جهڙيءَ سنڌ - جيئي سنڌي ٻولي

— طارق اشرف

آمر جلیل

گهاڻين، فن جي شخصيت
تي

مضمون

آمر جليل جو افسانوي فن
جليل پاران...

آمر جليل جو رومانوي پهلو
آمر جليل، پنهنجي گهاڻين جي
روشي ۾

جليل جا افسانا، منهنجي نظر ۾
پوڪن ۾ هڪ سيارو
جليل بابت

آمر جليل جو فن ۽ شخصيت
آمر جليل، عظيم گهاڻيڪار
آمر جليل، منهنجي نظر ۾
آمر ۽ انجي اتر

اس منهنجو پسنديدو فنڪار
منهنجو آس، منهنجو مائون
آمر جليل، منهنجي نظر ۾
اڄ به تنهنجي لاءِ ويڳاڻا
جليل، جيئن ڏٺو اٿم
آمر ۽ سندس لکڻي
گهجه جليل جي باري ۾
درد جو سفر

مولانا غلام محمد گراهي
نسيم احمد گول
زيب پٽي
انور
ڊاڪٽر غلام علي الانا
عبدالجبار جوڻيجو
ممتاز ۽ محبوب
ممتاز مهر
غلام قادر آين سومرو
مير محمد پيرزادو
قاصر حمادي
قيوم الاڻي
عزيز ڪلتي بلوچ
منيت بلوچ
ڪي ايل تلها
طارق اشرف
امداد حسيني
امداد حسيني
قمر شهباز

(نوٽ: مضمون جهڙي ريت
پهتا آهن، تهڙي ريت ڇپا
اٿئون. ط - ۱)

آمر جليل جو افسانوي فن

— امر جليل جو فن، هن دور جي معاصر فنڪارن ۾ امراڌي اسلوب ۽ ناثر جو هڪ عجيب انداز پيدا ڪري چڪو آهي، جهڙي محسوس ڪري سگهجي ٿو، پر بيان ٿو ڪري سگهجي. فلم مختصر نموني ۾ پنهنجي راه جو اظهار ڪري ٿو.

هڪ ڀيري چند فنڪارن اڳيان سوال آندو ويو ته 'افسانو' لفظ جي لغوي تعريف ڇا آهي؟ ۽ اڳيان علاوه ان جي فني تعريف ڪهڙي آهي؟ ڏٺو ويو ته بحث ساحتي هندي، وڏن وڏن معادري فنڪارن کي تهڪڻي وئي وئي. تمام گهڻي بحث کانپوءِ آخري ڳالهه اها وڃي پئي ته 'افسانو' آهي معاشري جي زندگيءَ جو ترجمان! ان تي سوال پيدا ٿيو ته آخر 'ترجماني' جي ڪهڙي ضرورت، جڏهن معاشري جي زندگيءَ جو هر پهلو اکين جي اڳيان موجود آهي، افساني ڇا چڱا بنا ڪردار به سڀني کي پاڻ سان ان تي ورائي ملي ته سماج جا مختلف چڱا مٿا پهلو، ان ڪري ظاهر ڪيا ٿا وڃن، جيئن پنهنجي 'اصلاح' ٿي سگهي. وري ان تي ترديدي بهار آيو ته 'اصلاح' لفظ خود ڇا آهي؟ ۽ 'اصلاح' ڇا سماجي طريقا ڪهڙا آهن؟ مذهبي روايتون، تعليم، ڪتابن جو مطالعو ۽ تربيت جا اصول ته اڳيئي موجود آهن، جي بلڪل نڪم ثابت ٿيا آهن.

وري سوال آيو ته اخبار جي خبر ۽ افساني جي اطلاع ۽ ترجماني ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ افسانن جي مختلف ٻلاڻن جو مواد ته اخبارن ۾ زور شور سان ڇپجي رهيو آهي ۽ معاشري جي گمديءَ حالت جي خبر نه اخبارن جي وسيلي ئي پئجي سگهي ٿي، باوجود ان جي، هڪ خبر کي ڪٿي ان مان افسانو ڇو ٿو بڻايو وڃي؟ هريس، دردورن، هرمندن ۽ هارين مان، رميدارن ۽ سرمه دارن جو ڌاڻ، ظلم ۽ شدت ته بلڪل عالم اشڪار آهي، جنهن جا سوين واقعا

روبرو ڏسون ۽ پتون ٿا، بلڪه ڪن واقعن جا ته تفصيل به اخبارن ۾ اچن ٿا. ڇا، ابلاغ ۽ اطلاع لاءِ انهن کان به وڌيڪه ڪي ٻيا ذريعا ۽ وسيلو به ٿي سگهن ٿا ڇا؟ ان سوال تي به ڪافي ڏي وٺ ٿي.

سهڻو جواب هي آهي ته انسان ۽ ان جي سماجي زندگي جي هر پهلو جي ترجماني، حيتري انساني ۾ ٿي سگهي آهي، اوتري به شعر و شاعري ۾ ٿي آهي ۽ دريافت ۾. انسانو، انسان جي ڪم ۾ به ڪم ۾ جذباتي عمل ۽ رد عمل جي اهڙي ته عادي، موثر، دلشس ۽ هونو تصوير پيش ٿو ڪري، جنهن کان پڙهندڙ جو ذهن، هر حال ۾ متاثر ٿئي ٿو. انهن ٽين مان ان نثر جو سلسلو وسيع ٿيندي ٿيندي، انساني حيات جا ٻيا به ڪيترائي حصا ۽ شعبا پهچي گهٽ ۾ اٿي ٿو. خاص طرح مان طبقاتي ڪشمڪش جا سڀ پهلو، پنهنجن مڙني خيالن سان ظاهر ٿين ٿا، اوتري قدر جو پڙهندڙ پاڻ کي اهڙي معاشري جو هڪ زندو سڃاڻي شروع ڪري ٿو، ۽ سمجهي ٿو ته اهي سڀ حالات ۽ واقعات ڇا نه سندس اکين اڳيان، يا سندس پاڙي ۾، يا سندس گهٽ ۾، يا خود سندس گذري رهيا آهن. انساني جي مختلف ڪردارن جي عمل ۽ خيال، ارادي ۽ نيت، ظلم ۽ تشدد جي اهڙي عڪاسي ڏسي، پڙهندڙ ۾ هڪ طرف نفرت ۽ حقارت ٿا پيدا ٿين ته ٻئي طرف اصلاح ۽ تبديلي جو منجهس پر جوش طوفان ٿو پيدا ٿئي. ٽين طرف همدردي ۽ پيار، حير خواهي ۽ انسان دوستي جو اڻ مٽ جذبو ٿو پيدا ٿئي. اثر پذيري ۽ اثر انگيري جي ان عالم ۾، پڙهندڙ نه فقط سچ ۽ ڪوڙ، جيئي ۽ ڏاڍي، ظالم ۽ مظلوم جي سماجي پس منظر کان واقف ٿو ٿئي، پر ان نثر ۾ ماحول ۾، مذهب جي آڙ ۾ پيدا ٿيل مقدس روايت، سماج پاران پيدا ڪيل محترم ٻڌل، علت ۽ معلول، سبب ۽ مسبب الاسباب جي سماچار ۾ ٿاڻل مظلوم جي اصل حقيقت جي کيس خبر ٿي پوي. آخرڪار منجهس سماجي شعور ٿو پيدا ٿئي. جنهن سان هو سماج جي پوري تشڪيل، ان جي بنيادي غلط عاصرن، ان جي لغو ڪردارن، انهن جي طريقه ڪار، انهنجي نقاب پوش نقب زنيءَ کي نه فقط سڃاڻي ٿو سگهي، پر پاڻ ۾ هڪ قسم جي اخلاقي ۽ اصلاحي ’بعوت‘ ٿو

محسوس ڪري، ۽ پاڻکي اهڙن سماجي بدڪردارن کان الڳ رکڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ۽ ٻئي طرف، سماج جي اصلاح جي مختلف شاخن ۽ شعبن سان پاڻکي وابستہ رکندي، روحاني مسرت ٿو حاصل ڪري. اڳي هلي اهڙن باغي قسم جي بغاوت پسند فردن جي ذاتي عمل ۽ ڪردار سان، توڙي فن ۽ فڪر سان، توڙي بيان ۽ تحرير سان هڪ اهڙو زندہ، باشعور، روشن ۽ تاباڪ، قلمي ۽ علمي، فني ۽ فڪري، خزانو ٿو پيدا ٿئي، جو ٻين هزارن غير واقف ماڻهن کي، متاثر ڪري، پاڻ سان ٿو ملائي، ان طرح سان اهڙن باشعور فردن جي لکڻن ۽ خيالن کي پڙهي، ڪو اجتماعي نظام ٿو پيدا ٿئي، جو نظام ۽ مستحڪم ٿيڻ ڪنهن به معاشرتي ۽ ان جي محافظ سڀني غلط فوٽن، روايت، روايت، سياست، نظام ۽ آئين حيات کي بدلائڻ لاءِ ڪاميابي ٿو حاصل ڪري.

فڪر ۽ خيال، شعور ۽ ڪردار جي اصلاحي، انقلابي ۽ احتجاجي تبديليءَ لاءِ، جهڙو انسانوي فن، نيربهدف ٿو ثابت ٿئي، اهڙو نه ڪو تاريخي فن ٿو ثابت ٿئي ۽ نه ڪو شعر و شاعري، اها ٻي ڳالهه آهي ته داستان سرانيءَ ۽ مائٽ آرائيءَ کي افسانو نه سمجهڻ گهرجي.

انساني جي افاديت جو وڏو فڪر انگيز پهلو اهو به آهي ته افسانو نه عوام جي زبان آهي، نه ان سان گڏ، انسان ۽ معاشرتي جي حالات ۽ جذبات جو ترجمان به آهي، زندہ واقعات جو مختصر به آهي ته بدڪردارن جي پيدا ڪيل مهاڃار کي ڦهلائڻ ۽ کوليڻ ۽ جاسوس به آهي. افسانو اهڙو نفاذ آهي جو فڪر ۽ خيال جي نفسياتي پردن ۾ لڪل حقيقت کي به نهايت فني حڪمت سان ظاهر ڪيو ڇڏي.

افسانو، بهرحال انسان ۽ ان جي معاشرتي جي باهمي غلط توڙي صحيح تعلقات کي ظاهر ڪندڙ 'فن' آهي، جنهنجي افاديت، عمومي آهي، ۽ جنهنجي افاديت جو وسيع اثر، مذهب جي آڙ ۾ پيدا ٿيل غلط روايت کان وٺي روايت ۽ سياست تائين حاوي آهي. مون ان معيار تي، اڪبر خليل جي فن کي پڙهيو آهي ۽ پر ڪيو

آهي، ۽ ان جي هر فني بهلوءَ تي غور ڪيو آهي. امر جليل جو ڪجهه به لکيو آهي، ۽ جيئن به لکيو آهي، اهو فن جو اعليٰ مثال آهي. عمر بخت دهر وارن کي، حڪم هٿن تي، امر جليل جي فن مان ڪجهه اجسيت ضرور محسوس ٿيندي، پر ان ۾ نه فن جو ذوق آهي ۽ نه فنڪار جو گناه آهي. پهتجو ذوق ئي خام هوندو، ورنه فن، پهتجي تي حرالت جي حيثيت مان اعليٰ مقام تي آهي. هت اکر امر جليل جي 'فن' مان ڪي شاهڪار ٽڪرا ڏيان ها ته پوءِ ائين ڪرڻ مان دفتر ڀر جي وڃي ها. في الحال هن مختصر راه تي اڪتفا ٿو ڪريان. ان مان گذفنڪارن کي به عرض ڪندس ته هو پهتجي سروح ۽ پسديده انداز کي فوري وقت جي لاءِ نظر انداز ڪري، امر جليل جي فن تي ٻيهر غور ڪري، پهتجي لاءِ ڪا نئين واٽ ڳولن، ڇو ته 'زبانو سندن فن کان گهڻو اڳتي وڌي ويو آهي'.

چنچر جو ڏينھن

چنچر جو ڏينھن ايندو آهي، منهنجي لاءِ پاڻ سان عذاب آڻيندو آهي. دل اڪيلي، ملول، وياڪل ۽ وڳالي ٿي ويندي آهي. ذهن زخمي ٿي پوندو آهي. تصوراني ڪاڪ جي ٿڪ، ٽڪرا ٽڪرائي ويندي آهي، ۽ منهنجو سرڪش روح ڌرتيءَ کان آسمان تائين ۽ آسمان کان عالم ارواح تائين، سرل سرل پڪاريندو رهندو آهي. نڌن، ماهوسين، اسيدن، کي ڏسپ ڏينديون آهن، ۽ مان گهٽل گهٽل آه کي سامه ۾ سانڍي، ڪنهن ڌنڌي واٽ لاءِ واجهائيندو رهندو آهيان ۽ پوءِ حذمن چنچر جو ڏينھن اکين اڏو پهرندو، سڙندو ۽ ڪاٺيو ڪندو ويندو آهي، ۽ شام کي ويجهو پوندو ويندو آهي، نڌنن دل جي دنيا تي ماتم ڪندي، اوندم چانچي ويندي آهي، ۽ ڪائنات جي ڪپ ڪوچ جون ڪنگريون ڪرڻ لڳنديون آهن.

- امر جليل ڪهاڻي 'رندگي ۽ زهر'

جليل بدران....

سال ۱۹۵۹ جي اڳواڙي دني يا ۱۹۵۸ جي پوڙي مان ايس هر ڪاليج ۾ بي. اي جي آخري سال ۾ هوس. پويان ڏوڪڙون، موڪلڻ وارا سڀ مٽ مٽ چئرا جا گدا هئا ۽ ڪنهن تي هئا سو ماني ڏيڻ تي هئي ۽ موچڙو گهٽ هو. ان وقت تائين نئين زندگي ۽ نين رسالن ۾ ٻئي ترجما ۽ ٻئي ڪهاڻيون ڇپجي چڪيون هيون، سو موهان ۽ اونهري کان گهٽ نه ڪنهن تي اک به ڪونه ٻڌندي هئي. ويتر جو سڌيءَ جا مشهور ڪهاڻيڪار شيخ حفيظ ۽ رباني پارا جي اکين سان ۾ هاڙي هئا ۽ پڻ کي ڀڄي به ڪونه پيارندا هئا، منهنجي لاءِ ٻڌايلو ڇڏي وڃي پنهنجي پنهنجي ڪار ڪري لڳا هئا، سو مان ڪڪاڻڀري مان درخت ٻڌي ويو هوس. چوڌاري نظر ڦيرائي هئي ته ڪو ڪوٺو هو، مگر آڏو ايسو هوس ۽ ٻيو ڪو نه. استاد غلام مصطفيٰ شاه به منهنجي لڏي طبعيت ڏسي رهندو اڳوڻي جي گهٽيلي ٻڌي هئي، سو ڪاليج جو ڪار ٻائي ٻيو ٻسار ڪندو هوس. عالي پيرڊن ۾ چوڌاري چوڪرن ۽ چوڪرين جا سڙا هوندا هئا، اهي چوڪريون جي ڪڏهن ماسي معرفت ڌريءَ جو ديدار به نه ڪرائينديون هيون، سي ڪاڌ ڪهاڻي ڪشي زوري اچي گل ٻوندون هيون ۽ ٻئي گهڙيون ڏيڻ تي سڪو ديدار ڪرائي نوبتو ڪري وينديون هيون. الهن تي ڏينهن ۾ ڪو ٻار هنڪي وٺي، موڪي گوليندو اچي هٿ ڪراس ڪائن روم جي پامراڻ پوتو هن سان هڪ ملائندي ڇپائن، هن مان ملهه هي ائيني قاسي جليل. ڪهاڻيون لکندو آه.

مان هن ڏٺون ڏٺو، رنگ جو مالورو، بت جو جائزو. اهو ٻيو جهڙو جهاني، کيس بي دليءَ سان ٻئي آڱريون ڏيڻ جي ڪوشش ڪير ٻه هن منهنجي هڪ کي ٻنهي هٿن سان اڏو ته ڇهيو ته جڻ ڪو بل ڇهيو... ڏو هجي، مان ڏس تي هنن ۾ پاڻ گهڻو ٿڌو، مگر ڪنهن ئي رسائي ۾ هجي ڪا ڪهاڻي چيل ياد ڪونه آئي. ايون ڏينهن ۾ سڌين ٻڌو رسائي تي ته جا ٻورو وٺي تي به ڪونه هو. مون کانئس پڇيو:

”گهڻيون ڪهاڻيون لکيون ائين؟“

”ٻئي لکون ائين، پر ڇپ ڪا ڪونهي.“

”نئين زندگي ۾ چوند ٿو ڇڏين؟“

”نئين زندگي؟“ ٿري گھٽ هن کان ٿڌو ساهه نڪري ويو، ڇڻ
چوندو هجي اهڙي مڪئي قسمت.

”هه؟“

”نوهان پنهنجي منگرن ۾ ڇڏيو.“

”هان مڪين ٿو ڇاڻي سگهان، نون ت هتان جو استودنت به
ڪونهين.“

”ٺالي ٺالي نهي مونکي ڪو اعتراض نه ٿيندو، جنهن ٺالي ۾ وڏو
هي ڇڏيو.“

مونکي هرڪو نڪري ويو. سندس اکين ۾ بي پسي، اداسي
هئي. هو ايترو نه ڪڪه ٿي پيو هو، جو هڪي هينر ڪو، اعتراض
ڪونه هو ته ڪهائي سندس ٺالي ۾ نه ڇڏي، ٺالي ڪاري مڪئي هي
ٺالي ۾ ڇڏي، پر ڇڏي ضرور.

”اڀري اٿي؟“

”ها.“

هن مونکي ٻئي ڪهائين ڏنيون. مون فرصت ۾ سندس ڪهائون
پڙهيون. جهڙو دٺ ڀرتي، جهڙو ڪرڻن گرهال هاءِ، ڪو به فرق ڪونه.
اهڙي ٻلاٽ، اهڙي ئي ڪردار نگاري، لائڪن ۽ لائڪائن جا سلا به
ساڳيا. اندر، آڻا، دٻ، هرڪاش، سڄو لاهالي عاشق ۽ محبوب ٻول هو
گلهه ۾ ٻراسون، هر جاء تي اٽڪڻڪ، مون سندس ٻه ڪهائون ٻهر
جا به، ۽ ڪڪه ڪڪش، جن ۾ ٿوري گھڻي ست ست ڪري، چوندِي رکيون.
۽ نهن ۾ انڌي ڪهائي ردوبدل ڪري منگرن ۾ ڇڏي، انهن مان
هڪ ڪهائي ته هڪ چوڪري جي ٺالي ڇڏي، جنهنڪي ڪهائڪار
ٻڄڻ جو عوق هو، پر ڪا سٺي ڪهائي لکي نه سگهي هئي. اها
چوڪري به خوش ٿي وئي ۽ جليل به پهڪڻ لڳو. منهنجي مغرن جو
به ڪهائس جو حصو وريدار ٿي ويو. مزي جو مزد ته پئجن تي به ٿورو.

ٻئي سال مون ڪراچي ڇڏي اچي پنيون منڃايون. لکڻ ۽ پڙهڻ
جي نڍي هوندي کان ڇا سٺي ڀل هئي، تنهن ڪيئن پني ائين جد
ڇڏي. جملي رسالا مون وٽ اڀدا رهيا. انهن ڏينهن ۾ ڏٺو ته هر رسالي
۾ هو ڇڄڻ لڳو. روح رهاڻ، مهراڻ، نئين ولدگي، سهڻي، بادل مطلب
هر رسالي ۾، هر هٿ حاضر. ٻالي اڳيان سو اسر ڇڏائي ڇڏي هئائين.

منڊ منڊ ۾ ڪهاڻيون اهي ساڳيون دت ڀارتي جهڙيون ۽ ڪرشن گوڀل
 عابد جهڙيون. پر هوربان هوربان ان ۾ تبديلي ايندي ويندي هئي. هڪ
 ڪهاڻي چڱي ته ٽي ڪهاڻيون ٽرنش. هو ان دور ۾ پاڻڪي هر هنڌ
 ڇڏائي ايترو سالن ۾ نه ڇڏڻ جو بدلو وٺي رهيو هو. انهن ڏينهن ۾
 دوستن وٽان خبر پئي ته هن وٽ ڪهاڻين جو وڏو ست پيرل آهي، جتان
 هر اڀيتر ڪي راضي ڪيو آهي. انهن ڏينهن ۾ اڀيترن لاءِ به هو
 انڌن ۾ ڪٿو راجا هو، جو پوڄن ۾ ۽ ۾ صرف هو ئي هو ۽ سڌو ٻڌو
 پيو هو. پوهنڙن کي به ان ڏڪار ۾ ڪهاڻيون پئي مليون جي ڇهروڻ
 به هيون ۽ ليون به. ڪهاڻين جا ڏانڊا به سڙدار هئا. سٺ سٺ ڪاٺو
 پوهنڙ تڙيون وڄائيندو هو ۽ جليل لاءِ هڪ هڪ هرا جو نعرو هڻندو
 هو ۽ ڪهاڻي پوري ڪرڻ کانپوءِ ٿانڪ جهان وار ڪنڊرائي، گچي جا
 پتڻ ڪولي پٿارن جا پاڇا مٿي ڪري مذهب کي ڳارئون ڏهندو هو.

هينئر، جليل جو سڀ کانپوءِ لکڻ لڳو. واپوڙو ٻڌي ويو آهي ۽
 ٻين ٻين کي هڪه ٻن وانگياڻ اڏائي ڇڏيو آهي. کيس سڀڪو ٿو
 سڄائي ۽ ٻين کي ٿانڪ وارو به نه. هو اڃا حال حيات آهي ته دٻس
 ٺهڻ ٿو نڪري، پر مريحت حفيظ جا هڏا به سڙي وياءِ پر مٿس ڪٿي
 به نه پوئڪي. رڳو ڪول ته جليل، ٽي-وي ڪول ته جليل، شامون
 سنهائين ته به جليل سان. ٻيا سڀ ڄڻ ته لالچ واه جا ڇڙا آهن. ٻيا
 هڪ هڪ ڪهاڻي تي ٻارن ٻارن مڃتا مڃن، هڪي رڳو ست
 ۾ هڪ وڃڻ جي دهر آهي. خير وقت وقت کي سلام آهي، جنهن کي
 ٻين چاهي سوئي سهاڳڻ آ.

مان سوچين ٿو ته جيڪر مان بنگلہ دٻس جو هجڻ ۽ کيس
 جليل پٿارن ڏنل مڏي ڪهان ها.

❖ گذريل ڇهن سالن ۾ مان سڀڪجهه ٽي مڱهو آهيان، پر چور ۽
 وڏو ماڻهو ٽي نه مڱهو آهيان. مان انهن هزارن - لکين انسانن مان
 هڪ آهيان، جيڪي آفس ۾ ڪم ڪندي ڪندي ڪٽندڙ دهن ٽي
 ويڊا آهن ۽ حالتن جي گهاٽي ۽ پهنجو وجود برقرار رکڻ لاءِ
 جدوجهد ڪندا آهن. اسان اڪارن ۾ ملڪ جي خوشحالي ۽ جوان
 خيرون پڙهندا آهيون ۽ خوش ٿيند آهيون.

آخر جليل ڪهاڻي 'هڪ دل جي اڪيلائي'

امر جليل جو رومانوي پهلو

ڪاليج جي ڪيمسٽري ليڪچراري ڪوٺڙيءَ ۾ ڪي استاد دوست وٺيا هئا. ڇاهر جي چڪڪي سان ڪچهري به پئي هلي. ڪلاس ڪونه ٿي هليا. هو ڪورس ختم ٿي چڪو هو ۽ ڪاليج کي گرمين جي موڪل ملڻ جو آخري معنو هو. استادن ۾ هڪ انگلي پروفيسر به ويٺو هو. هو اسان کي ٽيگور جا گيت ۽ شت ڇانور جي ڪهاڻين جا ڪردار ٻڌائيندو رهندو آهي. موت سوليءَ جو نرو پرڇو هو جهجهي پوئين پيچ تي 'امر جليل نسر' نڪرڻ جو پڙهي ڪيمسٽريءَ جي لوحون استاد بلوچ ڇو پارهه ۽ وري ڪهڙي شخصيت پرستي؟ (بلوچ ٽيڪ سائنس جو ماڻهو هوندي به ڪڏهن ڪڏهن کيس اڪيلائيءَ ۾ ڪو رومانوي شعر يا ڪهاڻي ٻڌائيندو آهيان ته دل کولي داد ڏيندو آهي ۽ امر جليل جي لکڻيءَ کان ڏاڍو متاثر آهي). بلوچ جي انهيءَ ريمارڪ تي مون چئي ڏنو ادا، اسين جيتري ماڻهو هو قدر ڪونه ڪريون باقي پراڻي روايت رکي سرڻ ڪاپوه ماڻهو ڪي مٿي تي کڻندا آهيون. امر جليل جي سڌي افسانوي ادب جو هن دور ۾ ڪو جواب ناهي. سندس فلم مان هر نڪتل شيءِ تير ڌارا به آهي ته اسان پڻ تنهنڪري امر جليل به اسان کي اهو ئي پيارو آهي جيتري سندس لکڻيءَ جو 'امر جليل نسر' ۾ سندس شخصيت نه پر سندس لکڻي تي ئي لکڻو آهي. انهيءَ ڪري مون به امر جليل جي لکڻيءَ جي مختلف پهلوئن مان سندس رومانوي پهلوءَ تي لکيو آهي.

امر جليل ڪڏهن کان لکيو ۽ ڪيترو لکيو آهي ان حساب ڪتاب ۾ مان پوڻ نٿو چاهيان، پر مون گهڻو ڪري سندس سڀ ڪهاڻيون سڌ ۽ هند ۾ ڇپيل پڙهون آهن. امر جي ڪهاڻين ۾ ڪوڙاڻ به آهي ته ظاهر ۽ ڪالهه چرچي ۾ چئي ڏيڻ جي آتم خوبي

پڻ آهي. طنز ۽ مزاح سندس ڪهاڻي ۾ جو موضوع ۽ ڏاڍو رهيو آهي پر گهري نظر وجهڻ مان ڪهاڻي ۾ جو روح روسائوي پهلو ٿو اختيار ڪري. مونکي اتر جليل جي ڪهاڻين ۾ سندس زندگي ۾ جا نوس تجربا به نظر آيا آهن ته سندس زندگي ۾ جو عڪس به، هسند نه سندس سڀ ڪهاڻيون اتر، پر جن ڪهاڻين مونکي بيحد متاثر ڪيو جن ۾ جملن جي خادوگري کانسواءِ روسائوي رنگ ۾ روح رڙندو محسوس ڪيم ۽ س جي پڙا کي پيش ڪرڻ جو فن مونکي سمجهوڙيندو آهي، تنکي پڙهي اتر جليل جي فلم جي سگهه کي سلام ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان.

مونکي اتر جليل جي ڪن ڪهاڻين بيحد متاثر ڪيو آهي هن ۾ سندس روسائوي پهلو آڃاگر آهي.

دل جي ڏٺيا، هيءَ ڪهاڻي سندس افسانن جي مڃڻو آهي 'دل جي دٻا' ۾ به شايع ٿيل آهي. هيءَ ڪهاڻي چند دوستن جي مزاحيه ڪردارن تي ٻڌل آهي، پر هڪ ڪلارڪ جو ڪردار منجهس انفرادي حيثيت ٿو رکي. جيڪو 'ورڊ' معنيٰ جي هل ڀرڻ تي پهچي زندگي ۾ جو داغ لڳائي ٿو ۽ سندس ساري روسائوي ماهر معنيٰ جي پويان آهي. شاعرن ۽ نسا ۾ روسائوي ڪردار آهن، سندس هي جملا ناآسدي ۽ نراسائيءَ جي ڪيڏي نه ترجماني ڪن ٿا: آسڻون ناآسديءَ جي غمساڪ اوڏم ۾ پوئتيون کانڻ لڳيون هون. حسرنون واريءَ جي ڌڙن هيٺان دفن ٿي ويون. شاعرن ۽ نسا جو ٻار ڪيترن تماشن تي مدار رکندڙ آهي، جنهن مان سڀ کان وڏي تماشا - يلاپ معنيٰ شادي آهي. شاعرن هڪ هنڌ نسا کي انتظار ڪرڻ لاءِ چوي ٿو: 'هڪڙي ڏينهن اسانجي روح جا رخر ڀرجي ويندا، دل جو درد گهٽجي ويندو. هڪڙي ڏينهن اسانجي صحرا جهڙي سڄي زندگي ۾ خوشين جا رابيل وڇائجي ويندا.' آخر ۾ جڏهن شاعرن، تماشا جي تماشن کي پورو نٿو ڪري سگهي ۽ هو به ٻئي سان موٽڻ ۾ سوار ٿي وڃي ٿي ته شاعرن ڪڏهن من کي پڙا ڏيندڙ جملا چيا آهن: 'سهجي سهر تي ويران سرڪ ٿري آڻي ۽ ٽٽل تاري وانگر روشني جي ليڪ ٺاهي ملبوسي' جي ڀات اوڏايم ۾ گهر ٿي وئي.

شڪست: امر حبل حي هي ۽ ڪهاڻي جنهن مونکي بيحد متاثر ڪيو. سندن ڪهاڻين جي ٻئي مجموعي ۾ 'جڏهن مان نه هوندس' ۾ آهي. هن ڪهاڻي ۾ مونکي ڪي ڏينهن ذهن کي وڪڙ وڌا هئا. چون ٿا ته دلپ ڪمار جڏهن جذباتي ڪردار ادا ڪندو آهي ته شولنگ ڪٿي به هو ڪلاڪ ڏيڍ ڪنهن سان ڳالهائيندو آهي. مون به جڏهن اسر جي ڪهاڻي 'شڪست' پڙهي ته ڪي ڏينهن مون کان پڙهڻ لکن ڇڏائجي ويو ۽ هن تي اها ڪهاڻي ڇانئجي رهي هئي. مونکي پنهنجي حقيقت جو عڪس ان ۾ نظر آيو. اسر حبل کي هڪ ساراھ ڀريو خط لکن جو سوچس ۾ ڪيس لکي نه سگهس ۽ هڪ ڏينهن اوربٽ هوٽل حيدرآباد ۾ گذريو ته ڪيس ۾ نه پنهنجي ڪتاب 'جڏهن مان نه هوندس' مان فقط هڪ ڪهاڻي 'شڪست' ڏاڍي وڻي. پاڻ هڪي سرڪ ۾ ڇپائڻ: مهرباني. شڪست جو ذڪر ضروري نه آهي. هن ڪهاڻي ۾ شڪست کي شڪست ڏيڻ جو انوکو انداز آهي.

هڪ ڏور جو هائڊ: هتي ۽ هي ڏسمبر ۱۹۷۲ع واري پرڄي جي هي ڪهاڻي ڄاڻ آهي. هي ڪهاڻي هڪ اهڙي دور جو مائٽ آهي. هو روسي زندگي ۽ هي هر دور ۾ اهڙو مائٽ رولما ٿيندو آهي. جڏهن من جي مورني ٻڌائي ڪنهنڪي پنهنجو ڪيو آهي ۽ سماج ٻهي کي ملڻ جي سرل کي مٿاڻي سڌڻ وائون وڃائي وهندو آهي ته وڇوڙو وڙ ڪندو آهي ۽ پاڻ من جي مورني جو اوجاري شعبي ٻوندو آهي. پوءِ انهيءَ بوجا ۾ هوندي آهي مائٽ فقط من جي پٽ. انهيءَ پٽ جي پٽ تي جڏهن محبوب ملندي آهي ته چاهت جا ڇاڪ چڪي ٻوندا آهن. اهڙي ئي هڪ پٽ تي. اسر کي به ريل جي اسٽيشن تي پنهنجي وڃايل واٽ يعني محبوب ملي ٿي ۽ اها به ساڳي پٽ جي پٽ جو دڪر ڪندي آهي ته جدائيءَ جا داغ ڌوپي ٻوندا آهن. هر اني به اسر جي محبوبا گاڏي ۽ چئن ڪري وڇوڙو وڃي ۽ هر ٻي ڪندڙ جي ملڻ جي سرل انهيءَ گاڏي وانگيان نڪري وڃي ۽ وڇوڙو وري به پنهنجي ورن وڪڙڻ ۾ وڃائجي ويندو آهي. ان ڪٺو ڪي لندر جا ارمان ۽ آڌار

اُنڌا آهن سي جيڪ ۽ سوز جو ماتر معلوم ٿيندا آهن ۽ ماڻهو ۽ نڻ
هڪ ماتر جو دؤر گذرندو محسوس ٿيندو آهي جهڙي اسر جليل
به محسوس ٿيندو پائنجي ٿو.

اسر جليل جو 'سرد لاش جو سفر' سهڻي سائنسي حموري ۱۹۷۳ع
وري پرچي هي عظيم ڪهاڻي آهي. جنهن ۾ جيتوڻيڪ روساڻوي
ٻهلو نه آهي، پر تڏهن به هي ۽ ڪهاڻي هڪ وار هڪدم پڙهندڙ ڪهاڻي
آهي. هڪ صبح موبل پروفيسر پير سرهڻي مليو، چيائين: 'رات
سهڻي ۽ هو سائنس پڙهيس، پهرين اسر جليل جو 'سرد لاش جو سفر'
پڙهيس ۽ ڏهڪ پڙهن ڇڏي ڏن، جو انهي ۽ ڪهاڻي ۽ کان وڌيڪ
ڪهاڻي ٻي ڪا به ٿي سگهي.' مونکي انگريزي ۽ اردو ۾ هي
افسانوي ادب پڙهن جو تمام گهڻو موقعو مليو آهي. سرد لاش جو سفر
پڙهين ته مونکي سٺو جو 'نڌا گوشت' ڏهن ٽي ٽري آيو، جنهن هندستان
جي ادبي دنيا ۾ طوفان مچائي ڇڏيو هو. جڏهن اسر جليل جي هي ۽
ڪهاڻي پڙهين ته مونکي سٺو جو مقام سرچيت مهام ۽ ارنيسٽ
همنگوي ۾ ويچارا لڳي رهيا هئا.

اسر جليل جي ڪهاڻي ۽ جي هر ٻهلو ۽ نڻ گهڻو ڪجهه
لکي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ اڄ به اسر جليل جي روساڻوي ٻهلو ۽
ٽي پوري ۽ طرح لکي نه سگهيو آهيان، تنهنڪري شايد پڙهندڙن ۽
اسر جليل جي فن سان انصاف نه ڪري سگهيو هجان، جو ذهني
پریشاني ۽ سن جي پڙا مونکي گهڻو لکن نه ڏنو. سهڻي پياري
۽ طارق اشرف خان واعدو ڪري ويٺو هوس ۽ اسر جليل تي لکن
جي ڇوڪرا به هئي. بهرحال آخر ۾ اڄ وري به اٿس چوڏهن ته اسر
جليل به اسانکي ٻڌوتي ٻارو آهي جيتري سدس لکڻي. اڄ اسر جليل
جي فلم جي سڳهه کي سلام ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان.

امر جليل

پنهنجين ڪهاڻين جي روشنيءَ ۾

سنڌي ادب جي وڏي ۾ وڏي ترنڊي اها آهي ته ان ۾ تنقيد ڪانهي،
۽ هي آهي ته اها نالي مقرر آهي. عام لطف کي ڏري گهٽ ٿي سگهي
ورهي ڪدرڻ ڪانهي نه ڪو نقاد نه مليو آهي نه پوءِ اواز ۽ اسر کي
ڪڍڻ ملندو.

ڪنهن به شهبازي تي تنقيد يا ڪنهن فنڪار جي اوڻاڻ ۽
ڇاڻاڻ جي برڪت اهو ماڻهو ئي ڪري سگهندو، جيڪو عالمي ادب
جي روشنيءَ ۾ سنڌي ادب کي ڪا جاءِ ڏئي سگهي. اسر جو نقاد
اهو ئي سگهي ٿو، جنهن دنيا جو افسانوي ادب پڙهيو هجي ۽ مختصر
ڪهاڻي جي سٽ تي عبور رکندو هجي. هن ۾ ايتري ڄاڻ هجي جو
جتي 'اسر' ڪا اوڻائي ڇڏي ويو هجي، ان کي دنيا جي ادبي مروج
اصولن تحت پورو ڪري سگهي.

فرانس جي هڪ برڪ نقاد 'آلسٽر ڪروسي' چيو آهي
ته 'ڪنهن هن کي تخليق ڪرڻ ۽ ان مان محفوظ ٿيڻ کان ان تي
تنقيد ڪرڻ مشڪل آهي.' ڇاڪاڻ جو مڪمل نقاد اهو آهي جنهن
۾ تخليقي مادو موجود هجي، جنهن ادب جي مراد (حظ حاصل ڪرڻ)
ڇڏي، طرح حاصل ڪري سگهي. (مٿي ادب جي مراد بابت نقاد
هو ئي خيال پيش ڪيو ويو آهي.) ڪڏهن ڪنهن فنڪار ۾
تخليقي مادي سان گڏ تنقيد شعور هوندو ته هو هڪ مڪمل فنڪار
لڳو ويندو. ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي تخليق کي ڇڏي ڇالي پيش
ڪرڻ جي صلاحيت رکندڙ هوندو. هاڻيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن
ماڻهوءَ وٽ تنقيد جو عبور هوندو ته هو ادب سان مڪمل طرح
محفوظ ٿي سگهندو. اهو ان ڪري جو جذمن ڪو شهبازو
جمالاني (Aesthetically) نقط نظر سان توڙي عمل جي بنياد

تي (Rationally) مڪمل نظر ايندو، تڏهن ئي ان مان وڌيڪ لطف حاصل ڪري سگهيو.

هڪ مڪمل نقاد جي وصف جي - هو گ 'هيٺين' ريت بيان ڪئي آهي: 'ماضيءَ جي پس منظر کان سواءِ حال تي لکڻ صحافي ٿيڻ آهي ۽ حال کي نظر انداز ڪري رڳو ماضيءَ جي ايتار نصايب نقاد ئي ڪندا آهن. هڪ آدرشي نقاد هنن ٻنهي کان مٿڀريو آهي.'

امر جليل کي ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ جيئن مون ڏٺو آهي، ان بابت ڇا اکر لکندس جيتوڻيڪ ان مان تنقيد جي ادبي اڌب ختم نه ڪانه ٿي سگهندي.

امر تي لکڻ کان اڳ مختصر ڪهاڻيءَ تي لکڻ ۽ ان جي واقفيت ضروري آهي. مختصر ڪهاڻي انگريزي صنف ناول ۽ ناولٽ جي وچ ۾ هڪ مڪمل پلاٽ، مقصد ۽ ڪردارن سميت هڪ آڪائي آهي. هن صنف جي ابتڙ ٿيڻ ۾ ٻيروي سماج جي تدبيلن کي وڏي اهميت رهن آهي. صنعتي انقلاب ۽ شيشي دور شروع ٿيڻ سان ماڻهوءَ جي روزاني زندگي مصروف ٿيندي وئي ۽ عام ماڻهوءَ کي ايترو وقت ملڻ ڏکيو ٿي پيو، جو هو هڪ هنڌ ويهي ناول پڙهي پورو ڪري. وقت جي ئورائي کي نظر ۾ رکي ادبي اڄ لاهي لاهي مختصر ڪهاڻيءَ کي جرم ڏنو ويو، جهن ۾ ڪنهن هڪ ٻا گهڻ ڪردارن جي زندگيءَ جي هڪ پهاوءَ تي روشني وڌي وڃي ٿي. پلاٽ پنهجي لڳي محڪم رهي ٿو، ڪردار موجود آهن ۽ ناول جي ڊگهي آڪائيءَ کان به چوٽڪارو ملي ٿو. ڪهاڻيءَ جي ادبي مقامي ٿيڻ کانپوءِ انگريزي ادب ۾ اٽڪڙ ٻيڪڙ ڪي طوبل ڪهاڻيون، به مان ٿيون، حمڪي ڊيگهه ۽ ناول وانگي آهن. پر تڏهن به ان کي ڪهاڻي سڏي سگهجي ٿو، هن ڏس ۾ هڪ انگريزي اديب هڪ ڪردار جي ڪهاڻي لکي آهي. هو هڪ بس احتياط نان بس ۾ وهي ٿو ۽ ٻئي بس احتياط بي آهي ٿو. ان وچ ۾ هن جي ڪهاڻي اڪل ٿي سو صفحن تي لکيل آهي ۽ اها به ڪهاڻي آهي. سڌي ادب ۾ آغا - مير جون ڪهاڻيون ڊگهون آهن.

امر جليل سڌي زبان جو هڪ رقي پسند ڪهاڻيڪار آهي.

جنهن جون ڪهاڻيون سراسري طور تي مٿين وچولي ۽ هنن وچولي طبقي جي نمائندگي ڪن ٿيون. هر سماج ۾ اهي ئي طبقات آهن جيڪي ڪنهن قوم جي ابتدائي ارتقائي مرحلن ۾ اڳواڻي ڪن ٿا. امر جو پهرين طبقو ۽ طبقاتي ڪردار نه ساڳيو آهي، ان ڪري سندس ادب ۾ انهن طبقن جي نمائندگي ڪري ٿو، در حقيقت سنڌ ۾ جاگيردارن ۽ وڏيرن جي مٿين طبقي کي ڇڏي نظر وجهجي ٿي ته وچولو طبقو هاري ۽ پورهٽن واري هيٺين طبقي کان وڌيڪ ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي. سنڌ جي اڄوڪي اقتصادي ۽ سماجي حيثيت هاريءَ کي اهڙيءَ ڪڏ ۾ اڇلي ڇڏيو آهي جو هن جو ذهني طور تي اسرڻ اڃا ڏوراهون آهي. سنڌي ادب جي هڪ هيڏي ساري ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ هوئن نه ا. ر هر موضوع تي لکيو آهي، مجرديءَ طور سنڌ ۾ پرماريت کان متاثر ٿيل هر طبقن جو قومي رنگ ۽ رتل ذڪر هن جي ڪهاڻين مان ملي ٿو. جيستائين هنن پورهيت طبقي جو تعلق آهي، هن ’سهجي دل سوهن جو ڌڙو‘ ڪهاڻيءَ ۾ طبقاتي ڪشمڪش کي ڏاڍي وڌندڙ انداز ۾ سمجهايو آهي. ٽلهي لکي ائين ڪئي چئجي ته امر سنڌي ٻولي جو گورکي نه پر ڪرڻ ڇنڊر آهي.

سنڌي ادب تي سراسري نظر وجهجي ٿي ته معلوم ٿئي ٿو ته نظم ۾ اهار ۽ افسانوي اثر ۾ ’امر‘ سنڌ ۾ قومي شعور پيدا ڪرڻ ۾ انقلابي ڪم ڪيو آهي. جديد سنڌي نثري ادب ۾ جمال اڙي ۾ جي ڪهاڻين کي ادائيت حاصل آهي. هڪئي سنڌي ڪهاڻي جو شهشاهه مڃو وڃي ٿو. ان جو هڪ سبب اهو به آهي ته هو سنڌيءَ جو پهريون ليکڪ آهي، جنهن مختصر ڪهاڻي کي ڪافي ان ۾ ڪامياب تجربا ڪيا، سندس ٽيهرن کي ڪهاڻين ۾ ٻوليءَ کانسواءِ اختصار جي خاصيت هڪئي واقعي پر ڪ بڻائي ڇڏيو آهي. امر هنجي ادبي راج ڪانپوه ميدان ۾ ابو ۽ سنڌي ڪهاڻي، جنهن کي جمال اڙي اڌ ۾ ڇڏي ڏنو هو، تنهن کي سیراڪاري ڪاري سان لڳايو آهي. امر جي همعصر ڪهاڻيڪارن مان علي بابا، آغا سليم، عبدالقادر حوديجو، نجم عباسي ۽ طارق اشرف وغيره پڻ سنڌي ڪهاڻي ۾ اڇو مقام

رڪن ٿا. علي بابا جي ٻولي، آغا سلسر جو ادبي معيار، عبدالعادر حوٽيجي جي سٽا، نجر عباسي جي مسئلن جي ايتار ۽ طارق اشرف جي ادبي پنهنجي اسر لاءِ حق جو حڪم ڏئي سگهن ٿا. پر اڃا به ڪن فني اهيڙن ڪري جليل اسر ٿي ويو آهي.

ڪنهن ادب جي ڪاٺياپ ٿيڻ لاءِ حالتن جي موافقت ضروري آهي. ادبي ادب، سياسي، اقتصادي ۽ سماجي تبديليون، ۽ قومي تجربن جو زور وغيره ڪي اهڙا دور آهن، جن ۾ ادبي پورعتن کي مليون اڃرنون ملنديون آهن. (سهمجو مقصد پئسن واري اجرت ناهي.) هن حالتن سان گڏ هڪ ٻي ڳالهه به وڏي اهميت واري آهي، يعني ادب جو (Genius) ذات ڏئي هجڻ اسر کي ڪاٺياپ ڪهائڪار بڻائڻ ۾ هيترو سڌ جي تاريخ جو حصو آهي، اوترو ئي سندس ذات جو. سڌ جي تاريخ هجي مدد ان ڪري ڪئي آهي جو ۱۹۴۷ع کانپوءِ سنڌي ادب کي سندس مها فڪران کان محروم رهڻو پيو. نتيجي ۾ اسر کي سڌ جي ڪيڊ ڪوڙج ۾ ڄاڻو سڃاڻو وڃي ٿو. سنڌي عوام جي اڪثريت هن جون ڪهائڪيون شوق سان پڙهي ٿي ۽ انهن کي ساهه سان ڇاڏي ٿي. هنجي ڪاٺياپي جو وڏي ۾ وڏو اهو ثبوت آهي ته اسر جو ادب سڌ ۾ ڪهڙن ۾ ڪهڙو حصو وڃي ٿو. اهڙي طرح اسر کي سڌ جو (Best Read Writer) چئجي نه وڌي نه ٿيندو.

اسر جي پڙهندڙن جي اڪثريت هن جي ڪهائڪن ۾ چرچي ۽ چٽر واري خاصيت (Sense of Humour and Irony) کي سڀ کان وڌيڪ پسند ڪري ٿي. هو کليل ڀوڳ ۾ ڪوڙو زهر پيارڻ جو استاد آهي، هجي چرچي ۾ ويڙهيل چٽر اندر سڌ جي صدين جي پير حشري جا ڪڍي نظر ايندي آهي. سڌ جي پڙهندڙن جي جذبات جي ترجماني ڪندي آهي. سماج ٽپندو جيڪڏهن پڙهندڙ نموني طور هجي فضاوار تنقيد جي ڪاري وار کي هڪ دفعو وري هٿي پڙهن.

انهن جي مظلوم قومن سان سڌ به ڌاڙن جو دٻس رهي آهي. وقت جي وهڪري ڪنهن ٿي ڌرين قومن کي سڌ سان ڳجهڻ

وانگي لاسار ڏيندي ڏٺو آهي. اهڙيءَ طرح صدين جي ڏکڻ ڏاڪرن سنڌ کي محروميءَ جي احساس ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو آهي. سنڌ جون نوڪريون، زمينون، واپار ۽ سرمايو سندن کان ڪسيو ويو آهي. هن جذبي جي ابتار 'امر' ۽ 'ج' هڪ اوائلي ڪهاڻي 'عشق ۽ انٽرويو' ۾ هٿس ڄاڻائي ٿو:

'ڪجهه گسجا، ٺوڙها ۽ ڇيٽا ماڻهو نوڪري ڏيڻ کان اڳ بي روزگار، ڪنگل ۽ بيوقوف ماڻهن کان ڪجهه حساب ڪتاب وٺندا آهن. انهيءَ حساب ڪتاب کي انٽرويو چئبو آهي.' انٽرويو ۾ ناڪام ٿيڻ کانپوءِ ڪهاڻي ۾ هڪ هدايت ٿي ٿو: انگريز ماڻي پاپ سهجي پي ۽ کي نوڪريءَ ۾ ان ڪري نه رکيو هو جو هو انگريزي نه ڄاڻندو هو. مون کي توهان انگريزي نوڪري نه ٿا ڏيو جو مون کي اردو نه ٿي آهي. ڇا ائين نه ناهي ته انگريز سوٽ لاهي شير دائي پائي وري سولي آيا آهن.'

'ريڄ' جي عنوان سان لکيل ڪهاڻي ۾ سنڌ اندر پيرن ۽ سرشدن طرفان ڪيل هاجرن جي پيش نظر پيرن جي ذهني جوڙجڪ بابت لکي ٿو:

'ڪاٺي کڻي ڀريا ٿي پيا سين ته سنڌ جا ماڻهو پير ڪري پوڄيندا،

پتي هڻي

'سنڌ ۾ هر دهرانو ولي ۽ ڪٿي ڪراست جو مالڪ ٿيندو آهي.'

سنڌ ۾ رائج قمار واري نظام ۽ طبقاتي جدوجهد جو ذڪر ڪهڙي نه وڌيڪ نموني ۾ ڪيو اٿس.

'سهجي دل موڙ جو ڌڙو' ۾ امر لکي ٿو:

'اسانجي شادي سهجي پي ۽ نهجي ڏيڏي' جي صاحبي رتب جي فت بال مٿي تي منحصر آهي، جنهن ۾ سهجو پي ۽ زخمي گول ڪپڙ آهي. مان طبقاتي ڪشش جي ڏيڻ سان اڀري نهجي خاندان سان ڪلهو ڪلهي سان

ملائي ڏٺو سگهان.

سنڌ تي سڀ کان گهڻو ظلم وڌيڪي نظام جي ڪري ٿيو آهي. هن نظام تحت سنڌي هاريءَ جي رت ۽ پگهر واري پورهئي جي خرچ تي وڏيرو ڇا ڇا ٿو ڪري، اليڪشنون لڙي لڀڻ تي ٿو لڀڻ ٿين ڪاٺيو هو پنهنجي مفت ۾ حاصل ڪيل ملڪيت ڪهڙي ريت خرچ ڪري ٿو، ان جو ذڪر امرئين ڪيو آهي:

’ووت به وٺڻ عوام کان ۽ چونڊجڻ ڪاٺيوءَ رعب به رکڻ عوام تي. ۽ هي سنڌي نمائندا، توبه سچي سچي رات پنجاب ۾ ڪن عيش عورت ۽ شراب، صبح احلاس ۾ جهول ڪائن. سنڌ جي قسمت تي ستل آهي. پيشرو، پنهنجين عورتن کي ٿڌو ڪري، فصلن جو پشو کڻي ڪراچي ۾ آهن ۽ هر عورت کي نازيندا رهن ۽... ائين گهوريندا آهن جيئن بڪايل ڏاند وڏن وڏن اکين سان ڌاري ڏانهن ڏسندو آهي، (راهون جنا جنا)

’امر پنهنجي ڪهاڻي ’عظمت جو ثبوت‘ ۾ سنڌ اندر ڏاڍو ڏمڪاءُ جي نظام جو نت پيش ڪيو آهي. هيءُ مختصر ڪهاڻي سنڌ جي ڊگهي تاريخ آهي، جنهنجو انت ٽڄڻو آهي، الاڻي ڪڏهن. ان ڪهاڻيءَ مان به چار ستون پڙهي ڏسو:

’جڏهن سهڙو سڀڪ ڌري گهٽ ڪرڻ تي هو تڏهن ٺاهي کائڻس پڇو، ”ڇا نون اڃا به سونهي عظمت ڪن انڪار ٿو ڪن؟“

سهڙي سڀڪ مرڻسگ آواز ۾ چيو، ”ز.“

ڊو. گهڻي جي ڪرمت ڌري ڪندي سڀڪ کان پڇيو، ”مان عظيم آهيان؟“

”ها، تون عظيم آهين.“

”منل برز به آهيان؟“

”ها! تون برتر به آهين.“

”مان تههجو خبر حواءَ به آهيان؟“ ٺاهي بههجا هٿ سهڙي جي ڪٽ سان ڪٽي ڏي پڇيو، ”تههجو هڏو ڪي به آهيان؟“

”عام تون منهنجو خير خواه به آهين ۽ هڏ ڏوڪي به آهين.“

”شاباس، تون وفادار شهري آهين.“ ”ڀيو ۽ پهچي پائي.“
جهڙي هٿ سان سڀڪ ڪي پئي ۽ ٽي قدر شامي وڇان
ٽڪڪي ڏني.

پهچي ڪهاڻي ’پل صراط‘ ۽ ’اسر‘ جون هي ٻه ٽي سٽون
به پڙهي ڏسو. انهن ۾ حقيقت پسندي ۽ انساني فطري جذبي جي
اوٽ ۽ ٻاراڻي نفسيات کي استعمال ڪندي اسر جيڪي ٺڪيو آهي
اهو ڪيترو نه سچ آهي؛

”پل صراط ڇا هوندي آهي ٻارڙو؟“

”پل صراط وار کان سنهڙي ۽ ترار کان نير هوندي ۽ قيامت
جي ڏهن ظاهر ٿيندي.“ ”مون ٻارن کي پڙايو،“ ”ان ڏهن
سچ جو ٻرندڙ گولو ڌرتيءَ کان هڪ ڪائي ڇيٽرو پري
هوندو. پل صراط جي هيٺان سمنڊ لهڪندو.“

ٻارن جو سامه نڙي ۽ اٽڪي پيو. هڪڙو پنهنجو ڪنڊو وات
کولي روئڻ لڳو، ”بابا، مونکي پڙو ٿو ٿئي.“

اسر جي ڪهاڻين جا ٻه مجموعا ’دل جي دنيا‘ ۽ ’جڏهن مان
نه هوندس‘ ڇپجڻ چڪا آهن. ٽيون ڪتاب پهاڻي لاءِ تيار پيو اٿس.
سندس ڇپيل ڪهاڻين مان سنڌي عوام جن ڪهاڻين کي
سڀ کان وڌيڪ پسند ڪيو آهي، سي آهن، ’جڏهن مان نه هوندس‘
۽ ’سرد لاش جو سفر‘.

’جڏهن مان نه هوندس‘ ڪهاڻيءَ ۾ اسر انشيا جي مطلوب قومن
جي آئنده تقدير ۽ آسري جي روشنيءَ ۾ سنڌ اندر هڪ اڻيندي
حو اولڙو پيش ڪيو آهي. تاريخ شاهد آهي ته اهڙا اولڙا سڄي
عڪس جي حيثيت سان جنم ڄمڻ جي فاصلن کي لتاڙيندي قومن
جي تقدير ٺاهيندا رهندا آهن. ان اولڙي جي حقيقي روپ کي ڏسڻ
لاءِ دنيا جي مفاڪارن ۽ مخلص انسان دوست ماڻهن جيڪي جا
جيڪو انتظار ڪيو آهي. هو ڪي ان کان اڳ به ٿي مري ڪپي
وٺا آهن، ڪن منزل مائي آهي. پر ’اسر‘ اڳي ئي اڳڪٿي

ڪٿي آهي ته هي اولڙو حقيقت جو روپ ان وقت اڏيندو، جڏهن 'اسر' نه هوندو. بهرحال 'اسر' هجي يا نه هجي، هن تاريخ کي چئجي 'طرح سمجھي ورتو آهي'. هاڻي تاريخ کي هجي ٻين جو پوئڳ ٿيو هوندو.

'سرد لاش جو سفر' ڪهاڻي 'اسر' جو شاعڪار آهي. هي ڪهاڻي انسان ذات جي تهذيب حاصل ڪرڻ واري دور کان وٺي اڄ تائين انساني خوني ڊراسي جي ترنجدي تي لکيل هڪ تاريخي دستاويز آهي. هي ڪهاڻي رڳو 'اسر' نه لکي آهي، پر دنيا جي هر مها فڪار سمجھي ڦس ۾ هن ڪهاڻيءَ جوننت آندو آهي. ان ڪري ائين چوڻ غلط نه ٿيندو. جيڪڏهن چئجي ته اوائل کان وٺي اڄ تائين ڪنهن به عظيم فڪار جو ڦس تيستائين مڪمل ٿي نه سگهيو آهي، جيستائين ان ۾ هن ڪهاڻيءَ جو نفسياتي پهلو شامل نه ڪيو ويو آهي.

دنيا جو ڪهڙو روشن ضمير انسان ان گهاٽه جي اجازت ڏيندو ته مذهبي ڪٽرپڻي، نفرت ۽ تعصب جي بنياد تي انسان، انسان جو خون وهائيندو رهي. رڳو ننڍي کنڊ تي نظر ڪجي ٿي ته ۱۹۴۷ع واري هڪ واقعي ۾ ٽي ڏهه لک انسانن جو خون مذهب جي اوت ۾ وهايو ويو آهي ۽ هڪ ڪروڙ ويهه لک ماڻهن کي دربدر ڪيو ويو آهي. ننڍي کنڊ مان ان وهانل رت جا ڪارا ڇٽا اڃا نه ڏوٽا آهن. ننڍي کنڊ جي ڪوڙ ۾ واريءَ بيماريءَ جهڙن هن علائقي جي ستر ڪروڙ عوام کي گهولائي جو شڪار بڻائي رکيو آهي، ان لاءِ جوابدار ڪير آهي؟ ان کانسواءِ انسان جي اوائل کان وٺي اڄ تائين وڌ ۾ وڌ انساني خون جيڪو مذهب کي استعمال ڪري وهايو ويو آهي، ڇا اها گهاٽه ويهن صديءَ جي انسان دوست ماڻهوءَ کي سولهن.

'اسر' جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' ان جذبي جي لکيل هڪ مقدس دستاويز آهي، جنهن جي مقصد ۾ انساني خون جي بوءِ بدران انساني عظمت جو مڳو سمجھيل آهي. هن ڪهاڻي تي ساجي ڌر جي اڙو ٻنن برابر واويلا ڪئي هئي. پر هن کي ٻاڪ رکڻ

گهرجي ته خود هن جي ٻوليءَ جي وڏن فنڪارن ڪرشن چندر ۽ سعادت حسن سئو، قرتدايعين حيدر، خواجہ احمد عباس ۽ احمد نديم قاسمي 'سرد لاش جو سفر' ڪهاڻي لکي آهي. پهريائين هو پنهنجي ادب کي قبرن سان ڪڍي ڦاسي تي چاڙهين ۽ اڌڪاٽي ۾ اسر تي هٿ کڻڻ جو هن کي حق به چوندو.

ننڍي کنڊ جي هن وڏي ۽ وڏي خوشي ڀراسي کان وقت جو ادب ڪيئن پامو ڪندو. ادب ۽ فنڪار وقت جا نبض ٿيندا آهن. جيڪڏهن ادب غير احساس طبع تي پون ٿو ادب ۽ فن ختم ٿي ويندو. 'امر جليل' جڏهن محسوس ڪيو آهي ته ننڍي کنڊ نا

تنگ مذهب پرستي وارا ڪارا بادل اڃا موجود آهن، تڏهن هنجي ذهن ان اسان دشمن سرگرميءَ خلاف احتجاج ڪندي هن ڪهاڻي کي جنم ڏنو آهي. هن ڪهاڻي ۾ ڪم ڪوٺ جي هٽڻ خلاف مذهب جي بنياد تي مسلمانن جي غير قانوني، غير اخلاقي، غير مذهبي ۽ غير تهذيبي وحشي حملن ۽ اغوا جي ڪاررواين جو ذڪر ڪيو آهي. پنهنجي ڪهاڻي ۾ ٻار ٻار 'الله وڏو رحم وارو ۽ نهايت باهمارو آهي' وارو جملو دهرائي اسر تنگ نظر ملن طرفان الله جي اوت ۾ وهل ورائڻ وارن جارحيت جي ڪاررواين ڏي اشارو ڪيو آهي ۽ تنگ نظر تعصب پرست ملن جي پهريون ڪردار تي روشني وڌي آهي، هو پنهنجا دليل ارادا الله جي نالي ۾ به پوري ڪرڻ جا ڪوڏيا آهن. اسلام جيڪڏهن اسان ذات لاءِ مڪمل نظام حيات آهي ته ان جا وڏا دشمن ملان آهن، ۽ نه 'اسر'.

اسر جي ڪهاڻين مان حوالن وٺي هنجي مرڪزي سوچ پيش ڪرڻ واري جيڪا مون ڪوشش ڪئي آهي، سا سراسر غلط ۽ اڻ پوري آهي. اسر جون ڪهاڻيون پڙهڻ گهرجن. هڪ قطري مان سمجهڻ جي اونهائي ٿيڻ ناسڪن آهي.

ساجي ٿر جي اڙدو ٻرن وائڻي جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو اسر جي هن ڪهاڻيءَ مان ٽڪرا يا حوالا ڪڍي نفرت جو اظهار ڪيو ته پوءِ اها اسر مان بي انصافي ٿيندي، اسر جي فن سان ڌڙو ٿيندو، سڌي ادب سان ڪلور ٿيندو ۽ هنڌ ڌرتيءَ سان غداري ٿيندي. هن

حي هڪ هڪ ڪهاڻي پڙهڻ کانپوءِ هڪ مڪمل ۽ جامع اصلاحي، قومي ۽ انقلابي اثر ٿي ڇڏي. جنهنڪري قسطنطني سوچ رکندڙ ماڻهو به غير حقيقت پسدي نه ڪوڻيندو.

جيڪڏهن ڪنهن لکڪ ماڻ فقط چند ستون ڪڍي انجي بساد تي شهپاري کي ٺاهيو وڃي ته پوءِ هن دنيا ۾ نارل ٿيل رڙهي الاهي ڪتابن مان به ڪي ايتريون ستون نڪري اينديون، جنهنڪري ساڳيا ننگ نظر ملان هر دانشت ڪري نه سگهندا. جيڪڏهن ادب جي جامع طرفان هي ڪسوٽي آهي ته پوءِ هنن جو امر جي ساڳي ڪهاڻي ۾ لکيل هن سٺ بابت ڪهڙو خيال آهي:

”الله نهايت رحيم وارو ۽ باجهارو آهي.“

بحر حال اسر سنڌ ڌرتي جي مظلوم انسانيت جو هڏو وڌي ۽ انقلابي ماني آهي، جيڪو هنن سان ادب واري معاذ تي آخري سرل نائين لڙندو رهندو، ڀلي ته هڪي وقت جي طاقت دهائين يا جهڪائين جون ڪيتريون به ڪوششون ڪري.

ڇهين ته مظلوم قومن جو ادب ۽ سياست لازم ملزوم ٿيندا آهن، انگري اسر سان ڪنهن سياسي اختلافن کي هڪ طرف رکي قبول ڪرڻو پوندو ته سنڌي قوم جنهن به حتم ۾ انقلاب آندو ۽ پرماريت ختم ڪئي، ته اسر ان انقلاب جي آرمي ثابت ٿيندو.

سنڌ جي قسمت

هن ٿڌو ساهه کڻي جيپ جي سر پليٽ ڏانهن ڏٺو، جيپ تي سنڌ جي سر پليٽ لڳل هئي ۽ نمبر پليٽ جي پاسي ۾ هڪ اي تختي به لڳل هئي، جنهن تي اهر - ايس - اي لکيل هو.

هونءِ اها به ڄڻ ڪا لياقت يا قابليت آهي، وڌ وٺن عوام کان ۽ چوڻڊڄڻ کانپوءِ رعب به رڪن عوام ٿي. ۽ سنڌي نمائندا، نو، مڇي مڇي رات ڪن عيش، عورت ۽ شراب، صبح جو اجلاس ۾ جهوٽا کائڻ، سنڌ جي قسمت ٿي سٺل آهي.

— آهر جايل ڪهاڻي ’راهنون جدا جدا‘

آمر جليل جا افسانا منونجي نظر ۾

هڪ عربي نقاد جي راه موجب: 'افسانو هڪ اهڙو مختصر فڪري داستان آهي، جنهن ۾ ڪنهن هڪڙي خاص واقعي ۽ ڪردار کي ظاهر ڪيو وڃي ٿو. ان ۾ موضوع، پلاٽ ۽ واقع جو تسلسل ۽ تنظيم اهڙي هوندي آهي، جو ان ۾ ناثر جي وحدت پيدا ٿي هوندي آهي.'

زندگي واقعات جو هڪ مجموعو آهي. زندگيءَ ۾ انسان کي هڪڙائي واقعا ۽ حادثا پيش آهن ٿا، انهن حادثن ۽ واقع جو انسان ذات تي هڪڙي اثر ٿئي ٿو. هن ڏس ۾ پروفيسر نارائنداس پياليءَ لکيو آهي:

'انساني طبيعت ۽ سياست جي طرحين طرحين نظارن جو نماو ڪرڻ، زندگيءَ جو اظهار ڪرڻ، ادبيءَ جي حياتيءَ ۾ جيڪي به سماجي سگهي ٿو، جهڙوڪ: سولايون ۽ سوجهارا، گناه ۽ بچڙا ڪم، بيڪاسيون ۽ ثواب جا ڪم، اونداهيون ۽ سوجهارا، لاهيون ۽ چاڙهيون، اهي سڀ، مختصر طور، کڻي چئجي ته انساني لکندڙ جي ڪتابن جو مضمون ٿي سگهن ٿيون. قصو انسان جي مشغولن جو هڪ قسم جو دفتر آهي. زندگي قصي لکندڙ جو مکيه وشيءَ آهي. سميت آهي زندگيءَ ۽ افسانو سميت جو هڪ ڀاڱو آهي. قصو زندگيءَ سان اڀري ٿو، ۽ زندگيءَ تي ئي سندس گذران ٿئي ٿو.

وڏي ۾ وڏي شاندار قصي جي زندگيءَ جو مکيه مدار آهي ليکڪ جي مخلص ليکڪا تي. اعليٰ درجي جي ڪتاب نويس جي هر هڪ صفحي ۾، صفحي جي هر هڪ جملي ۾، جملي جي هر هڪ سٽ ۾، سندس حياتيءَ جو چٽو

ثبوت ملي ٿو. ڪتاب سدس خون جي ٿي پيدائش آهي. پاڻڪي ان ۾ پٿيو اٿائين. اهو لکندڙ جي نقط نظر کان حياتيءَ جي ڪن مسئلن جو ذڪر ويڃاري ٿو. هتي انهن اساني جديد، دلي اسڪر جو اهڙي نموني اظهار ٿو ڪري جو اهي ليکڪ جي خيالن جو چٽو نقشو ٿي ٿا بيهن.

سڌي مختصر ڪهاڻيءَ جي ابتدا ۽ آزاديءَ کان به گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. ان وقت جا نمائندا ڪهاڻيڪار اڄ به پهچين داسور ڪهاڻين جي ڪري ياد ڪيا وڃن ٿا. پر ورعاڻي ڪاپوه نه سڌي مختصر ڪهاڻيءَ ۾ هر لحاظ کان انقلاب اچي چڪو آهي. ان ۾ هر ڪاپوه کان جدت ۽ نوان آئي آهي. ان ۾ نوان رجحان، نوان لاڙا ۽ نئون ڌارائون پيدا ٿيون آهن، جن جي ڪري اڄ جي مختصر سڌي ڪهاڻي موضوع، مواد، فن ۽ ٻوليءَ جي ڪري ٻنگلا ۽ اردو نه ڇا، پر يورپ جي ترقي يافتہ زماني، مختصر ڪهاڻين کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه آهي. اهو ئي سبب آهي جو سڌي ٻوليءَ جون ڪيتريون ئي مختصر ڪهاڻيون انگريزي، جرمن، روسي، چيني، چيڪ ٽوڙي پڻ ٻولين ۾ ترجمو ٿيون آهن.

برصغير جي آزاديءَ ماڻهن جي سمجهه، سوچ ۽ ويچار ۾ نئون موڙ آندو. ملڪي معاملن سان گڏ معاشرتي، اقتصادي ۽ سماجي مسئلن ۾ به ڦيرو آيو، زندگيءَ جا قدر بدليجي ويا، جن نوجوان ۽ اڀرندڙ اديبن کي گهڻو متاثر ڪيو.

اوهان صوبي کي معلوم آهي ته شاھ لطيف جهڙي ولي الله، شاعر سچاڻ نفسياتي ماهر ڪنهن زماني ۾ ’گدي ۽ گراه‘ جي طالس کي ڏيڻو، ۽ فرمايائون:

گدي ۽ گراه، جن ستائين ماڻيڻو،

انهن کان الله اڃا آگاهون ٿيو.

پر اوهان سڀني کي معلوم آهي ته هن دور ۾ اهي ٻئي شيون هر اسان لاءِ ڪيتريون ئي ضروري آهن. هاندڙ زماني جي حالتن رندگيءَ کي سوچڻ ۽ سمجهڻ جا قدر ۽ ماڻ ٿي بدلائي ڇڏيا آهن. هن دور ۾

هر شخص امر چئي رهيو آهي ته اٿو، لٿو ۽ اجهو پهرين ڪپي. هن معري ۽ هن لشڪار نه فقط عام ماڻهن کي متاثر ڪيو آهي، پر هن وقت جا دانشور، محقق ۽ سياڻا به زندگيءَ جي بدليل حالتن کان متاثر ٿيا آهن. شيخ اياز جو هي شعر منهنجي هن دعويٰ لاءِ لازمي دليل آهي، جنهن ۾ فرمايو اٿس:

سدا آهي ساهه ڪپي، ڪپي جي ڳولا،

ڏيو بنا ڊولا، ناهي ساجاهه جو بهن جي.

هن سان ظاهر آهي ته لطيف جي زماني ۽ هليندڙ زماني ۾، زندگيءَ جي نظرين ۽ قدرن، ۽ زندگيءَ جي مسئلن تي سوچڻ ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ جي طريقي ۾ وڏو ڦيرو آهي ويو آهي. انهيءَ ڦيري، انهيءَ تبديل، انهيءَ طوفان ۽ انقلاب، نوجوانن، نئين سوچ رکندڙ اديبن، شاعرن ۽ افسانہ نويسن کي هر صورت ۾ ۽ هر حال ۾ متاثر ڪيو آهي. هن سڀني فنڪارن، زندگيءَ جي مسئلن کانسواءِ، سماجي ۽ اقتصادي حالتن جو پنهنجي نظر سان جو ڪجهه مشاهدو ڪيو آهي، سو شعر، افساني، ناول ۽ ڊرامي جي صورت ۾ پڙهندڙن اڳيان آندو اٿن.

نوجوان ۽ آهرندڙ اديبن حياتيءَ جي ضروري مسئلن ۽ مشاعدن کي ڪهاڻين جو روپ ڏنو آهي. هنن هارين نارين، مزدورن، محنت ڪش ماڻهن ۽ محتاجن جي مسئلن تي لکيو آهي. انهن سان همدردي ظاهر ڪندي زميندارن، جاگيردارن، وڏيرن، ڪارخايدارن، سرماڻيدارن، ڪاسورن، ٻين فقيرن، ملن ۽ مولوين جي ظالمانه حرڪتن، ڪمزورن کي اصلي مشاعدي جي مدد سان، دل ڏکونديءَ سان نظر ۾ نقش جا چٽ چٽي پڙهندڙن کي به انهن حالتن کان واقف ڪيو اٿس. انهن غريبن، بيمارن، بيوس ماڻهن ۽ بيواهن جا داستان ۽ بيان اهڙي نه ڏيک ۽ رنگ سان بيان ڪيا آهن جو سندن مصروف حياتيت ۽ حقيقت جا منظر نظر اچي لڳن ٿا. هنن خارجي مسئلن جي بدران داخلي مسئلن کي پنهنجو موضوع بنايو آهي.

آزاديءَ کانپوءِ سنڌ ۽ سنڌي ادب ۾ هڪ نئون زوردار وهڪرو هليو. هر چير ۾ اچل آئي. فوسن جي زندگيءَ ۾ اهڙي قسم جون

اچلون ۽ وهڪرا ڪنهن وڏي طوفان جا اميجان ڏسندا آهن. اهڙن انقلابي دورن ۾ ئي علم ادب جون نيون ڌاراڻون ڦٽي نڪرنديون آهن، ۽ ماھر (Values) ۽ ماپا (Forms) بدلا آهن.

ون يونٽ جي قيام کانپوءِ سنڌ ۽ سنڌي قوم جي قسمت ۾ به صرف هڪ ڀاڱو موڙ آيو، باقي ائين ڪٿي چئجي ته هڪ ڀاڱو يونيٽ، ڀاڱو زلزلو آيو، پر ٻيءَ طرح پڻ سنڌي جيون ۽ سنڌي زندگيءَ ۾ هڪ ٻي مثال آئي آهي. انهيءَ اٽل سنڌي زبان جي ادبن، شاعرن، دانشورن ۽ فاضلن جي سوچ ۽ ويچار، ۽ سوچ جي رنگ ۽ ڍنگ ۾ به وڏو ڦيرو آندو. سنڌ ۽ سنڌين ۾ قوميت ۽ قومي جاگرتا جا منڪل مٽلا، وري نئين سر اُسريا.

هن نئين جاگرتا جون اڀرندڙ ادبن کي سنڌ سان ڪيل ڪلورن، سنڌ جي ماڻهن جي مسئلن، سنڌي زبان ۽ انجي مسئلن، قومي بيداري ۽ سياسي سجاڳي جهڙن موضوعن کي پنهنجن ليکڪن ۽ مواد طور ڪم آڻڻ لاءِ مجبور ڪيو. انهيءَ ڪري سنڌي مختصر ڪهاڻي ٻين سڀني فنن تي حاوي پئجي ويئي ۽ ڪيترائي نوجوان ڪهاڻيڪار، نوجوان پڙهندڙن ۽ نئون فڪر ۽ نئين سوچ رکندڙن جي دل ۽ دماغ تي چالنجي ويا، ۽ سنڌي ادب جا سؤرما ليکڪجي ۾ آيا. اهڙن سورس مان، نوجوان ڪهاڻيڪار محترم اسر جليل به هڪ آهي.

اسر جليل هر ان گهر ۾ عزت حاصل ڪري چڪو آهي، جتي سندس ڪهاڻيون پڙهنون، ۽ جتي ڪهاڻيون پڙهين ڏيون آهن. زندگي نرفي پذير آهي. زندگي هڪ وهڪر آهي جا هر چيز کي بهاري ويندي آهي. زندگي هڪ اٽال بحر آهي. محترم اسر جليل زندگيءَ جي انهيءَ بحر جو ڀون وگيان جي هڪ ماھر وانگر خوب مطالبو ڪيو آهي. هن پنهنجي گهري سوچ، نيز فھر، وڏيءَ سمجھ ۽ مشاهدي واريءَ نظر سان زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو اڀياس ڪيو آهي. هن وب زندگيءَ جو ڪشادو ميدان آهي، ۽ انهيءَ ڪري هن زندگيءَ جي ڌار ڌار واقعن تي گهري ويچار سان سوچيو آهي، ۽ انهن تي لکيو آهي. هن زندگيءَ جي مسئلن کي الڳ الڳ ڪردارن

جي ويس ۾ نمايان ڪيو آهي. امر جليل ڪي مخصوص موضوع کڻي، انهن کي چڻي ۾ پيو آهي. هنجي هر افساني جو موضوع اٿو ڪو، آچونو ۽ نئون هوندو آهي. هن انهن اٺو ڪي ۽ آچونن موضوع وارن افسانن ۾ سڌي ماڻهن جي گوناگون مسئلن ۽ داخلي ڳالهين کي نمايان ڪيو آهي.

امر جليل جي ڪهاڻين ۾ هر چار ۾ نه آهي، يعني ته هئو سڌو سئون ڪا مراد کڻي، ڪنهن هر چار خاطر ڪهاڻي نٿو لکي. هن جيڪي ڪجهه لکيو آهي، انجي پڙهڻ کانپوءِ چڻي سگهجي ٿو ته هڪ زندہ ۽ سجاڳ ادب جي حيثيت ۾ هئو ڪنهن واقعي يا حادثي کان متاثر ٿي فلم هٿ ۾ کڻي ٿو.

امر جليل جديد افساني جي فن کان به ڇڻي طرح واقف ٿو ڏسجي. پنهنجن افسانن ۾ جذبن جو ڪا ڳالهه پڌاڻي ڇاهي ٿو، ٽڏهن انجي بيان ڪرڻ لاءِ هئو پنهنجا تاثرات يا پنهنجو سرڪري خيال سڌو سئون پاڻ بيان نٿو ڪري، پر اها ڳالهه يا نه ڪنهن ٻئي ڪردار جي وٽان چوارائي ٿو، يا مڪالمي جي روپ ۾ هن ڪردارن کان گفتگو جي ذريعي چوارائي ٿو. مثال طور: 'اروڙ جو سست' افساني جو سرڪري خيال آهي ته: 'سڌي ماڻهو پيرن پيرن کي ڪاٽي ڪراست جا صاحب سمجهي پنهنجو پاڻ بيان نٿو ڪري پر اهو نڪتو پنهنجي سرڪري ڪردار 'سست' جي وٽان هن ريت ٿو چوارائي:

حسرت مان ڏانهس ڏنم: "ڏاڍي ملڪيت مڙي ائين؟"

ورائينس: "سڌ ۾ ڪاٽي ڪراست جو پير نجي، يا رهن

ڏڙيل، پير ڏنڌا هڪجهڙا آهن. پهر ۾ هڪ جيتري ڪمائي آهي."

امر جليل اعليٰ فنڪارن مان هڪ آهي. هنجي طرز تحرير

۽ بيان جو انداز به نرالو آهي. هئو پنهنجي فن کي صرف وندر خاطر

هڪم نٿو آڻي، پر هو سماجي حادثن جو سچو نقش چٽي ٿو، يعني

ته هو سماجي حادثن ۽ مسئلن جي اصلي ۽ سچي توڙي حقيقي تصوير

ڪڍي ٿو، انهيءَ ڪري هو هڪ حقيقت نگار آهي. 'سوحرو'

هنوان وارو افسانو، اهڙي سچي، حقيقي ۽ اصولي حادثي جو

هڪ رنده مثال آهي. هن افساني ۾ امر جليل هڪ طرف سڌي سماج تي ٽوڪڙي ڪئي آهي، ته ٻئي طرف ڊاڪٽرن ۽ طبس جي طمعت جي نقش نگاري ڪئي اٿس. هن افساني ۾ هجڻو سرڪري جيان آهي: 'اسان ازل کان دولت جو غلام آهي، ۽ دولت دٻوٽائڻ کان به وڌيڪ طاقتور آهي.'

هن افساني ۾ اسر صاحب ڊاڪٽرن، سرمائيدارن ۽ نفس جي پوچارين جا ٻول پترا ڪيا آهن. هن صاحب، هن افساني ۾ اهو بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته دنيا ۾ زندهه رهڻ لاءِ، ۽ ٻڪڻي پيٽ ڀرڻ لاءِ رٿو پيشجي پيائي ۽ جي عصمت وڪڻي، ۽ پوءِ ئي هو رنده رهي سگهيو، پر اسر صاحب رٿو جي ڪردار کي ساراهي نٿو، هنجي اها منشا ٿي ڪانهي ته ڪو ٻيا اسان به رٿو وانگر شڪست کائي نيچ ۽ نيچ ڪم ڪن. هو رٿو وانگر زندهه رهڻ کان مري وڃڻ مناسب ٿو سمجهي، هو چاهي ٿو ته نياڻين جي عصمت وڪڻي جنيد لاءِ دوائون خريد ڪريان، تنهنڪن جنيد جو موت وڌيڪ پسند آهي، هو لکي ٿو:

'مان اتي پيس، هزارين طوفان جا گهي اٿيا. سون فيصلو ڪيو ته ڀل جنيد مري وڃي، ڀل نه منهنجون حسرتون ۽ اميدون خاڪ ۾ ملي وڃن، ان خاڪ مان نوان جنيد پيدا ٿيندا، هزارين، لکين ۽ ڪروڙين جنيد ان خاڪ مان جر وٺندا، جنهن ۾ منهنجو جنيد ساڪ وانگر گهر ٿي ويندو. ڀل نه جنيد مري وڃي، ڀل نه منهنجو جنيد قربان ٿي وڃي.'

اسر جليل صاحب جو افسانو 'عشق ۽ انٽرويو' به سڌي سماج تي هڪ ٽوڪ آهي، اسانجا ڪي پوڙها شاديءَ جو شوق مرڻ گهڙي ٿاڻين رکندا آهن، انهن مان ڪي، جڃو هڪ ڀير قبر جي ڪنڌيءَ تي هونديو آهي، سي نفس ورني ۽ نئين سامانل ٿار سان لائون لهن جا خواهان هوندا آهن. هن افساني ۾ اسر جليل صاحب سرڪري خيال هنن جملن ۾ بيان ڪيو آهي:

'هو سونگي ٻانهن کان چڪيڏي ڪري ۾ وٺي وٺي.'

مونکي هلنگ تي لڻائي، پاڻ پاسي واري ڪمري ڏانهن هلي ويئي. پلنگ جي پاسي ۾ سائيد بورڊ رکيل هو، جنهن تي ڪنهن ڪراڙي جي فريم ۾ جڙيل تصوير رکي هئي. هڪ نظر ۾ پائيم نه سهجي ڏاڏي جي تصوير هئي. ٻاھو ورائي غور سان تصوير ڏانهن ڏٺو ته تصوير منهنجي ڏاڏي جي نه، پر زرينه جي زميندار مڙس جي هئي. تصوير جي پاسي ۾ هڪ اپ جو سامان ۽ سردانه طاقت وڌائڻ، پيدا ڪرڻ ۽ دهرها حياءَ ڪرڻ لاءِ دوائون جون ٻه چار شيشون کيون هيون.

امر جليل جا ڪردار ٻه هڪي هٿرادو گهڙيل ۽ فريقي نه آهن. سندن ڪردار آسماني فرشتا به نه آهن، پر اهي اسان مان آهن. اسان جهڙا آهن. اهي انسان آهن جيڪي اسان وانگر زندگي گذارين ٿا، هجا ڪردار اهي انسان آهن، جنکي حقيقي زندگي سائين ٿا. امر جليل جي ڪردارن جو، زندگيءَ جي هر سستي سان دوران واسطو آهي. هو زندگيءَ جي ڏکڻ سڪن، آسڪن ۽ جدين سان واسطو رکي ٿا.

امر جا ڪي ڪردار صابر، حائل تي هلڻ وارا، بردبار ۽ همت وارا آهن، ته ڪي وري رسائي کان شڪست کائڻ، 'سو جهرو' انساني ۾ واحد ڇاڇا جو ڪردار اهڙن ڪردارن مان هڪ آهي، جنکي زماني جي هر چئلينج جو مقابلو ڪرڻ ٿا. هڪ طرف رنو، ڪمو ۽ ربهو کي پنڀشي تي انهيءَ لاءِ لڳائي ٿو ته زندگيءَ جا ڏينهن هڪ سان ڪاٽجن، ته ٻئي طرف واحد ڇاڇا جو ڪردار هن لعن ذريعي نمايان ڪيو اٿس:

'جنهن وقت سهڃين ٻانهن جون مشڪون ولجي سڄي ڪشيل نوڙ وانگر ڇاڇا جي گچيءَ ڏانهن اٿڻ لڳيون تنهن وقت ڇاڇا چيو: هڪ ڏينهن ۾ ٻن راتن تي ٻئي لڳائي وٺنديون آهن، ۽ چئن حلوالن جا ڇاڇا ڀري وٺنديون آهن. ڇاڇا چيو: سڙهي گند سفر جيترو پئسو روز ڪمائي وٺنديون آهن. هيءَ سڄو سنسار ماني ڳپي لاءِ حيران ۽

سرگردان آهي نه! سو مائيءَ ۾ ڳڀو عرت سان ملي ويٺو آهي.

اسر جليل پنهنجن ڪردارن جي باري ۾ ڪابه ڳالهه پاڻ سڌي سنوائي نٿو ڪري، پر پنهنجن ڪردارن جي عادتن، رهڻ سڻ جي طريقي ۾ لڄش جي باري ۾ ٻئي ڪردار جي وانان چوارائي ٿو. ريو، جيڪو پنهنجي ڌيءَ ۾ زال جي ڪسب تي سري سان وقت گذاري ٿو، تنهن لاءِ اسر جليل پاڻ ڪابه ڳالهه نٿو ڪري، پر بديل دادا پيدا ڪرڻ جي وانان ريوءَ جي باري ۾ هن ريت چوارائي ٿو: ”مان مجبور آهيان، ريوءَ چيو، صبح کان اڳ مان ٿو ڪي پائي، نه ڏيئي سگهندس.“

”ريو! مون ريوءَ کي ڏوري، ڪن وٺندي چيو، هينئر ته تو وٽ ڪجهه به ڪونهي نه، ريو؟“

نه، هن حيرت وڃان مونڏانهن ڏسندي ورائيو: نه ڇا صبح تائين تنهنجي ڪڪڙ سونا آيا لاهيندي؟ مون تلخ لهجي ۾ ڳالهائيو.

ريو ست سال پنهان ڇڏائي، ڏهندي پيئي اندر هليو ويو. ان وقت پوئتان هڪ مڪار لاهڪ ٻڌم، جن ڪو سونتي چٿرون ڪري رهيو هو. سڻ ورائي ڏنم. بديل دادا منهنجي ويجهو بيٺو هو. ڳاڙهو روسال ڪڍڻ تي وڙهيل هوس، ۽ واڇ ۾ اڌ سڙيل پٽي. بديل دادا اسانجي علائقي جو پيدا ڪرڻ هوندو هو. هن لاهڪ ڏهندي چيو: ريو وٽ سونا آيا ڏهنڙ هڪ ڪڪڙ آهي.

منهنجي ڪهڙي ڪم جي، مون ٻڌندڙ دل سان ورائيو.

تو کي پئس جي ضرورت آهي؟

ها، فقط ويهن رپين جي.

هن لاهڪ ڏنو، بيوقوف، تو وٽ به نه هڪ ڪڪڙيون

آهن، جيڪي سونا آيا ڏيئي سگهن ٿيون.“

اسر جليل جا اسانا زبان، اسلوب، موضوع ۽ مضمون،

ڪردارن، زندگيءَ جي مسئلن، سڌ جي سماجي حالت جي بيان جي ڪري انوکا آهن. بقول شمشيرالحيدري نه:

’هجي افسانن ۾ خالص انساني قدرن جي نمائندگي، جذبي جي احساس جي اصليت، مشاهدي ۽ فڪر جي ڳوڙهائي، انساني نفسيات جو پرغور مطالعو، سماج جي مسئلن جي ڄاڻ ۽ انهن کي نسيرو ڪو انداز، فنڪارانه مهارت ۽ سلوئي سڌي ڪم آندل آهي‘.

امر جليل جي فن جي انهن سڀني خوبين جو دستار هن مختصر مضمون ۾ ڪرڻ آسان ڪم نه آهي.

ٽيون طبقو

● ”مسلمان هر حال ۾ مسلمان آهي.“ (ڪالو چيو)

”مونکي ذاتي طرح خبر آهي ته ڪيڏوڪو جا هندو ڇيئون ۽ مسلمان زميندار غريب هارين جي نياڻين جون لڇون گڏ لاهيندا آهن. سندن عزتون گڏ لٽيندا آهن.“ مون ڪراحت وڃان چيو، ”طبقا فقط به آهن، ڪمالو، هڪڙا پڙيل، ۽ ٻيا پڙهندڙ، هندو ۽ مسلمان ڪٿا به معنيٰ نٿا رکن، ڪنهن به نئي طبقي جي نمائندگي نٿا ڪن.“

امر جليل، ڪهاڻي ’سرد لاش جو سفر‘.

يوڪن ۾ هڪ سياڻو

ڪنهن فنڪار کي ذاتي طرح سڃاڻڻ ڪو ساراهه جو ڪو سڪر ڪونهي. پوءِ اهو فنڪار فنونِ لطيفه جي ڪهڙي به شعبي سان واسطو رکندڙ هجي. ذاتي وقعت سبب ڪڏهن ڪڏهن فنڪار جا ٻه جدا تصور ذهن ۾ پيدا ٿي پون ٿا. هڪڙو سندس تحرير جو ۽ ٻيو سندس ذات جو. پڙهندڙ لاءِ پهريون تصور مستقل ۽ ٻيو عارضي آهي. اهو ئي سبب ٿو ٻانهجي جو اڪثر، ڪن وڏن شاعرن ۽ اديبن کان ڪي اڀيتر ناراض ٿي ڪائنات دور هيا گذاري پيا آهن. پر اڌ ناراض ٿيل اڀيتر هڪڙو آهيان، اهو جليل سڄو پيشه ڏنل وائيل آهي، مگر اڌ کيس سندس ڪهاڻين وسيلي ئي سڃاڻن ٿو.

منهنجو هڪڙو دوست هوندو هو. اهو چوندو هو ته، ٽيوڪٽ جو درجو چرئي کان وڏو آهي. هونئن عام طرح چرئي کي آخري اسٽيج ۾ گهڻو ڀرو آهي، پوءِ ويهارو ته چرڻ جي اسپتال جو تصور به لڳو ڪري سگهجي. تڏهن ته سڃاڻڻ جي وچ ۾ ٻوڪڻاڻي جا ابتدائي انداز ڏيکاري ديوانگيءَ ۽ لرڙائيءَ جي وچ ۾ حذرِ قاصد قائم ڪري ٿو.

اڌ ائين هڪڙو ٿو چوان ته اهو جليل جون ڪهاڻيون هڪ اهڙو ادبي خزانو آهن جنکي وقت جي لٽ لٽي نه سگهجي ۽ هڪڙو جي هڪڙت ڪهڙي نه سگهجي. جليل کي افسانوي ادب جو سُرور به هڪڙو ٿو چوان، جو جو سورن جي هڪ ۾ ڪهاڻي هوندي آهي. پر اڌ اهو به برداشت ڪونه ڪندس ته هڪهڪي منظور چيمبرس جي ڀرسان ٻاهي وٺڻ کان روڪيو وڃي. منظور چيمبرس وٽ ٻاهي مارڪيٽ نه هجي، پر گهروڙي کان به ته ٻاهي ملي سگهي ٿي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته ڪو ماڻهو سڄي ماڻ کي باني لکهي وڃي. اهو جوڪن ڏي هاندو ته به ڪونه ڀري، هونئن ماڻهو ته راهه هلندي پلجي پون.

پوءِ آخر پوءِ آهي. توڙي هو پاڻ کي ڪيترو به ’غير پوءِ‘ سمجهي، سڄو اشارو جليل جي ڪهاڻي ’سيانن ۾ هڪ پوءِ‘ ڏانهن آهي. جنهن ۾ پوءِ صاحب جا ٻه پائر ۽ ٻه پيرون به هجي پر هر پوءِ پوءِ آهي. ۽ ۽ ۽ جو ووت به حاصل ڪري ورتو ائين سچ پچو نه.

پوکيائي وڏي نعمت آهي. پر ڪنهن قسمت واري کي حاصل ٿئي ٿي. جهڙن پوک جو اسين دگر يا ڪريون سو اهڙو پوک ڪونهي جو وزن کان ٻاهر ڳالهائي ۽ قامي ۾ وڃي پوي يا پوکيائيءَ جي ٺڪن ڪا غير واقف هجي. هي صاحب ته گريجوئيٽ آهي، پر پنجن سون ايڪڙن بڊرن پنج ايڪڙ زمين گهري ٿو. مونکي مٿس فطرتي پاس ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونهي. پر سندس گهر وارن جي جذبات کي هن وقت وقت جنهن ريت ڏٺو، تنهنکي ڪو سائو ڪيئن معاف ڪري ٿو سگهي؟

سوال ٿو اٿي ته سڀاڻي جي صحيح توڙ سڀاڻي ڪيئن ٿئي. جهڙوڪ اڃا ڪو اوزار ايجاد نه ٿيو آهي، جو ڪنهن جي هٿ جي ٽريءَ تي رکي سندن سڀاڻي يا پوکيائي جو تفصيلي سرانجهڻ ڄاري ڪري ڇڏجي.

عربز سڀاڻو ڇو آهي؟ ڇو جو هو هڪ وڏو آئسڙ آهي. جهڙوڪ ڪهنجو قدآور ۽ ٺاهوڪو هجڻ سڀاڻي جي سٽند لاءِ آهي. پر اتفاق سان عربز ٺاهوڪو به آهي. ڪلب ۾ وڃڻ، ڪاٺ، پوڻ ۽ اٺڻ واهڻ ۾ پگهر آهي. جهڙوڪ اسين ۽ اوهين به ڪاٺون پٽون ۽ اٺون ويهون ٻيا، پر هو به ڳالهه آهي!

ڪريهر ڇو سڀاڻو آهي؟ هو به ٺوڪري ڪري، ٻيا ڪمائي اڙس جو بادشاهه ٿي چڪو آهي. پر هڪ ڪرڻ سان هنکي روحاني سکون ملي ٿو. جهڙوڪ روحاني سکون لاءِ ٻيا به ڏاڳا ۽ ٿيڻا ملڪ ۾ موجود آهن.

پوک ڇو پنهنجي به سڀاڻي ۾ گهٽ نه آهن. ڇوڻ ٿا ته شادي ڪرڻ کان سواءِ انسان ذات جي خدمت بهتر نموني ۾ ڪري سگهجي ٿي. ان ڪري ڊاڪٽر بلفيس شادي نه ڪئي آهي. نجمه اسان نگر آهي ۽ پنهنجي پوک ٻاء سان قدرت ڪري ٿي. ان مان ثابت آهي ته هنوءَ به سڀاڻي آهي. هيترا سارا سڀاڻا جيڪڏهن راه ورندي ڪنهن سڀاڻي کي پوک ڇوڻ ته نئين سان اعتبار ڪرڻو پوندو مون هڪڙي مشاعري ۾ هڪڙي شاعر جو ڪلام ٻڌو هو جهڙي هڪ شعر جو مضمون اڄ به ياد اٿس. اهو هي آهي: 'سڀاڻو ته ٻيل شهرن کي تاء پور ڪري پر پوک وڻهارو ويرانن کي به آباد ڪري ٿو. شاعر به پوک جي حديث ڪئي آهي. جهڙوڪ سجد وارن لاءِ پڌن آهي. جيڪو سجد وارو آري سگهي ٿو تنهن کي سڀاڻي قرار ڏيئي سگهجي ٿو.

هائي آسود ته اوهين سمجهي ويا هوندا. مطلب هي ٿيو ته جيڪي
ڪم ميان ڪن ٿا، اهي ڪم جيڪو به ٿيو ڪري مو پوک آهي. ٻين
لنڊن ۾ اوهين ان کي پاي چرپت ۽ اڌ مٽري چئو.

جيئن ڪهاڻي لويس لکي ٿو، گهڻا ماڻهو قصي کي ۽ ائين
سمجهندا آهن. ڳالهه جي نهه قانون پوئڻ هر ڪنهنجي وس کان ٻاهر
آهي. آءُ ائين ڪونه ٿو چوان ته اهي سڀ پڙهندڙ به پوک آهن! سڄي
خيال موجب جديد ڪهاڻين ۾ جيڪي روحاني راز رکيل آهن سي پراڻن
اين ۾ رٿيل نمائندگي کان هرگز گهٽ ڪونه آهن. رڳو سمجهه سمجهه جو
غير آهي ۽ سمجهه وقت جو به غير آهي. اوهين ڏسندا ته جيڪو ڪردار
اسانجي اڳيان پنهنجي عمل ۽ گفتگو جي بنياد تي واضح ٿئي ٿو
آهي تنهنجي نفسيات ته اسان سمجهي ورتي، پر آخر اسانکي به ته
ڪجهه ڪرڻو آهي؟ اسانکي به ته فيصلو ڪرڻو آهي ته پنج ايڪڙ ميدان
ڪري ڪوڙيون يا سائو سڏائڻ خاطر ان جي ابتڙ عمل ڪريون.

ڇا اوهانکي پوک جي ڪردار ۾ جليل جي شخصيت نظر اچي
ٿي؟ آءُ ائين ڪونه ٿو سوچيان پر ڪي ماڻهو هر ڪهاڻي ۾ ڪجهه ٺيڪر
کي ڪونه نه ڪنهن روپ ۾ ڏسي وٺندا آهن. ڪجهه ٺيڪر جيڪي رايو
ڏي ٿو تن ۾ بيشڪ منهنجي سوچ موجود آهي، پر هرڀرو ڪجهه ڪي هن
مهاڻڪائيءَ جي زماني ۾، ڪنهن به نه گهٽڻ ڪري. سڀاڻي ڏيکارڻ لاءِ
طريقا ٻيا به گهڻا موجود آهن.

سدا توري ۽ ڪندا توري جي ڳالهه ۾ به اوهانکي سڏائڻ ۾
پوک ۽ پوکڻ ۾ سڏائڻ نظر ايندو آهي پوک ۽ هي پوک ٻئي هڪڙي
آهن. هڪ به سڏائڻ ۾ پوک هو ۽ هي به سڏائڻ ۾ پوک آهي. پوءِ ڪشي
»پوک پسيءَ سان ڇاڇ ڪري اوهين سڏائي کي پوک ۽ پوک کي سڏائو
تراو ڏيئي ڇڏيو.

نڌمن چيو ته وقت جو غير به ڪا شي نه آهي، پوک به زمين ۽
مکان جي قيد کان آيا آهن. ڪي سڏائڻ به پوک لنڊن ايندا آهن ۽
ڪي پوک به سڏائڻ، اک اک جو غير آهي، نه ته سرمو ته ٻيڪو ٿو هائي.

۵. * امانوٽ هر غير شادي ٿيل عورت کي ڪواري سڏائڻ جو حق آهي. *
در ٿيم، * جيڪڏهن اهو حق ڪانئن ڦٽي وڃي ته پوءِ جيڪر گهڻن
تي خاندان جا ڍيڪا ڏيڙي ٿي وڃن. *

— اهر جليل، ڪهاڻي 'مڪڙ دل جي' ڪيلائي.

جليل بابت

ڇهري تي وڏين وڏين مڃڻ کيس رعبدار ضرور ٻڌائي ڇڏيو آهي، پر سندس ڇهري جي معصوميت کي لڪائڻ ۾ هرگز ڪا ساياب نه ويون آهن. سندس معصوم ۽ سنجيده صورت کي ڏسي اڪثر ماڻهو دوکو کائي ويندا آهن.

بظاهر غامض ۽ مامد وهي وارو جليل، جڏهن پنهنجي مخصوص لهجي ۾ ڳالهائيندو آهي ته سندس معصوم چهرو ڪنهن شيراز وار وانگر چمڪي ويندو آهي. يا ائين ڪڍي ڇڏي ته والٽ ڊزني جي ڪيريڪٽر Buge bunny وانگر هڪ ئي وقت ۾ شرارتي ۽ معصوم لڳندو آهي.

’بربادي‘ ۽ ’تباھي‘ سندس Petwords آهن. الهنجو استعمال جنرل هڪ سونمي ۽ سهل جي لحاظ کان سهڻي طرح ڪندو آهي، پر ان هوندي به هڪ ڀيڻ جي حيثيت سان مان سندس واڌڻ آهي لفظ ٻڌي ڏسڪي ويندي آهيان. وهي وڪوڙي ويندا اٿر، ۽ انهن منجهوس لعلن جي عادت کان کيس منع ڪرڻ چاهيندي به نه ڪري سگهندي آهن ڇو ته هو ان وقت امڙو نه سوڍ ۾ هوندو آهي جو جهان يا نوڪر مناسب نه لڳندو اٿر.

مثال طور، هڪا سٺي ڏسڻ ڏسندي ته انهيءَ جي پسندگيءَ جو اظهار به هن ريت ڪندو.

’بربادي! اصل تباھيءَ.

سٺن ڪاڏڻ کان جو هي حد گهڻو شوقين آهي. خاص طرح چٽيٽيون شيون سندس ڪمزوري آهن. جهڙوڪ فلائنگ سائرس، گول گپ، ڇولا ٻيل ۽ خاص ڪري بي-ايڇ ڪيڪيٽس جا ڪتاب.

ادي تسخير، بقول جليل جي (Woman) جيڪا ويڇاري منجهند جو ٽين بچي تائين سندس انتظار ۾ پڪ ۾ باهه پئي ٿيندي آهي، تنهن کي جليل پاڻ جا اهي لفظ ته ’پڪ ڪونه لڳي اٿر، پوءِ ڪٿيندس، اصل ڪاوڙ تي وجهندا آهن. شڪ ۽ شبها الڳ وڪوڙي ويندا اٿس. آخر گهڻي دليل ۽ سڃاڻڻ کانپوءِ هو اديءَ کي يقين ڏيارڻ ۾ ڪا ساياب ٿي ويندو آهي ته هو واقعي بي-ايڇ ڪيڪيٽس جا ڪتاب

دوستن سان گڏ ڪايو هو اچي.

ليت جو اهڙو صاف چڻ شيشو، شيشي کي به ليڪو پئجي ويٺو آهي. هن ۾ اهو به ڪونهي ۽ انهيءَ ڪري ئي دوست دشمن جي کيس خبر نٿي پوي، ۽ انساني ڪل ۾ لڪل بگهڙن کي به پنهنجو سچو سمجهندو آهي.

منهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ سندس اهو انڪشاف ته هو منهنجون ڪهاڻيون نئين زندگيءَ ۾ ڏسي غار ڪاٽيندو هو، منهنجي لاءِ بيمثال ٿيون هو، جنهن مونکي حيران ڪري ڇڏيو. ۽ ان سان گڏ سندس قدرت و منزلت منهنجي نظر ۾ تمام گهڻي وڌي وئي آهي. هڪو شخص کليءَ طرح سان پنهنجي سال ڪاٺ جو اعتراف نه ڪندو آهي، پر جليل جي اها جرئت کيس هڪ اعليٰ مقام تي آڻي بهاري ٿي. هٿيهر شخصيتون ئي کليءَ دل سان اهو اعتراف ڪري سگهن ٿيون. باقي ٻيا ته سڙي پئجي ڪباب ٿي وڃن يا گسي پوسي اڏو ٿي وڃن، پر مجال آهي جو کلي اعتراف ڪن. حالانڪ سندن هر حرڪت سان خود بخود اهي حالتون ظاهر ٿيون ٿينديون آهن. مون کيس اهي خط ڏيکارڻ لاءِ چيو آهي، جيڪي هن نجهه شيرين پنهنجي منهنجي خلاف لکيا هئا. سان اچان انتظار پئي ڪريان، ڏسان ته هو ڇا ٿي ٿو يا نه، نه ته لاچار وجهه ملندي ٿي آهي مونکي چورائي پوڻا پوڻا.

ان ۾ هڪ شڪ ناهي ته جليل جون موجوده آخريون پنهنجي ٻئي بلدين تي پهچي آسان ادب تي پنهنجو خاص مٿس پهچا ڪري چڪيون آهن. پر آڻ اڃا به سندس شروعاتي دور جون ڪهاڻيون جهڙوڪ 'ڊرنس اسٽريٽ جو ننڍو'، 'هن چار ڀاءُ'، 'سيان ۾ ڀوڪڻ'، 'ڌرتي جي ڌوڙ' وغيره جيڪي مونکي بي حد پسند آهن. هن دور جي ڪهاڻين ۾ به گوليندي آهن. پنهنجي بهي ڪهاڻين جي مجوسي ۾ جلس بههجي هڪ ننڍي ڪهاڻي کي جڳهه نه ڏئي، الاڻي جو. سندس اهو احوال اڄ ته ٻار پڇيئون سندس ٻين افسانن جي مقابلي ۾ جيتروڪ اهو زور آور ناهي، پر الاڻي چوڻ افساني جي End-مونکي چ به پڌر آهي. نهايت ئي پريور طرح جي منظر ڪشي هئي آخري جملن ۾. ۽ عنوان جي مناسبت سان سڄي ڪهاڻي جو هن ئي انون آخري جملن ۾ سو. جهن دور سان اسين هينئر لکڻي رها آهيون جيڪڏهن ته مان ان وقت آهيون ته اسانکي جليل جون ڪهاڻيون ۽ ڪلر ٻڌڻ گهرجن. پر جيڪڏهن 'ڪير'، 'اهي' برائيت نظر ڪري سگهي،

تہ ن جو مطلب هو آهي تہ اهو دور ئي ناقابل برداشت آهي. جو تہ جليل جي تحريرن ۾ جيڪا پراڻي آهي، جيڪو اعتراض آهي، ذوق يا گناه آهي، سو سندس تہ پر انهيءَ عهد، انهيءَ دور جو ذوق آهي. موجوده نظام جو نقص آهي. جليل عڪاسا ۽ مثل پسند ناهي. هو سوانحيت يا ساج کي جهن حال ۾ ڏسي ٿو، تنهن ئي حال ۾ اسانجي اڳيان پيش ڪري ٿو. هن زندگي جي سگين ۽ تلخ حقيقتن کي بي نقاب بڻائي ڇڏيو آهي. هو جيڪو عڪس پنهنجن اکين سان ڏسي ٿو، انهيءَ کي پنهنجي ان جو موضوع بڻائي ٿو. هو شروع کان هيٺ تائين زندگي جي تلخ حقيقتن جو ترجمان ۽ عڪاس رهيو آهي. ۽ انهيءَ کان انڪار ناهي تہ سندس حقيقت نگاري صحيح شعور جو نتيجو آهي.

جليل زندگي ۽ انجي مختلف شعبن جي ويجهو رهيو آهي، انهيءَ ۾ گهڻي دلچسپي پڻ ورتي آهي. انهيءَ جي هر ڳالهه کي شدت سان محسوس پڻ ڪيو اٿس ۽ هر طرح سان سچوئي جي هڪوش هڪئي اٿس. اهڙيءَ طرح زندگيءَ جون سڀ حقيقتون هن تي بونقاب ٿي ويون آهن ۽ انهيءَ ڪري ئي حقيقت پسند، جليل کي عوامي ادب نگاري مڃين ٿا.

آخر ۾ منهنجي دعا آهي تہ خدا هنجي وڏي هٿار هڪري، جيئن هو سڌي ادب جي خدمت ڪندو رهي.

نوڪريءَ لاءِ شرط

پوءِ سمجهڻ پاڻ ۾ صلاح ڪئي. (ايدوارن کي ٿڌي ٿي جواب ڏيڻو ڏنائون.) جڏهن ڇوڻ ۾ پڻ پڻ هڪري رهيا هئا، تڏهن هنن مان هڪڙو ٿڌو هو، تنهن چيو، ”هن نوڪريءَ ۾ توکي سڄو هڪر اڏوڻو ۾ ڪرڻو پوندو. جيئن ته توکي اڏوڻو چڱي طرح ٿئي اچي، تنهنڪري اسين توکي نوڪريءَ ۾ نه ڪنداسين.“

منهنجا چوڻ چڱي رها. دل آه ڪئي. ڇو ٿوڪي آيا. ورائير، ”ائين، منهنجي پيءُ کي انگريز مائي پاپ انڪري نوڪريءَ ۾ نه ڪيو هو، جو منهنجو پيءُ انگريزي نه ڄاڻندو هو. توهين مولڪي نوڪريءَ ۾ اٿلاءُ ٿڌا ڪيو، جو مان اڏوڻو ڄاڻان. ڪڏهن ائين ته ناهي، انگريز سُرٽ لاهي، شروعاتي ٻائي موٽي آيا آهن!“

— امر جليل، ڪهاڻي ’عشق و اڻڻڻو‘

امر جليل جو فن ۽ شخصيت

”هڏو اٿم ته سنڌي“ ۽ اڄڪله امر جليل سٺو ٿو لکي.“ اهو جملو هڪ غير سنڌي دوست جو هو. ۽ جڏهن به ۽ جڏهن به هن هڪ سنڌي ادب ۽ خاص طرح سان سنڌي ڪهاڻي جي ڳالهه ڏڪاريندي آهي ته پوءِ امر جليل جو ذڪر به ضرور ٿي ويندو آهي. شايد سنڌي ڪهاڻي ۽ امر جليل لازم ملزوم آهن. سنڌي ڪهاڻيءَ کي امر جليل ڪهڙي مقام تي پهچايو آهي، تنهن بابت عام سنڌي پڙهندڙن بههجي راه ڏهڻي ڇڏي آهي ۽ وڌيڪ فيصلو آڻينده ڪا نقاد ڪندا. امر جليل سنڌيءَ جو نه فقط سفر ۽ عالي پائي جو ڪهاڻيڪار آهي، پر تنهن سان گڏ هڪ سٺو ڊراما نويس پڻ آهي. پر مان امر جليل جي تخليقي صلاحيت کان وڌيڪ، سندس ٻياري شخصيت کان متاثر ٿيو آهيان. هن ڳوٺيون ئي ڪهاڻيون لکيون آهن، جن مان اڪثر سنڌي ادب جون قابل ذڪر ۽ تمام سٺيون ڪهاڻيون آهن. امر جليل سنڌي ڪهاڻي کي ترقي ڏياري ان ۾ حدت پيدا ڪئي آهي، هو ڪهاڻيءَ جي هڪ نئين طرز ۽ هئيت جو سوجد آهي. امر جليل جي سفر لکڻي جو اثر سنڌيءَ جي آئينده جي ڪهاڻيڪارن تي به پوندو. ’اردو جو سست‘، ’جلا وطن‘، ’سهندجو پٽ مهدي‘، ’چٽي ڪٽي جو موت‘، خاص طرح سان هن جون قابل ذڪر ۽ مثالي ڪهاڻيون آهن.

اها هڪ فطري ڳالهه آهي ته هڪ سٺي اديب کان متاثر ٿيڻ ڪري ڪير ذاتي طرح ڄاڻڻ جي چاهه ٿيندي آهي. مون هن جون ڪهاڻيون ڊائجسٽ ۽ مان پڙهڻ ٿڌڻ کان شروع ڪيون، جڏهن ٽيهن ٻارهن سال اڳ بمبئيءَ جي هڪ سنڌي رسالي ۾ سندس هڪ ڪهاڻي، حبڪا هوائيءَ جي موضوع تي هئي پڙهي هيم. ان ڪهاڻيءَ جو پس منظر ورهاڱي کانپوءِ جو آهي. ڪهاڻيءَ ۾ ٻار بههجي پاءُ کان هوائيءَ جي ٻاري ۾ ڪجهه معلوم ڪرڻ ٿو چاهي ۽ پائس

کي ورهاڱي کان اڳ جي سنڌ جي معاشرتي زندگي باد ٿي اچي،
جسڪا هاڻي حشر ٿي چڪي آهي. هولي ملهائڻ وارا سرحد پار هليا
ويا آهن ۽ معاشرتي زندگي ۾ جي پلا فقط باقي آهي.

۱۹۶۴ع جي اپريل مهيني ۾، اسان سنڌي شاگردن
ڪراچي يونيورسٽي ۾ پهريون دفعو سنڌي شلم ملهائي، اها تقريب
آسڊ کان گهڻي ڪامياب وڃي. سنڌ جي ڪل ڪوچ سان گهڻائي
سنڌي ادب ۽ شاعر آبل هئا، جو حال ماڻهن سان پربل هو. حال
۾ وٺل هڪ شخص ڏانهن اشارو ڪندي هڪ ڇاڻي ۾ چيو، ”هو امر
جليل آهي.“ ان وقت سائس ملڻ جو موقعو نه مليو. پر مهانن اديبن
۽ شاعرن سان جيڪو گروپ ٺهيو، تنهن ۾ امر جليل به شامل
هو. ۱۹۶۵ع ڌاري سنڌي ادبي سنگت جون باقاعده ڪچهريون
نورالدين سرڪي جي آفيس واقع اورنگزيب مارڪيٽ بندر روڊ ڪراچي
۾ ٿيڻ لڳيون، اُتي امر جليل سان بر تعارف ٿيو. سندس قرب، اڪساري
سادگي ۽ خوش مزاجي کان مان گهڻو متاثر ٿيس. سال ۱۹۷۱ع
جي نهايت خراب سياسي حالتن ۾ جڏهن مون ڪراچي ۾ جو رخ
ڪيو، تڏهن ان وقت جي سرورگاري دوران امر جليل سهنجي همت
ٻڌائيندو رهيو ۽ هاڻي جڏهن سوچيان ٿو ته ان زماني ۾ آهي ڪهڙا
چند دوست ۽ مائٽ هئا، جن مون سان سڄي همدردي رکندي سهنجي
مدد ڪرڻ ٿي چاهي ته انهن ۾ امر جليل سر فهرست آهي. رڳو ۴
ٿي. وي لاءِ ڊراس لکڻ جي صلاح به مونکي امر جليل ڏني هئي،
جيئن ادبي تخليق سان گذ آڏي ۾ جو ڪجهه دردمو به پيدا
ٿي (جيئن ته ان ڏس ۾ مون اڃان تائين شڪتي ۾ کان ڪم
ورڻو آهي).

امر جليل جي ڪاميابي ۽ مشهوري جو هڪ سبب اهو آهي
ته هو لڳاتار لکندو رهي ٿو، باوجود ان ڳالهه جي ته هو نهايت
صبروف ماڻهو آهي، رڳو ۴ ۵ ملازمت ڪانسواءِ هڪ روزاني اخبار
جو ڪالم نويس به آهي، (هاڻ آهي نه بلڪه هو) نه ڪانسواءِ ڪس
فلمس لاءِ ڊائلاگ لکڻ ۽ رڳو ۴ ۵ ٿي. وي لاءِ ڊراس لکڻ لاءِ به
گهڻو وقت سڙائڻو پوندو هوندو، پر انهي باوجود سندس ڪهاڻين

جي تعداد ۾ مسلسل اضافو ٿيندو رهي ٿو، جنهن مان ظاهر ٿيو ته هو هڪ محنتي ماڻهو آهي ۽ بي انداز تخليقي قوت رکي ٿو.

هن وقت هو سنڌ جو مشهور ۽ معروف ڪهاڻيڪار آهي ۽ سڌس ڪهاڻيون پڻ ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿي چڪيون آهن. پر ان شهرت ۽ ڪاميابي جي باوجود هن وڏائيءَ جو عنصر پيدا نه ٿيو آهي، اڳ جي هڪ هتي پسند ليکڪن ۾ اهو مرض ضرور هوندو هو ۽ خاص طرح سان نون ليکڪن کي نه خاطر ۾ به نه آئيندا هئا، جيئن ته ڪنهن ادب يا شاعر جي ڪاميابيءَ جو دارو مدار ان ڳالهه تي نه آهي ته هو ڪهڙي عرصي کان لکندو رهي ٿو يا هجي پيش ڪيل مواد ۾ مقدار ڪهڙو آهي، پر اصل ڳالهه معيار جي آهي، ڪڏهن ته ڪهڙي ڪار جي هڪ ملي ڪهاڻي کيس شهرت جي عالمي مقام تي پهچائي ٿي ۽ ڪڏهن سوين ڪهاڻيون لکندي به اهو درجو نه ٿو ملي. هن وقت ڪهڙس هڪ هتي پسند ليکڪن کان لکن ڇڏائجي ويو آهي، اتفاق سان هيڪڏهن کين نصري ڪرڻ جو ڪو موقعو ملندو آهي ته پوءِ ڄاڻي وائي حال جي انيڪ لکندڙن جو ذڪر نه ڪندا آهن.... اها نه ادبي بدبائتي ٿي!

هن وقت سنڌ اندر فوسي وجود جو احساس ۽ جاڳرتا پهچي عروج تي آهي، ان احساس ۽ جاڳرتا جي ڪري اها محنتي سنڌي ادب ۾ سمايل آهي، اهو دليل ان احساس ۽ جاڳرتا کي ڪهاڻين ۾ تمام فائدين سموني ۾ پيش ڪيو آهي، هجي ڪهاڻين ۾ اڃا ئي شعري باري ۽ سطحي جذباتيت محسوس نه ٿيندي، سڌس هن جا مداح به پڻ جي پست ۾ وڌيڪ آهن.

فوسي وجود جي احساس ۽ جاڳرتا جو ذڪر ڪندي هڪ اهم مسئلي ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ضروري آهي.... اهو ڪلهه فوسي ادب جي نالي ۾ تمام گهڻيون غير معياري تصنيفون ادب جي مارڪيٽ ۾ جي ويون آهن، جيڪي صحيح طرح سان نه سنڌي ادب جي معاد وٽان آهن ۽ نه انساني قدرن ۽ زندگيءَ جي ترجماني ڪن ٿيون. زندگيءَ کي ڳولڻ آهي، ان جا رخ ايڪ آهن ۽ اهو جليل زندگيءَ کي ڳولڻ ۾ ڀڃڻ آهي، نيشن ان جي عڪاسي ڪئي آهي ۽ نهايت

اهمانياري ۽ جرئت سان عڪاسي ڪئي آهي. سنڌ جي ترقي پسند قومي ادب کي سلا مال ڪرڻ ۽ اسر جليل جو وڏو حصو آهي. نئين سنڌ جي اڏاوت ۽ سجاڳي اٿڻ ۽ اسر جليل جون خدمتون وسارڻ جهڙيون نه آهن. هو انقلابي ذهن ۽ فڪر رکي ٿو. سندس لکڻين ۾ اثر آهي، اهل آهي، غم آهي، غصو آهي، دانهن آهي، احتجاج آهي، طنز آهي، مطلب ته زندگيءَ جي پريور عڪاسي آهي.

ڌرتي ۽ آسمان

شاهو لوم جي پٽ وانگر ساهون وڃي پئسي، چيائين، ”مان هن گاهه کي جنم وٺڻ نه ڏينس.“

”هي گاهه ناهي، تنهنجو ٻار آهي.“

”ڪمپني، ڪمڌات، تون ٺڪي جي پيليائي آهين.“ شاهو کيس چوڻي ۽ کان وٺي مٿ ڏيندي چيو، ”خبر اٿي، مان سيد آهيان، سيد.“

شاهو جي اکين ۾ رت لهي آيو، پٿر ڪري ٻاليءَ جي پيرل پيٽ ۾ گوڏو هنيائين. ٻاليءَ جي وات مان فقط هڪ هلڪڙي آه نڪتي، ڪڪرن تي هئي، جو شاهو کيس در وٺان ڏڪو ڏهڻي، در بند ڪري ڇڏيو. ڇپ ڇپاڙيندي چيائين، ”اسانجي استين ۾ ئي اک ۽ ٿي ٻڌي، ۽ هي پيليائي آئي آهي مان پرڻجڻ!“

— امر جليل، ڪهاڻي ”ڌرتيءَ جي ڌوڙ — آسمان جا تار.“

امرو جليل

عظيم گھاڻيڪار

ارشاد ٿيو ته امر جليل تي ڪجهه لکڻ. امر جليل جي فن تي پهچي تنقيدِي راه پيش ڪرڻ کان اڳ اهو عرض ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان ته امر جليل کي بلڪل نه سڃاڻان ۽ نه مون کيس ڪڏهن روبرو ڏٺو ئي آهي. البت مون کيس سندس لکڻين ۾ ڏٺو آهي. هونءَ به ڪهن ڏيکار کي ڏسڻ لاءِ ضروري آهي ته کيس سندس فن جي آئيني ۾ ڏٺو وڃي. فن ڪهڙو به هجي — مصوري هجي يا — وِڳي هجي، اداڪاري هجي يا صداڪاري هجي، ڪهاڻي هجي يا ناول هجي، مطلب ته لنگر کي سندس فن ۾ ئي ڇاڻڻ ۽ پرکڻ گهرجي.

هن مضمون ۾ آءٌ سنڌ جي عظيم ڪهاڻيڪار ۽ ڪالم نگار امر جليل، جي 'لکڻ جي فن' تي پهچي لکيل راه عرض رکڻ ٿو. 'امر' مجموعي طرح هڪ سٺو لکندڙ (Writer) آهي. هو —

(۱) وقت جي رفتار سان لکي ٿو. وقت جي بدلجندڙ حالات تي سندس نظر وڃي ٿي.

(۲) تڪڙو لکي سگهي ٿو.

(۳) معقول (Sensible) لکي ٿو.

(۴) هر موضوع تي لکي سگهي ٿو. وڻس موضوعن جي ڪهي

نه آهي.

(۵) هو مؤثر انداز ۾ لکي ٿو. سندس انداز تحرير (Style)

انتهائي دلڪش آهي، جو پڙهندڙن کي هڪدم پنهنجو قتل ٻڌيو وڃي ۽ پنهنجو نظار نيم سڃايو ڇڏي. سندس نوڪ فلر نوڪ خنجر جو ڪم ڏئي ٿي.

(۶) واقعات نگاري جو ماهر آهي. حالات جو نظارو ڇڻڻ سندس

فن جو ڪمال آهي. هو ڪٿي شرير (Tricky) ۽ ڏاڍو اٺوڪو (Tricksy) آهي، سرد لاش جو سفر ۾ هن وسعتي طور لکيو آهي جو انتهائي

کي (Trance) ۾ وجوڻ لاءِ انگلون حرفتون (Tricks) سول ڪيو اٿس. 'چئي ڪتي جو موت' ۾ انوکي شراعت رکيل آهي.

(۷) هو تخليق ڪار (Creative) آهي. سندس تخليق جو جواب ئي نه آهي. سندس تخليق ۾ انفراديت آهي. مثال طور روزانه هلال ڪراچي ۽ 'تنهنجون منهنجون ڳالهيون' ۾ چيو عرف ٻيڻو، ڪٺو، ٺٻڻو، چرو، ڪڳو، گيلو، نواب گانگت، ڪامريڊ پسي ايمائي، شيخ شورو، مارشل گجھڙو سندس تخليق (Creation) آهي.

(۸) هو اونهو (Deep) لکي ٿو، جنهن ۾ فڪر جي گهرائي موجود آهي. سندس لکڻين ۾ مقصديت جو اعجاز نظر ايندو.

(۹) هو اعليٰ قدر جو مزاح نگار آهي. هو اعليٰ طراف (Humour) پيدا ڪري سگهي ٿو.

(۱۰) هو دائر ۽ بي پايگ لکندڙ آهي.

(۱۱) هو ڪنهن خاص نظريي تي لکي ٿو. سندس لکڻن ۾ ايڌم (Massage) ساهيل آهي. سندس نظريو آهي 'چئي سنڌ'. سندس تحريرن جو مرڪز 'سنڌ' آهي، جنهن سان هميشه ڏاڍپون ۽ ڏکيائون، ارڏاپون ۽ اوکاپون ٿينديون آهن ۽ جنهن کي 'نور' جي حيثيت سان اسان جو مٿو نه ڏٺو ويو آهي. صدين کان سنڌين جي حقن (Rights) تي ڏاڙا لڳندا رهيا آهن.

نام نهاد مذهب جي ليڪهيدارن سنڌ کي هميشه نشانو بنايو آهي، جتي سنڌي قوم کي غريب ۽ هيٺو بڻائي رکڻ لاءِ مذهب کي غلط طرح استعمال (Exploit) ڪيو پئي ويو آهي. سنڌين جو استعمال صدين کان ٿيندو اچي. وڻ پوست جي فوري دور ۾ سنڌين سان جي شرمسڪر حد تائين ظلم ٿيا آهن، انهن لاءِ ته دانشور فڪرار آهن.

اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ سنڌين جو استعمال ڪيو ويو. اهڙا هاجا ٿيندا رهن ته روه ڪهڙو سبب آهي جو فڪرار جي دل نه رهي. فڪرار حساس (Sensitive) ٿيندو آهي. ظلم ۽ ڏيک تي سندس دل آڙي ووندي آهي. سنڌي قوم تي ٿيندڙ ظلمن تي رت جا ڳوڙا، ڳاڙهندا دليون اڄ به موجود آهن.

اسر جليل (پوري نالي جي موٽي ۾ خبر نه آهي) انهن فڪرارن سان آهي، جنهنجي دل جو نشو سنڌ جو نقشو ٻنهي ڇڪو آهي هو نه وارن سان سندن ڌرتيءَ تي ٿيندڙ ظلمن کي ٻڌي يا ڏسي ته سڪو، ۽ دانهن هڪري ٿو، پڪاري ٿو ته من سندس دانهن

سنڌ جي ٻوڙن ڪنن تائين پهچڻ، پر بار ڪندڙ سنڌين کي ڪنن و نگر چٽڪيو ۽ ڏاڻن وانگر سندن رت چوسيو آهي.

امر جي جرئت اها به آهي ته هو انتهائي دليريءَ سان سنڌ جي مسئلن کي ڪٿي ٿو ۽ سنڌين سان ٿيندڙ ظلمن جو هوبهو اڻڻو پنهنجي لکڻين ۾ چٽي، سنڌين کي درسي ڏيکاري رهيو آهي ته من ڪو ڪس احساس ٿئي. مامي ۾ پاڪستان جي تاريخ ۾ جڏهن سنڌين ظلم ۽ آواز اٿاريو ته اسلام خطري ۾، پاڪستان خطري ۾، ۽ انظره پاڪستان خطري ۾، جو آواز بلند ٿي ويو. ون يونٽ جي گات کي ڳچيءَ مان ڪڍي ڦيٽي ڪرڻ لاءِ سنڌ ٻين صوبن سان گڏجي جدوجهد ڪئي، جنهن ۾ نوجوان طبو پيش پيش رهيو. سنڌي نوجوانن جو رت ٽپڪڻ لڳو. هنن ون يونٽ جو واريءَ وارو ڪوٽ ٽڌا هڻي لانگيل ٽوسيل وانگر توڙي ڇڏيو. حقن کي سمجهڻ، وٺڻ ۽ برقرار رکڻ جو جذبو هنن ۾ پوکوڪاڻي آيو. هنن سنڌيءَ کي سرسبز ۽ شاداب بنائڻ جو هڪو عزم ڪيو. سنڌين ۾ سياسي شعور ۽ بيداري اچي وئي آهي. صدين جي اڳوڻو لنڊ مان سنڌ جا ڳڻ ٿي چڪي آهي. انهيءَ مهر جا عميردار اڪيڙائي سنڌي سچو امن (جهن ۾ ۴ مارچ جا چوڌا جون جهن لاءِ بعد ۾ لکي سگهجي ٿو) جن ۾ هڪ ٿورو اهو به آهي جو مسلسل لکندو رهي ٿو ۽ امر جليل انهن مان هڪ آهي.

مون امر جليل جون لکيل بهترين ڪهاڻيون پڙهون آهن. هڪ فطير اديب ۽ هڪ ناسياري ڪهاڻيڪار مان حد ڪمال سنجيدگي جي اسيد رکي سگهجي ٿي ۽ جڏهن امر جليل جو نالو اچي ٿو ته پوءِ ڪنهن سوا به بردباري ۽ سنجيدگي جي ڪنهن به ڪهاڻي جي اسيد رکي نٿي سگهجي. ڪهاڻي اديب جو شان به آهي. اهڙي ڪهاڻي جهن ۾ خدا، رسول، مذهب، ڪلام پاڪ کي به نه بخشيو وڃي ۽ مٿن چٽرون ڪيون وڃن.

اخلاقيات کان هتي مذهب (دين اسلام) تي حقارت آهڙو حملا ڪرڻ 'مر' کي نٿو سونهن. ائين ڪرڻ سان سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جي ڪابه خدمت ٿي نٿي سگهي. ائين هڪ عظيم ڪهاڻيڪار جي شخصيت متاثر ٿي رهي آهي. دين لاءِ ڌڪار ۾ ڪوبه (Cause) سرجي نٿو سگهي، باقي ادب جي شخصيت متاثر ٿي سگهي ٿي. اها هڪ انتها پسندي ٿوري جو پنهنجي اصلي مقصد کان هتي امر جليل

حقيقت بهرحال حقيقت آهي. حقيقت ٿيندي به ڏاڍي ڪڙي
(Bitter آهي). حقيقت جو هو ڪو به حق پرست ڏٺي سگهي ٿو. امر جليل
به اها جوشي بندرج اتر موجود آهي. پر سندس مذهب سان هڪ ڇراند
سندس سندس شخصيت کي پري طرح متاثر ڪري سندس وقار کي ڇڏيو
پهچائي وهي آهي. اسلام خلاف (Offensive) لکڻ ادب جي
گهٽتائي آهي

مرد لاش جو سمر، حقيقت تي سبي هڪ ڪهاڻي آهي. اسان
پاڻ انتهائي ڏٺا آهي، پر انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ قرآن شريف، کسي طرز
جو نشانو بنائي امر جليل بحد ملڪوڙائيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي، جڏهن
ته سندس نالي ۾ جليل، جو لفظ استعمال ٿيل آهي. ڪنهن نظريي تي
لکڻ جو مطلب اهو ته نه آهي ته ڪو اخلاقي مسئلو ڪڍو ڪري سڏي
ٻوليءَ جي ترقيءَ جي راه ۾ رليڪون وجهجن. ماضيءَ ۾ سنڌي ادب ۾
ٻولي تنگ نظريي جو شڪار بنجي چڪي آهي ۽ منجهس زياده برداشت
جي طاقت نه آهي، انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته سنڌي ادب ۾ دانشور
ٻاهي احترام جي بنياد تي هڪ ٻئي جي جذبات جو احساس ڪن ۽
سندن سرڪر هڪ ئي هجي: سنڌ ڌرتيءَ جي خوشحالي سنڌي ادب،
ٻولي ۽ تهذيب جي ترقي.

امر جليل جي ڪهاڻي 'پرست ۽ هڪ درس، مونکي ڏاڍي وڻي.
ڪهاڻيءَ ۾ هڪهيءَ کي وچ ۾ آڻڻ جو انداز ڏاڍو پيارو لڳي ٿو.
سڙيءَ کان هڪ ۾ درا وهرائڻ ۽ ڪن ۾ هوائي جهازن جو هلڻ،
دل پيانيدڙ ۽ معمولات انداز ۾ پيش ڪيل آهي.

چرپٽ جو ڪردار — دل چاهيو ته سڄي رات تارزن وانگر
ڪوڪوڙاٽ ڪندو وڃان، پر بيل آيو ته اباڻو هڪٽا ۽ پوليس وارا
تاراض ٿيندا، هن جملن ۾ پوليس تي اتوڪي طر ڪيل آهي.
خونيءَ ۾ گڏڻ جو انداز — 'لوان ته اٿس مان ننڍڙو آهيان. ۽
دلڪش آهي.

اسڪولائي چوڪرڻ لاءِ چوي ٿو — 'اهي ننڍڙيون، پڌريون،
متيرن جيتريون چوڪريون مونکي پنهنجو ڪونه وڻن، ڇهون ۽ اجايو وڙڇو آهي
وڃاس ها ته ماستر صاحب وانگر ماري ماري لاءِ ڪڍي ڇڏي ها ۽
پهاڻ ڇڏڻو ڪارڻ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. ان وقت مونکي آلو بخارا
پڌا آهي ويا... ڀلا هي ڪراچي ۾ ڪو شهر آهي رستن تي هر وقت
موٽر، لاريون، ٽراڪ، رڪشا ڇوڙندا رهندا آهن — ڪڏهن ڪڏهن ٻيون

هاڻ ه وڙهي هونديون آهن... امان رهي ٿي، عذرا رهي ٿي، هيرن رهي ٿي، توکي به رنج گهرجي، چرپٽا... هر هڪ اڪائي ۾ سماج ڪند ڪا گلاب ڪٽي هئي. مون کي سماج تي ڏاڍا خاڪا آيا، وڏو ڪو بدعماش آهي سماج... محبوب! ڪهڙو محبوب؟ قلم ڊائريڪٽر محبوب... مان پرتر نه آهيان، پر سندس اسانجي ڪلاس جو مائٽر آهي. اسانجي مائٽر جو چچو آهي...،

اگر چئون صاحب جو خيال آهي ته ڪردارن ڪن منهن ڏهي وڃڻ مطابق ئي ڪائنات ڪجهه ڇواريو وڃي — ”ڪنهن به ٻوليءَ جي اها سخت بدعنواني آهي جو منهن ادب کي مذهب ۽ ذات پات تي سامهون ۾ توريو وڃي ۽ پرکيو وڃي... اها پرک ادبي ايمانداريءَ جي تقاضا آهي — مون ڪلهوڙا جو ٻيو نالو سنڌي ڪهاڻي آهي (۱). هي سچ آهي ته ڪنهن به فنڪار، ڪهاڻيڪار يا داستان نويسيءَ کي پرکڻ لاءِ اهو ته ڏسڻو ناهي ته هو ٻا هوءَ هندو آهي يا عيسائي آهي يا مسلمان آهي. ڪنهن به ادبي شهنشاهي کي پرکڻ لاءِ اهو ڏسڻو نه آهي ته مصنف ڪير آهي، ڪهڙي مذهب يا دين ڌرم مان واسطو رکي ٿو، ڏاڙهو آهي يا پڻجي آهي، ڪهارو آهي يا پورو، سھانڊن سوچيرو آهي يا بدعڪار، پرڻو آهي يا پنهنجو،

اگر جليل جي هيءَ شهنشاهت صحيح آهي. هن پنهنجي لکڻين ۾ انهيءَ جو ڪافي ثبوت به ڏنو آهي، ته پوءِ کيس ايترو ڇو اورو ڏنو آهي؟ حقيقت هيءَ آهي ته اگر جليل انتهائي بياد ٿي هوندي هوندي ڇڻي ٿو ڏئي، ڪنهن به لکڻيءَ جو لکندڙ هڪ ئي هوندو آهي، پر پڙهندڙ ايترو هوندا آهن ۽ هر هڪ پڙهندڙ جي پنهنجي ڇوڙي ٿي ٿئي سگهي. منهنجي ۽ ٻين هونديون ئي آهن.

اگر جليل جي لکڻين کي پڙهندڙ پنهنجي پنهنجي ۽ ٻين هونديون جي پٺي تي جڏهن ٽپند ڪن ٿا ته سندن ٽپنديدگي شديد رد عمل جي صورت اختيار ڪري ٿي.

اگر جليل ڪهڙو ڪجهه لکي سنڌي عوام، سندن ادب، ٻولي، تهذيب ۽ تمدن جي بي لوث خدمت ڪئي آهي. آءٌ کيس عرض ڪندس ته مذهب سڀ ڇڏي ڇڏو ڇاڙ نه ڪري. دنيا جا سڀ مذهب اتر آهن، اتر آهن، دعا آهي ته اسان جو زور قلم زندو ۽ هائيدو رهي.

آمر جليل ملهنجي نظر ۾

ادب انسانن جي قسمت سواري سگهي ٿو، پر ان لاءِ ادب تي چٽڪي به ڏسڻاڻيون آهن، ان مان هو ڪيتريون پوريون ڪري سگهي ٿو، ان تي منحصر آهي. هن مان پهرين آهي؛ اڄو وقت سان گڏ هاءِ. ٻي وقتي راکشي حماقت آهي. جنهن لاءِ ڪرشمچندر پهتجي نابل 'ڏکڻ مان ٿو سچ اڀري' ۾ هڪ هنڌ ڪنهن ادب ۾ سڙ جي ڳالهه ڪندي لکي ٿو: 'اسان پروگريسو ادبن جو سڙ هو، جنهن ۾ اسان کي نازن تحرڪ جي شهيدن جو فسر ڪڍي اڳتي وڌڻ جو عزم ڪرڻو هو ۽ اڃي باري ۾ لکڻيون اٿي پڙهڻيون هيون، پر هڪ ادب اٿي هڪ اهڙي ڪهاڻي پڙهي، جنهن ۾ هڪ سالهه جو هڪ ٽڪڙي' مان عشق ڏيکارڻو وڌو هو. جنهن تي ڪرشمچندر لکي ٿو: 'اهو ادب، ان وقت تي پيش ڪرڻ، فقط وقت ضايع ڪرڻ آهي ۽ ماڻهن کي سندن صحيح مقصد کان سٺو موڙائڻو آهي.' ادب جو وقت سان گڏ هاءِ هاءِ فوٽ مشاهدي تي منحصر آهي، جنهن هو ڪنهن مسئلي جي اندر نٿي نهن نئين پهچي سگهندو، اوترو هو وقت سان صحيح قدم ملائي هلندڙ لکندو. ٻي نمبر تي آهي ادب جون في صلاحيتون. جنهن لاءِ مطالعو ڪرڻ، صحيح سمجهڻ ۽ انکي پهچي نموني اندر ڀرڻ ڪرڻ ضروري آهي. مطالعي جو حسستائين تعلق آهي، تنهن لاءِ ماڻهون تنگ جون 'ادبي ڪانفرنسن' ۾ تقريرون پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته جيستائين ليکڪ دنيا جي جدا جدا مذهب، خيالن، جي تهذيب، نسلن، ثقافت، تاريخ، جاگرافي، علم ادب، سياسي ۽ سماجي صورتحال جو مطالعو نه ڪري ۽ ڪو آهي، نيسٽائين هڪي نڪن جو ڪوبه حق نه آهي. جيڪڏهن ڪو

ماڻهو هڪ سو ٻيو گريسو ادب جا ڪتاب پڙهي، سمجهي ۽ پوءِ هڪ سٺ لکندو ته واقعي اها ادب جي افانديت نمايان ڪري سگھندي. جيستائين ڪنهن لکڻي ۽ ڪي سمجهڻ جو تعلق آهي ته ان مطابق مان فقط ايترو چوندس ته جيڪڏهن اسان جو هڪو ماڻهو شاه صاحب جي مومل راڻي جي هن بيت کي پڙهي ’مومل کي مجاز جا اکين سمجهه اسور‘ چوي ته اهو شاعر چريو آهي، اکين ۾ اندور ڪيئن ٿيندا، ته چئبو ته اُن پڙهيو آهي، پر سمجهيو نه آهي. ڪنهن به ليکڪ کي، پوءِ اهو شاعر هجي يا مضمون نويس، سمجهڻ نهايت اهم ڪم آهي. انهن ٻنهن ڪتابن ۾ ان کي پهچي هن ۾ اثر ٻيٽ ڪرڻ به تمام ضروري ۽ توجه طلب ڳالهه آهي. ميڪسم گورڪي سندس ناول ’ماد‘ ۾ جيڪا منظرنگاري ڪئي آهي سا ڪنهن مخصوص خطي جي آهي. جنهن ۾ هن گھڻو نثو ٻرسات ۽ ٻرماري ڏيکاري آهي. پر جيڪڏهن ان کي پڙهي اسان مان هڪو لاڙڪاڻي قبيلي جي ڳالهه لکندي ساکي منظرنگاري ڏيکاري ته ان ڪاٺي جو سمورو نادر ختم ٿي ويندو، پر ان منظر نگاري ۽ پڙهڻ ڪتابن ۾ ليکڪ جيڪڏهن سوچي ته جهڙيءَ طرح گورڪي سندس خطي جي منظر نگاري ڪئي آهي، اهڙيءَ طرح هو بههجي خطي ۾ جيڪي ڏسي سگھڻو لکي ته اهو آهي سندس صحيح اثر پرورش.

دنيا جي تاريخ ان ڳالهه جي گواھ آهي ته هر قوم جو ادب انجي تقدير تي امدو آهي. هر خطي کي ڪي به ڪي امڙا ادب ٻئي مليا آهن، جن ادب ڏريهي ان خطي جي قسمت سواري ڇڏي آهي. جي روس ۽ والٽير پيدا ٿي ها ته، بئسٽائيل سمار نه ٿئي ها، جي ڊالسماءِ، ترڪيب، گوگول ۽ چيخوف ساکي دؤر ۾ پيدا نه ٿين ها، ته روسي انقلاب وڃي ۽ صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ نه اچي ها.

اهڙيءَ طرح اسانجي خطي سد کي به اڄ تائين جيڪي ادب مليا آهن، خاص ڪري آهي، جن هتي جي عوام جي امن آسڪن، ملت ڀلت، رهڻي ڪهڻي، رهن رسن، مسئلن ۽ سڌن سجاڳيءَ ۾ ۽ نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي، تن ۾ ’اير جليل‘ به هڪ آهي. اير جليل جي فن تي لکڻ لاءِ هڪ ته اهو ماڻهو گهرجي، جنهن کي سندس ويجهو رهن جو گھڻو موقعو مليو هجي ۽ سندس فطرت ۽

مشاهدي مان واقف هجي يا نه وسيع مطالعو هجس. جيئن ته مان مٿي لکي آيو آهيان ته هو انهن اديبن سڃاڻي آهي، جن پنهنجي فن جو ڀاڄو هٿائجي عوام مان هٽ ڪيو آهي. تهڪري هٿائجي ڪنهن به لکڻي پڙهڻي کي اسر جي فن جو ڪجهه نه ڪجهه اندازو ٿي سگهي ٿو، ڇو ته هو انهن لاءِ آهي ۽ انهن بابت لکي ٿو، پنهنجي راه مطابق اسانجي اڪثريت کي اسر جليل جون لکڻيون وٺڻ جو ڪارڻ سدس هيٺيون خاصيتون آهن:

وقت جي ڳالهه

ٻي وقتي ٻڌڻ ڪان به ڀلي آهي، ٻي وقتي ڳالهه اڻڀري لڳندي آهي، جڏهن انسان، اسان جي رت جو ڀاڄو ٿيو 'آدم بوه'، آدم بوه ڪندو وحشي ٿيو گهمي، ان وقت ۾ ٺارن ٺارن، ٺاهڻ، عشق وغيره جو ذڪر ڇڏڻ واپس ٿي لڳي، جنهن ۾ نه ڪو مقصد آهي نه ڪا معنيٰ، نه اسان کي پائدار ڪون ڏيئي سگهي ٿو، نه صحيح رهبري ڪري سگهي ٿو. اڄ هر ڪو ان لاءِ واجهائي رهيو آهي ته ڪير ٿو اسان کي صحيح رهبري ڏسي ۽ اڄ جي ڳالهه ڪري، ان ڏس ۾ اسر جليل جا 'هلال پاڪستان' ڪراچي ۽ ۾ لکيل ڪالم، مثال آهن، ان کان علاوه سدس جي ڪهاڻيون سون پڙهڻون آهن، نين مان 'جڏهن مان نه هوندس'، 'جلاوطن'، 'پنهجو پٽ مهدي'، 'هڪ قوم پرست جي گولا'، 'مرسار ٽيمر ويلر ۽ قلندر'، 'هن چار ۾'، ۽ 'سرد لاش جو سفر' اهڙيون ڪهاڻيون آهن، جن جي پڙهڻ سان ماڻهو اٿس ٿو سمجهي ته هو ان هنڌ ڇڏيو آهي ۽ اهو سمورو معاملو اڪثر ڏسي رهيو آهي، ان سان گڏوگڏ ٺارو ٺيل معاملو آهي، جنهن لاءِ هر ڪجهه ڏيان پڙهڻ سان ئي ان جڳهه تي پهچيو وڃي.

سليسن

ان مان سهڻو مطلب آهي ته پلاٽ ٺاهڻ لاءِ ڪي اجاڻا ور وڪڙ نه ڪرڻ، جيئن پڙهندڙ جي ذهن تي اجاڻو بار پوي ۽ هو گهڻي سوچڻ ۽ سمجهڻ ڪري ڪهاڻي اڌ ۾ ڇڏي ڏئي. ان ڏس ۾ اسر جليل جي هر ڪهاڻي پڙهندڙ کي هٿ کان وٺيو رستي تان

ٿيندي سرول ٿي پڄاڻندي آهي. پڙهي ڪاٺيو ڪوبه غلطاهي ۽ جو
شڪار نه ٿيو آهي، سواءِ ڪن حسد ۽ تعصب پرستن جي. ان ڏس
۾ مان مثال طور سندس ڪهاڻيون: 'سهجي دل موهن جو ڀڙو،
'ڌرتي ۽ جي ڌوڙ آسمان جا نارا' ۽ 'جلاوطن' پيش ڪندس.

ڪردارن جي واٽان ڳالهائڻ

خيالي ڪهاڻين ۽ قصن گهڙڻ ۾ ليکڪ هميشه پنهنجي
قابليت ڏيکارڻ لاءِ سڄي پٽڙ پنهجي واٽان ڪري ويندو هو، جنهن
۾ پڙهندڙ ائين سمجهندو هو ته ڪن ان ڏسي سگهندڙ شين جي هو
وڌيڪ ڄاڻ رکندڙ آهي، جو هوش ٿي گم ڪيو ڇڏي، پر اهو
ڪير به سمجهي نه سگهند هو ته هتي ڳالهائي سگهندڙن جي ڳالهه
ڪري ويو يا گونگن جي. انجي پٽ ۾ اسر جليل انهن ڪردارن
کي واضح ڪري منجهان هٿ ڪڍي ٿو ڇڏي ۽ اهي ڪردار سندن
صلاحيتن آهر هڪ ٻئي ۾ ڳالهائڻ ٿا ۽ هن، ان ڳالهه بولهر مان
پڙهندڙ اهو سمورو اندازو لڳائي ٿو ته انهن ڪردارن ۾ ڪير چالاڪ،
ڪير اڻوهه، ڪير سٺو، ڪير ڇريو، ڪير ڪوڙو، ڪير سچو،
ڪير ڪانڌر ۽ ڪير بهادر هو، ان بيان ڪرڻ مان پڙهندڙ ڄڻ نه
ان جڳهه تي پاڻ بهي انجون ڳالهون ٻڌي ۽ منصف ٿئي ٿو، نه ڪر.
ادب پاڻ ڪنهن ڪاٺي ۽ اک کي مرڪهه ڪوٺي پڙهندڙن کي
بيوقوف بڻائي ٿو. هن ڪهاڻين، ان ڪم نگاهه کان مونکي متاثر
ڪيو آهي سي آهن: 'هڪ دل جي اڪيلائي'، 'زندگي زهر'، 'دل
جي دٻاءُ'، 'ڪپهل پاهن جو وارث'، 'رڃ'، 'سبح گائيد' ۽ 'لراسليتر'
۽ 'سچل سرمست Trouble' ۽.

پلاٽ جي چونڊ

پلاٽ جي چونڊ مان هتي مراد آهي ته ڇهه اهم مسئلن ۾ به
اها پٽ ڪرڻ نه ڪهڙي کي بهربان لکجي ۽ ڪهڙي کي بعد
۾، ۽ انهن کي صحيح ناظر ڇڏڻ لاءِ ڪهڙي جوڙجڪ ۾ لکجي.
وقت جي ڳالهه، هن ڪا وڪڻ جيڪڏهن پلاٽ جي چونڊ صحيح آهي

نه اما ڪهاڻيءَ لاءِ هون تي مهاڳ همان آهي. هن لاءِ مان مثال طور پيش ڪندس اسر جليل جون ڪهاڻيون: 'موهرو'، 'سج اپڙن کان اڳ'، 'ڪپل ٻانهن جو وارث'، 'شڪست'، 'تاريخ جو ڪفن'، 'سهجو پٽ مهدي'، 'ڌرتيءَ جي ڏور آسمان جا تارا'، 'هن چار ۾'، 'ساجن سهجو دوست' وغيره.

ڪردار نگاري

ڪردار نگاريءَ مان سنهجو مطلب آهي ڪهاڻيءَ جي ڪردارن بابت وضاحت. جهڙيءَ طرح 'جمال ابڙي' جي ڪهاڻي 'شاهه جو ٿر' ۾ اٽڪل اڌ ڪهاڻي شاهه صاحب جي وصف، حالت ڄات ۽ طبيعت بابت آهي، ذري گهٽ اوتري ننڍڙيءَ ڇوڪريءَ بابت ۽ عجب جي ڳالهه جو فقط ڪردار نگاريءَ ۾ ئي پڙهندڙ ننڍڙيءَ ڏيکڻ کي ڪافي حد تائين پيار ڪرڻ لڳي ٿو ۽ شاهه کان نفرت جو لڪل جذبو پيدا ٿيو وڃي. ٻائي امرت، شاهه جي ڇوڪريءَ کي مارڻ کانپوءِ حاڪمو وڃي. اهڙيءَ طرح ڪردار واضح ڪرڻ تي ماڻهوءَ کي باقي ڪهاڻي تمام سٺي نموني ۾ سمجهه ۾ اچي وڃي، ۽ پڙهڻ تي دل پئي ڪڍي. ان ڏس ۾ اسر ۾ ساراهه جو ڳو آهي. 'ساجن سهجو دوست' ڪهاڻيءَ ۾ اسر جليل ساجن جي باري ۾ ايترو ڪجهه نه ٻڌايو آهي، جهڙن لاءِ سيڪڙاٽ کي چڱو ڀلو ناول لکڻو پوي ها. ساجن جا وصف، طبيعت، ڪم جي وقت جون ڪيمٽون ۽ شي جي حالت، اهڙيءَ طرح 'رندگي هڪ ڪن' ۾ پڙ ڇڏيندڙ زال جي جيڪا ڪردار نگاري ٿيل آهي ساراڻا ۽ ٻوڏيءَ جي سون تي هڪ روردار لپاٽ آهي. 'تاريخ جو ڪفن' ۾ سديءَ جي ڪردار نگاري ڪري ۽ انکي تاريخي واقعي سان هر - آهنگ ڪري چڻ ڪهاڻيءَ کي سراج تي وسايو ويو آهي. امري طريقي سان 'اروڙ جو مست' ۾ مست جي باري ۾ وضاحت ڪري لکڻ کانپوءِ ائين ٻيو لڳي ته چڻ مست اڪئين ٻيو ڏسجي. ڪهاڻيءَ جي تاثر ڇڏڻ لاءِ جيڪي به ذريعا آهن، انهن ۾ ڪردار نگاريءَ جو وڏو حصو آهي.

منظر نگاري

جيتوڻيڪ ڪردارن جي وضاحت به هڪ مخصوص منظر نگاري آهي، پر منظر نگاريءَ جون حدون انڪار به وسيع آهن، ڇو ته ڪردار کي ڌرتيءَ ۽ آسمان جي وچ ۾ لڙڪندڙ يا هوا ۾ ننڍڙا درڙا بنجيو اڏائڻ نه ڪونه ٿا، انهيءَ لاکهاو ڪهن مخصوص حصي سان، طبعي سان، رهائش، جاءِ، موسم، سماجي حالت ۽ ثقافتي حالت سان آهي. ان ڪري رڳو ڪردار نگاري به ڪهائيءَ کي سمجهڻ کان بچائي نٿي سگهي. جامع طور تي ڪهائيءَ، پڙهندڙ تي تڏهن واضح ٿي ٿي سگهي، جڏهن ڪردارن سان گڏوگڏ سطر نگاري به چڱيءَ طرح سان ٿيل هجي. جهڙي طرح اسر جليل جي ڪهائي ’خوني رات‘ ۾ جيڪا سياري جي اونداهيءَ رات جي سطر نگاري ڪئي وئي آهي ان کانپوءِ ئي گهوڙيسوارن جي بهادريءَ جي ساک وڌي ٿي، ورنه سنڌ ۾ هر عام رواجيءَ رات ۾ گهوڙيسواري هڪا وڏي گالهه نه آهي، ان هڪ پاسي نه ڪهائيءَ جي تاثر تي اثر پوي ٿو ته ٻئي طرف پڙهندڙ جي دل ۾ ڪهائيءَ پڙهڻ جو شوق پڻ وڌي ٿو، ڇو ته هو انهن سان ان وقت سان ٿيو وڃي ۽ منتظر ٿو رهي ته فيصلاو ڪهڙو ٿيو، اهڙيءَ طرح ڪهائيءَ ’هن چار ۾‘ وڏيري ۽ انجسٽر سان گڏ ڪار ۾ ٻاهران آيل سھان ماڻي ويٺل آهي ۽ سنڌ جي جدا جدا هنڌن ۾ رستن کان ٿيندا اچن ٿا، انهيءَ منظر نگاريءَ ۽ خاص طور تي انهيءَ جاءِ جي، جهنگي ڌاڙي ليکڪ کي لکڻ لاءِ مجبور ڪيو، اهڙو ته پيش ڪيو آهي، جو ماڻهو پڙهڻ سان پيساخته چيو ڏئي ته ’واه سنڌي‘ ۾ به اهڙا ليکڪ آهن، ’اروڙ جو مست‘ ۾ ڪنهن جي منظر نگاري جيڪڏهن نه هجي ها ته ماڻهو ائين سمجهي ها ته هو هڪ معذور اڏاسي وڃي مست وٽ پهتو، جيڪا هن ڪهائيءَ جي اهميت لاءِ تمام گهڻو جو کائڻي گالهه هئي، جيتوڻيڪ مقصد نه اهوئي هو، پر سطر نگاري نه ڪرڻ ڪري اهو مقصد ايترو واضح ۽ زوردار نه لڳي ها.

ڪردارن لاءِ ماحول پيدا ڪرڻ

ڪهن به ڪردار کي بهادر ڪري پيش ڪرڻ لاءِ انجي

پيٽ ۾ هڪ برنل مائهو جو ڪردار به ڏٺو آهي. جهنگي برنلي، بهادر جي بهادري ڇمڪائڻ لاءِ مددگار ثابت ٿيندي آهي. اهڙيءَ طرح شريف ۽ ڪميو يا گندو ماحول ۽ هڪ با اصول انسان. ان ڏس ۾ اسر حبل جون ڪهاڻيون: 'موجھرو'، جنهن ۾ ڏڪر جو زباني، ان ۾ ٻيا مائهو سرڪري ڪردار کي ڇا جو ڇا صلاحون ڏيندي رهيا آهن، اهو ماحول پيدا ڪري پوءِ به انجو عزم ڏيکارڻ ته 'ياي سھڻو نينڙو مري وڃي، انجي اها قرباني هر دور ۾ سھل راه رھندي،' انجي ڪردار کي ڇمڪائي ٿي ڇڏي. 'سيال ۾ هڪ ٻوڪ' ۾ سھڻي گهر جو ماحول سرمائيدارانه ذهيت جو ڏيکاري، ان ۾ هڪ بي-اي پاس جو چوڻ نه! 'مان هاري ٿيندس'. سھڻيءَ ڪهاڻيءَ جي سونهن آهي. 'سھڻجو دوست سھڻجو دٻس' ۾ سرمائيدار ٻار کي هڪ غريب ٻار جي پيٽ ۾ ڏئي ۽ غريب جي غيرت ۽ ٻانڌار عزم کي هڪو ڇمڪايو ويو آهي، اهو هڪ فنڪارانه ڪارنامو پيو لڳي. 'دل جي دنيا' ۽ 'رند کي ۽ رھر' ۾ پيار کي غربت اڏو هٿيار ڦٽا ڪندڙ ڏيکاري، ليڪه هڪ ماهر نفس شناس هئڻ جو ثبوت ڏنو آهي. جنهن هڪ ڪردار جي نفس تي هٿ رکي ۽ هن ڪوڙهڻي نظام کي انجي مرض جو ڪارڻ ڄاڻو آهي. ان ۾ اهر رات ۽ چنڊر شام جو سرمائيداري جي ڪيرت ڏيکاري سرڪري خيال کي تقويت پهچائي آهي. ان لاءِ 'سھڻجو پٽ سھڻي' هڪ نوس محبت آهي. جنهن ۾ امير جو مشرف به اسلام هجڻ ۽ انجي ٻارن جي راند لاءِ سنگ مرمر جي مسجد ٺهڻ ۽ غريب جي ٻار جي بکندي پيٽ مڻ سرڪري خيال کي حد کان زياده اثرائتو ڪري ڇڏيو آهي.

اضافي پلاٽ

دنيا ۾ ڪي چند اهڙا ليکڪ ملندا، جنجون لکڻيون هن نموني جون هونديون. هن ۾ ليکڪ ڪوبه هڪ پلاٽ رٿي وهندو آهي. پر انجي ڪردارن جي جدا جدا مصروفيتن سان جدا جدا ڌنڌن وسيلي، هو ٻيون به ڪي اهڙيون ڳالهائون ڪري وهندو آهي جيڪي،

پهجي پنهجي جاء تي، هڪ جدا گانه پلاٽ جي حيثيت رکندڙون آهن، پر لکڪ انهن کي ڪردارن ذريعي هلندي هلندي اوچتو اظهار ڪيو وڃي. جيڪي خيال سان پڙهندڙن جي ذهن تي متريڪي جيان اچيو لڳن ۽ سندن ڪيئي نظرياتي جهڳڙا، جيڪي هو ذهن ۾ ڪيو ٿا، هڪ سڪندڙ ۾ طئه ڪيو وڃي، ان طريقي لاءِ اسر جليل جون ڪهاڻيون: سهجو دوست سهجو دشمن ۽ هڪ اسير جي ڀيٽ ۾ هڪ غريب جو ڪردار وڌيڪ ٻڌائڻ سان گڏوگڏ هن اهو به ٻڌايو آهي ته اسير ماڻهو غريب سردور کي ڪهڙن بهان سان ڪمزور بڻائيندو آهي ۽ ڪيئن عارضي سهوليت تي راضي ڪندو آهي، ’دل جي دنيا‘ ۽ ’رندگي ۽ زهر‘ ۽ عشق کي غربت اڏوسجور ڏيکارڻ کانپوءِ اهو وڌاري به ڏيکاريو ويو آهي ته ڪيئن مشيڪر چوڪريءَ تائينست کي فرض ڏئي ۽ سندس غربت جو فائدو وٺندي، کيس غلط استعمال ڪري رهيو هو ۽ ڪيئن انٿروپو وٺندڙ، چوڪريءَ جي غلط استعمال ڪرڻ جي ڪري ماڻهو چوٽي رهيا هئا: ’منه-جو پٽ مهدي‘ ۾ غريب جي بک جي ڪري موت کان علاوه اندازميش ڪاٺي، سي آه ڏي ڪاٺي تي لعنت وڌي اٿس، جڏهن ريسدار جي ذهيت، پولس جا ڪلور وغيره ڏيکاريل آهن ۽ ’شڪست‘ ڪهاڻي ۾ پروفيسر ڪريم جو ڪردار ڏيکاريل آهي ته هيتوڻيڪ هو تمام مشهور ماڻهو هو، دنيا جو ادب پڙهيل هو، وڏن فيلسوفن کي ذاتي طور تي ڄاڻندڙ هو، پر اهي سڀ ڳالهون سندس روح جو زهر پري نه سگهون، سندس ضمير جو جواب ڏئي نه سگهيون، پر انکان علاوه لکڪ جيڪا پروفيسر ڪريم جي تقرير ڏني آهي، انجو ۽ انٿروپو جو اکر اکر جدا هڪ ٻه ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ سڀ ڪانٽيسٽ کي رت جي رڳيون آهي ۽ رڳندي اچي، پر ليکڪ ٻئي اهڙي سوني ۾ پيش ڪيو آهي جو وڏن وڏن ناولن ۽ تاريخن کي پڙهڻ کيسواءِ ئي هن ڪهاڻيءَ انهن جو نٿو ڏئي ڇڏيو.

صحيح تاثر ڇڏڻ

هر ڪو لکڪ ڪنهن نه ڪنهن حادثي کان متاثر ٿي ڪجهه،

نه ڪجهه ٺڪندو آهي، اسان سدس اهو مقصد هوندو آهي ته جيئن حادثي کان، جهڙيءَ طرح هو پاڻ متاثر ٿيو آهي، ان حادثي بيان ڪرڻ سان هو اهڙيءَ طرح ئي پڙهندڙن کي متاثر ڪري، پوءِ اهو سدس فڪرارانه خوبيون ئي منحصر آهي ته ان ڏس ۾ هو ڪيتري قدر ڪا-ياب رهي ٿو، ڇو ته هو ان حادثي کي ڪهڙيءَ حي ڍانچي ۾ سموڻي ٿو، ان لاءِ ظاهر آ ته هو ان حادثي کي ڪيترن ئي ڪٽڙن، گهڻن سان ٺاهيندو، سدس فن جو ڪمال ان ۾ آهي ته هر ڪٽڙي پهچو پهچو تاثر ڇڏي، پر آخري تاثر اهو وڃي، جهڙيءَ ڪري هن اها ڪهڙي ٺڪڻ، مثال طور اسر حليل جي ڪهڙي 'ڌرتيءَ جي ڏوڙ آسمان جا نار' ان ۾ ليکڪ ڏيکاري ٿو ته هڪ شاه صاحب ڪيئن شهوت جي غلبي کان مات کائي ڪارڻ وڪندڙ عورت سان بدسلوڪي ڪري ٿو ۽ ان جي عيوض هڪي ڪيترو پوڳڻو پوي ٿو، ان ڪهڙيءَ ۾ شاه صاحب ۽ اوڏل جي ميلاپ جو ذڪر به ڪيل آهي، پر ليکڪ جي فن جو اهو ڪمال آهي جو انجو تاثر، پڙهندڙ تي، شهوت جو نه، ظلم وارو ٿئي ٿو، 'زندگي هڪ ڪن' ۾ عورت جو ملال ۽ ٻوڏيءَ وٽ وڃڻ بيان ڪندي به جليل صاحب انهي تاثر کي برقرار رکيو آهي ته ان عورت لاءِ پڙهندڙن کي احساس پيدا ٿيو وڃي ۽ هن بهي لاءِ نفرت اهڙي طرح 'شڪست' ۾ پروفيسر ڪريم جي عظمت ۽ شهرت بيان ڪرڻ کانپوءِ به اهو ڏيکارڻ ته هو هنن سڪون هي تلاش ۾ آهي، اهو ڪنهن روح جي زخمي ڪري سگهي نه سگهو آهي، سدس فن جو ئي ڪمال آهي، 'سهجي دل سوهن جو ڌڙو' ۾ به حسنائين ڇوڪريءَ جي نه ٺڪري ملڻ وارو حصو آهي، ته ماڻهو ان ٻڌڻ ۾ آهي ته جيڪڏهن هڪي چاهي به ٿي ته پوءِ ڇو هتان ٺڪري نه ٿي وڃي، پر ڇوڪري جا آخري تاثرات پڙهڻ سان، پڙهندڙ تي واضح ٿيو وڃي ته ڇوڪريءَ باڪل صحيح ٿي ڇڏي، جيڪو ليکڪ کي اصل واضح ڪرڻ جو ارادو ٿو ڏي-جي، آخر ۾ آهي ڪهڙي، 'عظمت جو ثبوت'، هن ڪهڙيءَ ۾ ته پڙهندڙن کي پتو ٿئي ته ٿو پوي ته ڇو سندن حمايت سهڙي ماڻهو لاءِ ٿيو وڃي، حُذُور نه هو پهچي وات سان اهڙي ڳالهه به نه ٿو ڪري،

پر ڪاري ڪلڻ ۽ واڌڻ ٿيڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. پر انجي باوجود به انجي ٽلهي شخص لاءِ جقات ظاهر پئي ٿي. اهو صرف بيان ڪرڻ جو ئي اهڙو طريقو آهي، جنهن موجب جيئن پوءِ نٿس ڪهاڻي جو تاثر روڊار ٿيو وڃي.

سڃاڻي

سڃاڻي مان هتي مهجي مراد آهي ته ڪردار ڪيترو به اڄي هوندي به پهچون نٿيڙيون نٿيڙيون غلطيون تسليم ڪري سگهجي. جو ٿو ٿئي. جيئن ’شڪست‘ ۾ پروفيسر ڪريم ڪريم ايتري فلاسافي هجڻ جي ۽ ادبي مطالعي جي به سندس ڪيل غلطيءَ کي ٿو وساري ۽ اڄ به ان جو اقرار ڪري نه ٿو. اهو ڏوهه ڪيو آهي، جنهن اڏو سندس هر ترقي نهچ پئي لڳي. پروفيسر ڪريم ڪريم ايترون خوبين جو مالڪ هجڻ ڪري به ليڪڪ سندس ان غلطيءَ کي معاف نه ڪري سگهجي. جو ثبوت ڏنو آهي. ’جڏهن مان به هوندس‘ ۾ هڪ قومي هيرو ڪيئن ڪيئن چوڪريءَ جي چڪر ۾ ٻاهر ويندي ويندي پڪڙجي پوي ٿو، جيڪو ٻاهر وڃي ڪافي ڪم ڪري سگهي ها. انجي بهادريءَ جو ڪردار هڪ پاسي، ته هيءُ ڪردار پئي پاسي ڏئي اسر جليل هڪ سڃاڻيءَ جو ثبوت ڏنو آهي ته ڪر ٻن وانگر هرو ڪي فرشتو ذات ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿائين. سندس خاصيتن کان علاوه اسر جليل ٻن انيڪ خوبين جو مالڪ آهي. جيڪي وقت به وقت پڙهندڙن تي واضح ٿينديون وينديون، هن تي سندس فن جو چمڪندڙ آئيندو پڻ منجهس آهي.

”هتانجا ماڻهو سخت اسر پسند آهن. چورون پالڻ سندن عادت آهي.“ ادب سان ورائيس، ”هن علائقي ۾ هڪري شينهن جي سامڙيءَ ۽ شينهن ڏوييءَ جي گندھ جو دوست هوندو آهي.“
— اسر جليل، ڪهاڻي ’سياح، گائيد ۽ ٿرانزسٽر‘.

امر ۽ انجي امرتا

هونئن ته هن اسر ڌرتي هيستائين رڳو اسر ئي اهايا آهن. هن ڌرتي جي ارهه تي هر اوڀر اسر ئي اڀري ٿي. پر جنهن اسر جي باري ۾ اڄ آڻا لکي رهيو آهيان. ان اسر جي باري ۾ لکڻ وقت سڀنيو قلم مولڪاڻ ۾ ڪٿي قدم اڳيڙو آهي. اڄ قلم جو گهات گهاتو اوچو آهي. ڇو نه. هن قلم هيستائين هزارن کي اهڙي اسرنا بخشي آهي. پر هن اسر، هن قلم کي نه اسرنا بخشي ڇڏي آهي. هيئر قلم ۽ اسر هڪ آهن. ٺٺ ۽ ڦٽڪار جو هي سنگرم اهڙو ئي سڌو آهي جهڙو پڻ پارو هي بدين جو. اسر قلم جي هر شاخ ۾ نوان نوان پيوند لڳايا آهن جيڪي وڏي وڻ ٿيڻ وارا آهن. سڄا لکڻ ڇو ته اسر کي ملڪهو آهي. هو پنهنجي جادوئي لفظن سان بي جان سڻ ۾ ساهه وجهي ڇڏي ٿو. اسر گهڻايون اهڙي ته حقيقي روپ ۾ ادا ڪري ٿو جو پڙهندڙن کان دانهن نڪري وڃي. سڀني ذهني شعور، خيالي پرواز جون اهڙيون ته اڻاهيون هيور ڪيون آهن. جتي پير ڪو پهچي نٿو سگهي. اسر جن اڻاهن تان شوقا لڳايا آهن. تنجو تصور ڪري تعجب وٺبو وڃي. هتي ذهن جي سورج جون شعانون ڪهڙيون نه تيز ۽ ٽڪيون آهن! آهي معاشري ۽ معيشت، سياست ۽ ثقافت، مذهب ۽ مذهبي جي هر ننڍي وڏي ڪنڊ ڪٽڻ ۾ رهي پيوڻ آهن. آهو گند اسان ۽ اوهان سڀ سالن کان ڏسندا پيا اچون. پر ڪرهن ڪڏهن ڪنهن کي ڪانه ٿي. ڇو ته اسانجا نه آهن! پهرين ڪنڊڙ بدروءِ ٿي هري ويا آهن. اسر ڪڏهن اوهن گند جي ڀيرن کي پنهنجي قلم جي ٽوڪڙن خوب ڦلهوري اسان کي انهي گندي بدروءِ جو احساس ڏياري ٿو. تڏهن اسان کيس باغي، ملحد، بي دين، الاجي ڄا ڇو ڄا چئي وڃون ٿا. اها اسانجي ڪند ذهن، بي قلبي ۽ بي علمي آهي. اسر اسانجي اوڻائڻ کي خوب ڄاڻي ٿو. هي ڇيلائو اسانجي سڌ ذهن ۾ ڏنگ هڻي پنهنجو اسلحه زهر آونڻ ڇاهي ٿو. اسر ڪڏهن به بي مقصد نه لکيو آهي. هن هميشه مقصد جا موٽي لفظن ۾ لپيئي وڏي واڪي ورهايا آهن. اسر هميشه عالمي امن، بين الاقوامي برادري، معاشي برابري ۽ انساني پائيداري جو هاسي رهيو آهي. هجي هر ڪهڙي عالمي اقوامي،

لساني استيوار، نظرياتي ڪشڪش، ٻي راه روي ۽ پرپریت جي غلاب
مضبوط معاذ ثابت ٿي آهي

اها منهنجي بدقسمتي ٿي سمجهو جو هن وقت تائين امر سان
منهنجي فقط هڪ سلاقت ٿي سگهي آهي. سا به تازو ۱۹۷۰ع ۾ ۰ پر
هن امر جي امريتا جو اعتراف مونکي ۱۹۶۶ع کان وٺي آهي، جڏهن
منهنجي عمر فقط سورهن سال هئي. نئين زندگي ۽ ان وقت جي مختلف
رسالن ۾ امر جون ڪهاڻيون پڙهي پڙهي منهنجي دل ۾ مون امر جي
هڪ تصوراتي تصوير لاهي ورتي هئي. هڪ پيري اوچتو ماهرار ۽ سهلي،
جي آفيس ۾ طارق اشرف جي معرفت امر سان جڏهن منهنجي پهرين
ملاقات ٿي، تڏهن اڌ ڏنگ رهجي ويس. امر منهنجي تصوراتي تصوير
جي بلڪل هوبهو نڪتو هو

پرڀل صحتمند چهر، پرڀل ڳڻن تي پڙر جهڙا ڪارا ڦلر، سانوري
رنگ جو هي سورمون واقعي باغي، پياڪ، اضلاهي، انسانوت جو پوجاري،
هن صحرائي پتنگيل انسان جو سائي، ڪوڙڪي گلو ڏڙي، ڪوڪون
ڪري، ڪوڙ چونڊڙ، ڪوڪلي خانداني ننگ و ڦاسوس جو ۽ ڀڃوڙ ڀڃوڙ،
پتنگيل پنونيل ۽ اونڊاهن ذهنن کي چرڪائيندڙ، وقت جي وحشي
وڏيرن، رهڻن رئيسن، ديواني شعلي وارن چوڏرين، ڪميٽن ڪمدارن،
سرواڻن منشين ۽ ڪچير قاضين جي ڪرڻونن کي آڙسي ڏيکاريندڙ، هٿن
هارين ۽ پورين جو حاسي، انڌي ساج جي آڙاريندڙ ريشن ڪمان تشڪ
اچي طوائفون ٻڃي ٿيندڙ نياڻين جو حاسي. امر اهڙو ٿي هو جهڙو پڙيو
ٻڌو ۽ سمجهو هوم. اروڙ جو مست، باريست اسٽريٽ جو غلبو، سرد
لاش جو سفر، منهنجي دل موهي جو ڌڙو، منهنجو پٽ مهدي، چئي
ڪشي جو موت، شڪست ۽ جڏهن مان نه هوندس جو خالق، امر منهنجي
آڏو روبرو هو. مونکي سندس ڪين ان وسرندڙ ڪهاڻين جا موضوع ۽
مڪالا ياد اچن ٿا. هڪ ڪهاڻي ۾ هن عالمي اسٽيج تي اچي وڏي
واڪي جو هو: ”اي انسانيت جا محافظ اچو ته اچ هه هه سان
ملائي عالمي امن ۽ پيار کي منهنجي دائري ۾ پاه ڏيون اچو ته اچ
اسين منور ۽ ڏنابل حال انسان عهد ڪريون. اچو ته دنيا جا
سخت ڪش ۽ مفلي اسان عهد ڪريون ته اسين هن ڌرتي لاءِ نئون
آدرش ٿيڻ، اسين مذهبي جنون، نسلي برتري جي احساس ۽ نظرياتي
ڪشڪش جي آڏو هٿ ڌار ڪري وٺڻ ٿي پيئداسين ۽ ڏنابل
انسانيت جي حق جي حمايت ڪنداسين. نه رڳو اسلام پر موجوده

سڀي مذهبن کان اهو نه رڳو غير مطمئن آهي، پر انهن مذهبن کي هو سڀني ڏسڻ گهري ٿو ۽ انهنجي جاء تي مذهب انصافيت کي آڻڻ گهري ٿو، جنهن ۾ انساني قدرن کي وڏي اهميت آهي. هڪ مذهبي بي باڪي سان هڪڙو نه لهه پهره، سچ چئي ڏنو اٿس: 'مذهب سان منهنجو مطلب فقط اسلام نه آهي، مذهب جي اصطلاح ۾ اسلام، هندو ڌرم، عيسائيت، جين ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا جهڙيون حالتون رولما ٿي رهيون آهن، تن سان ائين محسوس ٿئي ٿو ته مذهب هن صديءَ جي پوئين ٽئين يا اڀرڻ صديءَ جي شروعات ۾ پنهنجو موت پاڻ سري ويٺو.' مذهب جي جاء معاشي برابريءَ جون قوتون والارهندون. هاءِ، عام خدا اهو ڏهن جلدي آڀاري اسر اهڙي روشن سچ ڏانهن اشارو ڪيو آهي، جو ڪو آڳوڻو آڙي چڪو آهي. ان جو انڪار اسان هاڻي گهڻو وقت ڪري ٿا سگهون. اسر جي هي پيشگوي ڌال جلدي پوري ٿئي. هو علي الاعلان چوي ٿو: 'ويهن صديءَ جي آخر ٽئين دنيا ۾ سمورا مذهب پنهنجو موت پاڻ سري ويٺا. انسان ذهني خلاسي ۾ زنجيرن مان آزاد ٿيندو. جنت جي لالچ ۽ دوزخ جي ڌڙڪن کي ڪنهن به نه آڻيندو.'

اها گهڙي پري نه آهي سهنجي ماء، جڏهن انسانيت ۽ انساني قدرن جا اعليٰ اصول دنيا جي ڌڙيل قوتن کي هڪ محور تي آڻي پهريندا، موجوده مذهب اسان جون فطري تقاضائون پوريون نه ڪري سگهيو آهي. انڪري اسر اهڙي مذهب جي انڌي پرچار کي بي فائدو ۽ بيحڪار سمجهي ٿو. انهيءَ ڳالهه جو چئو مثال پوئين هڪ صديءَ هن هڪ هنڌ لکيو آهي: 'نور مسجد جي مٿان تي چار لائون اسپيڪر لڳل آهن، جن مان ڏينهن ۾ پنج دفعا ٻانگ جو آواز ايندو آهي ۽ جمعي ڏينهن مولانا عبدالجبار گهچائي لاڳيتو ڏيڍ ڪلاڪ ٽئين خطبي کان اڳ ڳالهائيندو آهي. هو ماڻهن کي قبر جي عذاب ۽ قيامت جي ڊپ ۽ الله ماڻهن جي قبر کان ڏڪائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ ماڻهو جهڪي ٻُڪ جي عذاب، يروزگاري جي ڊپ ۽ خالي ذهن ۾ ويٺن راحڪس جي قبر کان هڪٻيل آهن. تن تي مولانا جي تقرير جو زبردست اثر ٿيندو آهي.'

اسر، انسان کي بيحڪ اعتراف آهي ته اسان انساني قدرن کي ڪڏهن به اهميت نه ڏني آهي. هڪڙي 'نصره' نه پر اسان مذهبي انهن انسانن جي برادري مان آهيون، جن 'وان گو' کي مفلسي ۾ مرڻ ڏنو، پر سندس تصويرون جو ملهه لکين رپيا لڳايائون—جن سقراط کي زهر ڏنو.

پر سندس انگار ڪتابن ۾ ڇپايائون۔ جن عيسائي ڪي صليب تي لٽڪايو، پر سندس مورتن مان گرجائون پريائون۔ اُسر جي هن چوڻ ۾ به ڪو شڪ ڪونهي تہ: ’انساني وهوار جا قدر وقت جي ڪوري ۾ ڪاسدي، بچريدي ۽ سوندي بدلجدا رهيا آهن۔ پر صدين گذرڻ ڪري به انسان ذات جي هڪ ٻئي ڏانهن نفرت ۽ حقارت، ڏاڍي ۽ ڏهڪاءُ جا بنيادي سبب ساڳيا رهيا آهن۔‘

اهي بنيادي سبب ڪڏهن مذهب جي شڪل ۾ نه ڪڏهن رنگ ۽ نسل جي اوچ نيچ جي شڪل ۾، ڪڏهن معاشي برتري جي شڪل ۾، ته ڪڏهن سياست جي شڪل ۾ رونما ٿيندا رهيا آهن۔ فرق نه هجي رهيو آهي، ’ظالم هر دور ۾، هر حال ۾ ساڳيو رهيو آهي، فقط مظلوم بداجندو رهيو آهي۔ زهر جو پيالو ساڳيو آهي، فقط مقرر بدبجي ويو آهي۔ ڪرپلا جو ميدان ساڳيو آهي، مگر حسين ابن علي بدبجي ويو آهي آهي۔‘ سندس قلم جي هڪ ٻي جهلڪ به مونکي ياد آهي، جنهن ۾ اُسر انساني قدرن کي پاڻمال ٿيندي ڏسي چيو آهي: ’جنت آها جاءِ آهي، پر پتر جنهن تي فقط مسلمانن کي موروئي حق آهي، جنت ۾ هيون ڪلائي، لچم ڪوسل، هري موٽائي، هرڪانت، ڪلاهرڪاش ٻڳت ڪنور ۽ سوي گيانپندائيءَ جون ڪي وڃڻ نه ڏيند آهن۔‘ موجوده سماج مان به اُسر نه رڳو غير مطمئن آهي بلڪه انڪاري به، اُسر هڪ جاءِ تي اسانجي دل جي ڳالهه چئي آهي، لکي ٿو: ’نو جهڙا انقلابي شاعر سماج دشمن آهن۔‘

’جنهن شيءِ جو ڪو وجود ئي ڪونهي، اهو مان دشمن ڪين ٿيندس۔‘

’نون سماج جي وجود کان انڪار ٿو ڪرين۔‘

’ڪهاڻي جو پيو ٿالو جيڪڏهن سماج آهي ته پوءِ مان سماج جي وجود کان انڪار نه ٿو ڪريان۔‘

اسانجي هڪ انڌي نوڪي اسانکي هڪ وڏو نقصان پهچايو آهي، اڪيري اُسر اسانکي هڪ تاريخي حقيقت ڏانهن اشارو ڪندي هڪ منڍ لکيو آهي: ’هڪ تاريخ جي ڪهن به دور ۾ مهمان نواز ۽ مڙهيون قومون هڪ ٻن صدين کان وڌيڪ پنهنجي وجود کي برقرار رکي نه سگهيون آهن، ڇو ته مڙهيون ۽ مهمان نواز قومون وڻ ڪڏهن اهڙا شاهيڪ مهمان به ايندا آهن، جيڪي منڍن وٽن ۽ ٻين جا مالڪ ٿي ويهندا آهن۔‘

ملڪ جي ڪلچن ۽ پاورسٽين جون اوچيون عمارتون پنهنجي

آمر غرض پوري ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿيون آهن. آس کان اچي پونيورسٽيون به گجهيون ڪور آهن. هڪ هنڌ ڪهڙي نه دڙڪ پري گالهه ڪڍي اٿس: "اسانجون پونيورسٽيون ۽ ڪاليج، تعليم مان سماجي نظام مان ٿيڻ وڌائي جو فرق ختم ڪري ڇڏيندا. تون به هڪ ڏينهن سي-ايس-بي ڪري وڏو عهدو حاصل ڪري موٽي به حاصل ڪري سگهين."*

"مان اتفاق جو قائل نه آهيان تڪرر مان ڪاليجن ۽ پونيورسٽين مان ڪڍڻ دهن هٿارڪه، دفري، ڊسچر ۽ ماسٽر پيدا ٿيندا آهن ۽ ٿيندا رهندا. مان ان محڪوم رعبت جو هڪ معمولي ۽ غير اهم فرد رهندس. مان حڪمران نه پر چنگيز خان ۽ هلاڪو جهڙن حاڪمن لاءِ بهترين شڪار ٿيندس." اسانجي حانمن جي سڪڙي ستا جنهنڪي سوالي بهنجي ٻولي ۾ بيواولي چوندو آهي. آس انهن جا ٻول پٽا ڪري ٿو: "ڪهڙيون گالهون ٿو ڪرين سائين. رب جو قسم آ، اسان توهان سنڌي وڏيرن لاءِ پنجاب ۽ سوات جا داڻا گولي ڪڍي ايندا آهيون. ڇا ياد ڪندڻ بهاون کي، وڏيرا سائين." "اچي وٺ پهلوان، ڇا ياد ڪندڻ نه ڪڏهن فراخ دل سنڌين سان ڪم ٿيو هجي." پهلوان ڊوڙي آيو ۽ ٻنهي هٿن ۾ ٻوٽن جي ٿاڻي وٺي ڇڏي ڇڏي، "رب جو قسم آ، اڄ حاتم هجي ها ته جيڪر روئي پوي ها، وڏيرا سائين. داڻا ٿل سنڌين کي سلامت رکي. رب جو قسم آ، توهان، ڪاٺورو، توهانجو اولاد به اسانجو قدر ڪندو رهندو وڏيرا سائين."*

اسر جتي زهر جا ڪوڙا ڏيک ٿو آهي، اتي سنڌين جي روايتي بهادري، وطن پرستي ۽ قوم پرستي کي نئين سر اڃاگر ڪرڻ لاءِ هن احساس ڪمٽري ۾ مبتلا قوم کي ياد ٿو ڏياري: "سرڪش سنڌين جون مائرون سرڪلائڻ سول خدا حافظ، ڇوڻ کي بزدلي جي علامت سمجهندون آهن. الوداع ڪرڻ سول سنڌي مائرون به ڇڏي پٺڻ کي چوندون آهن:

"گهوڙن ۽ گهوٽن جيئن ٿورا ڏينهن،

ڪڏهن منجهه ڪوٺڻ، ڪڏهن راهي رڻ جا،"

اسر جي قلم جي جهاک اوهاڻ ڏئي، اسر لکي ڇاڻي ته بيان به ڪري ڇاڻي. اسر تون ڀشڪ اسر آهين. تنهنجي قلم جون پاڙون پاڻال پرڪٽل آهن. تون ائين نه چئو ته، "ڪڏهن مان نه هوندس، تون هئين، آهين ۽ هوندين. نه تون ڪڏهن فنا ٿي سگهين ٿو، نه تنهنجو فن ڪڏهن فنا ٿي سگهي ٿو،

آمر

هلنگو پسندیده فنکار

۱۹۷۱ع ڌاري لوڪريءَ سانگي ڪراچي وڃڻ ٿيو، جت پهتجي ادبي ۽ سياسي دلچسپيءَ جي ڪري اهڙا ٺڪاڻا ڳوليم جت اهڙا ماڻهو ملي ٿي سگهيا، اهڙن ئي ”آڏن“ مان هڪ مشهور آڏو ڪيٽي ٿيريا به هو، جيڪو پهنجوسٺ پڻ هو، ڪراچي جي رنگين شاس ۾ ڪراچيءَ جا گهڻائي دانشور، سياسي ڪارڪن اني اچي ملندا هئائين.

اُت اسان سنڌين به پهتجو آڏو بڻايو، بس، پوءِ ته سياسي بحث کانولي باريڪ ادبي ٺڪتن تائين ڳالهائون ٿينديون هيون. ڀلا ڪهڙو مسئلو هو، جيڪو ٿيل ٿي ڳالهائو نه ويندو هو، عالمي انقلاب کانولي سنڌ جي قومي تحريڪ تائين ۽ ڪرشن ڇدر جي افسانہ نگاريءَ کانولي هڪسو جي آرٽ تائين.

انهيءَ ئي زماني ۾ ممتاز مهر ۽ نبي بخش کوسو به سکر مان آسيا هئا، جيڪي پڻ اني اچي حاضري ڀريندا هئا. اقبال جتوئي، عمر خشڪ ۽ نذير چو به روز جا گرامهڪ هئا، باقي ڪڏهن ڪڏهن ناصر مورائي، نوح بلوچ، برسر جگيشا به ايندا رهندا هئا ۽ ٻيا سنڌ مان ايندڙ ڪيترائي دوست هوندا هئا.

”آسر حليل نٿو اچي؟“ هڪ ڏينهن اقبال کان پڇيو هئم،
 ”نه، آهو هولتن ۾ اڃا به ويهي وقت نٿو وڃائڻ چاهي....“
 تون، اسان ته وائڻا آهيون.“

۽ مان سوچيندو رهندو هوس - ”عجب آسر حليل نه آ؟“
 ڪيٽي ٿيريا مان ٺڪري پوءِ اباقي جو رُخ رکندا هئائين،
 اڪير بلوچ جي ڪتابن واري دڪان تي ٺاڪر شرما ملندو
 هو. انکي اتان وٺي ايندا هئائين ڪيٽي ٿيوارڪ تي، جت

شمشيرالحميدي هوا ۾ سگريٽ جا ڌوڻا ٿا ٻڌو نظر ايندو هو ۽ ٽاڪر شرما پوءِ شروع ٿيندو هو آيتار ۾، ڏينهن جو حشيشا ابدورناتير ڪمپني ۾ نوڪري ڪري دير سان موٽندو هو، پگهار ٿورو، ڪم گهڻو. هو ٻار جي ڀاءُ ۽ اوتري. هميشه ٿر جي گهريلو هٿر جا ڪراچي ۽ ٻاهرين ملڪن سان واپار جا منصوبا ٺاهيندو هو ۽ رور پنهنجي ڪار گذاري ٻڌائيندو هو، هن پنهنجي خيالن ۾ ٺاهيل ڪمپني جو نالو 'مارئي هيندي ڪرافٽ' به رکي ڇڏيو هو (۽ هينئر خوشقسمتيءَ سان سندس ڏنڊي عملي صورت اختيار ڪئي آهي ۽ ڪڏهن جون خيالي گالهليون حقيقت بڻجي ويون آهن) ۽ اهڙيءَ ريت ئي ڪراچي ۾ امانجون شاون گذارينديون هيون. پنهنجي من ۾ هڪ اعليٰ آڻ ٿي هوندي هئي ته اسر سان ملاقات ڪجي... اسر ڪيئن آ... سندس طبيعت ڪيئن آ... نديءَ هوندي کان ئي سندس ڪهاڻيون مختلف رھائن ۾ پڙهندو هوس. سندس فن پنهنجي سمور سڌي ڪهاڻيڪار موهن ڪليا کانپوءِ ڪافي اوچو آهي. سندس ڪهاڻين جا ڪردار چرندڙ پرندڙ انسان آهن... اسر پنهنجي هڪ هڪ جملي ۾ طرز جو اهڙو نشتر رکيو آهي ٿو، جيڪو اسانجي لکندڙن ۾ گهٽ ملي ٿو. مون پڙهيو هو ته اسر جي هڪ ڪهاڻي ۾ هيرو هڪ چوڪريءَ سان محبت ٿو ڪري ۽ ان کانپوءِ سندس موجود بيوفائي تي ڪري ۽ هيرو ان غم کي ڪافي دل جي گهرائين سان محسوس ڪندي هورت تي بيوفائي جو ظهو هڻي نمرت شروع ڪري ٿو... ۽ ڏهن گهر پهچي ٿو تڏهن سندس ماءُ ٻڌائي ٿي ته: ”رخسانه ساهون ڪاٽيڪل جي دڪان واري سان پڄي وئي.“

رخسانه سندس جوان پٽ هئي.

اسر پنهنجي ان ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترو نه عظيم آهي ۽ سندس فن ۾ ڪيتري نه حقيقت آهي.

۽... ۽ پوءِ اسر جون ڪهاڻيون پڙهندو رهيس، سل جي اس به پنهنجي جاءِ تي ڦاٿو رهي. هڪ ڏينهن، شام جو دستور موجب ڪيئي ٿيرها ۾ ويٺا هئاسين.

”اسر ٻاهر ڪتاب پيو ڏسي.“ اقبال ٻڌايو، ”هلو ته ملوس.“

اقبال ڇپيو.

ٻاهر نڪتاسين، سامهون مارواڙي، فوٽ پاٽ تي ڪتاب رکيو ويٺو هو ۽ اسر جليل اتي بيٺو ڪتاب ڏسي رهيو هو. ....
اسر جليل منهنجو پسنديده فنڪار، منهنجي سامهون بيٺو هو، خوش پوش، گالهه گالهه تي ٽهڪ ڏئي کليل وارو، جسر ۾ ڀريل، وڏا شپڙ، هر هڪ سان ڀاڪر پائي مليو. اها اسر سان پهرين ملاقات هئي، جيڪا تمام مختصر ٿي. ۽ پوءِ ٻينگال تي ملازمي ايڪشن شروع ٿيو، هٿ جنگ شروع ٿي، هر هڪ دوست ساڻس ۽ زندگي جي چڪر ۾ رڌل ٿي نظر آيو، اسر، الاڻي ڪئي هليو ويو هو، اقبال جتوئي ۽ منهنجو روز ملڻ ٿيندو هو.

”اسر جو الاڻي ڪهڙو حال آهي.“ مون اقبال کي چيو،
”هل نه هلي ملونس.“

اسر ان وقت حيد سزل ڀرسان فلست ۾ رهندو هو. انهيءَ ڏينهن اسر مون کي هڪ حساس ليڪڪ ٿي نظر آيو، سدس ذهن تي ڏک جون رڳائون هون، اکيون ويران هئس، شايد ڌرتي تي خون وهندڙ ڏسي، تڙهي آيو هو. ان ڏينهن هن زور و شور سان اسان سان سياسي بحث ڪيو هو ۽ کيس يقين هو ته بنگال آزاد ٿيندو ۽ پوءِ کيس سنڌ جو مستقل ستاڻي رهيو هو، هن چيو ته بنگال ڪابهو فوج سنڌ جو نه رخ رکي، اسر پنهجي ڌرتي لاءِ ايترو سچو هو، هن ان ڪابهو ڪيترن ئي قوم پرست ڪهاڻيون ڏنيون، جن ۾ سنڌي قوم کي سڃاڻي ۽ جو پنهام ڏنل هو.... هُو پنهجي س ۾ هن ڌرتي لاءِ الاڻي ڪيترا ستر ڇپنا ڏسي رهيو هو، تڏهن ته هن جڏهن سان نه هوندس، جهڙي ڪهاڻي لکي هئي.

بنگل آزاد ٿيو، جنگ بند ٿي چڪي هئي، ڪيئي ٿيرا، جماعت اسلامي جي ڌاڙمي پوش غلامن هوٽل منجهه ٻار هڃڻ ڪري تاهه ڪري ڇڏي، ۽ پوءِ اسانجو آڏو ڪيئي جهان ۽ ابلقي ۾ هوٽل اڀري حتم اسر به ڪڏهن ڪڏهن ايندو هو. هڪ ڏينهن اسر هوٽل ۾ آيو، لهوئي خوش پوش، هر گالهه تي ٽهڪ ٿي ڏنائين. چار رڃ ڇا هئا، گاهن مان گاهيون ٿي اڪتون، نڪ پيٽل ۽

گالهه ٻڪڻي. ڪنهن چيو: ”اڃ پيو (Drink) وڃي.“ ٻي ڪي تازو
پگهار مليو هو. ”سڀ ستر (Share) ڪري پئون.“ — اهر لڳ
ڏٺو ۽ چيائين، ”ڇڏيو پيئڻ کي — هلي. ٿا پايون ريسٽورنٽ ۾
رات جي سٺي ماني کائون.“

”ماني به کائي. اچو نه پئون.“ اقبال چيو، ”ڪاڏي شراب
ڪاڏي ماني. ڪهڙي غر شاعرانه گالهه ڪئي اٿي.“
سڀ اهر کي وٺي ويا، اهر پنهنجي اصرار تي فائز رهيو ته
هو ڪڏهن به نه پندو ۽ پوءِ هليو ويو.

مون سوچيو: هي ڪهڙو ڦڪار آ، شراب به نٿو پئي ... ۽
ڪهاڻيون ڪهڙيون سٺيون ٿي لکي، گهڻو ڪري سڀ ليکڪ
شراب پيئندا آهن ۽ هي ڪهڙو ليکڪ آ، جو سگريٽ به نه ٿو پئي.
سگريٽ جي دونهن کان به نفرت ٿي ڪري. عجيب آ، پوءِ مون اهر
جي ڪهاڻي ”رڃ“ بابت سوچيو، جنهن ۾ هڪ اسڪول جا ٽي ماستر
رات جو شراب پيش ٿا ۽ عجيب ۽ غريب گالههون ڪن ٿا ۽ اهر
ان ڪهاڻي ۾ شراب پيئڻ جي اهڙي ڪردار نگاري ڪئي آهي،
جن پڙهندڙ به پيشل آهي ۽ اهڙي سطر نگاري ڇڏي اٿس، جيڪو هڪ
سٺو چترڪار ٿي ڇڏي سگهي ٿو. ۽ اهو به اهر جو هڪ روپ هو....
مونکي ياد آ، جنهن ڏينهن سنڌ اسيمبلي ۾ سنڌي ۽ ٻولي جو بل
پيش ٿيو هو، ان ڏينهن اهر اسيمبلي بلڊنگ جو الائي ڪيئن گيت
ٻڌي آيو هو، مان ان وقت اسيمبلي ۾ اسسٽنٽ هوس مون کان پيش ڏسڻ
لاه پاس گهري، مون وٽ هميشه سياسي ورڪرن ۽ اديبن جو ميلو
هوندو هو ۽ هر هڪ کي ڪوشش آهر پاس ڏهندو هوس. ۽ انهيءَ
ڪري هڪ دفعو چارج شيٽ به ملي. مون وٽ ان وقت پاس جي
گنجائش ٽي نه هئي، اهر اندر هال ۾ وڃي لاه آيو هو، مون وٽ
ان وقت شمشير جي هڪ پاس هئي، جا کيس ڏٺو، شمشير شايد واپس
هليو ويو، بل جي پاس تي ٽي ڪٿي به هڪاڻا وڌي ويا، اهر به سياسي
طور تي باعمل ٿي ويو هو. هن هينئر هر جلسي، هر ميٽنگ ۾ اچڻ
شروع ڪيو هو، انهن ئي ڏينهن ۾ اعلان ڪراچي ۾ جي سنڌي ادبي
سڪت طرفان جلسو ڪرايو، جنهن جو مهمان خصوصي جي — اهر حيد

هو، اسر شروع کان وٺي هر ڪم ۾ اڳڀر هو، سرڪاري نوڪري هوندي به هڪي ڪو پڻ نه هو. ۽ اسر ان جلسي کي ڪا به بابت نه گهٽايو... اڄ به مونکي اهو سطر اکين اڳيان ٿري ٿو اچي، جڏهن اسان اهو فڪشن سنڌ مدرسي جي وڏي سيدان ۾ ڪرايو هو، سيدان ۾ وڏيون قسطن لڳل هيون، چمڪي ٻڪرن ذريعو بهارو وڌو هو، جڏهن هوا لڳي رهي هئي، تڏهن باسڻ جا ٺڪڙا هوا ۾ لڏيا ٿي ۽ قسطن کي مٿي ٿي ڪسيون، اسر انهنکي بار بار پٿر سان ٽپي ٻڌو، پر هوا به چٽي اڄ نه لڳان ته ڪڏهن، سو اسر کي به شايد خار آئي، ۽ ڏسندي ئي هن مکيه قسطن جي لڪڙي کي پاڪر ۾ جهلي ڪرسي رکي ويهي رهيو ۽ لڪڙو بدستور مجلس سيني تي سختي سان جهليل هو ۽ آخر تائين نه ڇڏيو هائين، هيستائين فڪشن پورو نه ٿيو. ۽ ان وقت ان منظر ۾ ائين پئي لڳو جن ڪنهن بهار کي پنهنجي سڀني ٽي ڪيو ويٺو هو يا ڪنهن بهڙيءَ کي طوفان کان بچائيندي سڙه کي مطبوط ۽ سان جهليو هجي.

ڪجهه ڏيهن کانپوءِ ٿياسو فيڪل هال ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي ورس مليهائي وئي. تقريرن جي دوران جهڙو ٿي پيو، جي. ايم. سيد واکاڻوٽ ڪري ويو، سنڌي پاڻ ۾ وڙهي پيا. اسر جي وچ ۾ نه پوي ها، نه هٿن پئجي وڃن ها، پر اسر پنهنجي پوري ڪوشش سان جهڙو ٺاري ڇڏيو، اسر هڪ هڪ کي هٿ ٻڌي جهڙي ٺارڻ لاءِ چٽي رهيو هو ۽ سيني کي اڳتي لاه چٽي رهيو هو، ۽ پوءِ هن سڀني چڱن مڙس کي پنهنجي گهر ۾ ٺاه ڪرائڻ جي دعوت به ڏني هئي.

ڪجهه ڏيهن کان هينئر نازو ٿيندڙ سنڌي رسالن جي ايڊيٽرن ۾ ٿيل جهڙي دوران اسر سان مليو هوس، تڏهن هن چيو ته: ”اسان سنڌ جي ٻئي لاءِ گهٽ ۾ گهٽ پروگرام تي گذ ٿيون، ۽ پنهنجي هينئر صلاح آهي ته اديبن ۽ قومي ڪارڪنن جي منسنگ گهرائي اهڙن جهڙن جو ٺهرو ڪرايون.“ ۽ اسر ان لاءِ وياڪل ٿي بٽار آيو. اهو به اسر جو هڪ روپ هو، جنهن ۾ هو اسر تي نظر آيو. اسر جا ڪيترائي خوشلا بحث ياد ٿا اچن، جڏهن هو بحث

ڪندو هو نه روردار انداز سان پنهنجو نڪتو بيان ڪندو هو۔
وري جڏهن ارڪ زوردار بحث ڪري اهلقي ريسٽوريٽ مان نڪري
اڪيلو وڃڻ لڳو، ته رات ڪافي ئي چڱي هئي، ماحول خاموش هو،
ڪڏهن ڪا موٽر ئي لنگهي، شؤ ڪيس جون لائڻون پري رهيون
هيون، امر چپ چپ نڪتو، قوت پات جي ڪنڊ ورتائين، ڪنڊ
هيٺ ڪري هلڻ لڳو، آهستي آهستي قدم، بلڪل خاموش، اڪيلو،
چپ چاپ، خاموشي نه اڳ پر ئي هئي، ائين ڪيس ڪافي دهرنائين
ٿي، تڏا رهيا هئاسين، اقبال جو آواز اڀريو، ”وڻجوارو حسبي.“^{۱۵} آهو
رمارڪ واقعي سندس سائيٽي طبيعت لاءِ موزون هو۔ آهو جو آهو
ٻيو روپ هو۔

نه زندگي وس ۾، ۽ نه موت

جن ڏينهن ۾ مان پرائمري ماستر هوس، ۽ هڪ هو پنجن رپين مان
پندرهن پائين جو نه پيٽ پري سگهندو هوس، ۽ نه ٽن ڍڪي سگهندو
هوس، تڏهن حڪومت کي ڏڙڪو ڏنو هوم نه سهجي پگهار وڌايو،
يا وڌي پگهار واري نوڪري ڏيو نه مان خودڪشي ڪندس۔
پر هو جلد ئي مون کي خبر پئجي وئي هئي، ته هتي نه فقط مون
جهڙن انسانن لاءِ پنهنجي مرضي، مطابق رينڊ رهڻ ڏوھ آهي، پر
پنهنجي مرضي، سان مرڻ به ڏوھ آهي، خودڪشي جو اعلان
ڪري پاڻ کي اجايو قانون جي نظرن ۾ ڏٺو ڪيو هوم۔
آهو جليل، ڪهاڻي، ”سچل سرمست ٽربل ۾“

منهنجو آمر، منهنجو سائين

سائين آمر جليل ڪي آءِ ان ڏيهن کان سڃاڻان، جڏهن پاڻ ماستر هئا ۽ آءِ شاگرد هوس. اچي پتلون، اچي فيص پائي ڪاري بيڪ بورڊ جي اڳيان کين شاهه جون سورميون پڙهائيندي پهرهون ڀيرو ڏٺو هئس. لازوال سرڪ سڏن ڇهري تي هميشه هئي. پاڻ ان دور جي مارڪيٽ ڪمنڊر ۽ نيسي مار خان استادن کان مختلف هئا، انهن اڪثر خان استادن کان، جهڙي وڇر اسان اڃانيت جون اڪيچار ديوارون محسوس ڪندا هئاسين. ان کان پهرين جو آءِ ان وقت جو مڪمل نفسياتي تجربو پيش ڪيان، بهتر اهو ٿيندو ته آءِ ان اسڪول ڪي، پالڪي ۽ ان سڄي پلاٽ جو نقشو ٻڌايان.

مون ۱۹۶۰ع يا ۱۹۶۱ع ڌاري حياسي پتير خلدن ٺٽي جي گهوٽ احمد خان ڪامتي ڪي حيرآباد ڪري، ڪراچي ۽ جي واحد سنڌي سرڪاري هاءِ اسڪول اٿس. جي. وي (پارائڻ جيڪاٽ وڌيا) ۽ پنجس درجي سنڌي يعني پهرئين انگريزي ۽ داخل ورتس. ۱۹۶۳، ۱۹۶۴ ڌاري سائين آمر جليل اسان ڪي استاد جي حيثيت ۾ پڙهائڻ لڳو هو. چڱي طرح ياد ڪونهي، پر شايد ستن، اٺين ۽ نائين ڪلاس ۾ سنڌي وٺس پڙهيس. سهجي اڳيان وقت ڪي ڇڙي ان دور جي وڏي اهميت آهي، جنهن دور ۾ آمر جليل، سائين جليل احمد فاضي ۽ هڪ استاد جي حيثيت ۾، محنت، پائپي، اتحاد ۽ سڌيت جو درس ڏنو. انهيءَ ڪري ئي مان سڏن شخصيت کان انتهائي متاثر ٿيس، ۽ کين هڪ عظيم انسان تصور ڪيان ٿو. سڏن ڪي عادتون مون نقل ڪيون ۽ سڏن شخصيت مثالي سمجهي پنهجي شخصيت ڪي اڏڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو آهيان. انهيءَ ۾ مون ڪي ڪيري ڪتابي ٿي آهي، اهو آءِ نه ٻڌائي سگهيس. باقي ايترو ضرور چوئيس، سڏن هڪ ڳالهه آءِ پنهجي ڪري سگهيو آهيان

سا آهي: 'سڌائين ڪلڪ رکي،' هر حال ۾ خوش رهي، خوشگوار ۽ بهڪندڙ ماحول وٽر وڌيڪ وڌندو آهي، جنهن حالت ۾ هر طرف هوسائيل ۽ ڪوهڙي ۾ ٻڌل رت هجي. ملازمت پيشي ۾ سڀ کان وڌيڪ مايوس ۽ دل شڪسته ڪلارڪ ۽ ماسٽر رهيا آهن، انهيءَ دور ۾ خاص اسانجي اسڪول جا ماسٽر سڌي هجن جي صورت ۾ ٺاڪارين جا مجسما نظر ايندا هئا. هو هميشه محرومين جي چورائي تي بيهي ٻاڪار ايندا هئا. سندن وچڙيل شخصيتون اسانکي ڪجهه نه ڏيئي سگهيون. گهٽ پگهار، معاشري ۾ صحيح مقام نه ملڻ جي ڪري، پريشانين سندن مقدر بڻجن جي خوف ڪين آهرو، ٻڌل، گرم، چٽاڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ آخر اها ڇڙ اسانکي ڏاڍا هڻي پوري ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن نه هو پاڻ ۾ ٽپائجي ڇانهه جا ڪوپ هڪ ٻئي جي مٿي ۾ هڻي ٿڌا ٿيندا هئا. اهڙيءَ طرح اسان مٿس ڪيندا ۽ خوف کائيندا هئاسين. اسانکي اهي ماسٽر گهٽ، پوڄڻو گهڻا نظر ايندا هئا. انهيءَ طرح اسانجي ۽ ماسٽرن جي وچ ۾ اجسيت جي دٻار وڌندي. جنهنجي ڪري اسان 'ب' بلا، 'ب' پڪري ۽ 'د' ڏکي کانسواءِ ڪجهه به پرائي نه سگهياسين.

اهڙي هوسائيل ۽ اونداهي ماحول ۾ ڪجهه روشني پکڙي نه اها هڻي سڌي ادبي سگت جي گڏجاڻي ۽ جهنگو روح روان هو سائين امر جليل. اسين ادب ۽ ادبيت جي الڳ کان به واقف ڪونه هئاسين، 'ڇاڻوڪي' ۾ ڪلفٽ جو سر ۽ 'آٽ' تي مضمون لکي کانسواءِ ٻيو اسانکي ڪجهه نه ايندو هو. پر هڪو سٺو ڄام ۽ سرپرستيءَ جو احساس سگت جي محفل ۾ مليو ٿي، جنهنجو سرچشمو اسر سائين هو، تنهن اسانکي مستقل لکڻي ۽ اسڪول کان واسسگيءَ جو احساس ڏياريو. سڌي ادبي سگت جو اسانجي اسڪول ۾ هر جمعي تي ميڙ ٿيندو هو. جنهن ۾ تعداد جي لحاظ کان هر ڪلاس کان وڌيڪ چوڪرا ايندا هئاسين ۽ سائين امر جليل انهن کي سڀني جي اڳيان پڙهائيندو هو. هر چوڪرو انهيءَ لکڻي تي پهچو رابو ڏيندو هو ۽ آخر ۾ سائين امر پنهنجيون تجويزون

ڏسندو هو. انهيءَ دور جي لکندڙن مان اسانجو دوست اقبال جتوئي اشوڪ گنگواڻي، قمر چارڻ ۽ نثار قابل ذڪر آهن.

سائنس امر جي قابل تعريف دلچسپي، چاهه ۽ خلوص اسانجون دليون کڻي ورتيون. عام طرح اسين اسڪول جي موڪل جو پيل وڃندي وڃندي ئي اسڪول ڇڏي بندر روڊ تي نڪري ايندا هئاسين ۽ ٻڪرين وانگر لهي اسڪول کي ترٽ ڇڏڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين، پر جنهن ڏينهن سنڌي ادبي سنگت جي گذحالي هوندي هئي، فرض لازم سمجهي سڀ وڃي ڪلاسن ۾ گڏ پهچندا هئاسين ۽ دير دير تائين محفل هلندي هئي. هڪ هوندي به مدخل جي ختم ٿيڻ تائين هرڪو سڪون جان ويهي ڪاروئي ڏسندو هو. سائنس امر اسانکي سنڌي پڙهائيندو هو. جيستائين مونکي راد پوي ٿو ته انهيءَ دور ۾ هي صاحب سنڌيءَ جو ايترو چالو نه هو، جنهنجو سبب شايد اهو به ٿي سگهي ٿو، ته پاڻ ايم. اي ايڪسڪامڪس ۾ ڪئي هئائون يا ڪرڪيٽ طرف ڌيان ڳوڻو هئس. اهو مون انهيءَ ڪري واضح ڪيو ته پاڻ شاهه جي بيتن جي معنيٰ ٻڌائيندي لاڙي ٻوليءَ جا ڪي امرا لفظ چئيءَ طرح واضح ٿئي ڪري سگهيا. اصل ڳوڻالوءَ لاڙي آءُ ئي هوندو هوس، تنهنڪري ان ڳالهه کي پروڙي سگهيس ٿي. پر شايد آءُ ئي هئس جنهن اها ڳالهه نوٽ ڪئي، نه ته ڪنهن به چوڪر انهيءَ جو اظهار نه ڪيو، بهرحال شروعاتي دور ۾ هر هڪ استاد ائين ڪندو آهي.

آءُ وثوق سان نه نه چئي سگهندس، پر شايد اهو دور هو، جنهن وقت سنڌ ۾ سنڌي رسالا سائنس امر جون ڪهاڻيون ڪونه ڇاپيندا هئا ۽ وڏيرڪي ذهيت جو شڪار هئا. يا ڇپدا ادبي ليکڪيدارن جو مٿس قبضي هجڻ ڪري نئون ليکڪ جنهن کيسائيندو رهندو هو. ۽ سائنس امر هندستاني رسالي ڏي پهنجنون ڪهاڻيون موڪليائيندو هو ۽ اتي ڇپسوڻ هيون. شايد انهيءَ ئي دور ۾ پاڻ 'نجم شيرين' جي نالي ۾ لکي متنازع مسئلو کڙو ڪيو هو. آخر سائنسجن مڪيل مائيءَ جي ور چڙهي ويا ۽ اسڪول ۽ ماستري ڇڏي ڏنائون. اسان مان ڪنهنڪي به خبر نه پئي. سندن وڃڻ ڪري هڪ خال پيدا

ٿي ٻو هو. نهڪي هڪ ٻئي استاد عبدالڪبر 'ارشاد' پڙهي
ڪوشش ڪئي، 'پر وياهي ويجهار هيرا لعل ويندي هي اها رونق
اها هلچل ۽ نازگي محفل هي سڀني مان ڪري چڪي هئي.
سستي ۽ سور.... اسي، اهي ماستر ۽ اهو اسڪول اتي جو اتي رهيو.
پر اسڪول هي زماني جي آخري مار جيڪا علي حيدر شاه جي
هٿان پئي، ڏاڍي ان وٺندڙ هئي (جنهن ۾ اڄڪلهه جو سڌي نور
ريڊر سليب سيمبل ۾ شامل هو) ساڄ ۾ باد آهي. ان وٺندڙ اهي ۽ ڪري
جو هڪ نه علي حيدر شاه پگهار وٺي ڪانسواڻ پڙهائڻ سکيو ٿي ڪو
هو. ٻو نه اسانڪي اسڪول آفيس ۾ ڪلارڪ جي اڳيان بيهاري
ماربائين.

ان کان اڳي جو آءٌ موڪلابان، هڪ واقعو پيش ڪندس،
جهن ٻن اسٽائڻن جي شخصيت سهجي لاه امر ڪري ڇڏي. اسانجي
اسڪول ۾ هڪڙو اڪوڙ خان ملڙي رٿائڻڊ ڊرل ليچر هو، جيڪو
چوڪرن کي ڪڏهه سهجي ڪٽيندو هو. ٻالڪي شاه جي ٻڌائي
فونڊجي ويندو هو. ساڙڻ ڇهن فونڊن جو ٿاڙ، ٻارن کي لتون هڻي
ڏاهي وجهندو هو. انهيءَ جي پيرڊ ۾ سهجي قسمن ڪٽهڻي وٺان
ڦاٽي پئي هئي. انهيءَ ڏينهن شام جو اسڪول موٽندي آءٌ وڪٽوريا
روڊ صدر سان (چئي هائي صدر پوسٽ آفيس آهي) لنگهي رهيو هوس
ته سائين امر به پهچي ڪجهه دوش سان گذاري بيٺو هو. سوئڪي
سڌ ڪري، سهجي ڪٽهڻي وٺان ڦاٽل قسمن ڏي هٿ وڌائي چيائين،
"بابا، هي ڇا آهي؟ ڇو ٿو سڌن کي بدنام ڪرين." اهي ٿي لفظ
آهن جي وجود ۾ پڙن ٿا، انهن تي ٿي پنهنجي شخصيت اڏي اٿس.
آءٌ سمجهان ٿو امر سائين جو سوئڪي ابتدائي ۽ آخري سبق اهو
ٿي هو.

❖ مانگر مڇ چيو، "اڄ چچل سرمست تون گرفتار ٿيو آهن،
-پاڻي شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو وارو آهي."
- امر جليل، ڪهاڻي، 'چچل سرمست ٿريل ۾'

اسر جليل

منهنجي نظر ۾

مون اسر جليل جي ڪهاڻي 'عشق ۽ انتروپو' پهريون ڀيرو پڙهي. منهنجو ڇاڇو مهجور مصطفيٰ جيڪو پاڻ هڪ تمام وڏو، پر گوشه نشين لکندڙ آهي (ڪاش ڪو کيس باقائده لکڻ لاءِ مجبور ڪري وجهي ته جيڪر منڏ ۾ هڪ وڏي اديب جو اضافو ٿي پوي.) تنهن مونکي هڪ ڀيري پٿر ۾ ويهاري چيو: "علاقت ويهه ته توکي هڪ زبردست ڪهاڻي ٻڌايان."

گهڻو لکائڻ جي ڪوشش ڪيم، پر ڇاڇا نه چڏيو ۽ مان به هڪ شرط تي ڪهاڻي ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي ويس ته جي پور ٿيس، ته هو ڇاڇو جي ٻيئي ڇاڇا پياريندو.

"۽ جي پسند آهي ته تون پياريندين." ڇاڇا ٺهه به ورائو، صاحبناسي ٿي بعد 'عشق ۽ انتروپو' پڙهي وڃي، اکين سان ڳوڙها به نڪتا ته کيلي کيلي ڪيرا به ٿي پيا. هر دفعي پڙهڻ سان لطف وڌندو رهيو ۽ ائين خبر ناهي ته ڪيترا دفعا پاڻ پڙهي ويس. پڙهڻ شرط، جليل جي نه رڳو ڪهاڻين، پر سائنس، انتروپو (ملاقات) لاءِ اندر ۾ عشق جا گهي بهو. سندس هر ڪهاڻي اندر جي آڇ آههائيندي به رهي ته وري هي ڪهاڻي لاءِ پاس وڌائيندي به رهي. اسر جليل سان جيلر جيلن ملاقات جو شوق وڌندو رهيو، تيس تهئن اندر ۾ ڪي عجيب وحوسا به وڌڻ لڳا ڇو ته پٺاڻي جو بيت اچي ياد ٻو هو ته:

ڏوربان ڏوربان ۾ لهان - شال ۾ سلاڻ هوت ۽

جي ۾ اندر جا لوچ - مٿان سلاڻ سڻائي ٿي.

منهنجي ذهن ۾ جو وڌڻ گذريل تجربن ۾ مشاهدن تي مڃي

هو. اڳ به ڪيترن ئي اديبن جون لکڻيون ۽ شاعرون جا شعر پڙهي
سهجي دل ۾ انهن لاءِ بعد محبت ۽ عقيدت پيدا ٿي، پر جڏهن
انهن سان مليس (سڀني لاءِ نڌو لکان) ته اندر جو سڄو اثر، عقيدت
۽ محبت ڦٽي جي صورت ۾ ٻاهر نڪري آيا. مڃان ٿو ته ادب ۽
شاعر به هڪ گوشت پوست جو انسان آهي، ۽ هر انسان ۾ ڪي
خوبيون نه ڪي خاسيون به ضرور آهن. پر سهجي خيال ۾ جيڪڏهن
هجي مضموس ۽ طور طريقي (مان قول ۽ فعل جي ڳالهه به، نڌو
ڪريان) ۾ ريس آسمان جو تضاد هجي ته آهو ادب يا شاعر ٻين
کي هرگز متاثر نٿو ڪري سگهي. مان سمجهان ٿو ته هڪ ادب
۽ شاعر جي سٺي، گفتگو ڪرڻ، اٿڻ ويهڻ ۽ هلڻ چلڻ مان
جيڪڏهن اخلاق، تهذيب ۽ انسانيت جي خوشبوءِ نه اچي ته پوءِ
پڙهندڙن تي ليکڪ ايترو اثر انداز نٿو ٿي سگهي. اهڙي صورت ۾
پڙهندڙ ويچارو ڏاڍو حيران پريشان ٿئي ٿو ۽ دل ٿي دل ۾ چئي ٿو
ته هي آهو ٿي ليکڪ آهي، جنهن جي ڏسڻ لاءِ مونکي اندر پهچڻي
ان ٿڌن لڳل هئي؟

مون ۾ شروع کان وٺي اها ڪمزوري پئي رهي آهي ته جنهن
به ليکڪ، ادب يا شاعر مونکي متاثر ڪيو آهي ته ان سان ملاقات
جو شوق هميشه دل ۾ پئي رهيو آهي. حالانڪه ڄاڻان به ٿو ته چاهت
لمڪار جي فن سان ۽ ادب جي تخليق سان ٿيندي آهي، نه ڪي
سڌس شخصيت مان، پر پوءِ به حسرت ناهي ته غير شعوري طور الاڻي
ڇو مان شخصيت پرست آهيان.

گذريل ڪڙن ۾ نيلج نجرمن جي باوجود به امر جليل سان
ملاقات جو شوق روز بروز وڌندو رهيو. نائجو قدرت جو ڪم اهڙو ٿيو،
جو به رڳو سائنس رسمي طرح ملاقات ڪرڻ جو موقعو مهيا ٿيو،
پر مونکي به ساڳي ڪاٺي ۾ نوڪري ٿي ڪرڻي پئي، جتي جليل
اڳي ئي جڪڙيل هو. فرق فقط هترو هو، جو هو حيدرآباد جون
هيرون ڪاٺي رهيو هو ۽ آءٌ ڪراچي ۽ ۾ قيد هوس. ڇوڏا آهن ته
جستجو ۾ خلوص هجي ته پري پري ۾ وهر ٿي ڪانه لڳي. امر
جليل کي به شايد خبر پئجي وئي ته آءٌ سڌس سٺ لاءِ والئون ٿيو

واڃهايان، سو هڪ ڏينهن اوچتو پاڻ ۾ ٽن دوستن سان گڏجي عانيت تي عانيت ڪري جڳهه تي هليو آيو. ڇا جو تڪليف ڇاجو نڪري، نه ٿان، نه ٿون، هڪ سڌو سئون، ڪلڪ ۾ صاف ماڻهو نظر آيو. ڪلاڪ ۾ ڪچهري هلي، پهرين ملاقات ۾ ئي ڪافي متاثر ٿيس.

شاهه رح جو شعر چيو هئي لکي آيو آهيان وري باد پيو ۽ وهه وسوسا وري وڌڻ لڳا ته: ”هڪ وري وري سان سان مٿان مٿي نه ٿي وڃي. پر هي شخص مٿي ٿيڻ ڪٿان ٿو ڏئي. وٽس محبت جا سڀ ۽ اخلاق جا اسرار آهن. سچي انسانيت آهي، سدس سڻهن تي هميشه سُرڪ آهي. ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۾، گھٽگو ۾ وٽس بهار ۽ نور ۽ آهي. سدس ڪوهر ۾ جيڪو ڪجهه آهي، انلاءِ سهجن ٻين دوحش ڪافي ڪجهه لکيو آهي. مان فقط ايترو لکندس ته پنهجي ڪوهر ۾ مان هن هڪ ۽ نڪير کي ٽڙي ڪڍيو آهي. هو عظيم آهي، پر پنهجي عظمت کي ٻين مٿان مڙهي لاءِ تيار نه آهي.“

هڪ دفعي ڪراچي ريلوي اسٽيشن تي سدس ڪمري ۾ ويٺو هوس. ڳالهائڻ مان ڳالهيون ٿي نڪتيون. ڪلهي ڪلهي کيس چئي ڏنو هوم: ”جليل، جيڪڏهن تهنجي انسانيت مون کي مجبور نه ڪري ها ته فقط ٺلهي ليڪڪ جي حيثيت ۾ ليکيائين به نه ها.“ پاڻ سهجي بدتميزيءَ تي سُرڪي ۽ ساڻ ٿي ويو هو. خبر ناهي ته کيس ياد به هجي يا نه.

اسان جو چيو هڪڙي سان عظيم ۽ اڻ ٿڌڙ رشتو آهي، سو آهي انسانيت. مان سمجهان ٿو، انسانيت امانجو داس نه ڇڏيو آهي، پر اسان کيس ’رسي وٺا آهيون. انسانيت جي اتاهه سمجهي سر آڪرڻ ۽ انجي تار ۾ نون بچاءِ واهن، ڪڙين ۽ ڪسين ۾ ٽڙهندا وڃي ماڊولن جي سڻهن ۾ ڦاٽي پيا آهيون ۽ انهن ۾ اهڙا ته الڪي پيا آهيون، جو ٿا اڳتي آڪري سگهون ۽ نه پونتي نڪرڻ جي ڪا راهه ٿي سگهي. سمجهي اٿن ٿو ته اتي ئي ٽڪي ٽڪي بي نام و نشان موت وري وهنداس. مٿي مٿي مهراڻ ۾ ڪڍي ڪاهي پوڻ ۽ سبب جي سڀرن ۾ جيڪو ڪون ۽ ماءُ آهي سو

ڪڙڻ ۽ ڪسي ۾ ڪٿي آهي. اسان رنگ، نسل، ذات ڀات، گهٽ وڌ ۽ اڍج بچ جي نظرين جي آرڊر ۾ اچي شمار محدود ٿي ويو آهي ۽ جيڪا تنهنجي ان آرڊر ۾ آهي آها بهي نوع انسان کان هر گهر ڪجهه ڪانهي. انسانيت جي روشن مشعل خود انسان جي قوڪن سان وسائي چڪي آهي ۽ هر طرف اوندھ اندوڪار ڀريا ٿي ويو آهي. رستو ٿي اوندھ ۾ نه ليندو، نه پوءِ پڻڪڻ کانسواءِ ڪو چاروئي ڪونهي. ها، ۽ چار آهن جيڪي مختلف ۽ متضاد طرفن ڏي وڃن ٿا. هڪڙو هي آهي ته انسانيت جي ڏنڊيل مجسمي کي حيوانيت کان آڇو ڪرائي وڌو اجر ڪٽجي. ٻيو رستو آهي حيوانيت جي خدست ڪمڻ جو. حيوانيت جي راکاس کي ٻائي سائي، ڪارائي پياري کيس ايترو نه متارو ڪجي، جو هڪئي جهڙپ سان سڀي انسانن کي هڙپ ڪري ڇڏي. مختصر لفظن ۾ مطلب هي آهي ته حيوانيت جي راکاس کي گڏيل ڪوششن سان هڪدم ساري مات ڪجي. ورنه حيوانيت هڪئي وار سان انسانيت کي هميشه واسطي ختم ڪري ڇڏيندي.

مونکي يقين آهي ته ڪل جڳ جا ڪا پري اهاڻ ٿاڻن اسان ۾ ڪجهه نه ڪجهه موجود آهن، جيڪي ائين ڪڏهن به نه ڄاڻيندا ته درد کي جو ديو هن دنيا جي پيار جي ٻوڪ کي ڪاڏي ڳڙهڪائي ڇڏي. هي واقعي ائين آهي ته پوءِ وقت اچي ويو آهي ته هر فرض شمس اسان پهچي ٿي، من ۽ ڏن جي باري لڳائي ۽ حيوانيت جي پٺون کي ٻڙهين پلن سان اڏائي ڇڏي ۽ نئي ٻارڻ جا نچتا ڪڍي انهن خون پاڙون پٽي. انسانيت جا دشمن، درد ۽ هموان دنيا جي ڪل ڪڙڇ ۾ موجود آهن، جيڪي ختم ڪرڻو آهي. انسانيت جي بقا جي خاطر، عالمي اس خاطر، ۽ تهذيب و تمدن کي بچائڻ ۽ کيس فروغ ڏيڻ خاطر.

دنيا جو هر بيدار اسان اهڙين حيواني طاقتن سان شروع کان وٺي وڙهندو رهيو آهي. ان جنگ ۾ هن ڪيئي قربانيون ڏنيون آهن پر شايس اٽس نه سِر ڏئي به ان معرڪي تان پٺتي نه هٽيو آهي. امر جليل به انهن بيدار انسانن مان هڪ آهي. الله جي طرفان

عطا ڪيل انسانن جي جنهن زمين جي ٺڪري تي هو رهي ٿو اتي
حيثن هن هوش جياليو ته سدس اکين آهو ڪجهه نه ڏٺو، جهنگو
هن پنهنجي وڏن کان ٻڌو هو يا ڪٿائين ۾ پڙهيو هو. هن ٻڌو هو ته
هيءَ ڌرتي هڪ عظيم ڌرتي آهي. صلح، امن ۽ آشتيءَ جو آستان آهي،
هتي ڪلفت ڪروڙ ڪونهي. ماڻهن جو پنهنجو ڀڻ ۾ اٽڪو الفت
۽ مهر و محبت آهي. پوءِ هن ڏٺو ته انهيءَ پيار ڀري ڌرتيءَ تي
جنگ ۽ جدل ۽ جهيڙا جهڙا برهائي ويا. جنگي اڳ ڪڏهن ڪنهن
نه ٻڌا به هئا. هتي غيرت ۽ عزت جي جاءِ فريب ۽ مڪاري ڪيئن
اچي والاري؟ هتي ميٺ محبت جي بجاءِ ڪيو ۽ ڪلفت ڇو ڪاهي
پيا؟ هر غيرت مند شخص وانگر جليل به پنهنجي مقدس ڌرتيءَ جو
دائن داعدار ڏسي نه سگهيو. هنجي رت لهڪو ڪاڏو ۽ پنهنجي اندر
جي اوڀر سان هن بدڪارن طرفان لڳايل بدسازي ڏوٽي شروع ڪيا.
ظلم ۽ انساني ناانصافيءَ جي نيرن جا نشان، تائين جي ڪوشش ڪئي
۽ ڪري رهيو آهي. هن مقدس ڌرتيءَ تي ڪس انسان به نظر آيا ته
حيوان به. هو ان وقت سڌڪي رهيو هو، جڏهن هن ڏٺو ته انسان
جو لابل ۽ ڏيڙيل ڦاٽلو حيوان جي ”آزد لشڪر“ کان بهتر نٿو
رهيو هو. جنهن هجي جو انسان ۽ انسانيت کي سڃاڻي سندس سائي
ٿيو ۽ حيوان ۽ حيوانيت جو ڪتر دشمن بڻجي پيو.

اسر جليل جي فلم جي نوڪ تلوار کان وڌيڪ نڪي آهي،
جنهن فني ٻار حيوانن کي ڏاڍو خوفزدہ ڪري ڇڏيو آهي ۽ اسد
نه آهو وقت دور نه آهي جو سندن ڪندا ڪچي ويٺا ۽ حيوانيت جا
هن، پوت، درندا ۽ ديو سڀ پنهنجو موت پاڻ مري ويٺا؟

جليل پنهنجي جيني ۾ هڪ درد مند دل رکي ٿو. هو انسان
سان حيوانن طرفان ٿيندڙ ڪيس ۽ ڪلور ڏسي برداشت نٿو ڪري
سگهي. انساني ناانصافي ۽ نااهواريءَ خلاف آواز اٿاري ٿو. هو مطالبو
حوٻار ۽ طاقتورن جو سخت دشمن آهي. ظلم خلاف سندس جنگ جاري آهي.
آخر ۾ پنهنجي دلي تما آهي ته اسانجا ٻيا اديب، ليکڪ ۽ شاعر به
(سڀي سان لاڳو ناهي) جهڙو اسر جليل جهڙا ٿي پون ته حيث
اهن سان ملڻ بعد اثر ۽ نفوذ اچان وڌي وڃي ۽ ائين به نه

پڙهندڙ جي اکين ڇامت، ملڻ سان ڇت ٿي وڃي.
 جليل بيشڪ سڌي ادب ۾ آمر ٿي چڪو آهي ۽ آمو صرف
 انڪري نه هو هڪ برڪ لنگهه سان گڏ هڪ آڏو اسان به آهي
 ۽ اسان جو ڦيردڻ ۽ حيوان جو هڪ دشمن آهي.

نيشنل ٽيڪس جي هڪ ڊراسي ۾ بهترين پروارن جي جو اندام
 مليو هو. سڪ. اپ روم ۾ آيس، نه ڊراسي جي هيروئن
 ميهڪ. اپ لاهي رهي هئي. سوکي اندام لاه سارڪ ڏنائين،
 سندس دل رکڻ لاه چس، پرواه نه ڪري، ٻئي دفعي نوکي
 اندام ملندو.

آهي جي هڪس مان بهاربندي ورائيو هئائين، مان اندام
 لاه نه، ٻيٽ هائڻ لاه ڊراسن ۾ حڪم ڪندي آهيان.
 سندس جواب ۾ جهڪو درد هو، غم ۽ ڏک هو، تنهنڪي
 وساري نه سگهيو آهيان. هيري جي ڪڻ ڪهن لاه سگار،
 نه ڪهن لاه زهر قاتل. مون رستي جي پٿرن ۾ ناح محل ۽
 لڏن ناري جي، لاٽ ۾ لکن نڪت ڏنا آهن.
 امر جليل - مضمون، 'جائرو'.

رئيس وڏن ماڻهن سان چڪلي ۾ ويندو هو. هر جڏهن کان
 چونڊن ۾ بهن جو ارادو ڪيو هئائين، نڌن کان چڪلي
 ۾ وڃڻ گهٽائي ڇڏيو هئائين. چڪلي ۾ کيس نظيران پسند
 هئي. نظيران جڏهن به رئيس کي راضي ڪندي هئي، نڌن
 رئيس نوٽس جو ڀير سندس قدس ۾ اچائي، کيسا چڙهي،
 ويندي ويندي، در وٽان سهن ورائي چونڊو هو، "سڌن
 سان ڪير ڪلهو هڻي سگهندو، نظيران. حڪم ڪر نه
 سڄي سڌ نه هجن قدس تان قربان ڪري ڇڏيان."

امر جليل - ڪهاڻي، "نهنڙ حج وٺندڙ ٻاجا"

اڄ به تڏهڻجي لاءِ ويڳاڻا

’سهڻيءَ‘ سڏ ڪبو آهي ته امر جليل تي پنهنجا تاثرات موڪليو، ائين تو لکي ڄڻ عاشق ڪي چيو هجي ته پهريون معشوق لاءِ پناهه، ڇوڪور ڪي چيو هيس ته ڇنڊ لاءِ چنڊ، ها ائين ڪٿي سمجهجي ته پتنگ ڪي اڀيڏي هجي ته شمع لاءِ پهريون خيالات جو اظهار ڪر.

محترم امر جليل، پيشڪ هڪ امر اديب آهي، هڪ امر آواز ۽ هڪ مستقل تحريڪ آهي جا ڪڏهن به ختم ٿي نٿي سگهي. باڪل ان ذهن وانگر، جهجهي جوت هڪ کان ٻئي مستقل ٿيندي رهي آهي ۽ اجهامي نٿي، ۽ هن تحريڪ ڪي (آزادي جي جوت ڪي) بند ڪندڙ بيوقوف دوستن ڪي ايترو ئي چونڊس ته! ڏيئرو پري ڏيئي مان، ٿئي جهنگار ڇوڏار، جوت آزادي ڀار، ويسائي وري هائيندي ڪيتري.

هو جيڪي دنيا آهي، نيسين سڏ رهندي ۽ جيڪي سنڌ آباد آهي، نيسين محبوب امر جليل به امر رهندو ۽ هن امر شخصيت تي ڪجهه لکڻ لاءِ آهيو پيو وري ڪجهه ڪوشش ڪري رهيو آهيان، ادبي دنيا ۾ بهتر امر جليل ڪي جا جاءِ مليل آهي، ها هڪن ٿورڙن جي حصي ۾ ئي آئي آهي، ڇو ته پاڻ هن محسوس روح رهن ٿا، علم ادب جا مکيه ٿي پاڻا هوندا آهن!

۱- وندراڻيسڌڙ، ۲- سيڪاريڻسڌڙ، ۳- جذبا اڀاريڻسڌڙ، ۽ محترم

امر جليل جي مضمونن ۽ ڪهاڻين ۾ اهي ٿئي ملن ٿا، سندس لکڻي ايتري ته صاف، سليس ۽ عام فہم هوندي آهي ۽ اهڙي سٺوئي ۽ سواڊي هوندي آهي، جو ڪهاڻي ختم ڪرڻ کان اڳ ڇڏڻ تي دل ٿي ٿئي ٿئي، سندس هر مضمون ۾ ڪا به ڪا ڪي هوندي آهي، وري حواس ۽ جوڌن جا جذبا اڀارڻ ته ڪو امر جليل کان سگهي.

انهن ٻيئي کي عملي شرط ڏنل لاءِ آءٌ سندس ڪن ڪهاڻين جو حوالو به ڏيندس.

ادب تي صحيح معنيٰ ۾ معاشري جو معيار نٿي ٿو، ۽ تنقيد تي فقط اهو هٿيار آهي، جهڙي صحيح استعمال سان هن معاشري ۾ بدل برصن کي ماري سگهجي ٿو. حقيقت ۾ ادب نيسٽائين ناسڪم آهي، جيسٽائين انکي تنقيد جي ڪسوٽي تي ٽٽو ڇڙ هجي، جنهن بعد ئي ڪري ڪوئي جي خسر پوي ٿي. اسر جليل جي هر ڪهاڻي سماج تي تنقيد آهي، ۽ صحيح معنيٰ ۾ سماج لاءِ سڳار آهي. پنهجي ڪهاڻي 'قاربع جو ڪفن' ۾ مسلمانن جي غلط نموني ۾ نماز جي اڏاڻڪي تي هڪ ڀيرو وار ڪيو اٿس، ان گڏجاڻي ۾ جتي محمود ۽ اهار جو ڪوبه فرق نه ٿيندو آهي، اتي ڪارن اچن، ٽلهن سهن ۽ غريبن اسيرن ۾ فرق رهي ٿو. ۽ ان فرق کي جنهن خوبني سان، هڪ سهڻي ميٽ سان پاڻ سدبو اٿائون، سو جس جو گو آهي، شيديءَ کي ڪنهن هنڌ به هڪجهڙو ڪونه ٿي ملي، حالانڪ هو اڏاڻڪي نماز لاءِ اهو هو، لکي ٿو: 'هاڻي ۾ ويٺل ايڪٽر ڇاپ حواڙن ٺهڪ ڏنو، هڪ ڇاڻي ڇيو؛ پانهجي ٿو افرڪا مان هجرت ڪري آيو آهين، ٽهه ڇهه ٺهڪ ڏنو.' 'اڳتي ڪيڏانهن پيو اچس،' هن ٽن ڇڻن کيس بيهاري ڇڏيو ۽ سندس ڦاٿل پرائس ڪپڙن ڏانهن حقارت وڃان ڏسندي ڇيو.

وري ٻي ڪهاڻي 'هن چار ۾' نه واقعي ئي وڏيرن جي اصلي ذهيت جي آئينه دار آهي. ڪين سچن من ڪهاڻي کي غلط ۽ فضول سڏبو آهي، پر کين شايد اها خبر نه آهي ته هيءُ واقعو بيمڪمل اهڙيءَ طرح اسانجي سنڌ ۾ ٿي گذريو آهي، ڇا، ڪمهيڪي آئينو ڏيکارڻ غلط آهي؟ جرم آهي؟

وري سندس ڪهاڻين جو پاڪت بڪ 'رج' به پاڻ سان وڏي اهميت رکي ٿو. رج ڪهاڻي ۾ پتسو، شراب ۽ باراري عورت کي هڪ اهڙي روپ ۾ ظاهر ڪيو اٿس، جنهن پٺيان هڪ ٻي عقل انسان ڀڄي ڀڄي پنهجي حياتي برباد ڪن ٿا، پر 'رج' ڪٿي ئي حاصل نٿي ۽ حقيقت جو روپ وٺي، هجي ڪهاڻي بهترين لولڪن ۽

چرچن گهين سان سواربل آهي، جي پنهنجي جڳهه تي تفريح سان
 کڏو کڏ سڪيا به ڏين ٿا. سدس ڪهاڻي 'اروڙ حوسست' ته سڌ لاءِ
 سچ پچ هڪ شاهڪار ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ پاڻ سڌين کي سجاڳ
 ڪرڻ جي سجد ڪوشش ڪئي اٿئون. لکيو اٿس: "بوقوف سڌين
 کي ڪهاڙين ۽ بندوقن کانسواءِ به ٿوري سگهجي ٿو. سڌ ۾
 ڪاٺي ڪراڻ جو پهر ٿئي يا رهڻ ڏاڙيل، ٻئي ڏنڊا هڪجڙا آهن"
 سڌ جي هن هواسي اڀوآڙ ڀانئ ڦٽڪار ڇاڻ انعام ڀانئ ڪتب ڏل
 جي دٻا ۽ 'جڏهن سان نه هونديس' سچ پچ سڌ لاءِ بهترين سڀا آهن،
 جن ۾ هر پڙهندڙ کي پنهنجو عڪس ملي ٿو. سدس ٻيون ڪتاب
 نه شاهڪار آهي. وندر لاءِ لکيل ۾ سکر ڪهاڻيون 'استار - وڪس'
 جو جوڪر ۽ چرٻ ۽ ڦلڦي، ۾ پاڻ جان وڏو اصلاحي ٻيو رڪر
 ٿيون. ڦلڦي ۽ چرٻ ۾ لکي ٿو: "ڦلڦي ۽ واري کان ٻڌو هٿ نه
 علاءُ الدين کي ڪيئن نه جادو جو چراغ ڀري ويو هو ۽ هو وٽس
 دولت جا انار لڳي ويا هئا. صوبيداريءَ ۾ ادا کي به اهڙو ئي چراغ
 هٿ لڳي ويو آهي. هر مهيني ڪجهه نه ڪجهه ضرور آڻيندو آهي.
 ڪڏهن رينڊرچرٽر، ڪڏهن رينڊو گرام، ڪڏهن پوانو، ڪڏهن
 فرنچر، ۽ ڪڏهن ٻي ڪو سامان ۽ قيمتي ڪپڙا." اهڙيءَ طرح
 اڄ ڪلهه پوليس جي رشوت کي، ڪهڙي نه سهلي تشبيهه ڏئي
 نقد ڪئي اٿس ساڳئي مضمون ۾ اڄ ڪلهه جي ڪوڙي ليڊر شپ
 ۽ بڪ هڙتالين کي لوڪيڊي لکي ٿو: "تون ڇو سمجهين، تون
 چرٻ آهين. اها سڀ ليڊر شپ جي سياست آهي، ڏسجان هڪ نه
 هڪ ڏينهن سان ضرور وزير ٿيندس." ڪهڙي نه خوبصورت ۽ وٺندڙ
 طريقي سان هومر کي سجاڳ ٿو ڪري ته ڪوڙن ليڊرن جي
 انڌي ٻوٽواري کان بچو. سدس ٺاهيل ڪردار چرٻ، ڦڏڻ ۽
 ماسٽر ڪهڙا نه سرمدار آهن، ماسٽر خواستخواه پنهنجي ڳالهه مڃائڻ
 لاءِ ڪيئن نه اڃاڻو شاگردن کي پيا مارين ڪٽين، ۽ ساڳئي
 ڪتاب جي ڪهاڻي 'پل صراط' ۾ ڪيئن نه اڃاڻن رحمن تي چترون
 ڪيون اٿس، ماني لاءِ محتاج هڪ غريب ۽ ڪٿي بهڪڙن جون
 مريانون! واه جو اڀوآڙ قوم کي آئت ڏنو اٿس. سدس ڪهاڻيءَ

’شڪست‘ نه هن سانهي پوندو ٿي. هڪ ٻي هڪار آمد وار آهي. هڪي هڪ راجها لکان دا ست‘ ڪري ڪونجي نه بهتر ٿيندو. سماح جي ڌڪاريل ۽ لڙيل نسل کي، جهڪي اسين طوائف جي نالي سان ياد ڪيون ٿا، نفرت ڪيون ٿا، حالانڪ انکي ان سرل تي ڪهو پهچايو؟ ان حالت ۾ کيس ڪهن وٺو؟ اسن ئي اڃا پيا پاڻکي شرافت جا ليڪبار ٻڌيون. هراسي ٻار تي لڪندي صفحي ۶۱ ۾ لکي ٿو: ”ڇا هيءُ دنيا هي پس ٻارن جهڙو ٿئي لڳي؟“ هڪ پيغصور ۽ معصوم ٻار واقعي اسانجو ڇا بگاڙيو آهي، جو اسن کيس هڪ مرد به نسل ۾ ٺاهي ڪريون. هر ڪجههڪي پنهجي ڇوٽي ۾ لٽو پائڻ گهرجي، اڳتي لکي ٿو: ’دنيا جي ڪيترن اساس کي هڪ آهي نه جهڪي هو پهچو هيءُ سمجهن ٿا، هو حقيقت ۾ سندن ايءُ آهي به يا نه؟‘

لفظ پڙدي جو فرق آهي. گناه واقعي هر هنڌ گناه آهي. لفظ روايتن کي ڇڏي نه ٿيڻي. اڄوڪي اصناف ۽ حالات کي نديدي ڪهڙو نه ٺهڪندڙ جملو لکيو اٿس، صفحو ’۱۶۱‘ بيت نمبر ۲۰. ”جتي اصناف روايتن جو غلام نه هوندو، پروڊيسر کيس پياڳ ٿاڻ اٿاربي ڇو.“ واه امر جليل واه، اسانجي اکين سان ڪيئن نه غلط روايتن جا پڙدا لڻا اٿو. اهڙيءَ طرح هن مردلغريز ليکڪ هر ڪهاڻي ۾ هر برائيءَ تي طبع آزمائي ڪئي آهي. فلم جي نير زار کي جش ۾ آندو اٿس. سندس ڪهاڻي ’حذعن مان نه هوندي‘ نه پهچو ست پاڻ آهي. هونن به ڪٽل جو حرو ملن مان ئي سندس اهميت بکي ٿي. هيءُ ڪهاڻي پيشڪ ان وسرندڙ ۽ املهه آهي. ڌرتي جي اعليٰ عظمت کي پروار ڪيو اٿس. ڪهڙي نه خوبصورت صوبي ڌرتيءَ کي عورت سان پڇيو اٿس. جش هڪ عورت پهچي مهاڳ هو سندور سڌ ۾ سجائي پهچي پٿار جو حق رکندي آهي، تيئن ڌرتي به پهچن سرويچن جو رت پهچي سڌ ۾ وڃي هميشه پهچن شهيدن جي ياد تاري رکندي آهي. پيشڪ هيءُ ڪهاڻي اسان ۾ آزما اپاري ٿي. حب الوطن جي جا جدا جاڳائي ٿي. اسانکي سر ڏيڻ جيڪاري ٿي. ’سهڻي‘ ۽ شابع ٿيل

سندس ڪهاڻيون پنهجي عظمت جو ڀرپور آئينه دار آهن، پر هڪ
 ناري ڪهاڻي جا 'ڪپل ٻانهن جو وارث' جي سري هيٺ ڏني وئي
 هئي، هڪ اسر آواز جي حيثيت رکي ٿي. پنهجن دشمنن کي دٻائيندي
 سندن اکين سان بيوفائي ۽ غفلت جا ڍڳها پوڻ چربا اٿس. کيس
 سجاڳ ڪيو آهي ته آزاديءَ کي چپاڻي وارپون توهانجون سڀ
 ڪوششون فضول آهن. هر دور ۾ هڪ نئون هوشو جمر وٺندو، ۽
 ٻيو هيٺون ايندو ۽ نوجوانن سان جوئل جنگ کي جاري رکندو،
 ائين نه سمجهو ته هڪ موت کي وڙهڻ سان سڀ اجهاسي وينديون.
 هڪ عضوي جا ڪيترا وارث آهن. آزاديءَ ۾ ڏنل قرباني کي ڪر
 نه باد رکندو؟ اسانجو هر هڪ آواز ڪيترا آواز ٿي اڀرندو،
 توهانجي هر ظالم کي نابود ڪندو، هر ڪوشش کي رانگان ڪندو،
 ڪهڙي نه عظيم فنڪار جو هيءَ عظيم آواز آهي! اهاز جي هن آلاپ
 کي نه 'ڪاٺي' هٿان ڪٽڻ نه به نعرا مڃڻ جا، سنڌيءَ جو سڳند
 مرندياڻن نه به مڙسڪندي، ڪهڙي نه خوبصورت ڍنگ سان سڀني
 ۾ ساهو اٿس. برسات جي ۳ ڀرڀي ۾ ڏنل سندس ڪهاڻي 'هڪ
 گهڙيءَ جو موت' سندس اندرين آواز جي عڪاسي ڪري ٿو.
 سندس دوست کيس ڪيترن نه زور ڀري ٿو ته، آخر تون فلمن کان
 نفرت ڪندي به انلام چو ٿو، لکين؟ پر پاڻ خاموش رهيو آهي.
 دراصل اها سندس عظمت جي نشاني آهي، هو پنهنجي تعريف پاڻ
 ٿو ڪري. فلم ۾ سندس لکيل ڪاٺا فقط ان لاءِ هوندا آهن ته
 سنڌ جي ڏٺڻل ۽ حئل عوام کي سجاڳ ڪن. کيس پنهنجي عظمت
 کان اڻسا ڪن، ۽ کين پاڻکي سڃاڻڻ ۾ مدد ڪن. بس فلم کانسواءِ
 نارو رٿيل به سنڌي فلمون 'مٿاڻا ملن' ۽ 'بازل' هن حقيقت
 جو آئينو آهن، ٻنهي فلمن ۾ سندس مڪالم عوام جي پوري رهبري
 ڪن ٿا. کيس پنهنجون اعليٰ خصوصيتون ۽ عظيم شان باد ڏيارين
 ته، نه سنڌ جو هر بچو هن ڌرتيءَ ۽ عورت تي پنهنجي سر جي باري
 هڻندو آهي. اسين سنڌي پنهنجي ثقافت تي ساهه قربان ڪندا آهيون.
 عورت جو اصلي مقام سندس گهر آهي. انسان کي ڪوڙين گهرجن
 کي پاسي رکي اعليٰ اخلاق کي جيتارڻ گهرجي وغيره وغيره.

اهو سڀ ڇا آهي؟ امر جليل جي عظيم شخصيت جون شاندار خوبيون آهن. سندس زندہ رهن عوام لاءِ آهي. سندس حياتي جو مقصد ئي انسان جي اصلاح آهي. پوءِ اهو سڌ جو هجي يا ويٽام جو. آسريڪا جو هجي يا چين جو. هر دور ۾ سندس حق جو هوڪو ٻڌڻ ۾ ايندو.

تارو ڪنڌڪوٽ ۾ هندن سان ٿيل هاجان ڪهڪڙين وسريا وسريا هوندا؟ ڪنل ڏاڍ ڪري ڪنهن ڏان به ڏانهن نڪتي هوندي؟ ۽ ڪهڙي باعسر انسان انجي مذمت نه ڪئي هوندي؟ هن سومي تي اسانجا ساڳا بيع هن عظيم سچار لاءِ ويڳاڻا رهيا. آخر هن شهن جي گهڪوڙ ڪن تي پيئي. ڪهڙي نه بيابڪي سان هلال پاڪستان جي ڪالمر ’نهجيون سهجيون گهلهون‘ ۾ هن شرمڪ سانجي تي لکيو هئائين ۽ تارو سڙي ۽ شابع ٿيل ڪهاڻي ’سرد لاش جو سر‘ ظاهر جو هڪ تاريخي يادگار باب رهندو. ڪيئن نه ظالم جي ظلم کي سندس صحيح دلي سان نديو هئائين. اسانجي نوجوان شهيد عبدالرقيق سوري جو دردناڪ قتل ڪنهن کان وسريو آهي؟ ڪنهن هن ظالم جي باب کي بند ڪيو آهي؟ امر جليل جو حق گو فلم به نيٺ پهچي آواز کي آلاهو. اڄ به سندس ڏنل لفظ ذهن ۾ ورجائين ٿا. هلال پاڪستان ۾ لکيل جيئون ڏسو ’عبدالرقيق، دودي سوري جا وارث شجاعت جي ڪڙي، سهجا پيارا، سهجا پاڙا، اڄ نهجي جو فلم رڻو آهي. سهجي تحرير رڻي آهي.‘ اهي ستون جڏهن اسانجي اکيان اچن ٿيون ته هر حساس دل رکندڙ جي اکين ۾ ڪڪر ڪاروپار اچيو وڃي، ۽ هن بيڪاهه جي بي درد قتل تي هر اک سان لڙڪن جو نذرانو ملي ٿو.

امر جليل جا ويٽام جي ڏنڊيل عوام تي لکيل ڪالمر ڪنهن وساربا هوندا. مطلب ته هن عظيم فنڪار جي عظمت تي ڪيترو لکي، ڪيترو لکجي. آءٌ سندس عظمت کي بيان ڪرڻ لاءِ ۽ سجهس ڇپيل فنڪار کي ظاهر ڪرڻ لاءِ وري به سندس اعظم جو سهارو وٺان ٿو جي سڙي ڊسمبر ۲۲ صدي ۱۱۱ تي اڪريل آهي: ”هڪ سچو فنڪار پهچي وقت جو، پهچي ساحول جو، پهچي دور جو

سڀ کان حساس، بهادر، ۽ سچ چوندڙ انسان هوندو آهي. عظيم
فڪار، نه فقط پنهنجي دڙ جو حق گو هوندو آهي، پر هو زمان ۽
مڪان جون سرحدون لتاڙي هر دڙ لاءِ سچ ۽ انصاف جي علامت
ٿي هوندو آهي.“

سندس قلم مان نڪتل هي سڀون سچ ۽ سچ نه هڪ آندو
آهي. جنهن ۽ هر لائق پائيندڙ اسر حليل جو صحيح ۽ چٽو عڪس
ڏسي سگهي ٿو. شاعر سائين لاءِ لکيل سندس هي سڀون اسانکي
صحيح فڪار جي عظمت پرکڻ لاءِ هڪ عڪس ٿئي ٿو. جو، ڪم ڏيڻ
ٿيون. سندس لکيل قالو، ”مورعه مزين سوپ کي نه دل جا دهر
وسار“ بيشڪ سڌين لاءِ هڪ سجاڳي ۽ جو سڌ آهي. صدي ۲۰ تي
لکيل حملا: ”انگريز ساراجين ۽ سندن ايجنس اسان کان اسانجو بهادر
سروچ، وطن پرست ۽ جنگجو لطيف لکائي ڇڏيو، اسانکي لطيف
جو فقط هڪ رخ ڏيکاريو ۽ چيو: ”بابا فڪر فرهي هٿ ۾ کڻو،
موس ۾ سڀن وجهو، ۽ ظالم کي سونهري موقعو ڏيو ته نوهائجي
وجود کي بگڙائي جي ڪڍو“ وانگر اندران خالي ڪري ڇڏي“
اسان کان اهو گهٽ اڌوت لڪايو ويو، جنهن فور کي سچ نان
سر ڏيڻ لاءِ سچ ۽ ڪاهي پوڻ جو حق سڃاڻيو. وري اڳتي هلي
لکيو اٿس: ”مان ان وقت جو منظر آهيان، جڏهن اسانجي
اسڪولن، ڪالجن ۽ يونيورسٽين ۾ لطيف سائين جي عظيم
شاعريءَ کي تصوف جي آفيم کان اهو ڪري، ترقي پسند تحريڪ
۽ نظري مطابق پڙهائيو ۽ سمجهايو ويٺو.“

ڏسو ڪهڙي نه سادي پر اثرائتي انداز ۾ پنهنجي خيالات
جو اظهار ڪيو اٿس ۽ سڌ جي عظيم هسيءَ جي ان بهار کان
اسانکي رفعت ڪيو اٿس جو هڪاڻ اک اسانکي ڪنهن به ڪس
ٻڌايو ۽ ڪنهن به اهڙي ساهل سچ کي ڪن ظاهر ڪيو، هن
حليل مان ئي اسر جايل جي عظيم شخصيت ۽ اسر سچ جي پروڙ
پڌري ٿي.

جليل

جهنن ڏٺو اٿم

جليل سان سهجي ملاقات ٽڏهن ٿي هئي، جڏهن ادبي دنيا ۾ کيس
قمر شهباز کان علاوه ڪوبه نه سڃاڻندو هو. هيءُ ۱۹۶۰ع جي
پڄاڙي يا ۱۹۶۱ع جي شروعات هئي. انهن ڏينهن ۾ سهنجون به
ٿي ڪهاڻيون 'نئين زندگي' ۽ سماجي 'مهراڻ' ۾ ڇپجي چڪيون
هئون ۽ مون غلام نبي مغل سان گڏجي ڪهاڻن جا ٻه مجموعا
'پهرين قدم' ۽ 'سڀني رٿا هٿ' (ٻيو قدم) ڪڍيا هئا، جيڪي
پڙهندڙن توڙي اديبن ۾ ڏاڍا مقبول ٿيا هئا. انهن ڏينهن ۾ جشن نه
مان پاڻ به ادب ۾ نئون نئون گهڙيو هوس، تهڪري رڳو حيدرآباد
جي اديبن سان ملاقات هئي، پهرين اديبن حود فقط لکڻيون پڙهون ٿا،
۽ ساڻن سان جي آرزو هئي، ۽ قمر شهباز به انهن سان هڪ هو. قمر
انهن ڏينهن ۾ شاعري اڃا شروع نه ڪئي هئي، ۽ ڪهاڻيون لکندو
هو. سندس ڪافي ڏاڍيون سٺيون ڪهاڻيون شايع ٿي چڪيون هئون،
هڪ ڏينهن منهنجو دوست ناصر مورائي (هڪو انهن ڏينهن
۾ 'روح رهاڻ' رسالي ۾ ٻانهن ٻولي هو) مونکي سڏڻ آيو ته قمر
شهباز آيو آهي، هو پهريون قدم ۽ ٻيو قدم سان ملڻ چاهي ٿو. (انهن
ڏينهن ۾ اديب مونکي پهريون قدم ۽ غلام نبي مغل کي ٻيو قدم
سڏيندا هئا. ۽ جڏهن اسان ٽيون ڪتاب شمسير الحيدريءَ جي شعرن
جو مجموعو 'لاٽ' ڪڍيو ته شمسير کي ٽيون قدم سڏڻ بگاڙي مون
ناصر کي ٻڌايو ته مغل آفيس ويل آهي. باقي مان هلاڻ ٿو.

اسانجي ملاقات تلڪ چاڙهيءَ تي ڪيفي، ڊونٽي ۽ ٻين تي.
اُتي قمر شهباز کان علاوه شمسير، ناصر ۽ قمر جو هڪ دوست به هو.
اهيءَ جو تعارف قمر 'عبدالجليل قاضي' نالي سان ڪرايو. اُتي

گهاٺين ئي گهاٺين ۾ مون ڦر کان پڇيو. ”نون ڪنهن امر جليل نالي شخص کي سڃاڻس؟“ ڦر چرڪيو ۽ پوءِ مرڪي پڇيس، ”نو اهو نالو ڪٿي ٻڌو؟“ ٻڌايومانس ته بمبئيءَ مان نٿس دسا جي اڀرڻر آنڊ مونکي هڪ ڪهاڻي ’اسان يا شيطان‘ موڪلي آهي. لکيو اٿس ته هيءُ ڪهاڻي ڪنهن شخص امر جليل جي آهي. ڪهاڻي سٺي ڪانهي ۽ مون وٽ اڀرڻس به ڪانهي. نون کيس پڇيڻي ڇڏ. مون هر ليکڪ کان پڇيو آهي. شمشير ۽ ناصر کان به پڇيو اٿم. اهي به ڪونه سڃاڻين.“ مونکي چيائين، ”ادا، جليل قاضي ئي پڇو جو دلو امر جليل رکيو آهي. ويڙهي سان ظلم آهي. ڪهاڻي ڪٿي نه ٿئي ڇوڄيس. هاڻ ڪهاڻيون لکي لکي مٽ پيو پري.“ (ڦر جي اها چيل گهاٺ. مشهور چرچو ئي هيو. ۽ اسين اها نائين جليل کي چوندا آهيون ته نو وٽ ڪهاڻيس جا مٽ پهرل آهن.)

اها مههجي جليل سان پهرين ملاقات هئي. شايد شمشير ۽ ناصر جي به ساڻس پهرين ملاقات هئي. انهيءَ وقت تائين جليل جي ۱۹۵۶ يا ۵۷ ۾ هڪ ڪهاڻي ’ادا‘ رسالي ۾ ڇپي هئي. جنهن لاءِ جليل جو چوڻ آهي ته کانئس زوري لکرائي ويئي هئي.

پوءِ جليل جا ڪراچيءَ سان مون وٽ لاڳيتا خط ايندا رهيا. جلدي ئي کيس سکر ۾ اڪاسڪس فيٿرس ڊورن واري ڪاٺي ۾ هڪ چڱي نوڪري ملي ويئي. خيرپور سان به جليل جا خط برابر ايندا رهيا. انهيءَ عرصي ۾ جليل ڏاڍو نڪو لکن لڳو. سنڌ ۾ سندس ڪجهه ڪهاڻيون ’نئين زندگيءَ‘ ۾ ڇپيون هئيون. پر ڀارت جي گهڻي پاڻگي سببي رسالن ۾ سندس ڪهاڻيون اچڻ لڳيون. ڪابه مڃڻ ڪول، جليل حاضر. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ڇپجندڙ ڪهاڻيس ۽ ڀارت ۾ ڇپجندڙ ڪهاڻيس ۾ فرق اهو هوندو هو ته ڀارت جي ڪهاڻيءَ جا ڪردار گهڻو ڪري هندو ۽ ٻوليءَ ۾ به هندي لفظ هوندا هئا. سنڌ ۾ ڇپيل ڪهاڻيس ۾ اٿس ڪونه هو. جليل جي انهن ڏينهن جون ڪهاڻيون گهڻا درجي جون فلمي ڪهاڻيون هونديو هيون. عشق محبت، ملاپ ۽ وڇوڙو. اوڀرو ساحول ڌاريان لفظ، سڪانس ۾ بناوٽ ’اه آه‘ جو زور هوندو هو. انهن ڏينهن ۾ جليل ئي هن

ليڪڪن ڪرڻس گويال عابد ۽ دت پارني ۽ هو ڏاڍو اثر هو. هر هنڌ هر موقعي تي جليل انهن جو ذڪر ضرور ڪندو هو. اسين کيس سڏ هو دت پارني ۽ ڪرڻس گويال عابد سڏيندا هئاس. پهرين تي خوش ٿيندو هو، پر ڪجهه وقت کانپوءِ جڏهن انهن هن ليڪڪن جي اثر کان نڪتو ته ڪارو وڃي لڳو.

انهن ڏينهن ۾ جليل جا سکر مان مونوت خط ايندا رهيا. ۽ پوءِ اوچتو جليل آها نوڪري ڇڏي ڏني. نوڪري ڇڏڻ جو واقعو به دلچسپ آهي. جليل آفيسر هو، پر ڪلارڪن ۽ پتوالن تي سندس رعب به نه هليو هو. سڻهن جو سدائين کان بهه ڪڇو، سو سندس بدران ڪلارڪ ۽ پتوالا هن تي رعب رکندا هئا. حالت اها وڃي پيئي نه پوءِ ست آفيس ۾ ٽپال به جليل کڻي وڃي، تار ڪرڻي هجي نه به پاڻ ڪري. اهي سڀئي گالهون مونڪي خطر ۾ لکندي هو، سون گهڻو ئي لکيو ته ڪجهه سڻهن جو هڪو ئي، پر فطرت ڪمڻس مٽائجي، خبر نڌهن پير، جڏهن جليل خط لکيونه مان نوڪري ڇڏي ڪراچي واپس پيو وڃان، رستي ۾ حيدرآباد ترسي نوسان به ملندو ويندس.

به سال سندس خط ايندا رهيا، پر سلافت نه ٿي. اسانجي بي سلافت حيدرآباد جي رٽر هوائ ۾ ٿي. مان ۽ غلام نبي سائين ملڻ وياسين، مالي ڪاڻي رهيو هو، مونڪي ڏٺائين، پر شڪل مان مڃائائين ڪونه. جڏهن ٻڌايم ته طارق آهيان، ته ”آزي نو جوان، آهين ڪٿي.“ چئي پاڪر هائين.

— ۽ پوءِ اهو پاڪر مضبوط ٿيندو ويو. خطن مان گڏ ڪڏهين ڪڏهر، جليل، روهڙي ويندي سون ولان به ٿيندو ويندو هو. مان جڏهن ڪراچي ويندو هوس، جتو پهرين جليل وٽ انهن ڏينهن ۾ جليل ايس. جتي وي هاءِ اسڪول ۾ ماستر هو. ڏينهن جو ويندو هوس ته اسڪول ۾، شام جو گهر. پوءِ موٽڻ ۾ گڏ، فلم ۾ گڏ، پوهري بازار ۾ چوڻي واري وٽ گڏ، ۽ هيشه اهو ٿيندو هو، ته جڏهن به حيدرآباد سونڌو هوس ته جليل استيشن ڇڏڻ ايندو هو. اهو جلسو ۱۹۶۶ع جي پڇاڙي ۾ ٿاڻس جاري رهيو، جيستائين جليل ريڊيو پاڪستان

حيدرآباد ۾ رهايو. پوءِ اها ڊيوٽي اقبال جموٽي ڪنڀن ۽ ڀڄاڙيءَ ۾ ٽاڪر شرماءَ.

مان مٿي لکي آيو آهيان ته انهن ڏينهن ۾ جليل جي ڪهاڻس ۾ بختنگي نه هئي. پلاٽ جڙنو ۽ ٻولي نهايت ڪچي هوندي هئس. سونگي چڱيءَ طرح پيا آهي ته سندس ٻه ڪهاڻيون پڙهي سون کس لکيو هو: جليل، تون دوست نه ڏاڻو سٺو آهين، پر تون ڪهاڻيڪار نٿي نه سگهين، بهتر آهي ته ڪهاڻيون لکڻ ڇڏي ڏي. پر سونگي ڪهڙي خبر نه مستقبل سمجهي انهيءَ ڳالهه تي کليو ويٺو. سونگي مان اها صلاح پيو ڏيان ته ڪهاڻيون لکڻ ڇڏي ڏي، انهيءَ کان هڪ ڪهاڻي وٺڻ لاءِ سونگي ڪئين ڪئين چڪر ڪاٽيا ويٺا، ۽ هو سنڌيءَ جو سڀ کان مشهور ڪهاڻيڪار ٿي ويٺو.

انهن ڏينهن ۾ ’نئين زندگي‘ (ڪراچي) وارن کي جليل مان نه ڄاڻ ڪهڙي اچي دشمني ٿي هئي، جو سندس ڪهاڻيون ڪٿي ڇپجي چڪا هئا، ۽ جليل حذعن اعتراض هڪو ته سندس ڪهاڻين ۾ آيل غلط لفظن جي صحيح معنيٰ ڏيکين ۽ ڏئي لکندا هئا ته: اصلي لفظ هيءُ آهي، جتيونڪه اها ابديتر جي ذميواري آهي ته ڪهاڻيءَ جون اهي معمولي معمولي غلطيون هو پاڻ درست ڪري، اسان جليل کي اختيار نه ڇڏيو. قصي، سون ۽ غلام مٿي نئين زندگي جي ابديتر مولانا عبدالواحد سنڌيءَ مان وڌو جهيڙو ڪيو. نئين زندگيءَ ۾ لکڻ به بند ڪيوسين، ۽ پوءِ گهڻي وقت کانپوءِ مولانا سان ٺاهه ٿيو. ۽ مولانا ٻڌايو ته اها سڄي شرارت مرحوم رشيد احمد لاشاريءَ جي هئي، جيڪو انهيءَ وقت نئين زندگيءَ جو اسسٽنٽ ايڊيٽر هو. ۽ جڏهن ٿي نئين زندگيءَ مان ٺاهه ٿيو، جليل جي اڪڻ جي رفتار تيز ٿي وئي. هر سال سندس اٺ-نَو ڪهاڻيون ڇپبيون هون. (۱۹۶۵ يا ۱۹۶۶ ۾ هڪ سال ۾ سندس سترهن ڪهاڻيون ڇپيون هئس.) مان کيس اهڙي نڪهي لکڻ کان سدائين جهليدو هوس، ڇاڪاڻ ته سون ڏٺو هي ته سندس تيري، سندس هن تي اثر انداز ٿي رهي هئي. پر جليل جو ايترا سال نه ڇڏيو هو، هاڻ آيو بدلو وٺي رهيو هو.

۽ پوءِ آهستي آهستي جليل جي لکڻ ۾ بختنگي اچي ويئي،

هن مهراڻ ۽ نئس زندگي ۾ ڪي چڱيرڙيون ڪهاڻيون لکيون. ۽ روح رهاڻ ۾ ڇپيل سندس ڪهاڻي 'ارڙو دوست' پڙهندڙن ۾ ڏاڍي مقبول ٿي. پر هتي ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ جليل ۱۹۶۶ع ۾ آپريو. ۱۹۶۶ جي شروعات هئي. مون 'مهڻي' ڪڍي هئي ۽ ۲-۳ مهيني ۾ چا شابع به ٿيا هئا. هڪ پرچي ۾ جليل جي ڪهاڻي 'سهجو دوست' سهجو دشمن' به شابع ٿي هئي. پر اها هڪ روايتي ڪهاڻي هئي. انهن ڏينهن ۾ جليل جي ڪهاڻين ۾ بختنگي نه ڪي قدر آئي هئي پر نيري ناري ۾ ڦاسي پيو هو. مون سوچيو پي نه موقعو ملي نه مان کيس سمجهائيندس انهن ڏينهن ۾ ڪراچي وڃڻ جو اتفاق ٿيو. اتفاق سان سڌي ادبي سنگت جي ڪچهري هئي (انهن ڏينهن ۾ سنگت جو ڪچهريون نورالدين سرڪي ۽ جي آفيس ۾ ٿينديون هيون. ۽ انهيءَ ڪچهريءَ ۾ سرڪي، نسيم احمد ڪرل، گل محمد ڪٿري، ناج بلوچ کان علاوه ٻيا ڪافي نوان ۽ پراڻا ليکڪ موجود هئا. حذمن خير پير ته جليل ڪهاڻي ٿو پڙهي. ته مون سوچيو، اڄ مان سندس چنڊ پٽيندس ته اهي اڃا پڻ سڃاڻون، چوڻو قصص وارون ڪهاڻيون لکڻ بند ڪر. پر حذمن جليل ڪهاڻي پڙهي ته مان حيران ٿي ويس. هيءَ جليل آهو نه هو، جهڙي ذهن شان ڪرڻ گوبال عايد، دت ڀارتيءَ جهڙا فلمي ليکڪ سوار هوندا هئا. اها ته بهترين ڪهاڻي هئي، ۽ مون کيس مبارڪ ٻن ڏني ۽ آغا ڪهاڻي هئي 'محبت، ارڙو ۽ دل جي ديد'. انهيءَ کانپوءِ جليل ڪافي ڏاڍيون سٺيون ڪهاڻيون لکيون، هن ۾ رڃ، شڪست، سوچورو، هن چار ۾ زندگي، هڪ ڪن، راعون، خدا خدا، هڪ دل جي اڪيلائي، چرپٽ ۽ برس، عشق ۽ انتروپو، مهدي سهجو پٽ، ڪپڙيل ٻانهن جو وارث، جڏهن مان به هوندس، ۽ ٻيون ايڪ.

۹۱۶۰ع کان ۱۹۶۶ وارو دور دراصل نسيم احمد ڪرل، نمبر ۴

علام نبي محل جو دور هو. انهيءَ دور ۾ آغا سليم، حميد ۽ رشيد، حجاب پڻ ڪي چڱيون ڪهاڻيون لکيون. ۱۹۶۶ کانپوءِ اڄ تائين جي دور تي جليل حاوي آهي. حيثوئڪ انهيءَ دور ۾ آغا سليم، نسيم ڪرل، قمر، علام نبي ۽ عبدالعادر حوٽيجي ڪافي سٺيون ڪهاڻيون

ٺ، باڪ بهترين ڪهاڻيون لکيون آهن، پر پڙهندڙن جي ذهن تي فقط جليل چاٺيل رهيو.

جليل لاءِ اهو ضرور چونڊس ته جليل راتورات وڏو ڪهاڻيڪار نه ٿيو آهي. کيس ڪنهن اڀيتر يا دوست مٿي نه چاڙهيو آهي. اهو به نه چونڊس ته جليل ذات جي رور تي مٿي چڙهيو آهي. نه اهڙي ڪا به گالهه ڪانهي. جليل بي انتها شوق، جذبي ۽ محبت سان چڙهيو آهي. جلد ۱۹۶۲ - ۶۳ نائين فقط ٽي پارٽي ڪرشن گوپال عابد ۽ ڪرشن چندر کانسواءِ شايد ٽي ڪو ٻيو ليکڪ پڙهو هجي. پر جڏهن جليل کي اهو احساس ٿيو، ته جيستائين دنيا جي مختلف ماڻهن جو ادب، مختلف ادبن جون مختلف لکڻيون نه پڙهيون، تيستائين هڪ ئي شيءِ لکي نه سگهي. مختلف زبانن جو ادب پڙهڻ کانپوءِ ئي هتي پوندو ته ٻين زبانن جون ڪهاڻيون ڪٿي پهتو آهن. مليون ڪهاڻيون ڪهڙيون آهن. ۽ پوءِ سهجي ڏسڻ ڏسندي هن ڪتاب وٺي شروع ڪيا ۽ پڙهڻ لڳو، پڙهيو ۽ ڪڙهيو، ڪڙهيو ۽ پرايائين. نتيجي ۾ ڪيتريون ئي بهترين ڪهاڻيون حلقياڻين.

جليل نه فقط مختلف زبانن جو ادب پڙهيو، پر آهي ڪتاب به پڙهائين، جيڪي ڪهاڻي ۽ بابت هئا. يعني مختصر ڪهاڻي ڇا آهي، ڪيئن لکجي، فن ۽ ليکڪ ۾ فرق، اسٽائل ڇا آهي، ٿو چئجي سچ ۽ نه هر ادب لاءِ انهن ڪتابن جو پڙهڻ فائديمند آهي. فن برابر ذات آهي، پر ليکڪ ڪي آهي، ۽ پراڻي آهي. ۽ جليل سڳو به آهي ۽ پراڻو به.

اڄ جليل سنڌيءَ جو سڀ کان مشهور ڪهاڻيڪار آهي. سنڌيءَ ۾ جليل کان وڌيڪ ڪوبه ڪهاڻيڪار ايڏو مشهور نه ٿيو آهي. ۽ نه ئي ڪنهن ڪهاڻيڪار جا اهڙا چاهيندڙ پيدا ٿيا آهن. جيتوڻيڪ سڌس هن عمر ڪهاڻيڪارن ۾ آغا حيدر، نسيم احمد، ڪرل، علامه سي مل، قمر شهباز ۽ عبدالقادر حوٽيجو پڻ بهترين ڪهاڻيڪار آهن. حقيقت اها آهي ته جليل اهو ئي ڪجهه لکي ٿو، جيڪو پڙهندڙن جي ذهن ۾ آهي. هو جيڪو ڪجهه لکي ٿو، انهيءَ سان پڙهندڙن جي جذبات جي ترجماني ٿئي. جليل سندن دل جي گالهه

ڪري ٿو. جليل ذهن ۾ مثل ماهه ني نيل وجهي ٿو. پوءِ چون آهي
ڪهاڻيون مشهور ٿين. مثال طور، جڏهن اليڪشن جو ڳوڙ هو،
هن 'مهڏي سهڻو پٽ' لکي. ٻوليءَ وارا فساد ٿيا ته هن 'ڪپل
ٻانهن جو وارث' لکي. ڪنڌ ڪوٽ واري واقعي تي 'سرد لاش جو
سفر' لکيائين. ڪنڌ ڪوٽ جي واقعي ۾، حبيب وطن هڏيءَ کي
رٿاڙيو، تههڪري اها ڪهاڻي پڙچي پڇي هلا، ۾ ڪپي ويئي. س- آءِ
ڊي سدائين پڙهيل لکيل سڏهن جي ڪي آهي، انهيءَ موضوع تي
هڪ خطرناڪ سڌ پرست جي ڳالهه لکي اٿين. هڪراهيءَ جو هڪ
غير هڏي ملو سڏهن جو سخت دشمن آهي، انهيءَ تي 'چنڊ ڪٽي
جو موت' لکين. جليل هميشه پڙهندڙن جي دلي ڪيمٽ کي
سمجهي، پوءِ ڪهاڻي لکندو آهي. ائين چئجي ته بهتر آهي ته جيڪي
جڏا پڙهندڙن ڄاڻندا آهن، ماڳياجليل ڄاڻي. ۽ هو پڙهندڙن جي دل جي
ترجماني ڪندو آهي. تههڪري ئي سندس هر ڪهاڻي قبول ٿئي
ٿي. چوڻدا آهن ته پاڪستاني قوم کي پا نه صبر پئي سڃاڻو آهي، يا فلم
اڪٽار رنگيلا. پر مون اهو به وادارو ڪيو آهي ته، سڏي پڙهندڙن کي
امر جليل سڃاڻو آهي. پر رنگيلا وانگر جليل پڙهندڙن کي سمجهو
تو بڻائي. هيءُ انهن جي جذبات جي ترجماني ڪري ٿو. ۽ مٺي
مفهد ڏانهن وٺي ٿو هلي. تمام سهڻي نموني ۾ طرز ڪري ٿو، ۽
صحيح واٽ ڏيکاري ٿو.

جليل جا سڏي ادب تي ائين نه ڪافي احسان آهن، پر
جيڪي مکيه آهن انهن مان هڪ نه اهو آهي، ته هن ايڏو نڪو لکي
ڪهاڻين جي ڪوٽ کي ڪنهن حد تائين پوري ڪئي آهي. نه ته
سڏس هم عمر ڪهاڻيڪار سال ۾ هڪ اڌ ڪهاڻي - س ٿا لکن.
جليل جيڪڏهن نه هجي ها، ته اهو حال ڀرجڻ ممڪن نه هو. ٻيو
جليل جون ڪهاڻيون، جيڪي پڙهندڙن جي دل ۽ دهن جي ترجماني
ڪنديون آهن، تن پڙهندڙن کي سڏي ڪهاڻيءَ ڏانهن متوجہ ڪيو.
اها ڳالهه به چوندس، ته هن بهرين جليل کي پڙهي ورتو، ٽڪي پس جون
ڪهاڻيون نه وڻنديون، پوءِ آهي کڻي ڪيتريون به شاندار هجن.
جليل ئي جيڪڏهن مصـوـن لکجي، جنهن ۾ سڏس شخصيت

جو ذکر هوريء طرح ڪجي، سندس ڪهاڻين جو مڪمل حائر وڻجي، ته پوءِ آهو مضمون گهٽ پر گهٽ به ٿي سو صفحن جو ٿي ويندو. ٺهڪري سهنجو اهو مضمون هر طرح سان مڪمل آهي. انهيءَ ۾ به ته حليل جي شخصيت آڀري سگهي آهي، ته ئي سندس اسٽال، فن ڪردار نگاريءَ جي متعلق ڪجهه چئي سگهيو آهي. اڻڄاتل ڇوڻ ڇاهيان ٿو، حليل تمام گهڻيون، اٽڪل اسي نوي کن ڪهاڻيون لکيون آهن، جن ۾ ڪي، بلڪ ڪافي ڏاڍيون سٺيون ڪهاڻيون آهن. پر اهو ڇوڻ به شايد وڌاءُ نه ٿيندو، جو اهو چوان ته سندس انهن ڪهاڻين ۾ معمولي ڪهاڻين جو تعداد پاڻ وڌيڪ آهي، جيڪي گهڻو ڪري سندس اک جون ڪهاڻيون آهن. هڪ ٻي گهره به مون کي ڪٺڪي ٿي. اها آهي گهڻين ڪهاڻين ۾ حليل جي بهارباري اتي حليل جي فلم مان فن ڪريو وڃي، ۽ پوءِ هوسلج محسوس ٿيندو آهي، جيڪا ڳالهه هڪ فڪار کي ٺٽي سونهي. ڪٿي ڪٿي سندس ڪهاڻين جا ڪردار ڇوٽو مڪالم ڳالهائين ٿا، زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ڪهاڻين ۾ امڙا مڪالم، جيڪي عام زندگيءَ ۾ ڳالهائبا نه ويندا آهن. يا ڪڏهن ڪڏهن ٺهيل ٺڪيل ڇوٽو، جذباتي نعرن جي بهاري تي بيٺل ڪهاڻيون، عام پڙهندڙ نه تمام گهڻو پسند ڪري ٿو. پرائين ڪرڻ سان انهن ڪهاڻين جي اهميت گهٽجي وڃي. اتي ٻين ڪهاڻين جا اسٽال نه ڏٺي، فقط سندس مشهور ترين ڪهاڻي 'سرد لاش جو سر' جو ذڪر ڪندس. ڪهاڻيءَ ۾ ٻين ڪيل واقعي جو هڪ حقيقت سان واسطو آهي، پر حليل اهڙي نموني سان انهي واقعي کي پيش ڪيو آهي يا خاص ڪردار 'پرينر' کي پيش ڪيو آهي، سو صاف مصوعي لڳي ٿو. سان اهو ڏو چوان ته ڪٿي ڪوٽ ۾ ائين نه ٿو ڇوڻدو. سهنجو مقصد پريتر سان آهي. جهڙو ڏور پريتر جو ڪردار ڏيکاريل آهي، اهو غير فطري آهي، اهو سڪر ٿي ڪونهي ته پريتر کي خبر هجي، ته سندس ماءُ ۽ پيءُ جي عزت ورتي پئي وڃي. پر هو قرآن پڙهندو رهي، بيخبر ڪان بيخبر شخص کي به جوش اچي ويندو آهي. پريتر جهڙي ڪردار کي ڪهاڻيءَ ۾ ٺٽي حلقو سگهجي ٿو، پر هڪ حقيقت ٺٽي سي ڪهاڻيءَ ۾ اهڙو ڪردار بلڪل 'قت' ٿو ٿئي. حليل جيڪڏهن چاهي

ٿو ته ابدؤ وقت جو نقاد کسي عظم ڪهاڻيڪار مڃي، ته کس معري باري مان ٻاهر نڪرڻو پوندو.

جليل اڄ جو مقبول نرين ڪهاڻيڪار آهي، جليل ڪيترين ئي بهترين ڪهاڻين کي جبر ڏنو آهي. جليل جي انهيءَ حوبيءَ کان علاوه ٻه ڪهڪڙي خوشي آهي. سا آهي سندس ٻياري شخصيت، حاسون ۽ خوبيون هر شخص ۾ هونديون آهن پر جليل ۾ حاسن کان وڌيڪ خوبيون موجود آهن. جيڪڏهن مان اهو لکان ته جليل مگرٽ ڪونه ٿئي، شراب ڪونه ٿئي، جوءُ ڪونه ڪري، پاڻ ڪونه کائي، ته سهنجي خيال مان اها ڪا نئين ڳالهه ڪانه ٿيندي، ڳهڻا ماڻهو انهن شين کان پري آهن، پر جليل ۾ انهيءَ کان وڌيڪ خوبيون آهن، جليل ڪوڙ کان لهرائيندو آهي، واعدو ڪندو آهي ته انهيءَ کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، مڃي طبيعت ۾ ٺهراءُ آهي، انهن ڪونهي ته اڄ تمام گهرو، سهائي رخ ٿي نه ڏيندو، ضرور ڪونهين، سڀ جو اهو ڪجهه جو ڳالهه، ڪڏي به ناگوار لڳندي، اها به نه ڪري سگهندو، پهچي هنن عملي سان، سندن عيوض تي به بهجت سان پيش نه ايندو، تمام نرم دل آهي.

سهنجي سائنس ۱۹۶۰-۶۱ کان دوستي آهي، مون کي ياد ڪونهي ته جليل مون سان ڪٿڻن ٺڪو ڳالهائو آهي. مان ڪيس دفعا چوڻس هڪ دفعي سيني جي ماسهون، سندس آفيس ۾ سندس ڪهاڻي اڇلائي آيس، ته ٿو چيائين. جليل دل ۾ ضرور ڪيو، پر مون کي ڪجهه نه چيائين، جڏهن به ماڻهو گرم جوشيءَ سان مليو، ڪيترا دفعا مون ناراض ٿي وٽس وڃي چڙهي ڏنو، پر جليل پاڻ لنگهي آيو، حڏهن به مون چيو، ”جليل تون ناراض ٿيو هوندين.“ مرڻي جواب ڏنائين ”نوجوان، دوستن سان ڪهڙا ويڃا.“

❖ ”مون رام کي بن ۾ پتڪڏي ڏنو آهي. مان ارل جو انتقام آهيان. مان سقراط جي هٿن مان رهر جو پيالو ڦري وٺندس.“
امر جليل، ڪهاڻي، ’برف جو نوح محل‘

آمر ۽ سندس لکڻي

۱۱ تڏهن ٿيو هوسا

پير ۾ جڏهن به ڪڍو لڳندو هوس، منجهانڪاڍو گهر ايندو هوس،
امان منهنجو پير کڻي پنهنجي سڃاهڻن اکڙين آڏو آڏيندي هئي. مٿي
جي ڇڪي تي آڏو وٺيو مٿيو هوس ته امان چوندي هئي، "هٿ، سائي
وڻ ۾ نهاريو" مٿي ڪي پڇاڙڪي ڇڏي ايندي هئي، ڪڍو ٺڪري
ويندو هو، پر آڏو به هڪ ٺڪ سائي وڻ ڏانهن ٺاهيندو رهندو هوس.
سونهي اٿن ٻانڌو هو، ڇڻ مون پهريون ڀيرو ڪو ساڻو وڻ ڏٺو آهي.
پس منظر ۾ وصال نيلو آڪاش ڪڍڻو نه ڀلو لڳندو هو.

امر جليل کي آڏو غلبر جو گيت گچي ۾ نه وجهندس، دنيا ۾
ڪڍ شيءَ غلبر نه آهي، سواءِ ڌرتيءَ جي. امر جليل ڇا پير ڌرتيءَ
تي ڪٽل آهن، ڌرتيءَ سان امر جو اٽڪل سڀڻ آهي، انهيءَ گهڻي سائي
وڻ وانگر، ڇڻجڻ پازڻ پاتار ۾ بهي ويون هجن. هڪ امرو گهڻو
ساڻو وڻ، جو آڻ ۾، سڻن ۾، ڀن ڇڻ ۾، سٺ رت ۾ پيو آهي.

ڇاڙپ لڳي مڇڪا ڪرڻ

سوا جهلي ٺٽ پورا

ڪڏهن وري امر جليل ٻن منظر ٻڌي ويٺو آهي. وصال نيلي
آڪاش جو لا زوال ٻن منظر آفاقي.

امر جليل ڪهاڻيڪارن جي ٽين پڙهيءَ سان تعلق رکي ٿو.
پهرين پڙهيءَ ۾ گوتم ساهي، نجم عباسي، حافظ شاه حسيني، ڪيرت
بابائي، شيخ باز، امر لعل منگرواڻي، اسد مامتوارا، مرزا نادر بيگ
اچي وڃن ٿا. ڇڪي ورهاڱي کان اڳ سنڌي ڪهاڻيءَ جي لاه
ميدان نامي رهيا هئا. ٻي پڙهيءَ ۾ جمال ايلو، غلام رباني، ابن حيدر
پنهور، شيخ حفيظ، اياز قادري، سراج، ع. ق. شيخ، سراد علي مرزا،
آغا سليم، نيمه زرڻ، بشير موريائي ۽ خواجا سليم ڇا نالا امر آهن،
جن سنڌي ڪهاڻيءَ جي پڙه جو پتر رکيو. ٽين پڙهيءَ جي اهم
ڪهاڻيڪارن ۾ امر جليل، قمر شهاز، حيدر سنڌي، غلام نبي محل،
رسول بخش بلوچ، علي بابا، نسيم احمد کرل، عبدالقادر جوڻيجو، ستر

مرزا شوڪت حسين، ناصر، اقبال جتوئي، عبدالحق عالمي، نظير شوخ،
عبدنبيار جوڻيجو، طارق اشرف، سير احمد، مشتاق شورو، مهتاب محبوب
زر، بلوچ، اقبال پروين، رشيد حبيب جا نالا اهر آهن. امر جيل ۾
اهي ٻه ٽين ٻڌائيءَ سان تعلق رکي ٿو. ٽين ٻڌائيءَ جا ڪهاڻيڪار هي
ٻڌائيءَ جي ڪجهه ڪهاڻيڪارن سان گڏجي ملڪي ڪهاڻي جي شاندار
عبارت جي وساري جي هڪڙي ڇپي ويا. ٻي ٻڌائيءَ جي ڪهاڻيڪارن
سان ع. ق. شيخ، مراد علي مرزا، آغا سليم ٽي ڪهاڻي ڪيتر ۾ سرگرم
رهيا. هاڻي ٻيا عملي طور تي وٺائڻ ڪري چڪا هئا. اهي ڪهاڻيڪار
شموري، لاشعوري طور تي هڪ اهڙو عظيم ڪارنامو مڪمل ٿي
رهيا هئا، جنهنجي لاءِ زوال نتيجن جي خود کين به خبر نه هئي. اهو عظيم
ڪارنامو اڀرڻ لاءِ واٽ جي لاءِ ٻڌڻو هو.

اسر جي ٻهراڻ مڪهالي انصراء ۱۹۵۶ع ۾ الڌاء واري ۾ ڇڏي
 آئي. مڪهالي ڪانٽور جيڪا سندس چوڻ موجب ڪانس لکائي وئي
 هئي. ۱۹۶۰ع تائين پاڻ مڪهه ۾ لکائين ۱۹۶۰ع کان لاڳيتو لکي رهيو
 آهي. اسر مڪهائين چوڻ لکي؟ هو سندس ئي لفظن ۾ ٻڌو:
 ”هن کي اکڻ جو شوق نه ٿيو هو. مون لکڻ جي ضرورت
 محسوس ڪئي هئي ۽ ڪندو رهيو آهيان. جيڪڏهن لکڻ
 طرف لاڙو نه هجي ها ته هوند پوائنچي مري وڃان ها.“

انھن اعظمي وسيلي اسانکي خبر ٿي پوي ته اسر ادب ۾ روشن طور نه آيو آهي. ۱۹۶۰ع کان وڌو وارو دور انتهائي خطرناڪ دور هو، خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ. اسر جليل الهيءَ دور ۾ نهايت جرئت سان سماجي برائي، غلط ريش ۽ رسن خلاف لکي، پڙهندڙن کي ڏٺو اٿس. ڏٺو، اسر جي ڪهاڻين ۾، 'سڌيت' جو جديد مرحلہ ڪارفرما آهي. 'سڌيت' جي جذبي جي آڏو هر بند لاهيو وڃي. هر ڪاه رک رکائي ڪونه ٿو ڪري. ڏکڻيءَ جي ڏوڙ آسمان جا قاراءِ - مان هڪ ٺڪرو پيش ڪريان ٿو:

۱۰۰۰ سال سيد آريان. ۱۱۰۰ شاهو کيس پاڻ ڏانهن چڱي ڇو.
۱۱۰۰ اسلام ۾ سڀ کان وڏو ثواب هڪن غير مسلم کي
۱۱۰۰ ملڪن ڪرڻ آهي. مان توکي ملڪن ڪندس.

اسر تي الرام آهي ته هو ڪهاڻي جو تاجي پيو زوردار ڊٽلاڪن
 سان آيلو آهي : Description (بيان) ڏانهن ڳوٺ ڏيان ڏيسو آهي.
 اها اسر جي ابراريت آهي— جيڪا تي ڪهي ٿو ته ڪهي ڏاڻي

هن چار ۾، هڪ حقيقت کي امر ڪهڻي جو روپ ڏنو آهي. اها ڪهاڻي ته فقط امر جي بهترين ڪهڻين مان هڪ آهي. بلڪ اها سنڌي جي بهترين ڪهاڻين مان به هڪ آهي. مارگرٽ جيڪي سڀني کان وڌيڪ سنڌ جي خبر آهي. انگلنڊ مان موٽي دڙي جي تاريخ ڪل آبي آهي. موهن جو دڙو جيڪو سنڌ وائس لاءِ ڏنل شهر آهي. ڪنڊر-پنگو، سنڌي ڏيا دهر دل ۽ مهران تراز آهن. مارگرٽ سنڌي ثقافت متعلق اهو ئي رڙهو آهي. ڪهاڻي جي آخر ۾ مارگرٽ کي Rape ڪيو وڃي ٿو، انهي ڪهاڻي ۾ هي ڊگهو ڊائلاگ ڪيڏو نه معنيٰ وارو آهي:

پداپوائس ته، هي آستان انهن پاڪ دامن ٻيٽن جو آخري اراسگاهه آهي. جن هڪ بدبخت ڪافر جي هٿ ڇراند کان بچڻ لاءِ خدا کان پنهنجي عرت جي دعا گهري هئي. خدا سندن عرض اڳوايو. جل ٿري ٻيو ۽ نيڪ ٻيون انهي دامن ۾ ويون.

”روڙ جو مست، ۽ امر جا زهر ۾ پڌل ڊائلاگ هيءَ کي جهجهوڙو ڇڏين:

”سنڌ ۾ ڪاٺي ڪراٽي جو ٻيو نهي يا رهڻ ڏاڍيل، ٻئي ڏٺو هڪجهڙو آهن. ٻي ۾ هڪ جهڙي ڪهاڻي آهي.“

”رُچ“، ڪهاڻي ۾ جيڪڏهن ڪو ٻائيءَ جو دٻو آهي ته اهي به اکيون آهن، جي اڏيڙي جي اوت ۾ آهن. امر جي اهميت فقط انهن ڪهاڻين تائين محدود ڪانهي، جيڪي دل جي دلياءُ يا ’جڏهن مان نه هوندس، ۾ چيون آهن. هڪ اٻس ڪهاڻين سان به آهي جيڪي ٻاهر رهنديون آهن. مثال طور: ’هولي هڪ لاش، اراڻن جا رولاڪ، ۽ ٽپل سرمست ٽوپل ۾‘.

”اهي نهجيون پنهنجيون ڳالهيون آهن. توڻي مونکي ڪاريون آهن. مان گوتم کي ڏيڏس. مان شاهجهان جو رقيب آهيان. مان ڪاڪحل اڏينس.“

— امر جليل، ڪهاڻي، ’برف جو تاج محل‘.

ڪجهه جليل جي باري ۾

ٻارن کي سر تي ڪٽي سيارون آهن جن مان هڪ هي آهي:

۱۔ ہو گھٹو ٹو لکی۔

۷- به طوری که اسامی و نامها را

۴۔ قلم سان حکمانی ٹوٹہ رگو چایل۔

دکھ ڈشی وائیشی لہکھ کال مہار نیر ۷ پتھر، تہ چہر: ۱۰۰

جیل سنت ہر سہی کاں وڈبک پھول رائتر آہی۔ سنڈ چ مائوہ ہ

له ٻڪواس آهڻ "هن لائق ورائيو هو: "سو سائين، جليل ٻڪواس

آمر جو بهادر اس ليڪه آهي، امان سندن جي مرڻ تي ۽ ڇڏڻ

امی، فرد کلاس ویدی، کتر کلاس ماٹھن جا ویر پیا چھتدا۔

ہاں چھوٹی کسی نہ دیکھو دیکھناٹیز - کنداسین، یو مریگو کیس اگند

ڪرڻ، لنوائڻ ۽ لوڙڻ جي ڪوٺڻي پيا ڪندا آهن. پر ٻنڌ ڪيس ڳهٽ

وڌ ٻيا ڳالهائيندا سڀنيءَ سان اهو آهي ته اسان کي ته پاڻ خوش هئڻ گهرجي

نہ ہالوکی ہک سیتی سامت، مگہ ہی وت میڈا وڈا سرچٹھار ڈا، اہ

۴۰ جون لکيتون سنڌ جي آبهی جي بابت ٽي روشي لکهيون آهن. انهي

۾ ڪهڙو شڪ آهي ته اڄ جا هيءَ روشنمير جي ريل چيل آهي، ها

انہوں نے ڈناروں میں ذات ڈھینچہ حدوتی میں نہ آئی۔ اھا اباالحی

[illegible]

گلاب جا، اچر جو، گھوٹل ککڑن، مگوین، پونجیوں، ناسی، خاص سر ہولی

[illegible]

عکارت نامو آهه، جهون نم، چرخو به فخر کچی نورو آهه، جیگدوس

کے اوتھیں دھانی پھاڑو جنو تے تے لاء انھوں جیہ اجرت لاریں آہی

پیر ای، ہار چیک، جلیل، چر قلم، چر ککائی، تہ، اینرو، مچریل، ایہ

آهي. انهن ۽ ٻين نوڪرن لکڪن جي باري ۾ جوڙجي آهن، جي

تو تون چي نهنه بهر تو پيو ويو آهي

جائو نه جھکڙو: ڇاڪاڻ ته ڇوڪريءَ جو ڏکيو نه هجي ها. ۴

نوکر ہی نہ دیوے جا، نہ ایک سری کا، مہستانیں ہن جھنگی

کاکر لکا آہن آہن، شاید کہیں گے ہیں کاکر مٹھی ولٹا ہون ہا۔

کے ہر نئے اس، اسی کے لیے جس نے اسے

جليل سان منهنجي يهين ملاقات اير- جي- وي ماء اسڪول ۾ ٿي هئي. جتي هو ماستر هو. هو مونکي ٽنن باڪل ڪونه لڳو. جن اسين صديون ۽ جر اڳي به ڪٿي مليا. وڇڙي چڪا هئا. منهنجي انهي ملاقات ۾ هو مونکي ليکڪ کان وڌيڪ رانديگر لڳو. هن شهر جليل لاءِ ڪٿي لکيو آهي ته: 'هو ڪرڪيٽ ڪيڏو اچي ها ته اڄ جيڪر پست پليئر هجي ها، جليل پست پليئر هجي يا نه، پر هن سڌي ادب ۾ چونڪا به هيا آهي ته چڪا به. هن ادب ۾ اسپورٽسمن شپ کي برقرار رکيو آهي. سڌي ادب ۾ تمام ٿورا ماڻهو اهڙا آهن، جنجي گنجي وڏي آهي، جن ڪڏهن ڪنهنجي ڪلا نه ڪئي آهي. جليل به انهن مان هڪڙو آهي. هو نه ڏوراهو به نه ڏهندو آهي. ها، ڏک سرور ڪيڏو آهي: هيار هي هندوآباد ۾ ڇا پيو ٿي؟ ڪهڙي ڇڏيا پت آهي؟ پاڻ ۾ ملو- سڻگ ڪريو- ڪو حل ڳوليو.'

جليل سان عجيب وڻڻ آهي. هن سباز اس جي ڪهاڻين جي پهرئين مجموعي 'دل جي دنيا' تي لکندي سندس ڪافي ساراهه هڪري ويو، ته 'سهران' اخبار جو مبصر وري اس جي گنجي ۾ اترائن ۽ فتوتن جو گهٽ ڪٿي پائو. انهيءَ تي طارق اشرف وري بهسي جي آهڙو واٽ ورتي ۽ هن ۽ سهران جي مبصر بندي کي لوڻي ويو. طارق اس تي تنقيد ڪندي هڪڙي لکيو هو ته: 'اس جون ڪهاڻيون ڏنلا ڪن جي آڌار تي اڻڻل هونديون آهن، وري ٻئي پيري جليل جي ڪهاڻيءَ تي اهو اعتراض ڪهاڻين ته: 'اها وڌيڪه دستخطون ٿي وئي آهي، انهيءَ هڪري پور ٿي لڳي، هتي انهيءَ لکڻ سان منهنجي سراد اهاڻي آهي، ته اسانوت اخلاقي تنقيد جي ڪوٺ آهي، ۽ انهيءَ ڪوٺ جو سبب اسانجي ته تنقيد اسانوت سانڌ ڄب آهي، جهجي. منهنجي نظر ۾ ڪا به اهميت ڪهاڻي سڌ جي مهان هڪري اهڙي ٿي جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، انهيءَ جوئي مثال ڪٿي وٺو، سواءِ لال پشپ جي، انهيءَ اڀاس جي ڪو هن 'جي ڪاڪ ڪڪورنيا ڪاڀي' تي ڪيو هو، اهڙي تي جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، انهيءَ ۾ به نه پاري پائي آهي به وري وڌيڪه اهڙو ويو آهي. جليل تي به اس ليکڪن جي پست ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي، پر جليل جون لکيتون به ڪنهن لال پشپ جي نه وڏي ۾ آهن.

اس کي سندس وهندڙ مهان سڏيندا آهن، فرشتو ۽ ديوتا چوندا آهن. پر اها ڳالهه هتي آهي ته جليل جي مهاڻا اهاڻي آهي ته هن

ٻهڙن ڌرتيءَ جي ڪٽڪ مان جنم ورتو آهي ۽ سٺو ساگر جي ڪپڙي تي ٽپجي وڌو ٿيو آهي. جليل هر موضوع تي لکي سگهيو آهي ڪيڏوڪوٽ واري سانهي جي هن منظر ۾ لکيل سلسلن ڪيڏيئي سرد لاش جو سر، ۽ پھلي شاهيءَ جي دور ۾ لکيل 'نه ويڃ نه صيب' انهيءَ جو ثبوت آهي. مونکي ياد آهي ته جڏهن جليل پاڪستان سينئر حيدرآباد سنڌ ۾ 'انگريزي ڪهاڻين جي شاعر' ۾ پهچي ڪهاڻي 'Son of the soil' پڙهي رهيو هو، تڏهن اسلم اظھر، ڊائريڪٽر نيلوڻ ڪارپوريشن ڪراچي، جيڪو انهيءَ مهل جي صدارت ڪري رهيو هو، وڏا وڏا ٺھڪ ڏيئي ڪلڻ لڳو هو ۽ ٻيا ٻڌڻ وارا به ڪل ۾ ڪيرائي ٿي رهيا هئا ۽ جليل فقط ارڪي رهيو هو. هو فقط هڪ ڀيرو ٺھڪ ڏئي ڪٽيو هو ۽ اهو ٺھڪ مونکي سلس روح جي رڙ محسوس ٿيو هو.

جليل جڏهن ڇپ هوندو آهي، تڏهن سلس اندر سورن سلسر خشڪ ٿي ويل لڳندا آهن. ۽ هو انهن خشڪ سندن جي ڪپڙي تي پيو هوندو آهي. اڪيلو، ويڳڻو. نواسي نوائي. هر -- ن چاڻ ٿو نه سنڌيءَ جو هي نرالو ڪهاڻيڪار، ڪهاڻيون لکڻ ڪڏهن به بند نه ڪندو. چوڻ ڪهاڻي تي سندس چڻ - سون آهر ۾

قدر

✻ خبر اٿئي، ڪير آندو اٿس؟ پهلوان اڃا به ڪجهه اڳتي ٿيو. چيائين، پنجاپ جو دائو آندو اٿس. گذريل مهيني ڌاڻا جي درٻار ڏي ڇڏي هئي ته سڄو پنجاپ قلبن ۾ وڇاڻجي ويو هوس. پر تنهن هوندي به پنجاپين قلبن نه ڪيس. رب جو قسم آ سائين اهڙن ڏاڻن جو قدر قط سنڌ ۾ ٿيندو آهي.

آمر جليل، ڪهاڻي، 'لهڙ سج، وڌندڙ پاڇا'

✻ ٻيتر جي منر کان درد جو دان ملندو آهي، زهر.

آمر جليل، ڪهاڻي، 'برف جو تاج سحر'

درد جو سفر

۱۹۵۴ع جي هڪ گرم شام، خوجا صاحب جي نواب شاه واري مشهور ماء اسڪول جي راند جو ميدان، مائهون ڪرڪيٽ جي نيٽ پرنڪٽس پئي ٿئي. مان ڪجهه دوستن سان ميدان جي ڏاکڻي پٽ وٽ، ٽالهيءَ جي وٺي هيٺان بيٺو آهيان. ڪجهه ڏينهن کان پرنڪٽس تي ڪوڊ ويڊا آهن، ڇو ته ’ون پونٽ‘ نامي لاءِ ڪهڙي حڪومت زور شور سان تياريون شروع ڪري ڏيون آهن. هر روز اخبارن وٺ پونٽ جي فائديءَ ۾ سرڪاري نوڙي سنڌ دشمن ڌارين جا بيان پها ٿا ڇپجن، مان چند ڏينهن اڳ ڇهون درجو (هالوڪوئائون) پاس ڪري مئٽرڪ ۾ پهتو آهيان. پر ڪلاسن ۾ ڪوڊ ويڊا آهيون، ڇو ته ’ون پونٽ‘ جي خلاف نفرت ۽ ڏڪار واري مهم جاري رکڻ ۾ اسانجو وڏو هٿ آهي. مشهور هاري اڳواڻ محترم طايفي فيض محمد سان گڏ سڄي ضلعي جو دورو ڪري اڄ ئي سولو آهيان. جيپ ۾ لائوڊ اسپيڪر ٻڌي، هڪ هڪ شهر، هڪ هڪ ڳوٺ گهسي آيا آهيون. هفتي ڪس ۾ ڪنوڊس ٿئي آهي، جين ۾ جي. - ايم. - سيد ۽ ٻيا اڳواڻ شريڪ ٿيندا. اسان شاگرد انهن تياري ۾ مشغول آهيون، رات جو ادا عبدالخالڪ جي گهر ڀرسان ملان جمار جي ڪنڊر جهڙي جاءِ ۾ گڏ ٿيندا آهيون. ڏينهي جي جهڪيءَ روشنيءَ ۾ لکپڙه جو ڪم ٿيندو آهي، اشتهار لکيا آهن، حڪم ورهائيا آهن ۽ پوءِ سائي هڪ هڪ ٽي رات جي اونداهيءَ ۾ گرم ٿي ويندا آهن.

ٽالهيءَ جي وٺ هيٺان بيٺا اسان ڪنوڊس جي باري ۾ ڳالهائي رهيا هئاسين. ڪراچيءَ مان ان تحريڪ جا ڪجهه نوجوان اچڻا هئا، انهن متعلق بحث ٿي رهيو ته ايتري ۾ حصيد رها ميدان ڏانهن اشارو ڪندي چيو، ”هيءَ ڪو نئون راندنگر ٿو ڏسجي.“ اسان سڀئي اوڏاهين ڏٺو. مضبوط جسم ۽ سنوري رنگ وارو

هڪ نوجوان نهايت ئي اعتماد سان بهترين ڪريڪيٽنگ جو مظاهرو ڪري رهيو هو.

”ڪراچي جو تو ڏسجي،“ مير ندي چيو.

”ڏاڍو استائش آهي، ڪٽور ڊرائيو ته لاجواب ٿو هلي.“
شهيد ورائيو.

”اڳي ته ڪڏهن ڪونه ڏٺو اٿئون؟“

”نه، نئون آهي. پر آهي ڏاڍو سٺو پلٽر.“

اهڙي ۾ ادا عبدالملڪ گرائونڊ تان ڊوڙيندو اسان ڏي آيو. چيائين، ”هار ڏاڍو سٺو ٿيو هو هڪ بهترين رانديگر وڌيو. هاڻي اسان کان ڏهون ته ڪير ٿو ڊويزن جي چيمپئن شپ کٽي.“

”آهي ته ڏاڍو سٺو، پر آهي ڪري؟“

”ڪراچي مان آيو آهي. هٿ ڪاليج ۾ پڙهندو. اڃا ئي آيو آهي. مالهو ڏاڍو مزيدار آهي. اچڻ سان ئي منصور ۽ آفتاب مڪ سان گڏجي سواري ڪئي اٿائين. پوليس واري کي سڏي ئي ’پتوالو‘ راند هوري ٿئي ته نوهان سان ملاپائين ٿو.“

ان شام جو، جڏهن سج لٿو ۽ آسمان ۾ اوندھ جا سڙھ اڀا ٿيا، تڏهن سون پهرهون پيرو امريليل سان هٿ ملايو. اها سڃاڻ اڳتي هلي درد جو هڪ اڻ کٽ سفر ثابت ٿي. اهڙو سفر جنهنجي نه ابتدا جي خبر، نه انتها جي ڄاڻ. اهڙو سفر، جو سڌڪوبهجي دل ۾ سمايو ۽ سامهون بيهجي سرير سان نڪرندو. اهڙو سفر، جو رڻ جي راڙي ۾ رُج ۽ آڇ سان بهت جي ريت نياڻي.

ان شام اسان سڀ بي فڪر نوجوان ڄام جي هوٽل ۾ گڏ ٿياسون. گر ٿوڍ کان هر شام ٺهڪڻ جو قافلو ڄام جي هوٽل تي وڃي ختم ٿيندو هو. اتي ڪچهري، مچندي هئي. گالهون ٿينديون هيون. راڳ روپ، نقل نذر، ڪيل سسڪري دير دير نائين پئي هلندي هئي. ۽ پوءِ نوجوان ٿڙي پڪڙي ويٺا هئا. پر اڄوڪي شام ڪجهه برائي هئي. اڄ هڪ نئون دوست به اسان سان شامل هو. دوست محمد انڙ هوٽل جو خرچ ڀرڻ قبوليو هو. دوست محمد ڪشميري ۽ بهنجي اتحاد ڪيل سوشلزم جي پرچار شروع ڪري

ڏني. حميد رحما معجون مرڪب جو نسخو ٻڌائڻ شروع ڪيو. علي گوهر ٽائپ جو احوال کولي ويٺو. شهر رڌ ۽ ٻڪريءَ جو قصو بيان ڪرڻ لڳو. نبي بخش اٿڻ، نورو ڏلو، ٻئي مير ۽ ٻيا سڀ ڪرڪيٽ تي بحث ڪرڻ لڳا. امريءَ طرح امر جليل سان پهرين شام سلهاڻجي وئي ۽ ڪهڪي خبر به نه پئي.

رات جو جليل مونسان گڏجي ادا عبدالمالڪ جي اوطاق ۾ خاص گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيو. مون محسوس ڪيو ته هنو بيادي طور تي هڪ راند پڪر ٿي آهي ۽ بس. اردو ٻوليءَ جو سٺو علم گهڻو اثر هو. اڪثر وقت اردوءَ ۾ ئي پئي ڳالهائين. ”ون بولٽ“ جي تفصيل جي به ڪيس ڪا خاص ڄاڻ ڪانه هئي. بس اٿس ٻئي لڳو ته ڪرڪيٽ ئي هنجي لاءِ سڀ ڪجهه آهي. دنيا جي ڪهن به ٻئي شيءِ ۾ ڪيس اهڙي دلچسپي ڪانه هئي. هو سينگ ۾ ڇپ ڇاپ ويٺو رهيو ۽ پور ٿيندو رهيو. ۽ پوءِ جڏهن رات لڙڻي پئي چٽان گڏجي اٿياسين ۽ ويران اڪيلي رستي تي ٻڪري پياسن، تڏهن مون چيل جي زندگيءَ جو پهريون ڏلو، ۽ سونگي اها نائين ڳڻيءَ طرح ٻڌا آهي ته مان ان رات بي حد حيران ٿيو هوس. هڪ نئين مال هو کي هڪ ئي ڏينهن اندر ڌرتيءَ ۽ آسمان جي چيڙن تي بيٺل ڏسي سونگي پهريون دفعو هيءَ دنيا واهي عجيب ۽ پراسرار لڳي هئي. ۽ هن ماهو — جو اوچتو اونداهي اپ مان ڌرتيءَ جي ڊگنڌڙ سڀي تي ٺهي آيو هو، خود سدس وجود به ڪيترو نه انداهو ۽ ان لڳو هو. هن چيو:

”مان هڪ ڀاڱو اسان آهيان. سونگي ڪهڙي تلاش آهي. هڪون جي ڳولا آهي. ان ئي ڳولا ۾ مان در در پنڪڙو رهيو آهيان. هر سهجي درد جو درسان ڪوبه ناهي. سونگي اها ڄاڻ به نه ناهي ته آخر مان ڇا هو ڳولاڻو آهيان.“

هو ڇپ ڇپ مونسان حاشوش رستي تي هلندڙ رهيو. اسان اڄ به گڏ هلي رهيا آهيون. رستو کٽو ناهي. رستي جو ڪو انت ناهي.

درد جو سفر به ڪڏهن پورو ٿيو آهي؟
جنهن کي اڄ به ڪنهن جي تلاش آهي. هو اڄ به هڪون

جو ڳولائو آهي. ان تلاش ۽ جستجو ۾ هن طرحين طرحن جادو کڻا کڻا آهن. ٽي سال اڳ، جڏهن مان ڪنڌڪوٽ ۾ هوس نه هڪ ڏينهن جليل جو خط پهتو هو، لکيو هئائين:

”قم، سپائي سهجو ڀراسو (زخمر زندگي جا) حيدرآباد رانڊو تان نشر ٿيندو. ضرور ٻڌجان. حلل.“

ڀراسي واري رات سون، اسيءَ کي سوٽ کائيندي ڏٺو. ٻولار جا ٻڙلاءَ جا گهي پيا، سونگي حلل سان گهاريل پهرين رات ياد اٿي. اکين ۾ لڙڪ نري آهن، ها هيءَ ساڳيو ئي آواز هو، ساڳي ئي صدا هئي؛ مان ڪڪر آهيان، مان ظلمات جو مسافر آهيان، سونگي آب حيات جي تلاش آهي.“

اها رات، ڪنڌڪوٽ جي ڪاري رات، مون ۾ به نئين ٻاڇولن سان گڏجي گهاري.

تازو ڪراچي آيس ته هڪ دفعو وري ٿيلو ٻرن تان ساڳيو ئي آواز ٻڌم. ”ماءُ“ ڀراسي ۾ جليل پنهنجو اندر اوني ڇڏيو هو؛ ”مان ڪڪر آهيان، مان ظلمات جو مسافر آهيان، سونگي آب حيات جي تلاش آهي.“

جليل واقعي ڪڪر آهي. هنکي آب حيات جي تلاش ناهي. هو صرف ٻار جو ٻياسو آهي اندر اونهين نئين اوصاليل، آڇو ۽ اٻالو.

اسان دير نئين اڪلي اٻالڪي رستي تي هڪ ٻئي کي ڳولندا رهياسين، ٿولندا رهياسين. اهو ذڪر ۱۹۵۴ جو آهي.

هو ڪراچيءَ مان موٽي پڙهڻ آيو هو، ذهني پرهشائين سبب هو. هائيس کي اڌ ۾ ڇڏي ٻيهر آرٽس ۾ داخلا وٺڻ لاءِ پروفيسر احمد سعيد خان ۽ خوجا صاحب جي نگراني هيٺ پڙهڻ لاءِ آيو هو.

حبيب صاحب عبدالعبي قاضيءَ جو مڊو پٽ قاضي عبدالجليل خاندان جي روايتن، ريتن رسمن ۽ رواحن جو مخالف ثابت ٿيو هو. هنجڻا حبال باغي هئا. هنجو ذهن مختلف سوچ رکندڙ هو. سڀ کان وڏي ڳالهه، جنهن روهڙي کان ڪراچيءَ ڏني ته ”ماڻهو مڇائي ڇڏيو هو، سا هتي ته خانداني روايتي ضد ۾ جليل مڇي

کان سرس هو.

حانصاحب عبدالعسي قاضي هڪ محنت ۽ ايماندار ۽ صدي آفيسر هو. هن پنهنجي ننڍي پٽ جي ارڙهين اکين ۽ پنهنجي ئي تصوير ڏني هئي ۽ مستقبل جو تصور ڪري هو ڏکي اٿيو هو. ان ڪري هن بهتر سمجهيو هو ته ڪس پنهنجي پاڇي کان پري رکي. اهو ئي سبب هو جو سرڪش روح ۽ هوڏي طبيعت وارو هي ۽ نوهوان گهر ٺڪاليءَ تي هٿ آيل هو.

پيو ڏهين آيو. وڻ پوٽ جي خلاف مظاهرن سبب ڪاليج ۽ اڪيولن ۽ اڪثر هٽال رهن لڳي هئي. ان ڪري اسان اڪول وڃڻ بجاءِ مسجد روڊ تي، پاڪ بڪ ڊپو جي پاهراڻ پيل صدل تي اچي ويٺاسين. پر ۽ سيوي درريءَ جي چڱل ڪٽ ۽ ۴ چار لوهي ڪرسون پون هونديون هيون. اسانجي آندڙ جي پينڪ اهو صدل، چڱل ڪٽ ۽ لوهي ڪرسون سڄي پون. ساهون مشهور ڪانگريس اڳواڻ، خلافت تحريڪ جي مهڏار ۽ بي خوف سياسي شخصيت مولوي محمد معاذ جو ذواخانو هوندو هو. پاسي ۽ ادا عبدالملڪ جو گهر، ۽ ملان جبار جي گهر. مقصدي اوطاق، جهن وڏو پوٽ خلاف تحريڪ پلندي هئي.

صدل تي جليل ويٺو هو. سندس پر ۽ دوست محمد انڙ ۽ پالسي نبي بخش انڙ، مير ڪرم علي، مير بار محمد، حميد رضا، علي گوهر، ادا عبدالملڪ ۽ ٻيا ڪيترائي نوجوان اچي گڏ ٿيا هئا. اهي مڃلون پوءِ هر روز مڃڻ لڳيون، گيت ڪونهڻ لڳا، صگيت سرڄڻ لڳا اسان سڀ گڏجي ڳائيندا هئاسين:

”مالڪ تون درد ڪٿيندين، ڪيڻ ڇڏيندين،

هر هنڌ هر حال ۽ رانول رهبر ٿيندين“

ڪلاڪن جا ڪلاڪ. اڪثر آڏيءَ لڙيءَ ڏٺين اسان سڀ ڇنڊر جا گيت ڳائيندا هئاسين. ٽڙين جي تلل تي. سرڪيٽر ماضيءَ جا اهي نغما اڄ به اونڌاهي آپ ۽ لالڙائي جان ٽڪندا آهن.

جليل جو اوار تمام سٺو ۽ سريلو آهي. سندس اکين جي اداسي سندس سُرڻ ۽ ۽ جهلڻ آهي. هو اڪثر هيءَ گيت ڳائيندو

هو ۽ اسان لاڳو وٺائيندا هئائونس:

”جيب جيب ڦول کٽي، تجھي ياد ڪيا هر ٺٻي -

دٻڪ اڪيلا هس - همين گهر ليا عمر ٺٻي -“

ڳائيندي ڳائيندي سندس اکين ۾ موٽي ٽپڪي اٿندا هئا.

مون اهي موٽي ان کانپوءِ به ڏٺا آهن. اهو گيت ڪئين دفعا

وري به ٻڌو آهي. پر اهي گهڙيون — سوچيندو آهيان ته ٻائي جاني

سوڌي ۾ ڏٺي هڪ دھو — صرف هڪ دھو — اهي به ستون ساهل

لمعا هڪ دھو وري ورائي سگهان. پر وقت جي واڳ ڪير واري؟

وقت نه اسانجي وجود کي لتاڙي، چيپائي، ڇٽي، ڇچلائي، گهٽو

پري وڃي چڪو آهي. ايترو پري جو سهجي سرور آواز جي اڏام

ٽپڪي هارجي موٽي ٿي اچي.

صبح جو ون پونٽ خلاف جلوس ڪڍندا هئائون، شام جو

ڪارڪيت ۽ رات جو دير دير نائين ڪچهري، گيت، ڪيت،

راڳ روپ، لهڪن جالنگڙ، سُرڪن جا ميٺاڻا، خوابن جي خوشبو.

هر جمعي تي شام جو مولانا جاري ڪوٺي ۽ سنڌي ادبي

سڃاڻپ جي گڏجاڻي ٿيندي هئي. ون پونٽ جا مخالف ورڪر به اتي

ٿي ڪم ڪندا هئا. صلاح شورا، ڳالهون ٻولهون ۽ فيصلو ٻڌ

اتي ئي ٿيندا هئا.

جمعو آيو نه مان حليل کي به ساڻ وٺي وٺس. هو ٻي دلي ۽

مان هليو. ڪراچي ۽ ۾ رهڻ ۽ بسادي طرح رانديگر هئڻ سبب هڪي

سنڌي زبان، سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻولي ۽ متعلق ڪا خاص ڇاڻ نه هئي.

نر گواهيترو پر سنڌي وڏيري، پر ۽ مير خلاف سندس دل ۾ ويٺل نفرت،

سڄي سنڌي نظام خلاف ٿي ويئي هئي. انڪري سنڌي ادب

جي هن بهر ۽ گڏجاڻي ۾ شريڪ ٿيڻ جي باوجود، هو وري

به هڪ ڪرڪٽر ٿي رهيو. ان تمام جي گڏجاڻي ۾ ٻرندڙ سنڌي،

نور عبادي، منظور، گل محمد ڄا، نظر سنڌي مرحوم ۽ ٻيا شريڪ

ٿيائين. ادبي گڏجاڻي ۽ کانپوءِ ون پونٽ تحريڪ جو اڀرڻ هفتي جو

ٻرو گرام ٺاهيو ويو. ڪاستون مقرر ڪيون ويون. جلوس ڪڍڻ

جي رٿ منظور ڪئي وئي. سڌ دشمن، سنڌي اخبار ’نواءِ سنڌ‘ کي ساڙڻ جي صلاح پڻ ڪئي وئي. اتي اهو به حڪم ڏنو ويو ته مان هڪ جوتيلو گيت لکان ۽ جلوس دوران جليل اهو گيت لائونڊ اسپرڪر تي ڳائيندو هلي.

ان رات، گڏجاڻيءَ مان فڪرڻ ڪٺيو، اڪيلي اونداهي رستي تي بي سبب هلندي پهريون ڀيرو جليل مونکي چيو، ”جيڪڏهن مان انسانو لکي اچان ته“

”نئون؟“ مون حيرت مان ڏانهن بهاريو.
 ”ها.“ هو مرڪيو، ”شاهد مون هاڻ نوهانکي ۽ پاڻکي سچ سچ سڃاڻڻ شروع ڪيو آهي.“

”ضرور لک، مونکي خوشي ٿيندي.“
 مون کيس همٿايو. زور ڀريو. بلا ڏهاريو. ۽ آخر ٻئي جمعي تي جڏهن سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻي ملان جبار جي ڪوٺيءَ ۾ ٿي، تڏهن اسر جليل ڪاغذن جو ٻيڙ ڪوٺي پهچي ادبي زندگيءَ جو پهريون افسانو ’اندرا‘ پڙهيو. جليل قاضيءَ جي نالي سان، اها سال ۵۵-۱۹۵۴ جي ڳالهه آهي.

اها گهڙي سون لاءِ نهايت ئي خوشيءَ جي گهڙي هئي. مون جليل کي گهڻي لڳائي مبارڪ ڏني هئي. سڀني اديبن پڻ تعريف ڪئي. ادبي نالي رکڻ جو سوال پيدا ٿيو ته خود جليل ئي پهچو ادبي نالو چونڊي ورتو. ’جليل پرهمي‘ ان ئي نالي سان هڪ افسانا لکي هلي، اسانجي جاري ڪيل رسالي ’انا‘ ۾ ڇپيا، مناسب جاءِ تي انجو تفصيل مان ذڪر ڪندس.

’اندرا‘ نهايت ئي ڪاسباب افسانو هو. مون جليل ۾ من ها پٺار ڏسي ورتا هئا. کيس مجبور ڪيو ته هو پڻ ’گڏجاڻيءَ‘ لاءِ افسانو لکي.

ٻئي جمعي تي هن ’ڪاغذ جا گل‘ پڙهيو. جليل ادب جي اڏيءَ تي ڪنڌ رکي چڪو هو.

ڏهين جولاءِ ۱۹۶۲ع تي، جليل جو لکيل هڪ خط منهنجي
 سامهون آيو. گهٽ جروار، تعلقي شهدادڪوٽ مان هيءُ خط
 لکندي جليل لکيو آهي:

”ٻيهر قمر۔۔۔ ڪرڪيٽر جليل کي لکڻ نٿي نون ئي آماده
 ڪيو هو. ۽ ان ۾ حالتن کي به وڌو هٿ هو. نه مان ڪراچي
 ڇڏي نوابشاهه اچان ها، نه نوان ملان ها ۽ نه ئي لکڻي ۽ جي جيون
 ۾ پوان ها“

اڄ جي مٽيءَ مان لڌو آهي، ته اها نهجي پهچي محنت
 آهي. زمين جي حاڪم، خاڪو رهندي. جيڪو پوکيندو سو لهندو.
 قمر، يقين ڄاڻ ته هيءُ حقيقت ۾ سهجي نه، بلڪ نهجي محنت
 جو ڦل آهي. مان حاڪم آهيان. خاڪو رهنديس.“

هر مٽي باقاعديءَ سان اسان ادبي ڪچهريءَ ۾ شامل
 ٿيندا هئامون ۽ جليل هائي اڪثر پهچتا اٿس اٿڻ لڳو هو. هنجي ايتري
 دلچسپي واقعي حيرت ۾ وجهندڙ هئي. اسانکي خوشي هئي ته اسانوت
 ادب جي اسائن اپ تي هڪ روشن ستارو ٽڪي اٿيو هو.

انهر ڏينھن ۾ (۱۹۵۴-۵۵) بدعيدين ريلوي اسٽيشن جي هڪ سڪي
 پورٽر جو پٽ هرور ريل رستي نوابشاهه ڪاليج ۾ پڙهڻ ايندو هو ۽
 رات جو موٽي ايندو هو. سرڪڻو منهن، بيوفوفيءَ جي حد تائين
 سادو. گالهائين ۾ هٽڪ. جو چوڻ چاهندو هو، سو ڪڏهن به چئي
 نه سگهيو. همدرد، محنتي، سچار ۽ خلوص وارو. اڪثر هٿو به ادبي
 سنگت ۾ ايندو رهندو هو ۽ هڪ ڪنڊ ۾ ويهي سرڪندو رهندو هو.
 گهڻي سوچ وڻجاري ڪندو هو. هنجو ادبي نالو ڪيائين ’ناج صحرائي‘ ۽
 جلد ئي خبر پيس ته ان نالي سان هڪ بزرگ اڳ ئي مشهور آهي.
 اڪري پاڻکي ’ناج يلوچ‘ چوان ٿي شروع ڪيائين پر غريب کي اهو
 نالو به نه ڦهلو. ڪراچيءَ مان ان تي نالي وارو هڪ شهرادو نڪري
 پروار ٿيو. اهي حال ڏسي هٿو وڻجاري ڏاڍو پريشان ٿيو. اسان کيس
 ’دو‘ سڏيندا هئامون. اهو نالو ايترو نه پڄي ويس جو اڳتي هلي
 جليل کيس پهچي افسانن ۽ ڪالمن ۾ امر ڪري ڇڏيو.

ڏٺو گهڻو وقت اسان سان گڏ گذاري نه سگهيو. غربت جا غوراب کيس اونهي ۾ اوهري ويا. هُو حلد ٿي حوالي ۾ جو موت ماڻي رسڻو رهيو. پر هاڻي هُو ٻيهر سري نه سگهندو. جليل کيس ابدي زندگي ڏيئي ڇڏي آهي.

وڻ جوست خلاف نفرت وڌندي پئي وئي. سڌ جا ماڻهو ڪنهن به قيمت تي اهو غلاسي ۾ جو ڦٽو پيهجي ڳچي ۾ وجهڻ لاءِ تيار ڪونڊ هئا. اخبارن ۾ جلسن جلوسن ذريعي نوجوان طغي ڪڪوسٽ جي ان طاعاڻي ۾ رت جي دل کولي مخالفت ڪئي. اسڪولن ۾ ڪاليجن ۾ اسٽرائيڪون ٿيون. صحيفن وٺڻ جي مهم هلي. ۽ اهڙي طرح سڌ جي سرزمين تي شايد پهريون دفعو نوجوان جاگي اٿيو هو. اسان رات جو ملان چار جي اونداهي ڪوٺري ۾ ويهي پوسٽر لکندا هئاسين ۽ ڏيهن جو چلسا ڪندا هئاسين. ۽ پوءِ اها شام به اُتي جڏهن جلوس ڪڍڻو هو.

جلوس خوجا صاحب جي اسڪول کان. لطيف هال جي پارڪ سان لڪنو. هزارها شاگردن جي هن مجموعي جي مهر ۾، هڪ لاکي تي لائونڊ اسپرڪر پتل هو ۽ سائڪل هٿ ۾ جهلي، نهايت خوشالي انداز ۾ سهجو لکيل گيت ڳائي رهيو هو جليل. شعر ڪجهه هن ريت هو:

وطن جي راه ۾ وطن جا نوجوان شهيد ٿيو،
يا بچايو سڌ کي، يا مورخان شهيد ٿيو.

جلوس اڳتي هليو. اسپتال روڊ کان ٿيندو، ڪچهري روڊ ۽ پوءِ پوليس ٿاڻو. دراصل رستي ۾ پوليس اسٽيڪي نهايت ئي چالاڪي ۾ سان گهري وئي هئي. ۽ خوش ۾ اسٽيڪي پتو ٿي نه پيو ته اسان خود بخود پوليس ٿاڻي ڏانهن وڃي رهيا آهيون. پوليس سان شاگردن جي پهرس ڏي. وٺ تي. جلوس ڪاسٽل وٺو. ڇو نه اسان پهچي نفرت ۽ ڏڪار سرڪار ٿاڻس پهچائڻ ۾ ڪاسٽل وٺا هئاسين. ان رات، جڏهن سڀ اونداهي ڪوٺي ۾ گڏ ٿياسين، تڏهن مون محسوس ڪيو ته جليل هاڻي اسانجي جس کان متاثر ٿي

ڇڪو هو. هنکي سنڌ ۽ سنڌيت لاءِ محبت دل ۾ ڪپي ڇڪي هئي. هجا گيت وطن لاءِ وڪاسي ويا هئا. هُو دل کولي اڻينده هي پروگرام لاءِ رابا ڏيڻ لڳو هو.

پني ڏهن جو پروگرام اخبارون ڇاڙڻ هو. پر ان کان اڳ جو احسان رات لاءِ خدا ٿيون، نوابشاہ مان لنگهندڙ اڌ رات واري ڇناب مهل کي استشن ني روڪوسين، هڪ هڪ گاڏي، ۾ وڃي ون پونٽ خلاف قنبرون ڪيونسين، گاڏيءَ جي ٻاهران معرا لڪاسين، ۽ پوءِ جڏهن گاڏي ۾ ٿي هڪلاڪ ليٽ ٿي وئي، تڏهن ڪپس وڃڻ ڏٺوسين.

اخبارون ڪراچي اڪسپريس ۽ اينڊون هيون ۽ اڪسپريس سهند جو نوابشاہ پهچندي هئي. پروگرام سوڌ صرف نواب سنڌ ۽ هڪ ٻي اردو اخبارن جا بديل ڪيا ويا ۽ وچ ڇڪري بازار ۾ ڇللا ويا، ان باه سبب شهر ۾ فزفوت پئجي وئي. پوليس ۽ سي. آءِ. ڊي وڌيڪ ڇوڪس ٿي وئي. هڪ سي. آءِ. ڊي وارو جنهنجو نالو علي مردان بلوچ هو، سو اسانجي پٺيان ڇڏيو ويو، ڏاڍو ڊاڇسپ ماڻهو هو. هڏهن پني مضمون ۾ سندس احوال تفصيل سان ڪندس. مولانا جبار پڻ هڪ ٻياري هستي آهي. سندس مڪمل احوال پڻ پني مضمون ۾ ڪيو. في الحال صرف جليل جي ذري ارفا ۽ احساس جي سجاڳي ۽ بابت ڳالهائڻو آهي.

شام ٽائڻ خبر پئجي وئي ته وارنٽ مڪٽا آهن، حليل، ملان جبار، حليم ميمڻ عرف اُڪي ڏٺو، گل محمد چٽا، نواب ميمڻ، ۽ مان، اسان سڀي جي گرفتاري ان ئي رات ٿيڻي هئي. اسان سڀ جيل وڃڻ لاءِ تيار هئاسين، پر هڪ نهايت ئي معرر ۽ پياري هستيءَ جي حڪم تي راتو واه ڇڙو ڇڙو ٿي ويناسين. حليل ۽ مان ڪراچيءَ پهتاين. ٻيا جدا جدا طرفن ڏانهن راهي ٿيا. ڪراچيءَ ۾ اچي اسان ون پونٽ جي ڀرائي جي آخري سين ڏئي.

حليل پهچي محمد مرل واري جاءِ ۾ رهندو هو ۽ مان ڪانٽنس ۾ فرلانگ ڪن پري رام سواميءَ ۾ رهندو هوس. ملاقات هر روز صبح شام ٿيندي هئي. سنڌ فيڪاليءَ جو هيءُ عرصو اسان

ٻيئي گڏجي گذاريو. ڪتاب پڙهياسن، بحث ڪياسن، سڌ جي مسئلن تي سوچ ويچار ڪيائين، ۽ امريءَ طرح اسانجي ذهن تي سڌ جو سڳڻو چاڻهندو ويو.

ون پونٽ ٺهي ويو. سڌ جي ماڻهن جو گلو گهٽي ڪين هڪستان جي وحدت، ۽ اسلام جي ناني ۾ هڪ دفعو وري لٽيو ويو. سڌن حقن تي ڌاڙا هڻڻ لاه رستو عموماً ڪيو ويو. سڳڻو ٿيو، پر هڪڙي نه ٿيو، ته اهو ته سڌين جي دل مان نفرت جو ستلو نه نڪتو. اسان جڏهن ٻيهر نوابشاہ پهتايس ته نئين عزم ۽ نئين پياڻي سان.

ان اونهاري ۾ اسانجو پيارو دوست ۽ ساٿي ادا عبدالملڪ اوچتو گذاري ويو. هو سڀني دوستن کي پيدا پيارو هو. جبل جي حالت ڏسڻ وٺان هئي. مون کيس هڪڙي به سڌڪا پڙهي به ڏنو آهي، پر ادا جي سوت تي هو اوچنگارون ڏئي رڻو هو. انهن رڻو هو جن ڪڪر ڦاٽي پيا هئا.

عبدالملڪ مرحوم جي ياد ۾ اسان ڇوڪري گنجي هڪ رسالو هڪڙيو. آفس اها ئي اونڌاهي ڪوٺي. ايڊيٽر سان هوس، ڪم ڪر سڄو گل محمد چا جي حوالي ٿي رهيو. 'ادا' جو پهريون پرچو آگسٽ ۱۹۵۵ع تي ظاهر ٿيو ۽ ان ۾ جليل جو نالو به پهريون دفعو سندس ڪهاڻي 'اندرا' سان گڏ ڇپيو. ٻئي پرچي ۾ سندس ٻي ڪهاڻي 'ڪاغذ جا گل' ڇپي ۽ امريءَ ريت جليل 'جليل پريمي' جي نالي سان ادبي دنيا ۾ داخل ٿيو.

عائلي مان به منتر ڪرڻ ڪري ڪلاچ ۾ داخل ٿي چڪو هوس. اسانجي ڪلاچ ۾ هڪ پروفيسر ساري توڙي اونهاري هڪ وارا گرم ٽوپ ڦٽل سان پائي ايندو هو ۽ هر دور باد ڪل هڪ ٽي لڪچر پڙائيندو هو. سڀ کان وڌيڪ ڏکي ڳالهه ماڻهائي نه وڻندي هئي، سا هيءَ ته هو سڌي حقن جي باوجود سڌين کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو.

اسان کيس 'ڦٽل' ڪوٺڻ لڳائين. ۽ اڳتي هلي 'ڦٽل' جبل جي ڪردارن سان هڪ ٺاهو ڪو ڪردار ٿيو.

مونکي پيا ڪيترا ئي اهڙا ماڻهو جهڙن جيڪي جليل جي ڪهاڻين ۾ نظر ايندا آهن. اهي اسانجا ئي واقف دوست ۽ ڪڏهن ڪڏهن نه غريب به هوندا آهن، جهڙوڪ، مائٽ شڪارپوري، مظفر پوٽ، گدا ڙي، ديواند جهڙو صوبدار، يوسف ۽ سوين ٻيا. اهي جيئرا جا گهڻا ڪردار اڄ به اسان ۾ موجود آهن. انهن کانسواءِ جليل جا افسانا اڏورا لڳندا.

جليل هي دل ۾ لکڻ پڙهڻ جو شوق پيدا ڪرڻ لاءِ ٻه شخص پيا به ان سڌي طرح جوابدار آهن. هڪ کيس مطالعي جو چئون ڏبو، ۽ ٻئي کيس سٺي ادب سان روشناس ڪرايو.

سان شروع ۽ لکي آيو آسان نه جليل کي سندن والد، نوابشاہ ۾ پروفيسر احمد صابو خان جي نظرداري هيٺ پڙهڻ موڪليو هو. احمد سعيد خان ابوقت نواب شاہ جي نئين قائم ٿيل ڪاليج ۾ پرنسپال مقرر ٿي آيو هو. پنهنجي فطري ڪمزورين جي باوجود، هو هڪ بيحد ذهين ۽ علم دوست ماڻهو هو. انگريري ادب ۾ ايم. اي هو ۽ مغربي ادب تي تمام گهڻي دسترس هئي. پڙهائيندو اهڙي سهڻي نموني سان هو، جو اسان صرف سندس ئي ڪلاس اٿيند ڪندا هئاسين. هو سرڪندي، سڀ ڪندي ادب جي پالوٽ لائي ڏيندو هو. يوناني ڏند ڪٿائون کيس برريان ياد هيون. افسانن، ناولن ۽ شعرن جا حوالا ڏيندو، هو معمولي گهاٽس کان وڌيڪ ڪارلائل جي فلاسافي ۽ نائن نوحه اثرات تي سمجهي ۽ هر گالهه سمجهائي ويندو هو. ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۾ ٻن ڏاڍو بي ڊيو ۽ آزاد هوندو هو. ڪرڪيٽ جو بيحد شوق هو، انڪري اسان سندس وڌيڪ قريب ٿي وياسين. اڳتي هلي، اسانجا ساڻس تعلقات تمام خراب ٿي ويا ۽ نتيجي طور احمد سعيد خان جي خلاف هڙتالون ۽ نڪ هڙتالون ٿيون ۽ انجي ٿي ڪري کيس لاھور بدلي ڪيو ويو. پر هت سھڄو انهن گهاٽس دهرائڻ جو ڪوبه ارادو ناهي. اهو تمام وڏو قصو آهي. حالانڪ انجو به واسطو سڌي موجودگي جي سجاڳي سان ٿي آهي. پر ان لاءِ جدا ڪتاب جي ضرورت آهي. في الحال جنهن مقصد سان مون کيس ياد ڪيو آهي، سو صرف ان لاءِ نه سڌي ادب کي هڪ چمڪيل نموني عطا ڪرڻ ۾ سندس

ان مڌي -هاڻا ڪرڻ لاءِ سندس ٿورا مڃان.

جليل ڪراچيءَ مان آيو ته -ڏو اچي احمد سعيد خان سان گڏ رهڻ لڳو. ڪاليج نئون نئون کليو هو. کيس پنهنجي ڪار بلڊنگ ڪانه هئي، خو حاجا صاحب پنهنجي مهرباني ڪري مين پراج جا ڪلاس ڪاليج کي رات جو استعمال ڪرڻ لاءِ ڏنا. نه رڳو ايترو، پر پنهنجي اسڪول جي سموري لائبرري ڪٺائي، لطيف هال ۾، ڪاليج جي استعمال لاءِ وڃي رکائي. راند جو ميدان پڻ ڪاليج جي شاگردن لاءِ هڪم اٿڻ جي احارت ڏني. سڀ کان وڏي ڳالهه جا خوجا صاحب ڪئي، سا هيءَ ته احمد سعيد خان کي رهن لاءِ اهو ڏنو، خوجا صاحب حامد علي ڪلب جو مسڪرين پڻ هو. ان ڪري حامد علي ڪلب جي عمارت جو هڪ حصو پرنسپال صاحب کي رهن لاءِ ڏنو. اها حد ڳالهه آهي ته انهن ٻنهي مهربانن جو بدلو احمد سعيد خان کيس ڏنو ته ڏو ۽ مور ڳو سندس اسڪول تي فني ڪرڻ جو پروگرام ٻڌو.

حامد علي ڪلب جو حصو جنهن ۾ احمد سعيد خان رهندو هو، هڪ ڪمپيٽ ميدان جي ڪاري تي اهڙيءَ طرح ٺهيل هو، جو ان تي جڳهه جو پليون حصو رانديڪرن ۽ ڏسڻ لاءِ 'پولين' جو هڪم ڏيندو هو. جڏهن حليل نواب شاه آيو ته احمد سعيد خان کيس ان تي عمارت ۾ هڪ ڪمرو رهن لاءِ ڏنو. احمد سعيد خان جو ادب سان تمام گهڻو چاه هو. هو ڏينهن رات پنهنجي ڪمري ۾ پڙهندو هو. حليل جي ڪمري ۾ احمد سعيد خان جي روم جي وچ ۾ صرف هڪ ديوار هئي، جنهن ۾ ٻنهي ڪمرن کي پاڻ ۾ ملائي لاءِ هڪ دروازو پڻ هو، ان ڪري جليل کيس مطالعو ڪندي ڏسڻ جو تمام گهڻو ۽ ويجهو موقعو ملندو رهندو هو. خود جليل جي لفظن ۾:

'مون هن ماڻهو کي راتين جون راتيون ڪتابن ۾ اڪيون اٽڪائي پڙهندو ڏٺو، هو پڙهندو هو ۽ ٽوڪ ٽي ٻه جي پسند جا نوٽ بابتار بندو ويٺو هو. سندس مير، ڪرسي، بسترو، ڪمپيٽ، پيتون وغيره ڪتابن سان مٽيا پيا هوندا هئا. ڪڏهن

ڪڏهن ته ڪتاب هٿ ۾ هوندي ئي ٿيندڙ اچي ويهي هئي.
مون اتي ڪيترن ئي ڪتابن جا نالا ياد ڪيا. انهن کي
پڙهڻ جي خواهش ٿي. سڀ کان اهر ڳالهه ته مون کي پڙهائي
جو اهو انداز ڏاڍو وڻيو. ۽ شايد انان ئي مون کي لکڻ
پڙهڻ جي عادت پئجي وئي.

احمد سعيد خان جي بي ڊي ۽ آزاد خيال هجڻ جو ذڪر مان سڻي
ڪري آيو آهيان. هٿ ۾ ڪي سڌو واقعو ياد آيو آهي. اهو نوهان به
ٻڌو. ان ئي ڪاليج ۾ هڪ چوڪري پڙهندي هئي. چڙواڳي جي
حد تائين آزاد، اسلامي ئي هڪ دوست سان سندس ڪچهريون وڌڻ
لڳيون. ڏاڍو پيارو دوست آهي. پئسي وارو به هو. انڪري چوڪري
جوڏا ۽ سلاڙو ڪرڻ ڪا حيرت جي ڳالهه نه هئي. جيل ۾ مان ڪرڪيٽ
پرئڪٽس تان موٽندا هئاسين ته اچي هنن جي ڪچهري ۾ رهندو
وجهندا هئاسين. هو وڻ هيلان بهي پيار جا ڀاڱا لڳ هوندا هئا ته
اسان وڻ تي چڙهي ويهي ٻڌندا هئاسين. هو ڪلاس خالي ڏهي محبت
جا عهد پيمان ڪندا هئا ته اسان دريءَ مان وڃو وڃائيندا هئاسين.
مطلب ته ڪتاب ۾ هڏي ئي پياسين. مجبور ٿي اسان واري ٻار پرنسپال
وٽ دانهن ٿي ويو ته فلا فلا مون کي تنگ ٿا ڪن. چوڪريءَ به ساڳي
دانهن وڃي ڏني.

جيل ۾ مون کي دوست محمد پٽيوالو (جهڻڪي سندس صورت ۽
جسم جي لحاظ کان جان وٺڻ سڏيندا هئاسين) اسان کي وٺڻ آيو.
ڇيائين، ”صاحب سڏي ٿو، شڪايت ملي آهي.“
آفيس ۾ پهتس، ڇا ڏٺو ته ٻئي فريادي اڳي ئي موجود
آهي. احمد سعيد خان چيو، ”سيان، توهانجي دانهن ملي آهي ته توهان
هن بهي کي تنگ ٿا ڪيو. ڇا ڳالهه آهي؟“
اسان ٻنهي چيو، ”سائين، هي ٻئي وٽن ٿا ڪاليج ۾ پيار
جا ڀاڱا لڳ هوندا. اسان کي اها ڳالهه سڻي وئي.“
احمد سعيد خان فريادي سِر هڪ ڏانهن ڏهي چيو، ”ڇا اهو
صحيح آهي؟“ اسان واري ٻار چيو، ”بلڪل صحيح آهي.“
پرنسپال صاحب چوڪريءَ ڏانهن ڏٺو. ڇيائين، ”نوڪي ته

ڪو اعتراض ناهي؟

”بلڪل نه، ڇوڪري“ جواب ڏنو.

احمد سعيد خان سرڪيو. هائيس، ”سيان، حذمن هس ڪي اعتراض

ناهي نه پوءِ توهانجو ڇو ٿو هاءِ ڦاٿي؟“

هتي شخص جهن جليل ڪي حلو ادب پڙهڻ جي راه ٻڌائي،

سو هو اڇ. ايمر خوجا صاحب، حالڪ مان سمجهان ٿو ته خود خوجا

صاحب ڪي به ياد نه هوندو ته هن ڪڏهن ۽ ڪهڙي موقعي تي اها

ڳالهه ڪئي، جا جليل جي بهترين ادب ٿيل لاءِ مددگار بي سونگي

اهو واقعو هتي طرح ياد آهي. اسان ڪي ڪرڪيٽ جو ايترو نه

جهون هوندو هو، جو ايمر جو انڪل چئس وڳي سڀاري ٿوڙي

اونهاري راند جي ميدان تي پهچي ويندا هئاسين. Warm up ٿيل لاءِ

پهرين سڃي گرائونڊ جوڊوڙندي ڪر لڳائيندا هئاسين. سڀ کان

اڳ جليل هوندو هو ۽ پويان اسان سڀ، رٿونڊ هئڻ کان پوءِ نيٽ

پرئڪٽس ٿيندي هئي، جا اڪثر نائس وڳي نائس هلندي هئي، ٿيڻ

ٻاڻي ڪري وري ميدان تي پهچي ويندا هئاسين. منجهند جو ٿوري

دور لاءِ ماني کائڻ لاءِ راند بند ٿيندي هئي. شام جو وري ٿيڻ وڳي

کان پرئڪٽس شروع ٿيندي هئي جا سڄ لٽي نائس هاري رهندي

هئي، ايڪا پوءِ راند پگرن جو هڪ وري ميدان مان بچندو ڳاڙهو ڪاليج ايندو

هو، انگريزي کان سواءِ ٻيو ڪوبه بيرڊ الڳ نه ڪندا هئاسون، بلڪه

پس پيرڊن ۽ ڪلاس ٻاهران ڪرڪيٽ جاري رهندي هئي، اهڙي

ٿي هڪ موقعي تي اسان سان جليل جي هڪ شاگرد سان ڪلاس

جو هڪ شيشو پڇي پيو. ڪاليج پلينگ نه هئي اسڪول جي ملڪيت

۽ خوجا صاحب نه اڏڻ چاڪ تي ساه ڏيڻ وارو مال هو ڪس حذمن

خير هتي نه سدس هڪ شيشو پڇي پيو آهي، تڏهن اسان ڪي هائوٽ

گهرايائين. نه پٽ ڪاوڙ ۽ چيائين، ”ڙي ڇورا منهنجو نقصان

ڪري ڇڏيو اٿو. مون ڪي هڪدم پٽس پري ڏنو.“

اسان ڪڏهن ڪري پٽس رهيا سڀ.

جليل ڏانهن ڏسندي خوجا صاحب هو، ”فاضي عبدالعبي“

جو پٽ آهي؟“

”ما سائين.“

”پنهين ڪهڙو نه شريف ماڻهو آهي، ۽ تون —“

پوءِ خوڄا صاحب جي نصيحتن واري تقرير شروع ٿي جنهن ۾ سڌارن تي تمام گهڻو زور ڏنائين. پڙهڻ جي اهميت، لکڻ جي ضرورت وغيره وغيره. مطلب ته اسانجي چڱي گوشمالي ٿي، انهن ئي گالهه جي دوران خوڄا صاحب هڪ ٻه ليکڪ ٻڌايا، جن جا ڪتاب اسانکي پڙهڻ جي صلاح پڻ ڏنائين. انهن ليکڪن مان هڪ هو Hall Caine اسان لاءِ نه اهو ڏاڻو بلڪل نئون هو، پر پوءِ خبر پئي ته وڏن وڏن اديبن به اهو ڏاڻو ڪونه ٻڌو هو. بهرحال، اسان اسڪول جي لائبرري مان حال ڪين جا ڪتاب وٺي پڙهيا. Manixman, Prodigalson Bondman, اهي اهڙا ڪتاب هئا، جن جي چاپ اڄ به جليل جي لکڻين تي لڳل آهي. حال ڪين اسانکي هر ٻيو ڪري وڌو، ڪوشش ڪري اسان سندس ٻيا ڪتاب به هٿ ڪيا. لائبرريءَ وارا ڪتاب اڄ به مون وٽ آهن، خوڄا صاحب کي اڃان تائين ان گالهه جو خبر نه پئي آهي. ورنه هو مونکي جيئرو نه ڇڏي. شيشي جا پنسا به ڪونه پري ڏنائين. اڃان تائين خوڄا صاحب جڏهن به ملندو آهي ته انهن پنسن جو ذڪر ڪندو آهي.

حال ڪين جي سولي، جذباتي، ۽ ڏڪاري امثاليل اسانکي بعد متاثر ڪيو. خاص ڪري جليل ته سندس رنگ ۾ رهي ويو. ان کانپوءِ هيسگوي، وليمر سيرويان، اروڻ شا ۽ ٻين جو مٿس تمام گهڻو اثر ٿيو. پر بنيادي طور هو اڄ به حال ڪين جي فن جو تمام گهڻو فائل آهي. ائين ڪٿي چئجي ته سندس دل ۾ لکڻ ۽ سٺي لکڻ جو شوق پيدا ڪرڻ جو اصل سبب حال ڪين ئي هو، نه ٻيجهه نه ٿيندو. بهرحال ”ادا“ رسالو ڪجهه وقت هلي بند ٿي ويو. پر هن لنڊن ۾ رسالي سڌي ادب کي ڪافي مشهور ليکڪ ڏنا. جهڙوڪ: ابرجليل، برده سنڌي، نظر سنڌي، گل محمد چا، معصوم هالاڻي، نور عباسي ۽ ٻيا. ”ادا“ جي بند ٿيڻ کانپوءِ ڪافي عرصو جليل ڪٿي به ڇهڻي نه سگهيو. ۱۹۵۵ع کان ۱۹۶۲ع تائين وارو هي دور جيتوڻيڪ ظمري طور جليل جو خاموشي وارو دور آهي، ۽ گهڻن نقادن نه

سنڌس ادبي رندگي ۾ جي شروعات ٿي ۱۹۶۲ع کان وٺي ڳڻي آهي. پر مان سمجهان ٿو ته اهو صرف حقيقتن کان چڱي ۾ پڙهائڻ نه هجڻ ڪري ٿي آهي. ان سلسلي ۾ جليل جي هڪ خط جو ذڪر هيٺ ڏيان ٿو، جيڪو پڻ هن معاملي جي ڪافي حد تائين سمائي ڪندو.

ريسرچ يونٽ

ريڊيو پاڪستان

حيدرآباد.

۱۴ - آڪٽوبر - ۱۹۹۹ع

پيارا قمر،

۱۹۵۵ ۾ مون ادا رسالي لاءِ "اندرا" لکيو هو، ان کانپوءِ نوابشاہ جي ادبي گذڙجائين ۾ پابديءَ مان ڪجهه لکي اچڻ، ڪراچيءَ جي سنڌي ادبي سنگت جي گذڙجائين ۾ ڪجهون ٽڪيون ڪهاڻيون پڙهڻ، ۱۹۵۸ ۾ لاسڪايج ۾ ڪهاڻيءَ جو شايع ٿيڻ، اها به ڳالهه آهي ته ۱۹۵۵ کان ۱۹۶۱ تائين مان وڌيڪ ڇپجي نه سگهيو هوس. ان زم ڪهاڻيون "آزاد" ۾ شايع ٿيون، ان عرصي ۾ مون عذاب - ماءُ، ناسڪاين جو منهن ڏنم، هڪ ٻئي ڪڍ ڪهاڻيون رجسڪٽ ٿي موٽنديون رهيون، ان آرائش مان مون حاصل ڪيو آهي، وڃايو ڪجهه نه اٿم، مان نه معمولي ڪڪ آهيان، "پاپا هيسگوي"، ۾ هوجهر لکيو آهي ته: هيسگوي کي روزانو رجسڪٽ ٿيل ڪهاڻين جا لفظ منهن ۾ آهي لڳندا هئا، ۾ اهو عرصو اٿ - زم - ان هلندو رهيو. نههجو جليل.

مٿئين خط ۾ جليل پنهنجي ناسڪاين جو ذڪر ڪيو آهي، ۾ ڪهاڻين جي رجسڪٽ ٿيڻ جي به ڳالهه ڪئي آهي. اهو تفصيل ڏيڻ ڪاڻ مونکي آگسٽ ۱۹۵۸ع تائين ٿي اچڻو پوندو، نوابشاہ جو زمانو بيحد خوش جو زمانو هو، اسان ڪاليج جي حياتيءَ جو هڪ هڪ ڏينهن کيل خوشيءَ، راند روند ۾ اهڙين ئي هن مشغولين

۾ گذاريو. جليل ڪاليج جي ڪرڪيٽ ٽيم جو ڪپتان ٿيو. سندس اڳواڻي ۾ اسان سڌ جي دوري تي نڪتائين. سڀني ۾ ٿورڻا پئتون کيڏيونسين.

شروعاتي دور کان وٺي ۱۹۶۰ع تائين وارو عرصو بنيادي طرح ڪرڪيٽ وارو عرصو هو. لکڻ پڙهڻ کي ان عرصي دوران ڪنهن به مرحلي ۾ اسان اوليت ڪانه ڏني. ڪرڪيٽ اسانجي رڳن ۾ رچيل هئي. جليل نه ميني کان گوڙ کڻي ويو هو. هن بهنجي لاءِ خاص ٻيٽ، پيڊ ۽ وڪيٽ ڪپنگ گلوڙ انگلنڊ کان گهرائي هئا. هڪ ڪٽ بنگ هوندي هئي جنهن ۾ اهي سامان وجهي ميدان تي ايندو هو ۽ بهنجي ڪنهن به شي کي ڪهڪسي هٿ لائڻ نه ڏيندو هو. ٻاهرين ملڪن مان ڪا به ٽيم پاڪستان ايندي هئي ته اسان گڏجي وڃي اسٽيڊيم ۾ اهي سڄي ئي ڏينهن آڻن ۾ سڙندا هئاسين. اسٽيڊيم ۾ سڄي ڏسڻ لاءِ وڃڻ جو اهتمام به ڏسڻ وٺان هوندو هو. صبح جو سوڀر ئي منڊوچ تيار ڪندا هئاسين. پيڊن جا حدا، ٽائل جا حدا، ڊل روٽيون، ڪيپ وغيره تنهن کانسواءِ. پوءِ گڏجي روانا ٿيندا هئامون. سڄي ڏسڻ لاءِ صبح کان شام تائين هڪ هڪ ٻال اهڙي ئي غور سان ڏسندا هئامون جهڙو ڪرڪيڏي ئي اسان رهيا آهيون. جليل جو پسنديل رانديگر هو امتياز. امتياز جي لاپرواهي، حرثت ۽ اسٽائيل جليل کي بعد ۾ پسند هئا، ايتريقدر هو اهي سڀ ڳالهون هن ۾ پڻ ڏسڻ ۾ اچن لڳيون. امتياز جي هڪ هڪ اسٽروڪ تي جليل جهوسي اٿندو ۽ سندس هر هڪ ناڪامي تي مايوس ٿي ويندو هو. ويهت ايندڙ جا ويڪس، وارل ۽ والڪاٽ پڻ سندس پسنديل رانديگر هئا. اهڙيءَ طرح يادگيري ۾ کيس پيئرسن سان تمام گهڻو لڳاءُ هو. پيئرسن جي مرادا کيس وڏي هئي. سندس اداس اکيون ته ڄڻ جليل جي جيءَ ۾ کپي ويون هيون. اهوئي سبب آهي جو پيئرسن جي ناڪامي سبب جليل ڪيترا ئي ڏينهن اداس رهندو هو. اهي ڏينهن اسانجي زندگيءَ جي خوبصورتي تي رهندا. نوابشاہ جا ڀرما ڏاڍا مشهور هوندا هئا. اسان ڀرسان ۾ ڊل ڪوئي حصو ورتو. اڳتي هلي جليل ڪراچي ۾ ٿي-چارڊراما امتيج ڪيا.

لکيا ۽ انهن ۾ ڪامياب حصو ورتو. سندس ڪهاڻين ۾ ڊرامائي عنصر جي گهڻي پائگي موجودگي به سهنجي خيال ۾ انهن شروعاتي ڊرامن جو اثر آهي.

نوابشاہ ۾ تعليم جي دوران جليل ۾ دفعا سخت بيمار ٿي پيو ۽ ڪراچي ۾ هليو ويو. هيءَ ۱۹۵۷ جي ڳالهه آهي. آخري دفعي بيمار ٿيڻ ڪري بي. اي جو امتحان ڏئي نه سگهيو ۽ اهڙيءَ طرح سال وڃايائين.

بيماريءَ دوران هو ڪراچي ۾ ٿي رهيو. سال وڃائڻ جو ڏک تمام گهڻو هوس. هيءَ عرصو جليل جي زندگيءَ ۾ سڀ کان امر جاءِ والاري ٿو. ڇو ته هن عرصي ۾ کيس زندگيءَ جو عجيب ترين تجربو ٿيو. مان اڳ ۾ ئي لکي آيو آهيان ته جليل جي جسماني بناوت تمام مضبوط ۽ رانديگر هجڻ سبب سندس بدن ڪسرن تي هوندو هو. هو ڪلڪ ۾ مشهور هو. انهن سڀني ڳالهين کڏجي کيس هڪ تلخ حقيقت جي آڏو آڻي بيهاريو. جا اڳتي هلي هنجي زندگيءَ ۾ وڏي تبديلي جو ڪارڻ بڻي. سندس اڪيلائڻ جو ٿاڻو وڻي هڪ شادي شده عورت سندس زندگيءَ ۾ ائين آئي، جو هڪي ڪاٺ، سڌ، ڪاٺ ڇاڻ، ڪاٺ سمجهه باقي نه رهي. هوءَ سندس رهڪ جهڙي سخت جسم جي دٻواري هئي. ۽ جليل ان ڄاڻائي ۽ اهو جهڻي ۾ گهڻو اڳتي وڌي ويو. اهي تجربا هنجي ذهن ۾ طوفان جي ٿري ۽ چوليس جو چوه کلي آيا. هو پاڻي زندگي انهن ڳالهين کي وساري نه سگهندو ڇو ته ان مختصر تجربي کيس عورت ڏانهن متحيدگيءَ مان لاڙو رکڻ تي مجبور ڪيو. اڳتي هلي، ان جا نتيجا ڇا ڏيکيا، اهي مان اوه ڪنهن مناسب جاءِ تي لکندس، پر هڪ امر ڳالهه جا مان هن مضمون ۾ هڪڙي دفعا لکي چڪو آهيان ۽ هڪ دفعو وري به ڊهرائيندس، سا هيءَ ته جليل جي طبيعت ۾ غم ۽ سرڪشي تمام گهڻي آهي.

مئٽس واقعي ڪلهوڙو (۱۹۵۷-۵۸) جڏهن هو نوابشاہ موٽيو ته هن ۾ ڪافي تبديلي اچي چڪي هئي. هو هوڏي تي پيو هو. هونءَ به هن ۾ ان شيءِ کي حاصل ڪري ڏيکاريو آهي، جهنجي کيس جهل

ڪئي وئي آهي. سندس نواب شاهه اچڻ جو مڪيه ڪارڻ به اهو ضد
 ٿي هو. جليل کي پاڪستان ايتروفورس ۾ پائلٽ جي فائبل چوڻ
 لاءِ رسالو پور وڃڻ جو حڪم ملي چڪو هو پر گهر وارا ضد ڪري
 بيٺا ته جليل فوج ۾ نه وڃي. هنجي هر طرح مخالفت ڪئي وئي، ۽
 امريءَ ريت کيس ايتروفورس ۾ وڃڻ نه ڏنو ويو. جليل جي هٽلي
 طبيعت پنهنجي اسڪول کي خاڪو ۾ ملندو ڏسي، تڙهي اٿي. هن وڌيڪ
 پڙهڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. نه رڳو ايترو، بلڪه ڪراچي ۾ رهڻ
 کان به جواب ڏئي ڇڏيائين. اهوئي سبب هو جو خانصاحب قاضي
 عبدالغنيءَ کي پنهنجي ننڍي پٽ کي نواب شاهه پڙهڻ لاءِ موڪليو
 ويو. نواب شاهه اچي هونئين ماحول ۾ پهتجا پراڻا دڪ واري ويٺو.
 هڪ نئين راهه سندس انتظار ۾ هئي. هڪ نئين سرل سندس منتظر
 هئي. ذات جي ڏهاڙي هر صبي کان سندس اوسيٽري ۾ جلي رهي هئي
 صرف سندس اچڻ جي دير هئي!

۱۹۵۹ع ۾ اسان ٻئي بي. اي ڪري ڪراچيءَ ڏانهن وڌيڪ
 تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ روانا ٿيا. هي.

جليل اڪائونٽس ۾ ايم. اي ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ
 يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي. ۽ سون ايم. بي. اي ڪرڻ لاءِ آسٽريڪا
 انسٽيٽيوٽ ۾ پڙهائي شروع ڪئي. ڪراچي يونيورسٽي ٽن ڏيهن
 ۾ اڃا نيس ڪامپس ڏانهن لڏي ڪانه وئي هئي. هڪ پرائيمري
 اسٽريٽ تي. سول اسپتال جي پٺيان هوندي هئي. ٻن مهينن کانپوءِ
 سون ايم. بي. اي جو ڪورس ڇڏي وڃي يونيورسٽيءَ جي انگريزي
 ادب واري ڊپارٽمينٽ ۾ داخلا ورتي. هاڻي اسان هڪ دفعو وري
 ويجهو ٿي وياسين.

جليل ان وچ ۾ ڪجهه ڪهاڻيون هفتيوار 'آراد' ۾ ڇپايون،
 پر سندس مڪيه تما اڃان پوري ڪانه ٿي هئي. اها هئي 'نئين زندگي'
 ۾ پهتجا افسانا ڇپائڻ. سنڌي ادبي بورڊ طرفان ٽماهي 'سهارا' ان
 جاري ٿي چڪو هو ۽ ان سان گڏوگڏ شيخ اياز جا بيت پڻ ڇپجي
 چڪا هئا. اها ترقي پسند ادب جي موجوده دور جي شروعات هئي.
 ظاهر آهي ته نوحوان ليکڪ پنهنجا شعر ۽ افسانا ڇپائڻ لاءِ آيا هئا.

ڇنگ ڏکي ڇڪي هئي. هر دل ۾ آڳ لڳي ڇڪي هئي. اسان به انکان پاڻ بچائي نه سگهياسين. پر اسانجون لکتون ڇاپي ڪري؟ ”مهراڻ“ برابر ترقي پسند ادب ڏئي رهيو هو، ۽ اهو به اول درجي هو. پر سندن پسند يا ناپسند جو بغير ذاتي اثر و روح ٿاين ٿي هو. اسانکي اڃا ٿاين اها سعادت نصيب ڪانه ٿي هئي ته ’نوازپلر‘ جي لسٽ ۾ شمار ٿيون. سونهن شعر نه وري به ’مهراڻ‘ ۾ اچي لڳا، پر جليل کي ڪو به خاطري مهڙو جواب ٿي مليو.

هو لکندو هو ۽ تمام گهڻو لکندو هو، پر ڇاپي لاءِ ڪو به تيار ڪونه هو. هڪ دفعي ’مهراڻ‘ جي آفيس ۾ سونهن لکيل افسانا ميڙي چونڊي کڻي ويو، اتي هڪ مشهور شخصيت سندس لکڻون ڏي ڏٺي، سان کانئس وٺي، تنهن پڙهڻ جي، سونهن هٿن تي وٺي ڪري چيو: ”هوڏن، ٺيڪ آهي. هن ۾ به ٿي افسانا نه ضرور ڇڏڻا هوندا!“

جليل کي سخت مابوسي ٿي. اڄ اهڙي مشهور هستي اها دعويٰ ڪري رهي آهي ته جليل کي سڌي عوام سان روشناس ڪرائڻ جي ڪسبي سندس ئي ڪلي ۾ وڌي وڃي! هيڏانهن ’مهراڻ‘ جو اهو حال هوندو ڏانهن وري سرڪاري رسالو ’نئين زندگي‘ چند رحمت پسندن جي ذاتي ملڪيت بڻيل هو. مولانا عبدالواحد سڌي سونهن جي سر هڪ بعد شريف ۽ سادو ماڻهو آهي. پر هو سونهن جي سبب ابديتر مرحوم رشيد احمد لاشاري جي چٽي ۾ ڦاٽو هو. نه رڳو ايترو، پر چند ٻيا به اهڙا ئي سوفي پرست ۽ چالاڪ اديب ’نئين زندگي‘، کي سونهن جي ذاتي ملڪيت بڻايو ويٺا هئا.

اسان گهڻا ئي ڏها سندن آفيس ۾ سونهن شعر ۽ افسانا ڇاپي لاءِ کڻي پهتاسين، پر هر دفعي سخت مابوس ٿي مونداسين. ڇاپي نه سرڪار، ابديتر صاحبان اسانکي اک جو ڪيو صحيح لڳا، ايتريقدر جو هڪ دفعو جليل جي رشيد احمد لاشاري سان گڏ ٻولهه تمام پري وڃي پئي. اسان مولوي صاحب ڏانهن ڏانهن وٺاسين، پر هن سورگو پوليس کي گهرائڻ جي ڏمڪي ڏني ۽ ٻيهر آفيس ۾ پير

پاڻن کان منع ڪئي.

اڄ جا نوجوان ليکڪ اڃان لکڻ شروع ٿي سگهيا هئا ته پنهنجي لکڻين ۾ ڇپجڻ جون شڪايتون به سان کنيو ٿا اچن. سڄي اهڙن پيارن کي التجا آهي ته هو جليل جي جدوجهد ۽ ڪشمڪش جي ڪهاڻي غور سان پڙهن ۽ پوءِ خود فيصلو ڪن ته جليل کي اهو ٿيڻ ناهي ڪيترا اڪيلا ٿا پيا. ڏونگر ڏور ٿا پيا. جبل جهانڳا پيا.

هندستان ۾ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ اتان جا هندو تمام گهڻيون ڪوششون ڪري رهيا هئا. سندن رسالا ٿيڻ ديبا، ڪونڇ، سلامت ڌارا، رابيل، مومل، سڌو وغيره پاڪستان ۾ ايندا رهندا هئا ۽ هت نوجوان طبقي ۾ پسند به ڪيا ويندا هئا. امان حڏن سنڌ جي رسالن کان نااميد ٿياسين ته هندستان جي رسالن ۾ لکڻ شروع ڪيون. اها بهت ٿي حيرت جي ڳالهه آهي ته جنهن سرداندار ۾ اسان کي هت نظارانداز ڪيو ويو هو، انجي برخلاف هندستاني رسالن اسان کي ان کان وڌيڪ جوش ۽ جذبي سان آجيان ڪئي. اسان سنڌ جو خيال لامي هندستاني رسالن ۾ ٿي لکڻ شروع ڪيو. ڪراچي يونيورسٽي ۱۹۶۰ع ۾ ٽئين ڪئمپس ڏانهن ڪڍي وئي. جليل ۽ مون گهر گهات هوندي به ڪئمپس جي هاسٽل ۾ رهڻ جو فيصلو ڪيو. ظاهري طرح ته اهو هڪ معمولي ۽ غير اهم فيصلو هو، پر اسانجي گڏ رهڻ جو اسانجي ادبي زندگيءَ تي تمام گهرو اثر پيو.

هاسٽل جي ٻئين نمبر بلاڪ ۾ هيءَ ماڙ ٿي موٽي ۴۳ جليل کي ۴۳ نمبر نوڪلا ڪمرا مليا. جليل پنهنجي ڪمري جي در تي ڇاڪ سان Abode (پناه گاهه) ۽ مون Hall (جهنم) لکي ڇڏيو هو. انڪري اسانجي دوستن ۽ دشمنن کي امان ناهي پهچڻ ۾ ڏکيائي نه ٿيندي هئي. صبح جو ڪلاس ۽ ڪچهري، مسجد جو ماني ۽ ڪچهري، شام جو ڪرڪيٽ ۽ ڪچهري ۽ رات جو ڪچهري ۽ ڪچهري اسانجو رورائو ٿايم ليل هوندو هو. هيءَ دور انڪري به اهم آهي، جو هاسٽل جي عرصي ۾

اسان کائن جا سڀ اڳوڻا ۽ پويان رڪارڊ پڇي پورا ڪري ڇڏيا. رڳو ٽي ٽي اسان اٺن قسمن جا مال پنهنجي خرچ تي وٺي وڃي ميسن تي کائيندا هئاس. برا ويچارا جليل کي ايندو ڏسي پهتو مهينو پٽو پٽيدا هئا. هڪ رات، جڏهن سڄي هاسٽل جا شاگرد شهر ويل هئا (انوقت شروعات ۾ صرف ۲۰-۲۵ شاگرد هاسٽل ۾ رهندا هئا). تڏهن اسان حلدي موٽي آياسين ۽ رهي چل ڪڏهن سڄي دنگ خالي ڪري ڇڏي. اهو مثال ڪراچي يونيورسٽي ۾ اڃا تائين ڏيندا آهن.

هاسٽل جي زندگي دوران ڪجهه ال وسرندڙ واقعا به ٿي گذريا. هت مان صرف هڪ اهڙي واقعي جو ذڪر ڪريان ٿو. هاسٽل جو سپرنٽينڊنٽ ڊاڪٽر مظهر تمام سخت ماڻهو هو. هنجي هڪي قاعدا قانون مقرر ٿيل هئا. سڄي خلاف ورزي ڪرڻ تمام وڏو ڏوهه ليکيو ويندو هو. انهن قانونن مان هڪ هيءُ به هو ته رات جو ڏهين وڳي کانپوءِ هاسٽل کان ٻاهر رھڻو ناھي. اسان اصولن جي ڀڃڪڙي ڪندا رهندا هئاسين. پر تڏهن به خوف هميشه رهندو هو ته ڪٿي هڪڙي نه پتون. يونيورسٽي اڃا نئين نئون ٺهي هئي. چئني پاسي جهنگ ۽ ويرانن هوندي هئي. هر روز رات جو به ٽي ٽانگ سارهندا هئاسين.

هڪ ڏينهن صبح جو جليل ۽ مان ورائڊي ۾ بيٺا ڳالهائي رهيا هئاسين. جليل ٻڌي اڳهاڙي هڪڙي ٽيپي کي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو ته ايتري ۾ هڪ سهڙو ڪپر ٽانگ ٽيپي تان هٽ لهندو سندس اڳهاڙي ڪٽي وٽ اچي پهتو. اوچتو منهنجي نظر پئجي وئي ۽ جليل کي ڏڪو ڏٺي پري ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن هڪ سيڪنڊ به دير ٿئي ها ته شايد ڪپر پهتو ڪم ڪري وڃي ها. سو، ڳالهه ٿي ڪيم ته چئني پاسي جهنگ هوندو هو. رات جو رڳو پري کان پٿرن پيچ واري ڪارخاني جو خوفناڪ آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو. ارنداهي ۾ نه اهو آواز ويتر پوائنٽو محسوس ٿيندو هو. اسان کي ڪيترا ئي دفعا امر سونءِ دهر ۾ ويٺو نه ڪڏهن وڃي ڏسي اچجي ته آخر اهو آواز اچي ڪٿان ٿو. وري هو مٿان چوڪرن ڳالهائون

ڪيئون نه رات جي اونداهيءَ ۾، ان جهنگ ۾ سمگر ۽ چور چڪار پنهنجو سال ورهائيندا آهن ۽ شهر جا عباس پنهنجن موٽرڪارن ۾ حوالڙيون وٺي، اتي اچي جهنگل ۾ سگل منهنجندا آهن، تنهن ته ويتر اسانکي بيچس ڪري ڇڏيو. پڪو ارادو ڪيوس نه ڇا به ٿي پوي، ان طرف ضرور هڻو آهي.

هاڻي ۾ سڌي ڪو هڪ اڏهو رهندو هو. هڪ ته علي بخش شاهه سوري وارو هوندو هو. دلسر ماڻهو چوويهه ٿي ڪلاڪ. اسان کيس 'ليلو' ڪري منهنجا هئاسين. مڙس ماڻهو هوندو هو. حڪم جي ڏهر هئي، تيار ٿي پئو، هو اسين 'ڀڳڙن' هو. سڌي ڪونه هو. حيدرآباد جو مهاجر هو. 'چندرا' سندس چچو هئي. قد جو ڊيڊو هوندو هو، پڪواس تمام گهڻي هئس. اڄڪلهه ڪراچيءَ ۾ منهنجو پاڙيسري آهي. زمان عباسي عرف 'سڀل' لاڙڪاڻي (فسر) جو شهرادو هو. پوءِ سي-ايس-پي ٿيو، پر ٽيڙ پورا سارا هوندا هئس. چورا منٽ ۾ بيوقوف ٻائي ويندا هئس ۽ کيس پتو ئي نه هوندو هو، پاسن پٺاڻ گهڙهي پاسن جو مولائي هو. اڄڪلهه شڪارپور ۾ سکر ۾ وڪالت هڻندو آهي. صادق 'گنجو' خيرپور جو هو ۽ اسان سڀي جي مشترڪه محبوب 'سيهڙ' جو گولائي هو، انڪري اسانکي ڏاڍو پيارو هوندو هو. شڪيل لاري، مرحوم رڀڻي-ايڇ-لاريءَ جو پٽ هو ۽ ان کانسواءِ ڪجهه ٻيا.

اسان سڀي گڏجي صلاح بيهاري نه رات جو حڏن سڀ سڀهي پون، ٽڏهن ان شهر تي چوريءَ چوري لڪرنداسين. جهنگلي جانورن جي خوف کان هٿار طور سڀئي واريروس جون لوهي لٿون به ساڻ کڻنداسين، ۽ پوءِ ڏسنداسين ته آخر ان اوزار ۾ ڪهڙي ماحرا آهي.

رات ٿي. اسان انتظار ۾ جاڳندا رهياسين. سڀي ڪمرن جون پٽيون آهستي آهستي ٿي آجهائي ويون. ٽڏهن اسان هوريان هوريان پنهنجي ڪمرن مان نڪتاسين. سخت مرديءَ سبب ڪوئي جا ڪاڌر آيا ڪري ڇڏياسين ۽ لوهي لٿيون سڄي اندران لڪائي، جهنگل طرف نڪري پاسين. رستي ۾ موٽڻ جي ڦٽن جا نشان

برابر مليا. پر پيو ڪجهه به نظر نه آيو. جهنگلي جانورن جا آواز
 اها رهيا. پر اسان کيس نظر انداز ڪري ڇڏيو. هلندا هلندا اسان
 گهڻو پري ڪري وياسين. ايتريقدر جو سائڪرو بايولاجي ڊپارٽمينٽ
 جيڪو اسان کان به اڏائي ميل پري هو، اسجون پٽيون به هالي
 صاف نظر اچڻ لڳيون. شايد اسانجي آواز تي ڊپارٽمينٽ جا چوڪيدار
 جاگي پيا. انڪري هڪ هنڌ گڏ ٿي اسانکي ڏسڻ لڳا. پهرين ته
 اسان لاهرواه ٿي ڏانهن هلندا رهياسين، پر جڏهن هسڪي بندوقون
 اهيون ڪندي ڏٺوسين، تڏهن پهريون دڙو خوف جو احساس ٿيو.
 اسان اڃا سوچي ٿي رهيا هئاسين ته چوڪيدارن وٺي گهوڙا
 گهوڙا ڪڍي، هڻو اسان ڏانهن اشارا ڪري 'چور چور' هڪارڻ
 لڳا. اسان وٺي پوئتي ڏک پاتي. هڻو به اسانجي ڪڍ پڳا. بندوقون
 ڪڍي چوڙهائون. هالي ته مور ڪو سِر ٿي ويو. بس هو نه اسانجي
 لپاڙ هلي لڳي. اسين 'ڊيڊن' ٺاهڻ جي ڪري پيو. نڪڙو به اٿي به نه
 سگهيو. اسان کيس ڪنهن ڪرڙن سان گهٽسدا وياسين. ڇهه ڪيدارن
 سمجهيو ته چور مري پيو. سو اڃان به زور شور سان پٺيان پڳا.
 هر ڪههڪي سامهه جي اچي لڳي ته هتي سچي سچي بندوق نه لڳي
 پوي. جڏهن گهالي جهنگل ۾ پهتاسين ته اتي چوڪيدار به ڊرا ٿيا ۽
 پٺيان پير ڪيائون. اسان هجڻ سو هڪندا، ٿڙندا ٺاهڻدا اچي هڪٽل
 پير ٽاهياسين. اڃان ڏاڪڻ چڙهون ٿي پيا ته ڇا ڏسون ته سامهون ڊاڪٽر
 مظهر پهچي ڪري مان سٺو اسانکي ڏسي. هٿ ۾ لوهي لسون به
 هجن. ڪوئي جا ڪالر آيا ۽ سار وڙميل، ڏاڍا ششدر ٿياسين. پيا
 ته ويا هئا. باقي جليل پهچي 'پاء ڪاه' ۾ ۽ مان پهچي 'جهم'
 ۾ سوچيندا ئي رهياسين. اسانجون گذريون گڏ ٿي هون. سي ۽
 سچي رات گذريون ۾ بهي صبح لاءِ صلاحون ڪندا رهياسين. صبح
 ٿيو. ڪپتان امال خان کي پهچو جاسوس ڪري موڪليو سڀين به
 حال احوال وٺي اچي. ٿوريءَ دير ۾ امال خان موٽي آيو. ڪندي
 چيائين ته سچي يونيورسٽي ۾ هڪسو سٺو پيو آهي. چوڪيدارن غراڻ
 تي نسر ڪڍي ڳا به هڻي آهي ته رات ڪي ڊاڪو پٽون ٻڌي يونيورسٽي
 تي حملو ڪري آيا هئا، پر اسان فائرنگ ڪري سندن ۽ ٿو. همراه

ماری وڌا. اسڪري هُو لاش کڻي ڀڄي ويا.

اسانکي به ڏاڍي کيل آئي. اڃا کلياسون ئي وڌي نه اينري
۾ اسان مان ئي هڪ همراهه هڪڪڙو آيو. روڻهار ڪو سون ڪري
ڇڏائين؟ سري وهايس. راتوڪي جاءِ نان سچ ٻچ هڪ ڇوڪريءَ
جهو لاش لڌو آهي. پوليس ڪنهنس ۾ پهچي وئي آهي. لاش لڙڪ
ني رکيو ٿي. ڀڄاڳاڇا جاري آهي. ڇوڪڙار بيان ڪان بيان پيا
ٿا ڏين. اهو ٿا ڦاهي تي چڙهون.

اسان لکي لکي هڪ هڪ ئي ايڊسٽريشن بلاڪ ڏانهن
وهايس. سچ ٻچ پوليس جا انبوهه هجن. لاش ڪنهن گولائي سڌي
ڇوڪريءَ جو هو. ڇوڪڙن جي عجوبو ۾ پوليس جي لڙڪ ڀرسان
اڏهتو اسانکي ڊاڪٽر مظهر نظر اچي ويو. هو اسان ڏانهن ڏسي
معي حيرت سان سرڪي رهيو هو. اسانجون نه به به ويون، ڇهه
به ويون. هاڻ اچي پيرن ۾ پيو. ساڙي ڪري موٽي ڪري ۾
آهائين نه اجهو ٿا ڦاٽ ڦاٽ ۽ راه گناه وڃي ڦاسيءَ تي چڙهي.
سڄو ڏينهن ڪمرن ۾ لڪا ويٺا هئاسين. نه ماني، نه پاڻي. ٻيو ڏينهن
آيو، اسانجي حالت ڏسڻ وٺان هجي. ڊاڪٽر مظهر اسانکي ڏسي
ٻيو ڀيرو اسرار سموري ۾ سرڪي. اهڙيءَ طرح به ٽي ڏينهن گذري ويا.
آخر هڪ ڏينهن خبر پئي ته اصلي ڏوهاري پوليس هٿ ڪيا آهن.
ڀرسان ئي ڪنهن گهوٽ جا مالهو هئا. خون به انهن ئي ڪم هو.
اسانجي مان ۾ جان آئي. ڏهن ڊجي هڪ جو سامهه پئسو هيس.

ڊپارٽمينٽ ۾ اڪثر اهڙي قسم جا ڀوڳ ٿيندا رهندا هئا.
جليل جو ڊپارٽمينٽ (اڪائونٽس) هيلين طريقي تي هوندو هو ۽
مهينو انگريري ڊپارٽمينٽ پهرين ستر تي هوندو هو. گهڻو
ڪري مان ئي هيٺ گذاريندو هوس. آرٽس فيڪلٽي جي ورائڊي ۾
ٽپن کي ٽيڪ ڏئي اسان هڃو هڃو ڏينهن ويٺا ڪچهريون ڪندا
هئاسين. هڃي يوٽيورسٽيءَ جا ڇوڪرا اچي سلاسي ڀريندا هئا. جليل
گان ٻڌائيندو هو ۽ لتو پيرادو (مائي ايگريڪلچر ڊپارٽمينٽ) پڻ
۾. منسجر آهي) ڊانس ڪندو هو. هڪ دفعي ته لتو خبر ناهي ڪٿان
قوان جي ٽولي وٺي آيو. پوءِ ته محفل صباغ راه جي مٽي.

جليل پنهنجي ڊپارٽمنٽ ۾، خاص ڪري چوڪرين ۾ ڏاڍو مقبول هوندو هو. سدس ڊپارٽمنٽ جون چوڪريون ويچارڻيون هيون تهڪل صورت جون پوريون ساريون. اسان کيس ”ڪچيئي“ سڏيندا هئاسين، پر اڪائنامڪس وارن لاءِ ته اڪين هونور هيون. سچي يونيورسٽي ۾ انگريزي ڊپارٽمنٽ مڙهي سونهن سوڀا ۾ سرس هو. ان ڪري لامارا به اسانجي پاسي گهڻا لڳندا هئا. مائٽس جا چوڪرا بههجي ليڪلتي مان آرائس ڏانهن اهڙي چوندا هئا ته، ”ساهرين ٿا وڃون.“

پر جيئن چوندا آهن ته وهرائي ۾ به بهار اهڙي آهي، انگريزي ڊپارٽمنٽ گهڻو ئي سٺو، پر عربي ڊپارٽمنٽ ۾ هڪ اهڙي سهڻي چوڪري آئي، جهڙي سچي يونيورسٽيءَ کي ٿرڻي ۾ وجهي ڇڏيو. چوڪري ڇا هئي، حسن جو مثالي نموني هئي. تمام سادي، حسن کان به ٿياري هميشه سڌيد برفاني جو هليون اڏ پائي گهمندي هئي. عربي ڊپارٽمنٽ اسان واري سرل تي هو، انگريزي مونکي ته ان چوڪريءَ کي ڏسي جو سونهو ڏيهن ۾ ڏم ڏنما پيو ملندو هو، پر ڏٺم ته جليل، جيڪو اڳ شي ابدو ئي ڪوند هو، سو هاڻي اڪثر شي اچڻ لڳو. خير نڌمن هئي، جنهن هڪ ڏيهن ان چوڪري کي (پوءِ خبر پئي ته سدس ٺاهو سڃاڻي) جليل مان ڳڻائي ڏنم. سهنجانه لاه ٿي نڪري ويا. اڪيلي سهنجا ڇا، هت ته سڀي جي اسدن تي پائي ڦري ويو هو. هرڪو پيو اندر ۾ هڪ ڪاٺي. ٻاهران هرڪيو ٻيا سارڪون ڏين.

مون سمجهيو ته سڀا ۾ جليل جو قصو صرف ڪنهن ڪتاب جي ڏهن ۴ ورق تي ئي ختم ٿي ويندو. پر اٽس ڪونه ٿيو. ملاقاتون باقاعدي هر روز ٿيڻ لڳيون. مون پڇيو ته چائين، ”ڪجهه نه ٿا ٿا.“ هوءَ بعدد حسن آهي. ۾ مان به مائٽس، سوسائٽي ڪس ۽ ٻياري ڪندي؟

پر اسانجي باوجود هو هر هنڌ گڏ نظر اچڻ لڳا ۽ اهڙن موقعن تي هو مونکي هميشه نظر انداز ڪري ڇڏيندو هو. اڃان تائين ساڳي عادت اٿس. هڪ رات منهنجي ڪمري ۾ آيو، چيائين، ”نرس، مونکي هڪو گيت لکي ڏي.“

”خير ته آهي فوجوار؟“ مون پڇيو.

”ڪجهه ٺاهي.“ هو سر ڪيو. ”سڀاڪي سنڌي گيت ڏاڍا پسند آهن.“

هو اڃا ڳالهه هڻي!

سون کيس گيت لکي ڏنو. ”او ڀري، او ڀانوري، اوري نه آ او سانوري.“

ٻئي ڏينهن اسانجو گيت سما جي خدمت ۾ جليل پهچي سموري ڏت ۽ فن سميت پيش ڪيو. هو ڏاڍي خوش ٿي. اسان ٻاڇي وانگر سندن پويان ڦرندا هئاسين، چنبر جو هڪ گيت جو جليل کيس اڪثر پڙائيندو هو، سو هيءُ هو:

فست ڪئي جدائي، ڪهڙي تي ميار ٺاهي.

خير چا به ٿي پوي، سر نٿو نه پيار ٺاهي.

سڀ ڪجهه ٿيو، پر پيار نه ٿيو. بوسورسٽيءَ جي حسين دنيا ڇڏائي وئي. سڀا وقت جي دڙ ۾ ڊهڪي ڪئي گرم ٿي وئي. وقت بدلا. حالتون بدليون، ”سهڻي“ ۾ جليل جو اهو سٺو چيو، ”هڪ دل جي اڪلائي لکيل هو.“ تنهنجي باد سڀهجي دل ۾ چيت جيان چپدي رهندي.“

تڏهن سونڪان چرڪ لڪري ويو. اها ئي نه سڀا هئي، نرگس جي نقاب ۾ ڇپيل سڀا سڀهجي اکين آڏو ڦري وئي. حسن، بي انتها خوبصورت سڀا، جنهنڪي سڀهجي محبت جو اظهار ڪرڻ نه آيو هو ۽ سندس باد اڃ به چيت جان جليل جي دل ۾ چپدي رهندي آهي.

انهن ئي ڏينهن ۾ به ماڙيون ۽ بوسورسٽي ۾ آيون. ٻئي ڇشون ڏاڍيون سهڻيون هيون. هو به هڪ ٻئي جهڙيون. ڪپڙا به هڪ جهڙا هائي اينديون هيون. ڀارلديت به ساڳي. سڄاڻ جو سلسلو ٿي پيو. سندس ڏاڍو رکيو سين. ”جوڙي سلامت“ هڪ ڏينهن لائبرريءَ ۾ اڪيلو ويٺو هوس ته ”جوڙيءَ“ مان هڪ آئي. مرڪي ڏٺائين، ٿوري ڳالهه ٻولهه به ٿي. ان خوشيءَ ۾ سون ٻارن کي خوب ڪارايو. چڻي پائن کان وڌايو مليون. مان هتان جو هر پٺ تي نه پيو پويم. ٻئي ڏينهن سڀي خيري وڃي دڳ جهليو. ٿوريءَ دير کان

پوء ٻئي چٽيون هڪ جهڙا ڪپڙا پائي نظر آيون. ٻوڙي وڃي اڳ جهلي، پر مسئلو اهو ٿي پيو ته هن مان هوءَ ڪهڙي هئي؟ گهڻوئي سوچيم، پر پتو ٿي ڪونه پيو. جيڪا نه هئي، تنهنڪي خدا جي مار پوندي. مون مسڪين جا باقي ڇهه مهيا سندس باد ۾ گذريا.

لٽو پيرادي به عشق ڪيو، پر سندس ابروچ اهڙي نه اينگي هئي، جو ويڄاري چوڪري کيس ڏسندي ٿي بي هوش ٿي ڪري پوندي هئي. هڪ دفعي ته استعاج ڏهندي لٽو ٿي نظر پئجي ويس. اني ٿي ڏيري ٿي پئي، مائٽ گهر کڻائي ويس. لٽو کي ان حال تي به رحم نه آيو. گهر فون ڪيائين. ويڄاريءَ فون کڻي ته لٽو چيس، ”ڪهڙو ڪيا حال هي؟“ ٻئي پاسي ڪل ٽپڪي جو آواز آيو ۽ خاموشي ڄاڻجي وئي. ويڄاري آواز ٻڌندي ٿي بيهوش ٿي وئي هئي! فون جي ڳالهه ٺڪئي آهي ته هڪ ڏيڙو لڳو مختصر نموني ۾ ٿي وڃي. هومورسٽي ڪڪٽين پهران ’ليفون بوٽ‘ ٺهيل هئي. جهن ۾ هڪا وجهي فون ڪري سگهي هئي. چوڪرا ته پئسا هڪڙي ڄاڻ، وجهندا وري ڪٿان. فرڪس وارا شاگرد ملت ۾ ليفون ڪرڻ جي هڪ ٿل ڪٿي آيا ۽ اسان ان سان پورو پورو ڦاٽو ورتو. رات جي سائي ڪاٺي، حليل، مان، ليلو ۽ هڪ اڌ پيا ڪٽاس جي پري ٻڌي لڪرندا هئا. ليفون دير نه اڳ ٿي موجود هوندا هئا. جيل ليفون ٿي ڳالهائيندو هو ۽ اسان دت پارني ۽ ڪرشن چندر جي ڪٽابن مان جنماتي ڊائلاگ هڪڙي کيس ڏيندا ويندا هئاسين. ٽي ٽي ٿي جليل نهايت ڊرامائي انداز ۾ اهي ڊائلاگ ٿينديون ٿي چوندو هو. انهن ڊائلاگن جو نتيجو خاطر خواه نڪتو، اسان ان ڏي، صرف ليفون جي ذريعي خبر ناهي ڪيترين چوڪرن جي رانين جي ننڊ حرام ڪري ڇڏي ۽ سندن دل ۾ ڪنهن ان ڄاڻي جي ٻي هو ان لکو درد پيدا ڪيو.

هڪ رات ليفون ٿي پنهنجي روزاني معمول موجب ڊائلاگن ۾ مشغول هئاسين ته اڏچتو ٻري پوليس جون سولرون پاڻ ڏانهن اينديون ڏٺوسين. شايد ڪنهن شڪايت ڪئي هئي. اسان جوان رات وارو پڇڻ اولهه ۾ رڪارڊ قائم ڪرڻ لاءِ ڪٿي هو. پر نه اهو

پرائو حق آهي. اسان کيس ٿا ان جي دعويٰ ڪري سگهون.

هاڻي پر رهڻ جو هڪ فائدو پيو به ٿيو، سو هيءُ ته گذر
 رهڻ سبب اسانجي ادبي نظريا هڪا پختا ٿيندا ويا ۽ اسان بههتي گذرڻي
 هفتيوار 'آراد' ۾ ادبي ٺيڪيدارن جي خلاف محاذ کوليو. اسانجي
 تنقيد جو نشانو ساهوار 'نيس رندگي' ۽ سڌي ادبي بورڊ جا ڇڱا
 مڙس هئا. جيڪي سڌي ادب تي هڪ هٿي فائز مڪيو ويندا هئا. اهي
 خط ڇپجڻدي ئي ناچ بلوچ نالي هڪ شخص ساڳي ئي اخبار ۾ جوابي
 حملا شروع ڪري ڏنا. هن ترقي پسند ادب تي ڪاهي چوڻ چڻديا،
 نوجوان آڀرندڙ ليکڪن کي گهٽ - وڌ ڳالهائيو. گل ۽ بلبل واري
 ڪوڙهي شاعري جي طرفداري ۽ ساراهه جون سرڪيون ڀريون.
 هيءُ تنقيد مسلسل اٽڪل سئو سال باقاعدي ڪئي. سان هلندو رهيو.
 اسان ٻئي راتيون جاڳي، صلاح مشورا ڪري جواب تيار ڪندا
 هئاسين ۽ 'آراد' جي آفيس ۾ پهچائي ايندا هئاسين. بههتي طرفن جا
 موڪليل خط نهايت ئي دلچسپ ۽ معلوماتي هوندا هئا. نه رڳو
 ايترو، پر انهن منجهان ان وقت جي ادبي ماحول جي به پليءَ پٽ
 ڀرڻ هوندي. گهٽ - هوس ۽ اڻ جهڻائيءَ جو هيءُ ماحول ڪنهن
 به آڀرندڙ ليکڪ لاءِ هرگز مارگار ڪونه هو. نوجوان انقلاب
 سجاڳيءَ لاءِ ڪر مروري رهيو هو ۽ ادبي ابلبل کيس ٿوريون
 ٻڌڻي سمهارڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. هڪ طوفان هو جو
 اچڻ لاءِ بقرار هو. هڪ ٻوڏ هئي جا ڪاهي اچڻ لاءِ ٻي چڻ هئي.
 هندستان ۾ اسانجي مقولست وڌي رهي هئي ۽ سڌ وارن
 کي به انجو احساس هو. پر هوڏ نال لهن لاءِ ڪير به تيار ڪونه
 هو. 'آراد' جي مضمونن اسانکي ويتر ادبي ٺيڪيدارن جي اکين ۾
 آڻي ڇڏيو هو. هئو اسانکي تمام خراب لفظن سان ٻڌ ڪرڻ لڳا.
 غلط فهميون وڌنديون پئي ويون، جو اوجتو هڪ ڏينهن جليل ٻڌايو
 ته مولوي عبدالواحد سڌي ۽ کانئس افسانو گهريو آهي. هيءُ ۱۹۶۲ع
 جي ڳالھ آهي. اها تعجب جوڙي ڳالھ هئي، پر پوءِ جڏهن سڌي
 صاحب سان گهرائي ٿي ته سندس سادي طبيعت ڏسي اسان محسوس

ڪيو ته سنڌي صاحب جو ان ۾ ڪوبه ڏوهه ڪونه هو، سندس صلاحڪار کيس هميشه غلط صلاحون ڏيندا رهيا هئا.

۱۹۶۱ع ۾ جليل امير، اي پاس ڪئي ۽ نوڪريءَ جي تلاش شروع ڪري ڏنائين. اهو مکيه مسئلو هو. ڪجهه وقت کانپوءِ کيس اڪانامڪ ايسوسيئٽر جي نوڪري ملي وئي. انڪري هو حڪمرانن وٽ ٺهي ويو. سندس خط اتر سنڌ جي جدا جدا شهرن مان ايندا هئا، جن مان ان نوڪريءَ لاءِ سندس پيراري پتي پڪندي هئي. ۶۲-۷-۱۰ واري خط ۾ لکيائين:

‘هن ٻن مهينن جي نوڪريءَ مان اندازو لڳايو اٿم ته ڇهن مهينن ۾ ئي هيءَ نوڪري دماغ کي ڪو ڪو ۽ ذهن کي ڪمزور ڪري ڇڏيندي. ڀلا ڪجهه به نه ڇا ڪجي. سکر ۾ پوئٽ جي ور چڙهي ويو آهيان، ٻيو پڙهي اڀري آهي. لکان به نه ڪنهن لکان؟ ڪانه هت گرس ۱۲۰ ۾ گري کان به شايد وڌيڪ هئي. سچ چوڻدا آهن ته نوڪري نوڪري آهي. سڀني ته ڏٺو ٻوڏو.’

ان ڊيپ ‘ڪونج’ بستي رسالي طرفان افسانن جي ڇڏا پستي ٿي. جليل پنهجو هڪ افسانو ‘سو جهرو’ مڦللي ۾ ڏياري سونڌيو. تنهنجي ۾ ‘سو جهرو’ پهريون نمبر کڻي ويو. سنڌ کان ٻاهر سنڌ جي ئي هڪ گهڻا اديب جو اهڙيءَ ريت نالو ڪيڻ، هتان جي ادبي ليڪيدارن جي سڻن تي هڪ روزدار چمت هئي. هو پشيمانيءَ ۾ حسد ۽ ساڙ کان جلي اٿيا.

جليل جو خط اها خوشخبري کڻي مون تائين پهتو:

‘جنوري خوشي هريءَ جي خط مون کي ڏني، هڪ ڏينهن ته نوڪري انکان پئي مسرت ٿيندي. تنهنجي ڪري هريءَ جو خط مليل ٿي سڄي ته نوڪري، اتان، پوسٽ آفيس مان ئي خط لکي اطلاع ڏنو. سمجهان ٿو ته ‘هولي’ءَ نوڪري بچند متاثر ڪيو آهي. پر قصريءَ ڪجهه دل جي پوري احساس سان لکان ٿو ته، ‘ڪونج’ جي نتيجي کانپوءِ مان ٻانگي هت (لکي ٿو سگهان) ڌارو محسوس ڪري رهيو آهيان.

جن ته ڦاٽلي کان ڇڄي ڌار ٿي ويو آهيان. هت، ڏس ته سهي، اسان ادبي ٺڪسدارن جا ظلم سهون، ستم سهون، هڪ هڪ افساني لاءِ ڇهه ڇهه سهيا انتظار هڪيون. ۽ پوءِ به نتيجو هڪجهڙو نه نڪري، اهو ظلم نامي نه پيو ڇا آهي. نوکري هڪ سرمدار ڳالهه پڙهائين. (اڃان هريءَ جو خط نه آيو هو.) سون 'نئين زندگي' کي مارچ ۾ هڪ افسانو موڪليو هو. سنڌي صاحب مٽي ۾ شايع ڪرڻ جو واعدو ڪيو، مٽي، جئون ۽ اڄ جڏهن جولاءِ ۾ به هڪجهڙو نه ڏٺو ته هڪدم بي چين ٿي هڪ طويل احتجاجي خط لکي کيس روانو ڪيو، ۽ آخر ۾ لکيو مٿس ته: 'اڄ هي خط لکي سنڌي صاحب ۽ رشيد صاحب سان ايندڙين جي حيثيت ۾ سڀ تعلقات ختم ڪيا ٿو.' خط لکي لڏائي ۾ وڌو ۽ پوءِ هريءَ جو خط به اچي پهتو. سنڌي صاحب ۽ رشيد کي خط مٽي ۾ لڳو هوندو.

۲۷ جون ۱۹۶۲ع تي سندس پيو هڪ اهم خط پهتو. تفصيل ڏيڻ ۾ ڇڏائي نٿو سمجهان. سکر کان بيزاري سندس اکر اکر ۾ اونڌل هئي.

'هت آفيس جو ڪم سخت وڏي ويو آهي. هو ڪراچيءَ وڃڻ جو نه سوال ٿي نٿو پيدا ٿئي. گرميءَ جو جواب ٿي ناهي. نوابشاهه جي گرمي به ڏٺي هئم، پر روهڙيءَ جي گرمي هڪجهڙو اور آهي. صبح جي مائين کان رات جي ڏهن تائين دوزخ جا ڌڙ روهڙيءَ تي ڪليل ٿا رهن.'

جليل سکر ۾ گهڻا ڏينهن رهي نه سگهيو، جلد ئي هو لوڪري ڇڏي سولي ڪراچيءَ پهتو. هو ڪراچيءَ آيو مهن ۾ آڪٽوبر ۱۹۶۲ع ۾ سولائي سربور خاص ۾ ليڪچراريءَ جو آرڊر پهتو ۽ سان اوڏاهين هليو وڃس.

'نئين زندگي' جي نئين پاليسي ۾ جليل کي هاڻي ڇڄي پياڳي لکڻ جو موقعو ملڻ لڳو هو. سندس نئين زندگيءَ وارو سفر سٺل

ثابت ٿيو. 'روح رهاڻ' حيدرآباد مان حميد سڌي جي همت سان نڪري چڪو هو. اهو رسالو سڌي ادب جي نئين دور ۽ نئين نسل جو صحيح نمائندو ثابت ٿيو. هن رسالي جي ميدان ۾ اڄ کانپوءِ جديد ۽ قديم خيالن وارا سڌي ادب ڌار ڌار ظاهر ٿي پيا، اهوئي امرت سڌي ٻوليءَ کانپوءِ سڌي قوم کي به ختم ڪرڻ لاءِ ڪمر ڪشي پئي هئي. پر سڌي نوجوانن جي جوان هٿي ۽ سجاڳي سڄي سڌي روشنيءَ جي لهر ڦهلائي ڇڏي، ۽ ان روشنيءَ جي سهارن ۾ سڀ کان اڳرو ۽ اڻاهون هو امانجو جليل، جيڪو عالي اسرار جليل جي نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. مڃا افسانا آڳ بڄي ٿيليا ۽ گهر گهر ۾ ڄاڻ جا پاڻ اڇليدا ويا. هو نوجوانن جو نمائندو ٿي اڀريو. سڌيت جو سجاڳيءَ وارو تصور، ڀرڻ ۽ سڀرن جا ڪڏا ڪرتوت، عورت جو احترام وارو تصور، ۽ اهڙا ٻيا موضوع جليل جي قلم سان تراشجي ٻاهر نڪتا ۽ سالن جي دٻين ۾ گهر ڪري ويا. اردو جو مست، هن ڪن ۾، هولي، ۽ ٻيا افسانا تمام گهڻا پسند پيا. 'روح رهاڻ' وڃائي جليل پنهنجا سرڪش ۽ باغي خيال ڇوڏس ڦهلائي ڇڏيا. هاڻي هو ڪسام ليکڪ نه رهيو هو. هنجي لکڻين جي نقاشا ٺيڻ لڳي. نوجوانن جا ڪي ايتو هو. سڌي سجاڳ ٿي هئي. سچائي جو سورج چمڪڻ لڳو هو.

جيل سولسان سالن لاءِ سرور خاص آيو. امان ڪيئي حيات ۾ وڏي سڌي ادب جي نئين لازمي ٿي ڳالهائون. هن ڇو نه، 'مان لکندس، ايترو لکندس جيترو آڳ ڪنهن به نه لکيو آهي.' جليل واقعي اٽل ڪري به ڏيکاريو. جليل 'روح رهاڻ' ۽ 'نئين زندگيءَ' لاءِ لاڳتو لکڻ شروع ڪيو. هو پنهنجي حيات ۽ قابليت ۽ مطالعو ثابت ڪري چڪو هو.

۱۹۶۳ع ۾ گريءَ جون موڪلون گذارڻ لاءِ ڪراچيءَ وٺي نه ساهول ڪافي بدليل نظر آيو. امان اڪثر شام جو ڪلفٽن ڏانهن نڪري ويٺا هئاسين ۽ رات جو ٻن تائين 'سي برز' هٽل ۾ وڏي ڳالهائون ڪندا هئاسين. هنجي ذهن ۾ سوچن لڳيئون، هر اڀر صلاحون ۽ شورا هئا. پر ذاتي مجبورون کيس ڪجهه به

ڪرڻ نه ٻيون ڏس، انهن جي وي هاءِ اسڪول ۾ ماسٽري ڪرڻ هنجي قيات ڪي نظاماتي نموني ۾ استعمال ڪرڻ جي برابر هئي. هو نهايت مجبوري حالت ۾ ان نوڪريءَ کي گهلي رهيو هو.

۱۹۱۳ع واري هن مختصر دور ۾ جليل جي زندگيءَ ۾ گهڻو ڪجهه ٿي گذريو. ايترو، جيترو شايد ٻن حصن ۾ به نه ٿي سگهي. سونگي ياد آهي، هڪ دفعي گهالهون هلندي چاچا (جليل جي والد) ڪلهدي چيو هو، ”سون جليل جي چمن تي هڪ هندو پنڊت کان سندن جسم پٿري لکائي هئي. پنڊت ايتريقدر ته چالو هو، جو سندن لڪل هر هڪ لفظ سچو ٿيندو ٿو وڃي، ان جسم پٿريءَ ۾ جليل جي وڏي ٿڌ بعد سندن شڪل صورت جانفصيل به ڏنل آهن، جي بلڪل نهڪي ٿا آهن.“

ان ئي جسم پٿريءَ لاءِ جليل سونگي ٻڌايو هو ته: ”آڻ ۾ ڪي اهڙيون به گهالهون لکيل آهن، جي بابا سونگي به هن نه ڏسيون آهن. شايد ڪي تمام سچيءَ گهالهون لکيل آهن.“

سونگي يا جليل کي جسم پٿرين تي يقين هجي يا نه، پر ڪجهه سالن کان چاچا اداس رهڻ لڳو هو. ڪنهن اڻ ڄاتي طرف ۾ هراس جي گهڻي کيس کائيندي ٿي وئي. هو، نونسان ڪلاڪن جا ڪلاڪ گهالهون ڪندي ڪندي اوچتو خاموش ٿي ويندو هو ۽ پوءِ گهٽ آواز ۾ عجيب سوال ڪندو هو، ”پلاڏي جليل جي خبر؟“ مان ان اوچتي سوال جو جواب ڏئي نه سگهندو هوس.

هاستل ۾ رهڻ واري عرصي ۾ جليل اڪثر سونسان هڪ گهالهه ڪندو رهندو هو. هو چوندو هو ته: ”سونگي ائين ٿو معام ٿئي جن هڪ شاهي قلعو آهي، جنهنجي ڇت تي مان لالڪ بوٽ پائي هڪ ڪڪڙ کان هتي ڪڪڙ نٿس پيو ٿو پٽ ڪيان.“

اهو خواب هو يا حال، بهرحال هن سونسان اها گهالهه ڪيترائي دفعا ڪئي هئي. پوءِ هلندي اڪلناڪس ڊپارٽمينٽ ماراوا، پاڪستان جي دوري تي هليو ويو. پشاور جي ڀرسان هڪ ٻئي فلمي ۾ گهڙندي ئي کيس پنهنجي خيالن وارو قلعو ياد آيو. هو بهو ساڳيو هو. جليل چرڪي پيو، ساڳيو دروازو، ساڳيا ميدان، ساڳيا اهوڻ، ڏاڪڻيون

۾ ساڳيون. ۾ نڌڻ هڪ عجيب ڳالهه ٿي گذري، قلعي جي چوڪيدار کيس ٻڌايو ته هيءُ قلعو واسيل آهي. ڪڏهن ڪڏهن رات جو ارڻداهي ۾ اٿس، محسوس ٿيندو آهي ته چن چت تي ڪو ماڻهو لانگ بوٽ پائي، هڪ ڪڪڙ کان ٻئي ڪڪڙ تائين پٽ ڪندو ٿو رهي! جليل جي شخصيت اڄ به پراسرار آهي. هنءُ، ٻه هفتا اڳ جڏهن هو ڪراچي آيو هو، مون کي چيو، ”دل چوي ٿي ته ڊڪندو رهان، ڊڪندو رهان، ڪٿي به هڪ ٻل لاه به نه ترسان، بس، ڊڪندو ئي رهان.“

هو واقعي ڇڏندو رهيو آهي. پهچي پاڻ کان، پهچي پاڇي کان. هن ڪڏهن به پهچي اکين ۾ اکيون وجهي نه ٺهاريو آهي، ڇو نه هو باقي ۾ سرڪش هوندي به پهچي پاڻ کان خوفزدہ آهي. ڪيترائي سال هسڪي اها شڪايت رهي ته: ”مون کي اڄ تائين ڪنهن به ٻار نه ڪيو آهي. شايد ان ڪري جو مان خوبصورت ناهيان.“
پر پوءِ اوچتو ۱۹۶۳ع ۾ جڏهن کيس بي انتها ٻار نصيب ٿيو، تڏهن هو به والي ٿي ٻيهي سوري ٿي لٽڪندو رهيو. مون کان اهي ڏيڻ ڪڏهن به نه ورتندا. ۲۵ - آگسٽ ۱۹۶۳ع واري خط ۾ لکيائين:

”قمر،

افسوس ته اهو اٿم ته جنهن فيصلي تي مان سچي عمر بخر ڪندو رهندس، تنهنجي شايد مون کي بالائيءَ جو الزام ڏنو ويندو.“

تنهنجو جليل

هسڪي بالائيءَ کان به وڌيڪ الزام ڏنا ويا، هو سوريءَ تي لٽڪيو ٿي رهيو. ۱۷ سيپٽمبر ۱۹۶۳ع وارو خط وڌيڪ ڏکيو ٿيو هو: ”ممڪن آهي ته مان هليو وڃان، ڪنهن به وقت سمجهو دم نڪري سگهي ٿو. مون خاندان جي پوت اڳيان تمام وڏي قرباني ڏني آهي. مون کي وڃڻ کانپوءِ ٻڌل نه سمجهجانءِ قمر، ڪجهه انسان ٿوري عرصي لاءِ هن دنيا ۾ اچي، جلد موٽي ويندا آهن. کين سڏيو نه ويندو آهي، هو پاڻ عليا ويندا آهن. مون کي ٻڌل نه سمجهجانءِ قمر.“

هو سوريءَ تي لتڪيون ٿي رهيو. ۱۷ - سيپٽمبر جو ٿي لکڻ هڪ ٻيو خط به ساڳي ڏينهن تي مليو:

”نيٺ تون نه آڻيس، اڄ جليل سري ويو. تو ڊهر ڪئي، تو تمام ڊهر ڪئي، ۽ هو هليو ويو. هڪ دفعو نه کيس ملي اچيس ها، هڪ دفعو نه کيس ڏسڻ اچين ها، هڪ دفعو نه کيس گذرڻ ها.“

مان ان رات ئي خبر پئي ۽ نوابشاه کان ڪراچي روانو ٿيس. هو سٺو ڪونه هو. به اڌ ٿي چڪو هو. هو اڄ به پهچڻ لاش پهچي ٿي ڪنهن تي ڪٿي گهمنڊو آهي. هڪ دفعي ٻيو هٿيار: ”فيمر، ڪي ماڻهو پهچڻو صليب پاڻ ڪٿي هليدا آهن، مان به انهن مان هڪ آهيان.“

۲۵ آڪٽوبر ۱۹۶۳ع تي سندس شادي ٿي وئي: مان به ٻي نه سگهيس شايد اها ئي اهڙي خوشيءَ جي گهڙي هئي، جنهن ۾ مان هن مان ساڻ نه هوس.

جنوري ۱۹۶۴ع ۾ مان نوابشاه کان بدلي ٿي شڪارپور هليو ويس. ۳۱ جنوري ۱۹۶۴ع تي حليل لکيو:

”شڪارپور Exile جو شهر آهي. ٻڌل، پراڻي ۽ ويران شهر ۾ ڪيترو پریشان هونديس. مان چڱيءَ طرح محسوس ڪري سگهان ٿو. رستي ۾ کڏ، پٺيءَ ۾ خنجر ۽ اوڏو ۾ ٿاڀو هن شهر جا خاص تحفا آهن. خيال رکجان. ٿانگي وارا، پوليس وارن جا دوست ۽ سودا شريفن وٽ پليا آهن، اهو انهي شڪارپور.“

ساڳي ئي خط ۾ اڳتي هلي لکيائين:

”جيڪڏهن ”باس“ نڪتو، جڏو ۽ قذو آهي، ته پاڻ کي کانئس وڌيڪ احمق ثابت ڪجي. اهو هتي جو دستور آهي. نه ته تارا فرش تي ۽ پير عرش تي ڪيئن رهي سگهندا. ڪيئن چند نااهل اسائن جي هٿ ۾ اقتدار رهي سگهندو جيڪڏهن اڄ جي وڏيلز نوجوانن جي راهن مان رٿه ڪون هئي ڇڏيائون!“

’روح رهاڻ‘ ۾ جليل جون ڪهاڻيون باقاعدي سان ڇپجنديون رهيون. ههڙاڻ اين-جپي-وي ماه اسڪول ڇڏي، ڪراچي مان سڀلا اسڪيم ۾ مارڪيٽنگ آفيسر طور شامل ٿي چڪو هو. ۾ مٿين خط جو جيتوڻيڪ سڌيءَ طرح اشارو مون ڏانهن هو، پر نهين هوندي به اهو ئي خط سندس حال تي به ٺهڪي ٿي آيو.

مارچ ۱۹۶۵ع جي آخري هفتي ۾ هو سون وٽ شڪارپور آيو، منهنجي اراديءَ جو آخري ڏينهن ڏسڻ کان. ڇو ته ان رات منهنجو منگڻو ٿيو. ۾ پوءِ رات جو دير دير نائين زور سان ڪلندو رهيو. جڏهن بس ڪهاڻين نڌس هيائين، ”نوجوان، هالي وصيقت لکاء، نه هجڻا ڏينهن پورا ٿيا.“ پر منهنجا ڏينهن پورا نه ٿيا. اٺ سال جي ٻچاڙيءَ ۾ مونکي ستن سالن جو بواس ضرور پوڳڻو پيو.

مان ڊگري ڪاليج ڪنڌ ڪوٽ ۾ پرنسپال ٿي هيو وڃس. ڪنڌ ڪوٽ سنڌ جي مٿين ڇوڙي تي آهي ۽ هر لحاظ کان ٻاهرئين دنيا کان ڪٽيل آهي. اتي مونکي سنڌ جو واسطو ڏئي گهرايو ويو هو ۽ مان سنڌ جي ادارن تي ڪنڌ جهڪائي، انگلڊ جو واٽوهر ٽاڙي، پاڪستان ايفر فورس وارن کي جواب ڏئي، اولهه جي اوڙاه ۾ لهي پيس. ڪراچي ۾ وڃڻ هڪجهڙو قدر گهٽجي ويو، پر جليل سان خطن ۽ ٽيليفون رستي نعتي قائم رهيو. هو ادب جي راهه تي ڊوڙندو ئي ويو.

ان عرصي (۱۹۶۶) ۾ طارق اشرف ’سهڻي‘ ڪڍي، ’روح رهاڻ‘

ڪتاب پوءِ سنڌ جي تحريرڪن کي جيڪڏهن ڪنهن فرد پنهنجي ڪٽلن تي کڻي ساڳي پهچائڻ جو ڌڪيو هڪم هر ئي سهايو آهي، ته اهو طارق ئي آهي. مان ٻين نوجوانن جي همت ۽ قربانيءَ کي رستن هر ڪر ڏٺو چاهيان. اسڪري ڪلمر غلط فهمي ٿيڻ نه گهرجي. ’سهڻي‘ جي سنڌ تي جليل هڪ بار وري ادب جي پلوت لائي ڏني، جا اڃا تائين جاري آهي. ’سهڻي‘ جو اڄ تائين وارو عرصو انهيءَ مان سنڌ لاءِ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ ڪشمڪش وارو دور پئي رهيو آهي. ان ڪري به هن رسالي ۾ ڇپيل مواد ۽ خاص ڪري جليل جون ڪهاڻيون، تمام گهري احساسن سان لکيون ويون آهن. ۽ نوجوان

طبعي انهنڪي سامه ۾ سائڊيو ۽ هيٺين سان هيڏاڻو آهي.

مئي ۱۹۶۹ع ۾ جليل جي ڪهاڻين جو پهريون مجموعو 'دل جي دٻا' شايع ٿيو. گيت اپ سھون ۾ هوندي به ڪتاب هٿون هٿ ڪڇي ويو. هڪ نوجوان ترقي پسند ليکڪ جي ايتري مقبوليت ڪيترن ئي نام نهاد اديبن جي هٿرادو ڀرم کي پوري ٻرڙا ٻرڙا ڪري ڇڏيو. هو پهچاڻي ۽ ان بت ٻچنداڙسي ڏڪي ويا. هنجي هاءِ گھوڙا 'مهراڻ' اخبار جي هن نصري مان صاف ظاهر آهي جيڪو ۷- اپريل ۱۹۶۹ع ۾ شايع ٿيو.

'- جڏهن جناب اسر جليل جي افسانن جي مجموعي 'دل جي دنيا' تي نظر وجهجي ٿي ته افسوس سان چولو پوي ٿو ته ان ۾ -واه هڪ افساني 'سچ آڀرڻ کان اڳ' جي، ٻن سڀني افسانن کي گند جي ڀر کان وڌيڪ ڪلم حيثيت ٿئي ڏئي سگهجي.

مون به 'نئين زندگي' ۾ ان ڪتاب تي پهچاڻي ڇپايل پيش ڪيا هئا. ڪن ٻارن کي انهيءَ ڳالهه تي به متاثر ٿي ويا هئا ۽ مثال تي وڌيا هئا. ۱۵ اپريل ۱۹۶۹ع تي جليل مون کي 'مهراڻ' واري نصري جي ڪٽنگ ۽ هڪ خط موڪليو. لکيائين:

'پيارا افس، ڏس ملان پيا مارين، ملن کي مٿان خط لکين. انهنجي اها سزا آهي ته کين نظر انداز ڪري ڇڏجي. لغت نه ڏجين. تنهنڪري تون به جاهل ٿو تبصرو پڙهي ڦاڙي ڇڏجان.'

تنهنجو جليل.

مون تبصرو ڦاڙيو ڪونه، اهو خط ۽ اها ڪٽنگ هينئر به مون وٽ محفوظ آهي، پر جيڪي سزا ملڻي هئي، تنهن کي ملي چڪي. جليل جي مقبوليت تي سندن وڏي سزا آهي.

ملڪ سڀل ۾ ان پيرار ٿي، نوڪري ڇڏي، جليل رهندو پاڪستان حيدرآباد تي ريسرچ آفيسر ٿي آيو هو. هيءَ نوڪري سندس مزاح مطابق هئي، انڪري مون کي اسيد هئي ته هالي هو آرام سان ويهي لکپڙه جو ڪم ڪندو. پر سندس بي چين روح کي اتي به آرام نه آيو.

۸- جون ۱۹۶۸ع واري خط ۾ لکيائين:

۱- گهڻو اڳ، هڪ دفعو ڪراچي ڇڏي پڄتاپو هوم، پوءِ
جڏهن ڪراچيءَ موٽي آيو هوس، تڏهن توبه، ڪٽي هير
تہ پهر ڪراچي نہ ڇڏيندس. پهر ڪراچي ڇڏي پڄتاپو
اٿم، سھجي خاموشي ان پڇتا جو اظهار آهي.

مان سندس خاموشيءَ کان پريشان هوس، پر جليل نہ دل تي
دل ۾ ڪي بہا فيصلو ڪري چڪو هو. حيدرآباد تہ کيس سوچڻ،
سمجھڻ ۽ فيصلي ڪرڻ جو موقعو ڏنو هو. ساڳئي ئي ڏکئي خط ۾
جليل لکيو هو:

۱- سمجھند جو گهر مولندو آهيان ۽ وري ٻئي ڏينهن صبح
جو آفيس ويندو آهيان. ان هاڻوس اربست مان اهو ڦٽندو
سو مليو آهي، جو گهڻو ڪجهه پڙهيو اٿم ۽ لکي رهيو
آهيان، ۽ اڪيلاين ۾ سھجي باري ۾ ۽ ماحول جي باري
۾ پريشان ٿيندو رهيو آهيان.

مان هڪ اٽل فيصلي تي پهتو آهيان ڪم، تہ منهنجو وجود
سڌ سان آهي، سڌي ٻوليءَ سان آهي. سڌ کانسواءِ مان
سھجي وجود جو تصور بہ ڪري نٿو سگهان، سڌ ۽ سڌي
ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ جيڪا رٿابندي ڪئي وئي
آهي، جيڪي بہ منصوبا متيا ويا آهن، تنهنجي ترڪيب ۾
ڇڪيري استعمال ڏسي سھجي دل ڀڄي پئي آهي، مان
سڻ ڄاڻيان ٿو، مان خودڪشي ڪندس. پر سھجي
اکين مان سڌ کي ختم ٿيندي ڏسي نہ سگھندس. جيڪڏهن
پنهنجي ڌرتيءَ مان پيار ڪرڻ ڏوھ آهي تہ پوءِ مان
ڏوھاري آهيان. ان ڏوھ لاءِ جيڪڏهن مونکي گوليءَ سان
اڏايو وڃي، تہ مان تيار آهيان.

جليل اٽل فيصلو ڪري چڪو هو. هنجو جيئن مرڻ سڌ
لاءِ هو، تنهن خط ۾ هن خودڪشيءَ جي ڳالهه ڪئي هئي، سھجي
لاءِ اها ڪا نئين ڳالهه هڪڙي هئي، ان ڪري حيرت ڪانه ٿيس. ڇو

ٽه ارنيسٽ هيمنگوي جي خودڪشي واري واقعي کانپوءِ جليل
 اڪثر اهڙيون ڳالهيون ڪندو رهندو آهي. هن اهڙي قسم جا اشارا
 پنهنجي افسانن، ڪالمن ۽ ڊرامن ۾ پڻ ڏنا آهن. پر پنهنجي خيال ۾
 اهو قدم جليل جهڙي عظيم ليکڪ لاءِ ڪانٽرٽا جي انتها ٿيندو.
 مون کيس وريو به اهي الماڻا چيا آهن. کيس زندهه رهڻو آهي، پنهنجي
 لاءِ نه سهي، هن بدنصيب، ڏکيو، اجهيل قوم جي لاءِ، جهنگلي
 سنڌي ڇوٽا آهي.

بئين خط کانپوءِ جڏهن مان حيدرآباد وٽس ته جليل ٻڌايو
 ته هو هڪ طويل افسانو لکي رهيو آهي، جنهن ۾ هڪ اٽل فيصلا
 ظاهر هوندا. مون ڪجهه لڪرا پڙهيا پڻ. پر پوءِ جڏهن اهو افسانو
 هڪ ڪتابي صورت ۾، ٻين ڪهاڻين سان گڏ ڇپيو، تڏهن ان ۾
 ڪافي ردوبدل نظر آئي. شايد وقت جي سياسي مصلحتن ڪري
 ائين ڪيو ويو هو. بهرحال، ”جڏهن مان نه هوندس“ تمام جلد ڪپي
 ويو. ان حد تائين، جو خود مونکي به ڪابه لاءِ ڪجهه مهيا
 انتظار ڪرڻو پيو.

حيدرآباد واري پهرئين عرصي دوران، جليل فلمن لاءِ ڊائلاگ
 ۽ ڪهاڻيون پڻ لکڻ شروع ڪيون. مونکي خاطري آهي ته جيڪڏهن
 فلم جا ڊائريڪٽر ۽ پروڊيوسر کيس آزاديءَ سان پنهنجي ذات ۽
 فن جو اظهار ڪرڻ ڏين ها، ته ان ۾ ٻي ڌرين جو فائدو هڪ
 طرف ٿئي ها ۽ سنڌي ٻولي، ادب ۽ تهذيب جي ترقي پڻ ٿئي
 ها. پر افسوس جو اٽس نه ٿيو. اسانجا پروڊيوسر واپاري قسم جا ماڻهو
 آهن. هنن اڳيان لون مرچ وڪڻڻ ۽ فلم ٺاهڻ جو هڪ ئي مقصد
 هوندو آهي، ۽ اهو آهي پئسو ڪمائڻ.

اسانجا فلمي ڊائريڪٽر ۽ خاص ڪري سنڌي نوجوان، پنهنجي
 مستقل ٺاهڻ خاطر هر اها ڳالهه ڪري گذرن ٿا، جيڪا خود سندن
 صبر جي به خلاف آهي. جليل کي ڊائريڪٽرن کان شڪايت آهي
 ته هو سندس لکڻين کي نامڪمل سمجهندي، پنهنجي ادبي ذات
 استعمال ڪرڻ ضروري ٿا سمجهن ۽ پروڊيوسرن کان اها شڪايت

آهي، ته هو معارضو پورو ٿا ڏين. ان ڪري هن فلمي دنيا کان دوري اختيار ڪئي آهي.

ذاتي طور مونکي اها ڄاڻ آهي ته فلمي دنيا جليل جو تمام گهڻو وقت صايع ڪيو. کيس ذهني ۽ دلي بي آراسي ڏني. معاشي طرح فائدين بچاء نقصان پهچايو. صبح شام فلمي ماڻهن جا سڙا گهر تي مٽا پيا هجڻ ڪري سندس ادبي ڪم تمام گهڻو متاثر ٿيو. استوڊين ۾ چمڪندڙ رنگوننگي لباس ۾، ۽ ٻي طرح، فلمي نو وائزين کي ڏسندي ۽ پسندي، سندس نظر ڪمور تي وڻي. حافظو جواب ڏئي پيو ۽ صحت خراب ٿي وئي.

اهوئي سبب هو جو هو ان انڊسٽريءَ کان پري ٿي وڌو آهي. ۽ سهجي جيل ۾ سندس اهو فيصلو باڪسل سامهون آهي. جليل اسانجي ادب ۾ هڪ نئين روايت جي علامت ۽ ابتدا آهي. هو بيپاڪ ۽ سرڪش آهي. هجي فلم ۾ نرار جي نيري آهي. کيس ٻيون سڀ ڳالهون ڇڏي صرف ادب ڏي ٿي ڌيان ڏين گهرجي، پر هر هڪ سڌي ادب جيان هو پڻ کپي جي ڳولا ۾ رڌل آهي. کيس جيئن جي لاء ڏوڪڙو گهرجن، ۽ پئسي لاء هڪي به هٿ پهرهڻان ٿا پون. ادب ۽ انسان سان جيڪڏهن پست پرچي ها ته اڄ جليل جهڙو ڏاڍل ماڻهو ڪو ورتل ٿي ها. ۽ نهون ڪانسواءِ اسان جو اليو آهي ته اسان سڌي ديهه آهيون، فض احمد فض نه آهيون. شوڪت صديقي، رئيس اسروهي، جوش مليح آبادي، ابن اسحاق آهيون. ورڻ اسان کي به بنگلو، ڪار ۽ پئسن بگهار ضرور هجي ها.

جليل کي هن وقت نائين پاڪستان رائيٽرز گلڊ طرفان ۽ انعام ملي چڪا آهن ۽ ٻههي کي ملائي هو فرزي وٽان پهتجو موت به ڇڏائي نه سگهيو. انجي ابتڙ اردو وارا ٺڪر رهيس جانهان هر سال هزارن سان سڙي ٿا ڪفن، پوء به سندن هاء گهوڙا جاري آهي.

مونکي ياد آهي، جڏهن جليل کي پهريون رائيٽرز گلڊ انعام پهچ سو رهيس جو عطا ڪيو ويو هو، ته حميد آخوند پاڪستان ڪائونسل حيدرآباد ۾ سائين شام ملهائي هئي. سان خاص طرح اها شام ڏسڻ لاء حيدرآباد آيو هوس. اتي جليل پهچي تقرير ۾ جڏهن

ڏک ۽ ناخوشيءَ سان گڏجي انعام متعلق ڳالهائون ٿا. اها ڪوڙاڻ منهنجي ذهن جو هڪ حصو بنجي چڪي آهي. اها مانيوسي هر سنڌي اديب جو مقدر آهي. اها آداسي آسانجو آڏندو آهي. پر آسانجو اديب انهن سڀي ڏکيائين هوندي به پنهنجي ڪم ۾ مڱن آهي، هنڪي نه نالي جي پرواهه آهي ۽ نه نالي جي.

مٿي لکي آيو آهيان ته دل جي دنيا تي منهنجو ڪيل تبصرو هڪ خاص ٽولي کي نه وٺيو. کين ته دل جي دنيا ٿي نه وٺيو هو. هو سخت پريشان هئا ۽ پنهنجي گهٽ پراعت ۽ عجيب غريب حرڪتون ڪرڻ لڳا.

۱۷ - جون ۱۹۶۹ع واري خط ۾ جليل ان باري ۾ لکندي

چيو:

’پنهنجي تبصري بابت فقط ايتو لکندس ته تو ڪيترن ئي اسلامي اديبن ۽ پڙهندڙن جي ننڍڙي ڦٽائي ڇڏي آهي. ان سموري واويلا جو سبب رڳو هڪڙو آهي، ته جيڪي ڪجهه تو لکيو آهي، سو ڪنهن به آرٽسٽ جي حياتي ۾ نه لکيو ويندو آهي. (گهٽ ۾ گهٽ سڌ) جيڪي ڪجهه منهنجي ۽ منهنجي ڪهاڻين جي باري ۾ لکيو اٿئي، سو جيڪڏهن منهنجي مرڻ کانپوءِ لکين ها ته شايد ڪنهنڪي به اعتراض نه ٿئي ها، اهو صدمو منهنجي ۽ ڪمپني برداشت ڪري وڃي ها، پر ڇا ڪيون؟ تو تبصري لکڻ ۾ ٺڪڙ ڪئي آهي ۽ مون مرڻ ۾ دير ڪئي آهي، وڃون آڇائرا نقد عرف مڱهار مڙهو ٿا وڃن. ڪجهه ڏينهن اڳ، هراڻ اخبار جي هڪ ڪمپارٽر ڪتاب تي تبصرو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. مون سندس چاڙتن کي چيو هو ته، افسانن تي تنقيد فقط اهو شخص ڪري سگهي ٿو، جنهن افسانن جي آڻڪيڪ تي زبردست مقالا پڙهيا آهن. جاهل ماڻهو کي ڪوبه حق ڪونهي ته تنقيد جي نالي ۾ ٻوڙ هاري. جنهن تنقيد ۾ اهو لکيو وڃي ته: افسانا اسلامي يا غير اسلامي آهن، ته اهڙي تحرير تنقيد نه، بلڪ جهالت

جي سد آهي. ان وقت ارشاد پٺاڻ (پڙهيل گهڙيل
ڪپست آهي) قرت العين حيدر جو حوالو ڏنو ته: هندستاني
تنقيد جو معيار اهو آهي ته نقد جنهن به ليکڪ جي حمايت
۾ تنقيد ڪندا، تنهنجي افسانن جي پڇڙي مذهبي سان وڃي
ملائيندا. ۽ جنهن ليکڪ جي خلاف لکڻو هوندو تنهنجي
افسانن جي پڇڙي روس سان ملائيندا. اهو آهي اسانجي
نقد جو معيار. دل چاهي ٿي ته هڪ هڪ ادبي ليکڪدارن
کي ڪنڌ کان جهلي جوان نه جيڪڏهن اوهان هيسنگوي،
هيرويان، اسٽائن بئڪ، ارون شا، ڪاسو، سوراوا، ڪرشن
هندر، بيدي وغيره کي نه پڙهيو آهي، هي خوف کي نه
پڙهيو آهي، توهان کي افسانن جي بنيادي ضرورت
Conquest of time & element of time جي خبر نه آهي ته
پوءِ افسانن تي رحم جي نظر ڪريو. مون کي هيرويان ۾
هڪڙو جواب ڏاڍو وڻندو آهي:

I do not write for the critics, I write for the people-
اسان کي سچن، منهن ۽ گورو بيگرن کي وڌيڪ اهميت
ڏيڻ نه گهرجي. بل نه توڙ ۾ سچ هڻي ڌڙ اڏائيندا رهر.
گنڊيل هفتي هڪ لاش، راتين جا رولا هڪ سب روح رهاڻ
جي سالاني ۱۹۶۸ع کي BAN ڪيو ويو آهي. سال
ڪاپوه! واه جو مرشتن جا ڪارناما ۽ ڪم جي رفتار
آهي.

جليل جو مطالعو تمام گهڻو آهي. هنجي گهر جي ڊرائنگ روم
۾ پٽن تي، ڪپڙن ۾، شوڪسن ۽ ريڪن ۾ ايترا ته ڪتاب رکيل
آهن، جو ڏسندڙ حيران ٿي ويندو. خوشحالي ۽ واري زماني ۾ هو
وڏن دڪانن تان نوان ڪتاب خريد ڪندو آهي ۽ غربت واري
زماني ۾ فٽ پائين تان پراڻا ڪتاب وٺي ايندو آهي. ان رشتي سبب
ڪس فٽ پائين وارا سڀ ڪتاب وڪيندڙ حچال ۽ سدس اوسئڙي
۾ ويٺا هوندا آهن.

لکڻ ۽ پڙهڻ جا به وقت مقرر آهن. هر روز رات جو ڪجهه

ڪن اڳ لکن ۽ پڙهڻ جليل جي عادت آهي. اهو ئي سبب آهي جو هو ايترو گهڻو ۽ عمدو ادب ٿوري عرصي ۾ پندا ڪري سگهيو آهي. سندس پڙهڻ ۽ لکن جي شوق جو اندازو سندس پهرين ۽ حڪم جي دوران لکيل ۱۶ سيپٽمبر ۱۹۶۵ع واري هن خط سان ڪري سگهجي ٿو:

’هر طرف اوندهه آهي، گهگهه اوندهه، زمين کان آسمان تائين تاريڪي آهي، ٿارا چمڪن ٿا، پر اجهاسيل اجهاسيل، رستي تي جهڪي لائيت سان ٻوڙنڌڙ سولرن، رڪش ۽ بس جو نه ڪنٽرٽ سلسلو آهي. خطري جي سائرن سان اهي روشيون به گم ٿي وينديون آهن. گذريل هڪ هفتي جي تاريڪي ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن ڪنڊ ۾، ۽ ڪڏهن ڪٿ بهان موٽي ۽ هي سيرانجهڙي روشني ۾ ۽ ڪڏهن لائيت جي روشني ۾ پڙهندو ۽ لکندو رهندو آهيان. اڪيون سائون ۽ ٽڪل ٿي پيون آهن. اڄ رڳو واٽ جو بلب آندو اٿم. ٻارم. هاڙي وارن ڪيڪون ڪيون، آهن ڪيون ۽ دانهون ڪيون. ڇن همدستاني بيمار اچي پهتا هجن. سڄو بلب ڪارس پير ۾ ويڙهيو اٿم ۽ اهڙي روشني ۾ توکي هي خط لکي رهيو آهيان، جڏهن به پهتجا لکيل اکر به پڙهڻ محال آهن. صبح جو پڙهي سندس نه ڇا لکيو اٿم.

هن راتس کان خطري جا سائرن نه وڳا آهن. زندگي ۾ ڪڏهن به نه وسرندڙ راتيون گذارڻون اٿن ته هڪ ٻه رات هت رهي وڃ. اچي ڏس ته سانجهي ۽ کانپوءِ ڪيئن نه ڪراچي هينساڪ اوندهه ۾ ٻڏي ٿي وڃي.

جيڪڏهن اهڙي اوندهه وڌيڪ وقت لاءِ قائم رهي، ته پوءِ ٻي اٿم ته اڪي ۾ اوندهه نه سانجهي وڃي. رات جي ڏهين کانپوءِ پڙهڻ ۽ لکن جي اهڙي ته عادت پئجي وئي آهي، جو پڙهڻ لکن کانسواءِ ننڊ به نٿو ڪري سگهان.

’روح رهاڻ‘ تي بندش پئجي وئي. سنڌي ادب تي هڪ

افسوسه څاسوشي چانشي وټي هتي. ڪٿان به ڪو آواز، ڪا صدا ڪو منڍ ڪونه ٿي ڳوڻيو. اهڙي ڇاسوشي، جهڙي برسات کان اڳ واري موندجه. مان ڪنڌ ڪوٽ ۾ پنهجي زندگيءَ جا ٺڪر ورهائي رهيو هوس. آئندي جي ڪار چاڻ ڪانه هئي، ادبي سرگرميون ڌري گهٽ ختم ٿي چڪيون هيون اهڙي ئي هڪ ڇاسوش ڏينهن تي جليل جو هي خط پهتو. ۱۷ مئي ۱۹۶۹ع جو لکيل:

’زندگي هڪ محوري اچي پهچي رهي آهي. لکڻ ڪانسواءِ حياتي بي مقصد سمجهڻ ٿو. وقت کي سلام. د رسالا آهن ۽ نه ٿي ڪجهه لکڻ تي روح ڪري ٿو. فلم کان اڳ ڪاڙهيءَ جو هڪم وٺي رهيو آهيان.

هڪ دفعو وري به اها ڇاسوشي بي مقصد ڪانه هئي. هن ڇاسوشيءَ جليل جي ٻئي ڪتاب ’جڏهن مان نه هوندس‘ کي جسم ڏنو. هنجو مقصد ان طويل افساني کي ناولت ۾ تبديل ڪرڻ جو هو. پر حالتن کيس ائين ڪرڻ نه ڏنو. هو سوچ جي ساگر ۾ لوهڻو رهيو. گهڻيون ۽ گهراڻا کيس وڪوڙي ويا. حالانڪ ان وچ ۾ هن ڪافي مقبول ۽ مشهور افسانا لکيا. پر سندس سوچ جو مرڪز ڪو ٻيو هو ۽ آخر ۲۴ نومبر ۱۹۷۱ع تي لکيل سندس خط جنهن احوال آندو:

’تو کان ڪجهه به نه لکيو اثر ۽ نه لکائي سگهيم. گذريل ڪجهه سالن کان پاڻ ۾ تبديلي ايندي محسوس ڪري رهيو آهيان. ذهن ولوڙجي رهيو آهي. ائين محسوس ٿو ٿئي، جن ٻاهرين ڪنهن قوت منهنجي وجود ۾ اچي ڊپرو ڪيو آهي. ان ۾ ماحول، حالتن ۽ ملڪي وابستگي جو هٿ آهي. مون کي يقين آهي ته وجود لاه جڏو جهڏو ڪندڙ قومن جو ادب ۽ فن پروجيڪٽا کان ڌار هڪري ٿو سگهجي. روز ڪاغذ ڪارا ڪندو آهيان. ڦاڙي ڇڏيندو آهيان ۽ وري ٻيهر لکندو آهيان. لکڻ ڪانسواءِ منهنجي زندگيءَ جو ٻيو ڪوبه معقول مصرف نه آهي. ۽ نه ئي ڪو مقصد آهي. مون اڪثر تمام سنجيدگيءَ سان سوچيو آهي، ته جڏهن

لکڻ جي ذات مون کان ڪمجي ويندي (جهڻڪي مان Talent exhausted چوندو آهان) تڏهن مان خودڪشي ڪندس. جيڪڏهن جيئڻس نه اهو حادثو ٿي پوندو، منهنجي ذهني پریشاني جو سڀ کان وڏو سبب هي آهي، جو مان بدقسمتي سان پنهنجي وجود ۾ ٻه بلڪل مختلف ۽ هڪٻئي کان بلڪل ابتڙ شخصيتون کڻي جي رهيو آهيان. هڪ، جهڙو نالو اسر جليل آهي، سو سرڪش، ضدِي ۽ باغي آهي. ٻيو، جهڙو نالو عبدالجليل قاضي آهي، سو پاڙي، ٿڀ رڪارڊر ۽ گراموفون جو پوڏو آهي. ٻنهي جي پاڻ ۾ جنگ آهي. سڄو وجود جنگ جو ميدان آهي.

سڄو پيچ ڌرتيءَ سان آهي. مان اهو رشتو توڙي نه سگهندس، ان رشتي کي برقرار رکڻ لاءِ مان ٻيو هر ڪو رشتو توڙي ڇڏيندس.

جليل هاڻي حيدرآباد مان بدلي ڪراڻي ڪراچي پهچي چڪو هو. پر سندس بي قرار دل کي اتي به قرار نه آيو. هو اڃا بل روح ۽ دُکي دل کڻي تنهائين ۾ تڙگندو رهيو. هنجي زبان سمجهڻ وارو ڪير به نه هو. هنجي دل جو درد پرکڻ وارو ڪو به انسان نه هو. هو اڳ به اڪيلو هو هاڻي به اڪيلو هو. ۲۳- آڪٽوبر ۱۹۷۱ع وارو خط پڙهي سڄي دل کي جهوپو آيو:

’گنرل آچر تي نون ڏاڍو باد آئين. K.M.C. اسٽيڊيم تي پورٽرٽ ۽ اي. اءِ. اي جي فائينل فٽ بال مئچ هئي. ٻنهي ٽيمن ۾ International رانديگر هئا. مئچ کان ٻه ڏيهن اڳوات ڪنهن ٻار دوست کي گولسڊو رهيس، جيڪو اسٽيڊيم جي ڪهري تڙهي تي ويهي سگهي ۽ انهن هزارين مڙورن، ڪارن مڪرابين ۽ اندر جي اڇن مان صدين حذبن ۾ شامل ٿي سگهي. پر ڪو به دوست نه ملو. اڪيلو وڃي ٽي دنن جهلي نه سگهيس. ان ڏينهن شدت سان احساس ٿيو ته عمر جي گنرلڙ هر هڪ لمحي ۾ انسان هڪ

اڪيلائيءَ کان هي اڪيلائيءَ تائين هڪڙو سفر ڪندو رهيو. نون هجڻ ها ته جيڪر اها يادگار سچ ڏسون ها.

۱۹۷۲ع ۾ هلال پاڪستان ڪراچي مان نڪرڻ شروع ٿي. جليل پهرئين ڀيري کان ئي ’تمهنجون سهنجون گالهيوون‘ نالي رورائو ڪالم لکڻ شروع ڪري ڏنو. اهو ڪالم بيحد پسند ڪيو ويو. ڇو ته ان ڪالم جي ذريعي جليل سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ جو هڪ نئون طريقو اختيار ڪيو هو. سنڌ جي دشمن لاءِ هي ڪالم هضم ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو، ڇو ته جليل پنهنجي مخصوص انداز ۾ سندن چوڌا لاهڻ شروع ڪري ڏنا هئا. ۷- جولاءِ ۱۹۷۲ع تي سنڌ اسيمبليءَ، سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان بنائڻ جو بل پاس ڪيو ته رئيس اسرو هويءَ ۾ ٻن هڪدم هڳا ڪرائي ڇڏيا، سنڌين جون حانيون ۽ ملڪيتون نفرت جي آڳ ۾ جلي ويون، انسان شرافت جا پرڏا ڇاڪ ڪري پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ ظاهر ٿي پيا. فقيرن، درويشن ۽ الهه لوڪن جو دهن سنڌ، نفرت جو شديشان بڻجي پيو. ڪراچي جا سنڌي جان مال ۽ عزت بچائڻ لاءِ لڏڻ لڳا، مون جليل کي فون ڪئي ته هڪدم ڪراچي ڇڏي مون وٽ هڪڙو ڪوٽ هليو اچي. خط به لکيو مٿس. ۱۴ جولاءِ ۱۹۷۲ تي جليل جواب ڏنو.

’ڪراچي جو شهر نفرتن جو شهر ٿي پيو آهي. هڪجهڙو دوش ۽ گهٽنگهرون صلاح ڏئي اٿم ته ٻارن کي سعيد سرل واري جاءِ مان ڪڍي وڃان. عجيب صلاح آهي ههجي. ڪهڙو منهن کڻي هليو وڃان. ڀڄي وڃان! مان وڌ ۾ وڌ اهو ڪري سگهان ٿو ته عورتن کي نفس آباد يا روڙيءَ روانو ڪري ڇڏيان. مان هتان به نڪرندس. مان موت جي اکين ۾ اڪيون وجهي ڏسڻ چاهيان ٿو.

هن واقعي ڪراچي نه ڇڏي. سهنجو دوست، موت جي اکين ۾ اڪيون وجهي ڏندو رهيو ۽ موت هارائي ويو. جليل جي زندگي موت سان ڪيڏندي گهري آهي. هن زندگيءَ کي هڪ تهڪ کان وڌيڪ اهميت ڪڏهن به ڪانه ڏني آهي. گهڻا سال اڳ ۱۹۶۰ع ۾

اسان ڪوٺيٺا ويا هئا. هڪ ٽي نڪرڻ لاءِ واپس نه سڃاڻي
 ويو، موٽندي هڪ سڙو ٻار، جنهن جا مٿا ٻي ڀيري ڀريا هئا، ٻار
 بي حالائيءَ ۾ رستي تي اچي بيٺو، اوچتو وراڪي کان بس تيز رفتار
 سان ظاهر ٿي. ٻار کان چند فوٽس تي به بس نه رڪي ۽ ٻار جو موت
 يقيني ٻئي نظر آيو. تڏهن اوچتو جليل سمجهي ڀرسان ٿيو ڏٺي
 ۾ ٻار کي وڃي جهٽيو ۽ انکان اڳ حوس ٻار کي ڇڄي وڃي، هونئن
 کان ڪجهه اڇس تان بچندو، ٻار سوڌو وڃي رستي جي ٻئي پاسي ڪريو.
 جليل ڪراچي ۾ ٿي رهيو. ٿورن ئي ڏينهن ۾ مان به ڪڍڻ
 ڪوٽ ۾ ستن سالن جي حدتس جو انعام وٺي اچي ڪراچي پهتس.
 امان هڪ دفعو وري مليا هئا. ستن سالن جي دوري ڪاٺيو، پر هن
 دفعي مون کي جليل ڪافي حد تائين ڪمزور، فڪر مند ۽ پریشان
 نظر آيو. هيائين، ”دل ٿي چوي ته ڊوڙندو رهان، ڊوڙندو رهان،
 بيهدس ته مري ويندس.“

مان ڇا جواب ڏيان؟ سندس حالت ڏسي ڏک ضرور ٿيس.
 هو وڪڙي ويو هو، هنجو ذهن اجهائيندو ٿي ويو. هيءُ اهو جليل
 نه هو، جنهن کي مان سڃاڻان؟ هي ڪو ٻيو اڳوڻو انسان هو، مون
 ڪڍي گرانڊ ۾ وڃي سندس گهڻيون ٻڌيون. هي اها گرانڊ هئي،
 جنهن مان اسانجون ماضيءَ جون يادون وابسته هيون ۽ جليل جو
 هڪ ٻيڙو افسانو پڻ، هو ڇوڏيو ويو. هڪ لارو هو جو وڃي هليو
 هو، ٻيڙو هو جو پُرنندو ٿي ويو، مان ٻڌندو رهيس، هو چئي رهيو
 هو، ”دل ٿي چوي ته ڊوڙندو رهان.“

۽ مون کي اهي ڏينهن ياد آيا، جڏهن هڪ ڪميٽي پرڳڻي لاءِ
 اسر جو اتي ڊوڙيندا هئا، اڳيان اڳيان جليل - پويان اسان سڀ،
 شايد اڄ به ائين ئي آهي. پر اڄ سندس پويان سڌ جا سڀ ٻڙهيل
 گهڙهيل نوجوان آهن. ۽ هي ڊوڙ اسان سڀ پيرن اڳهڙا، ٻاڙي
 ڪڍڻ تي ڊوڙي رهيا آهيون! رجابل رڻ - بت ۽ اجايل انسان ڊوڙي
 رهيا آهيون. رنگيءَ جا زنجير هٿن پيرن ۾ پائي ڊوڙي رهيا آهيون.
 خوفزدہ چهره سان، ڊيل ۽ هيسيل نگاهن سان، ڊوڙي رهيا آهيون.
 تنهن آس ۾، آلا آلا آپ سان آڏو اچي رهيو آهي؛ مان ڪنڊر آهيان،
 مان طلعات جو مسافر آهيان، مون کي آب حيات جي تلاش آهي!

ماهوار سهڻي ۾ ڇپيل

امر جليل

جي ڪهاڻين تي مختلف لکندڙن جا رايو

امر جليل

جي ڪهاڻين ۽ فن تي ان ڇپيل رايو

منهنجو دوست، منهنجو دشمن ڪهڙي تي رايو

❖ 'منهنجو دوست، منهنجو دشمن' رواجي ڪهڙي آهي. ڪارخاني جا سڀ سرور ائين ڪندا آهن، جيئن مڪراني ۽ ڪيو. سندس جواب به اهي ئي آهن جي مزور ليڊر جيٽ کي ڏهن ڏهن اهر جليل ڪهڙي ڳالهه ٻڌائڻ چاهي آهي ۽ مڪراني ڪهڙو نئون ڪم ڪيو آهي؟

— نسيم احمد کول

جليل جي ڪهڙين تي رايو

❖ ائين ٿو لڳي، جن اهر جليل جي هٿن مان سندس احساس ۽ جذبن جي سون-ڌور گهوڙي جي واڳ هر هر ڇڏائجيو وڃي ۽ ڪنهن فني شهپاري جي بيشڪش جي لاءِ جنهن لهر، تحمل ۽ غرجاڻيداريءَ جي ضرورت آهي جا فائز رکي ٿو سگهي، هو وڪ وڪ تي بچا هڻندو پڙهندڙن تي هڪ اڪواٽ ٻڌايل منڊل ڏانهن هڪڙو هلي ٿو، هڪ اعليٰ فنڪار ۽ هڪ تسليم ڪندڙ جو مقصد ڳهڻو ڪري ساڳو آهي، ٻئي ڪا ڳالهه شدت سان محسوس ڪن ٿا. ٻئي ڪنهن ڳالهه جا حاسي ۽ ڪنهنجا مخالف آهن، ٻئي اهي احساس پس هي دٻس نائين پهچائڻ گهرن ٿا. ٻين نائين پهچائڻ جي رنگ تي اچو، ٻههي جا رستا ڌار ٿين ٿا. مبلغ سٺين سڌي ڳالهه، وڏي خوش خروش سان ٻڌائي، ٻڌندڙن کي اعليٰ الاعلان پهچو ٿو نه فلاڻي ڳالهه کي صحيح يا سٺو چئجي. فلاڻي کي غلط يا برو، هر فنڪار ٻڌندڙن کي پنهنجي طرفان ڪجهه به ٿو چوي، کيس ڪابه نصيحت يا صلاح نٿو ڏئي. هو رنگ ڪري ڏيکاري ٿو. ڪنهن واقعي يا ڪنهن حالت جو نقشو چٽي ٿو. هڪڙي بي طرفدار والهرڙ وانگر، جنهن کيس هلندي جيڪي ڏٺو آهي جو بيان ڪري ٿو، پنهنجي طرفان ڪابه لڪا لپڻي نٿو ڪري. ڪنهنجو پاڻو نٿو وٺي. هاڻ اهو سندس گهري مشاهدي، ايمانداري ۽ احساس جي شدت ۽ وڏي ڳالهه نه سندس فن تي مدار آهي نه اهو نقشو اهڙي ويساهيدڙ نموني چٽي، جنهن ۾ ٻڌندڙ اڻخود پنهنجو پاڻ اهو اثر

پرائس جيڪو فڪار چاهي ٿو. ان -نڌي- طرح، بنا زور ٻار جي 'ازحد' ڪنهن پڙهندڙ ۽ ڏسندڙ ۾ ڪو ناثر پيدا ڪرڻ، اها آهي فن جي آزمائش ۽ استحقاق. اسر ۾ اها وڏي ڪمزوري آهي، جو هو اڪثر مبلغ ۽ فڪار جي فرق تي قائم رتو رهي سگهي. نه ته 'اروڙ' جو سست ۽ 'هر چار ۾' جهڙيون ڪهاڻيون شاهد آهن ته هو چوڻي ۽ جون ڪهاڻيون لکي سگهي ٿو. سندس قاري ڪهاڻي 'رج' (سهڻي جون - ۶۶) جي سُٺي، ماسترن جو هڪ هنر جي گادي ۽ ۾ ٻانهون وجهي ڳائڻ:

'مالڪه نون درد ڪٽيندين ڪيڻ چندين،

هر حال ۾ هر هنڌ رهڻ ٿيندين،'

اهو نظارو اڃا تائين منهنجي اکين اڳيان پيو ڦري. ڪمزور آهي جهڙڪي هنسجي پٽاڪ شڪاڪ، شيخي ۽ ڪجج -بھش- جي چوڻي هليان سندن زخمي دٻس تي محرومين ۽ ماديوسن جا گهاٽ نظر نه ايندا. سندس قاري ڪهاڻي 'سجيت'، 'آرزو' ۽ 'دل جي ديا' (نئين زندگي آگسٽ ۶۶) به نهايت اثرائتي، نهايت پياري ڪهاڻي آهي. سڄي ۽ اصلي سٺ ڳوٺن ۾ رهي ٿي. سٺ جا -چاچا- ۽ وڏا موضوع ۽ مسئلا، سندس حشر جا ڳندا ۽ ناسندا ڪردار ۽ حقيقي ڪهاڻيون ٻهراڙيءَ ۾ ئي آهن نه شهرن ۾، ان سٺ ۾، ٻهراڙين جي سٺ جي ٻولي، اصلي -چچي- ٻچي، جيتري جا ڳندي منڌي اڃا ڪتابن ۾ نه لکي وئي آهي ۽ اسان شهرن جي پڙهيل ڄڻ وڻان قبوليت جي سڌ حاصل ڪري نه سگهي آهي. اسانجو صوملي شعر خالص منڌي، خالص سون آهي. پر نثر ويچارو پکيو پانگ ڪوٺي وانگر به هين جون ڳڻيون دڪان تي رکيو پساري پيو ويٺو آهي. کيس منڌيءَ جي اڪٽ، ان لکيل خرائن سان ماسهي جيترو سل به هٿ ڪونه آيو آهي. ضرورت آهي ته حري، وچولي، ڪاڇي ۽ لاڙ جا لکندڙ اها ٻولي جيڪا سندن هٿ ۾ رائج ڳوٺن جا پيدا وڏا، رالون مرد، جهڙن جهٽن، رسن، پرڇن، شدين غمين ۽ روزمره جي ڪار وحوار مهل ڳالهائين ٿا، سا اصلي حالت ۾ ڪم آڻي، پنهنجي صدين جي گڏ ڪيل ذامپ ۽ خدا سهڻي ۽ سدا شاهڪار ٻوليءَ

مان پهتجا شاهڪار تخليق ڪن. جيئن سڌي نثر جي موجوده اڀاڻ
حالت ختم ٿي ۽ امين سڌ ۽ سندس ماڻهن کي صحيح معنيٰ ۾ چٽائي
پيش ڪري سگهون. جيڪڏهن اسڪالينڊ جي حاملو قبيلن جي ٻولي*
جي همير مان سرواڻر اسڪاٽ جا لائني شاهڪار پيدا ٿي سگهن
ٿا، جيڪڏهن چٽائي ”ڪاڪني“ انگريزي، ڊڪس جي شاهڪارن
کي همير ڏهني سگهي ٿي، جيڪڏهن مارڪ ٽوئن، همينگ وي،
گورڪي، ڪالڊويل، ليسي ولسن جهڙا جڳ مشهور اديب پوءِ جي
وطن جي عام ماڻهن جي دورمرهه جي ٻوليءَ سان شاندار ۽ لافاني
ادبي شهپارا خلقي سگهن ٿا، ته پوءِ سڌو ساڻس جي عوام جي ٻوليءَ،
لطيف ۽ سچل جي ٻوليءَ ۾ ڪهڙي گهٽتائي آهي جو اسانجا لائق
لکندڙ انکي استعمال ڪرڻ ۾ ڪار محسوس ڪن يا انکان اڻ ڄاڻائي
جان رهي ۽ پاڻکي لکندڙ تصور ڪن، البت جيڪي لکندڙ فقط شهرن
۾ جاوا ٺهيا آهن ۽ بهراڙي سان ڪوبه واسطو نه اٿس انهن تي سار
ڪانه رکي سگهجي، اُهي ٻلي شهري زندگيءَ بابت ٺڪن.

— رسدول بخشش پليجيو

’زندگي هڪ ڪن‘ تي رابو

✻ امر جيل جي ڪهاڻي ’زندگي هڪ ڪن‘ جا مکيه ڪردار ۽
فاحشه عورتون آهن. هڪ ليلي رينڊي ۽ ٻي ساران دائي. قصي ڪردار
پروفيسر دين محمد، سيٺ ليڪمڊاس ۽ چرسي امام دين آهن.
پلاٽ ۾ اهي پنج عملي ڀارت ادا ٿا ڪن. ساران دائي اصل ۾ هڪ
ميسگهوڙ جي ڌيءَ آهي، جا هڪ هندو سيٺ جي پٽ سان پڇي وڃي
ٿي، جيڪو کيس واپرائي ڇڏي ٿو ڌيءَ وري هڪ مڻهي جي چوٽين
رال بڻجي مسلمان ٿي ٿئي. حنان طلاق وٺي هڪ گرجا ۾ ڪرستان
ٿيڻ کانپوءِ قادر سان ناجائز تعلقات قائم ٿي ڪري. آخرڪار دوباره
مسلمان بڻجي امام دين جي معرفت پندڻشو ٿي ڪرائي. امام دين
جي مرڻ کانپوءِ دائي بڻجي ناجائز ٻار ڪيرائڻ جو ڌنڌو اختيار ٿي
ڪري، لياپي هڪ سو رپئي تي پهتجي سٺ ۾ سيل جو سودو
ڪڍي سري مان زندگي گذاريندي ٿي رهي. پروفيسر دين محمد،
سيٺ ليڪمڊاس ۽ ٻيا ڪيترا سندس سر ڇا سوداگر آهن. آخر هڪ
حمل وقت ٻچن مهين کانپوءِ ٻار ڪيرائڻ بدران هڪي چٽي، بالي

۽ پڙهائي پاڪداس پنهنجي رهڻ جو فيصلو ٿي ڪري. نون مهينن جو سندس ٻار ڄمندي مري ٿو وڃي. دائي ساراڻ دستور موجب کيس کڻي ڪڍي اڇلائي ۽ کٽم ڪرڻ جو ارادو ٿي ڪري. ليليٰ انهي برعڪس پنهنجي ٻار جو لاش مذهبي رسم ۽ رواج موجب ٽام ڏور سان دفنائڻ ٿي گهري. هن لاءِ کيس ڪوبه ساٿ نٿو ڏئي. پنهنجي پرائي گراڪن ليڪمداس ۽ دين محمد جي دروازن تان به محروم ٿي ٿي اچي. هو پنهنجي ٻار جو لاش کڻي شهر ۾ آواز ڪري ڪندي هڪ دٻول جي سامهون بيهي ٿي. اهو آهي - جي ڪهاڻي ۽ جو خاڪو. جيڪڏهن ڪوبه معمولي عقل وارو ماڻهو هن ڪهاڻي جو مطالعو ڪندو ته کيس هر مرحلي تي اها ڪهاڻي مصدوعي نظر ايندي.

اول اول ته دائي ساراڻ جو جسي بک لاهڻ لاءِ هر مذهب مٿان هڪ هزارو فصوص معلوم ٿو ٿئي. انڪابوڊ چرسي اسلام دين جي چوڻ تي هو جنت جي لالچ ۽ دوباره مسلمان به ٿئي ٿي ۽ خراب پيشو به اختيار ٿي ڪري. اهي جنت جي لالچ وارا لفظ ٿي قصي کي ڇڏڻو مٿان لاءِ ڪافي ثبوت ٿا ڏهن. اسلام دين هڪ چرسي آهي، جيڪو ٿرام کي سچو سمجهي شين حياو ڪندي مري ٿو وڃي. اها ڳالهه فطرت جي برخلاف آهي، ڇو جو پنڊ ۽ چرس جو لاشو ڪندڙ هميشه ڇڏو آهي. هو شرابي هجي ها ته ٻي ڳالهه هئي، باقي هڪ چرسي ٿرام کي سچو سمجهي ٽڪر هڻڻ جي بدران ڪنهن سچي ٿرام سمجهي ٽري ڏيئي ها ته صحيح سمجهي سگهجي ها. ساراڻ هڪ ملي جي چوٽين زال پنهنجي سندس گهر کي ڇڪاو ٿي سڏي دراصل سڌ ۾ اهو ڪوبه معمول ملان نه ملندو جيڪو هڪ وقت چار زالون پالي سگهي. سنڌ جو ملان شادين غمگين نالن چار ڪوڏيون ڪمائي، ٽڪيون وٺي پيٽ باندو آهي. اهو وڏو ۽ وڏو نه به هڪ مري وڃڻ بعد هڪ هڪ وڌيڪ شادي ڪندو رهندو آهي. باقي چار شاديون ۽ چوڏهن پندرهن سڙيوتون رکڻ هانجي ڪن پيرن، سرن ۽ وڏيرن جو مرڪ ٿي سگهي ٿو. حضرت عيسيٰ کي پيءُ نه هجڻ وارو ڄميو، جيڪو ليليٰ ۽ ساراڻ جي وٽان ڏهرايو

ويو آهي، سو صاف ٻڌائي ٿو ته، حضرت عيسيٰ جي شان ۾ ڄاڻي وائي
۽ سوچي سمجهي گستاخي ڪئي ويئي آهي. واقعي غراب ڪردار، غراب
جمال استعمال ڪندو آهي، ۽ اٽڪان تلح نه ڪرائي ويندي آهي، مگر
ڪهاڻي لکندڙ کي ٻين جي جذبات جو خيال رکي، هر لحاظ کان محتاط
رهڻ گهرجي. انهيءَ جاءِ تي حضرت عيسيٰ پٺيان حضرت آدم عليه
السلام جو دلو اچي ها ته ڪهاڻيءَ جي پلاٽ ۾ ڪهڙو عيب ٿئي ها؟
عام طور تي سڀني دهر يا پنهنجن ڪهاڻين ۾ مذهبي چرچ تي حسني
ڪرڻ وقت حضرت عيسيٰ جي ذات والا صفات تي اهڙو حملا ڪندا
آهن. هيءَ حملا به اهڙي انسانن جي ڳوڙهي مطالعن جو رد عمل معلوم
ٿو ٿئي.

من ساري ڪهاڻيءَ جو اهم ۽ مرڪزي نڪتو اهو آهي، ته
ڪهاڻي لکندڙ جي خيال ۾ اسلامي شريعت موجب حرامي ٻار جو ڄائو
۽ ڪفن دفن ڪونه ٿيندو آهي. انهيءَ نڪتي جي وضاحت لاءِ، ليليٰ رنڊيءَ
جي مثل ۽ حرامي ٻار کي پيش ڪيو ويو آهي. واضح هجي ته ليليٰ
هڪ تجربڪار رنڊي آهي ۽ پيشو سندن موروثي ڌنڌو آهي، جهڙو
سرڪار ۾ به رجسٽر ٿيل آهي، تنهنڪري کيس جائز يا ناجائز پر چئن
يا ڪيترائي ئي ڪو به روڪ ٽوڪ ڪري نٿو سگهي. هونءَ به رنڊن
جي اڪثريت ناجائز ٻارن مان ٿيندي آهي، ڇوڪريون عام طور تي
رنڊيون بڻيون آهن. ۽ ڇوڪرن مان سازندا ته ڪي وري دادا پهلوان
يا پلا پڙا ٿيندا آهن. هاڻ اهڙي ماحول ۾ ڄاول ٻار کي لکائڻ جي
ڪهڙي ضرورت هئي. ليليٰ کيس ظاهر ظهور دامدور مان دفن ڪرائي ها،
ته کيس ڪجهه مائهو منع نه ڪري ها، کيس ٽوڪمڊاس ۽ دين محمد جي
دروزن کڻڪائڻ جي ڪا ضرورت نه هئي. اها سڀ ڪهاڻي لکندڙ جي اڃائي
اختراع آهي. ڪهاڻي لکندڙ کي خبر هئڻ گهرجي ته اسلامي شريعت
موجب، ڪنهن به حرامي ٻار جو ڄائو نه فقط جائز پر واجب به آهي.
مان کين برادرار مشورو ڏيندس ته هو پنهنجي ڪهاڻين لکڻ وقت، اهو
ذهني مسئلن مان هٽ چراند نه ڪري، جڇي کيس خبر ٿئي ته آهي.
پر انهيءَ هوندي به کيس سندس شوق جهل نه ڏئي ته پوءِ ڪهڙو
عالم ڪن ٻچي هڪ ڪري پوءِ لکي، پاڻ کانسواءِ مڊس محمد، جهڙا
دينيات جا اڻ ڄاڻ پرويسر پيدا نه ڪري.

ماحول ڪهاڻي لکندڙ کي، جنساني مسئلن حل ڪرڻ ۾ ڪهاڻي
مهارت ٿي ڏسجي. هو ليليٰ تي ساراڻي جي زبان ۾ هڪ ٽيپ ٿيڻ

۽ نرالو لنگو ٿو پڌائي ته هتيوار پايدِيءَ مان اصل ناس جو جلاب وٺندي ته کيس ٻار پيدا ٿي نه ٿيندو. جيڪڏهن هو (جليل) امڙا سستا ۽ مٿوا سڌا، خانداني منصوبا بندي وارن کي ٻڌاء ته جيڪر محڪمي جي اعليٰ ڪارڪردگيءَ ۾ اضافو اچي ۽ کاتي جو خرچ به گهٽجي وڃي، راسوا هوندي ته کاتي جي داين کي به سٺي مڪيا ڏني سگهجي ٿو. باقي ديني مسئلي کان ڊرا دور رهي ته هن لاءِ بهتر ٿيندو واضح هجي ته هن ڪهاڻيءَ تي فقط طائرانه نگاهو وجهي، سرسري تبصرو ڪيو ويو آهي. ورنه جيڪڏهن تفصيلي جائزو ورتو وڃي، ته جيڪر وڏو داستان بڻجي وڃي.

— پروفيسر عطا محمد حامي.

عشق ۽ انٽرويو، ٽي رايو

۱. هن ڪهاڻيءَ مان بلڪل ڪو نه ڄاڻان، سونگي ڪهاڻيءَ جي صاحب لاهين ڇاڙهين يا ٽيڪسٽ جي پروڙ هڪ اهڙي، ايترو سرور آهي ته ڪهاڻي سٺيون ۽ شاهڪار ڪهاڻيون پڙهيل اکر ۽ هاڻي به فقط هڪ پڙهندڙ جي صورت ۾ راه پيش ڪريان ٿو، ۽ ٺڪي هڪ ڄاڻو ۽ ڪهاڻي لوڻ يا نقد جي حيثيت مان. امر جليل جي ڪهاڻي (عشق ۽ انٽرويو) اڙهي ختم ڪيو ته دماغ ۾ گهاله ٿي نه ٿي ويئي ته ڪهاڻي ڇاچي متعلق هئي. آخر تائين اها ڪوشش لاحڪام وٺي. سندس ڪهاڻيءَ ۾ ٽي ڪتاب سرڪزيت هڪانه ٿي ڏلي. ”هت لهرت ڏڪو، مٺي وڻ وڻان ڪري ڪٿي ڪهاڻي لامي اٿس. اهيءَ مان پڙهندڙن کي ڇا ملندو، سو شايد امر جليل پاڻ ئي سمجهائي سگهي. ايترو سرور چوندس، ته آءٌ امر جليل جي (هن ڪهاڻيءَ کانسواءِ) افسانہ نگاريءَ جي عظمت جو ڦاٽل آهيان.

— ايس. - ايس. - پروفيسر.

پروفيسر عطا محمد حامي جي جواب ۾.

۲. هڪ گهڻو، جنهن لاءِ هيءَ خط لکيو ويو آهي، استاد عطا محمد حاميءَ جو تنقيدِي خط آهي امر جليل جي ڪهاڻي ”مڙنگي هڪ ڪٿي“ اسانجي ٻوليءَ ۾ هڪ عظيم شاهڪار آهي. جنهن ۾ اڄ جي معاشري جو هڪ حقيقي رخ پيش ڪيو ويو آهي. افسوس آهي ته حامي صاحب ڪهاڻيءَ کي ٻوريءَ طرح سمجهي نه سگهيو هجي. انهن معلوم ٿي ٿو ته کيس، حاصر وقت جي حقائق جي ڪابه خبر ڪونه آهي. بقول سندن، پاڻ

ڪهڙي تي خطا اثر نه نظر وجهي تصور ڪيو اٿائين. ان لاءِ حامي صاحب کي عرض آهي ته، مهرباني ڪري تنقيد ڪرڻ لاءِ ڪنهن به ڪهاڻي تي طائر نه نظر وجهڻ کان احتراز ڪن يا تنقيد ڪرڻ کان، ٻي حالت ۾، تنقيد جو مقصد ئي نٿو ٿو وڃي، ۽ پوءِ ڏسڻ پڻ پور ئي نٿو پوي. سڀ کان پهرين ڳالهه جا حامي صاحب سمجهي نه سگهيو آهي، ته ڳالهه ته ڪهڙيڪار چوي ٿو ته ڪهاڻي جو اهم ڪردار ٻيلي جي جاءِ وقوع ڪراچي شهر جي هائوسنگ سوسائٽي آهي، نه ڪر ڇڪٽو. ٻيلي اها عورت آهي، جا خانگي طرح پيشو ڪري ٿي، نه ڪر رجسٽرڊ رهندي آهي. سوسائٽي جون خانگي پيشي واريون عورتون رجسٽرڊ آهن ۽ نه ٿينديون ٻي ڳالهه جا آڱا حامي صاحب جي گوش گذار ڪرڻ چاهين ٿو، اها آهي ته پاڪستان ۾ بد پيشو قانوني جرم آهي (Prevention of Prostitution Act) بد پيشو جرم آهي، انهيءَ صورت ۾ هڪ ونڊي ڪيئن ٿي رجسٽرڊ ٿي سگهي. حامي صاحب لکيو آهي ته: ٻيلي کي ڊاڪٽر ٻار ڄڻ يا ڪيرائڻ تي مجبور روڪ روڪ لڻو ڪري سگهي. ڄڻ مون سڀني ڄاڻايو آهي ته بد پيشو قانوني جرم آهي. ان حالت ۾ حرامي ٻار پيد ڪرڻ قابل باز پرس آهي، ٻيو ته ٻار ڪيرائڻ جو مسئلو جو پڻ Pakistan Penal Code جي قري ۳۱۲ هيٺ جرم آهي. انهن حالتن ۾، ڪيئن ٻيلي پنهنجي حرامي ٻارن کي ماري ۽ ٿڌون ڇڏي گرت ۾ آهي —

ناسي عبد الرحيم ايڊوڪيٽ

راهنون جدا جدا، تي رابر

☆ امر جليل جي ڪهڙي راهون جدا جدا، سهڻي جهڙي ادبي ڪتابي سلسلي ۾ پڙهي افسوس به ٿيو ۽ تعجب به. افسوس هن ڪري جو اهڙي بي معنيٰ، بي مقصد ۽ بي ادب ڪهاڻي شايع ڪئي وئي ۽ تعجب به ان ڪري جو شايد هيءُ امر جليل جي غليظ ترين ڪهاڻي ۾ نه ڪو قسم نه ثقافت، انيت ڌارين وانگر مذهبن جي سر بازار بي عزتي ڪئي وئي آهي. ڪهاڻي ۾ ڪيئي جملا ۽ رمارڪ اڃا به وڌاءُ ٿا لڳن. مثال طور: ”ڇوري جي ٻاڙن جي خبر وزير مٿت ڪي سلڻ ڪهرجي“ اسان پاڪستان ان لاءِ ته نه گهريو هو جو هڪ ٻاڙن وارو پاڪستانن کي ٻاهر ڪڍو رهي. پاڪستان جي حاصل ڪرڻ جي تشبيها ٻاڙن واري جي مڪر سان ڪرڻ، آزاديءَ جي بي عزتي آهي. شهرن جي ذڪر ۾ ته هڪمال چو وڌاءُ آهي. فرماني ٿو ته: ”شهر پٺڙين سان ئي لڳا. سڌي نه سبڪ آهن ۽ نه ئي ايترا ويل آهن جو حجر کان شهرن جو

توازن ٻورو نه ڪرائين ۽ ايترا شهر ته سڳن جا به نه هوندا آهن ۽ نه ڪانسواءِ اهي سنڌي دولت مند، جسڪي ڪال گرلس جي ماڊرن سوامٽي ۾ ٿا هلن، انهن کي ڪٿي آهن ايڏا شهر ۾ وڌيڪ ۽ ڇڏي تي ملو ۽ ڊهاريندا آهن، تيار ڪٿي زيادتي آهي. ”اچي چيپ، ته آڏو سڃهڻ ٿو پنجن مٿن سالن ۾ ڪهڙن به اسلوڪي رنگ جي چيپ کي اچي رنگ ۾ نه ڪرايو آهي. باقي جسڪي پرائيڊن جيپون آهن، انهن ۾ وڌيڪ ڪراچي جهڙي شهر ۾ نه ويندا آهن. اهي ڳولن ٿا ٿين سن هلنديون آهن.

سنڌي عاشق جي عيش ڪندا ته دلالي ته ٻيا ڪندا آهن، پر ڪهاڻي ۾ اهي فرض به سڏين ڪي سوليا ويا آهن. قبول ڪهاڻي نويس لکيو آهي: ”پهريون ڀيرو عورتون مڙس جي ٻن ڏالرن جو ذڪر ڪري خوش ٿينديون آهن، تيار لفظ ڪندو آهي. ڪاڏي عورت ڪٿي پهريون ڀيرو هجي يا شهر جي، مڙس جي ٻي زال يا سرت جي موجودگي دلي طور ڪڏهن به برداشت نٿي ڪري سگهي. ڪهاڻي نويس، سنڌي تهذيب تي نهايت رنگ ڇڏيو آهي. جي هي ڪهاڻي ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿي ته سنڌي تهذيب لفظ رنگ ۾ پيش ٿيو.

ڪهاڻي جي مرڪزي ڪردار عورت وات جي مٿاڻن کان به وڌيڪ غريب نموني ۾ پيش ڪئي وئي. مثال طور هڪ هٿ لکي ٿو: ”رن جي پاسي مان اٿاري ڪڍو ڪڍس،“

انگريزي لفظ ٿيڻا استعمال ڪيا ويا آهن. اڏا غلظ ۽ تشبهن به آهن، جن جي عام سنڌي کي خبر ڪانهي. Statue of Liberty تشبيه سان مصنف شايد اهو پڌاڻ چاهي ته هڪي وسيع معلومات General knowledge آهي.

— آغا شهاب الدين

’راهون جدا جدا‘ تي راءِ

امر جليل جي ڪهاڻي ’راهون جدا جدا‘ هڪ نئين وڻه (Homo Sexuality) ڪٿي آئي آهي، ان ڪري دلچسپ آهي. سڌي ۾ اهڙي طرز جي ڪهاڻي گ ڪڏهن نه آئي آهي. ان ڪهاڻي ۾ انتظار (Suspence) اهڙي ڪاريگريءَ (شايد ڪاري چوڻ لڳ ٿو ٿيو) سان رکيو اٿائين، جو بلاشبہ کيس داد ڏيڻ ڪانسواءِ رهي نٿو سگهجي. سونگي هڪ آهي ته ان ڪهاڻيءَ جي ٻي پاڪ موضوع اٿان جي ادبي

’لم وڃڻ نه طبيب، تي رايو

۱. مون امر جليل کي چڱيءَ طرح پڙهيو آهي، سندس ڪي ڪهاڻيون سنڌي ادب ۾ واقعي شاهڪار جي حيثيت رکي ٿيون. مثال طور: زندگي هڪ ڪن، ڏاهون جدا جدا، رڃ، آروڙ جو مست، پر جليل جي ڪهاڻي ’نروڃ نه طبيب‘ پڙهي مٿي تي هڪ ڏيئرو پيو ۽ شڪ ٿيل لکيو ته منهنجو ڪو هن ڪهاڻي جو ترجمو ڪري سنڌي ادب تي ٽوڪ جي نگاهه وجهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ نڪو مطلب نڪري ٿو ۽ نه ڪا ڳالهه مسجد ۾ ئي اچي. آهه جيڪڏهن هڪ ڪهاڻي پٿران اچائي هڪ ڇوان نه به خط نه ٿيڻ. هن هڪ جي به آخر ۾ ائين معلوم ٿئي ٿو ته اها هڪ به آڌ ۾ رهجي وئي آهي.

— آهتاب احمد لغاري

’مهنجو پٽ مهدي، تي رايو

۱. جليل جي ڪهاڻي ’مهنجو پٽ مهدي‘ پڙهي انهي نتيجي تي پهتس ته امان وٽ سٺن ڪهاڻيڪارن جي اثاب ضرور آهي، پر انهيءَ ڪونه آهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جي مظهر مصنف ۽ ان جي تڪميل کي سلام ڪيان ٿو.

— رباض شديخ

’مان پڇان مان ڇوان، مضمون تي رايو

۱. امر جو مضمون ’مان پڇان ... پنهنجي سابق روايتن جو پابند هو. — خالق حارثي

’جليل جي لکڻيءَ تي رايو

۱. امر جليل واقعي ’امر‘ آهي. سندس لکڻ جو انوکڙو رنگ داد ۽ تحسین جو گهر آهي. سندس جيڪي به ڪهاڻيون سهڻي ۽ شاعريون آهن، اهي سڀئي سونگي پسند آهن، ۽ هر ٻڙجي ۾ آه سندس لکڻيون گولهندو آهن، جي ۽ سٺايل ’سند‘ تي ٿيل زيادتين جو مٿس ڇٽيل هوندو آهي ۽ ظمن جا وڻا پٿرا ٿيل هوندا آهن.

— داس روشن

’مان پڇان مان ڇوان، تي رايو

۱. امر جليل جو مضمون ’مان پڇان ...‘ سچ سچ ته جليل جي هڪ گهر شخصيت ۽ ڄاڻ جو ثبوت آهي ۽ واقعي امر جليل هاڻي پاڻ کي هن ڌرتي جو امر ڄاڻو ثابت ڪري ڇڏيو آهي. سونگي ڏاڍي ئي ڏکڻي ٿي جليل

متعلق پنهنجي راه لکندي. هاڻ اسان لاءِ واقعي جليل، جليل القدر هئڻي آهي. سڀني دل ۾ جيڪڏهن وڌ ۾ وڌ محبت ڪن مائٽن لاءِ آهي، ته انهن مان هڪ اسر جليل ۽ آهي.

— صاحب بخش سنجو

’سورهيم هارين سوڀ،‘ مضمون تي رايو
 [۱] اسر جليل جو مضمون ’سورهيم هارين سوڀ،‘ مونکي تمام پسند آيو. اسر جليل جهڙا ليکڪ هن سلسلي جي حوزن تي آهن، اهو سڌو جو پٺت چئبو.

— نور محمد ڪنڀر

’سورن لائڻ جو سفر،‘ تي رايو
 [۲] اسر جليل تحرير جو ماهر آهي. سندس لکڻي، پڙهندڙن تي عجيب ماهر طاري ڪيو ڇڏي ۽ پڙهندڙ لکڻيءَ جي چار منجهه اڳڀرو ٻڌي. کيس تشڪوت ۽ وسرڻو وڃي. اها هڪ عظيم قوت آهي. هوءَ به تحرير جي چادرو کان هٽو منڪر ٿيندو، راه عام کي تسخير ڪرڻ ۽ تحرير جي قوت وڌو ڪم ٿي ڪري. يا ڪڏهن ائين چئجي ته تحرير عوام جي مشغول جذبات کي سرد ڪري سگهي ٿي ۽ لکڪيل جذبات کي نمايان ۽ چٽو نظرو، تحرير جو اڃا عوام تي وڌيڪ چاهي سگهي ٿو ۽ پنهنجي لاءِ عوامي ڪارڻ اسر جليل پنهنجي وقت آهي، انجو مثال هن شماري ۾ به من ڪونه ٿي. ’سورن لائڻ جو سفر،‘ آهي. هيءَ ڪهاڻي ڪڏهن ڪڏهن ليل افسوسناڪ واقعي کان متاثر ٿي لکي وئي آهي ۽ ان واقعي تي لکڻ هر ادب جو ادبي فرض هو — حيرت آڻي ٿو ته اسر جليل ان ڪهاڻي ۾ تصويري ڪم وٺڻ بجاءِ فقط لادنييت جو پرچار ڇو وڌيڪه ڪيو آهي — خير ايتائين ڳالهه رهنجي اچي ها ته به ٿيو، پر چوڻو ٿو پوءِ ته صاحب مذڪور پڙهندڙن کي ۽ مذهب ڪارڻ متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انجو ثبوت سندس ’ضروري وضاحت،‘ آهي. اها ’ضروري وضاحت،‘ قاريءَ جي ذهن کي Trance ۾ آڻڻ لاءِ هڪ فرڪو آهي. مضبوط قوت اواڏيءَ جو مالڪ هجي جو ان چار مان ٻيئي سگهي نه ٿي. ٻيءَ ڀلا اوهين هي ٻڌايو ته جيڪڏهن ڪو مولانا ڪا شريعت ۽ حرڪت ڪري ته اسجو تصور وار مذهب ڇو؟ — جيڪڏهن معاشري جا چند فرد ٻيڙا ۽ ڪڏا ڪرتوت ڪن ته دميوار پورو معاشرو ٿيندو ڇا؟ اهو ڪهڙو ڏي شعور مڃيندو؟ دنيا ۾ ڪهڙو مذهب آهي، جو هن حرڪتن کي پسند نه ٿو قرار ڏئي؟ — ڪريمر بخش صادق

سرن لائن جو سفر تي رايو

۱ امر جليل جي سڄي ڪهاڻي سرد لاش جو سفر، پوءِ ڪاٺيوءَ طبيعت
مڪدم تي چين تي ويٺي، مٿو ڦرڻ لڳو. اکين ۾ لاک اچي ويا. دل
آڏس اٿڻ ۽ منجهڻ لڳي. خدا جو قسم ”امر“ رواجي انسان نه آهي.
فرشتو آهي هو نه هندو، نه مسلمان، نه سک، نه عيسائي، نه انساني
جو علمبردار آهي. هتي ننڍي ٻاگي جا مظلوم عوام ته امر جليل کي
دبوتا ڪري ٿا سمجهن خاص ڪري اسان دراوڙن، اڻ آرڻ ۽ مفتوح
نوس جو نه دبوتا آهي. ٻلا دبوتا کي سڱ ته ڪونه ٿيندا آهن. مظلوم
ٿي دبوتائين کي پوڄيندا آهن. ڪو وقت ايندو جو امر، اهڙو حيدر،
سڀ، رزاق ۽ ٻين سڀوتن جون پوڄائون ٿينديون سندن مورتيون دل
جي مندرن، اوطاقن، دڪانن ۽ آڻوس ۾ لڳايون وينديون ۽ سندن روبرو
ٻڌ پوڄا ٿيندي رهندي.

— پالو مل موٽي

سرن لائن جو سفر تي رايو

۲ امر جليل جي ڪهاڻي سرد لاش جو سفر، عڪس هٿ ڀريو ڏنر
آهي. ظامن جي ظلم جو پردو جنهن نموني پٺاڻ جليل صاحب ڇاڪو
ڪيو آهي، واقعي ڏنل ڏاڍو آهي. امر جليل نه صرف عظيم ڪهاڻيڪار،
پر عڪس وڏو حقيقت پسند قوم پرست به آهي. سندس عظمت ڪهاڻي لکاريءَ
۾ نه، پر حقيقت کي ڪولي بيان ڪرڻ ۾ ساهل آهي. ڪڏ ڪوٽ ۾
ڪليل عورتي ڊراسي ڪسي اصلي روپ ۾ پيش ڪرڻ ۾ امر جليل حد
ڪري ڇڏي آهي. سندس اڻ سڃاڻي تي ڪي ڪوڙيا، ڪي ڇريا، پر
سڃاڻي ڪي پردي پويان لڪائي نه ڪونه سگهو آهي.

— ٽي. آئند. ڌواڻي

سرن لائن جو سفر تي رايو

۳ امر جليل جي عڪس عظيم ڪهاڻي ”سرد لاش جو سفر“ شايع ڪري،
مذهبي ليکڪيدارن، مثلاً هجن يا بهت جي ڪارائتوبن مل ۽ چالاڪين کي
الائي جي اهلي قرون جي حامل انسان جي دنيا ۾ سر بازار لڳو
ڪيو آهي. امر واقعي مذهب جي پردي ۾ ٽنڊڙ ظلم ڪسي اڳواڙو
ڪري، انسانيت جو پوڄاري ٿيو آهي. ڪٿي آهن ڪفر جون فتوائون
ڪيڏيڙ؟ ڪٿي آهن، مسلمانن کي ڪافر بڻائڻ وارا؟ ڪٿي آهن،
ننڍي هندن کي ڪافر چوڻ وارا؟ ڪٿي آهن نظريه پاڪستان جا
علمبردار ۽ پاڪستان سان محب وطن؟ جو سرٿيمڪيت ڏيندڙ؟ ڇا آهي

ڪو انهن ۾ جيڪو گوڙال ڪري، گوڙال جي ماءُ کي۔ سوئري ۽ اندرا کي پنهنجون عصمتون موٽائي ڏئي، اڄ به معصوم ڀرپور جا، ڀرپور جي روح جا سڌڪا قصا ۽ مستشرا آهن. انهن جي آمن ۽ داننن جو ڪير چوادر آهي؟ پر۔ امر لاءِ ايترو چوان ٿو تہ۔ امر تون سهجي لاءِ پوتر ديوتا آھن۔ مان هميشه تنهنجي پوڄا ڪندو رهندس.

— شياام قلندري

سرد لاش جو سفر، تي رايو

۱۰۰ امر جليل جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' مان هن ڪهاڻي جي تعريف ڪئي ڪيان. شايد منهنجي سوچ پنهنجي نه آهي ۽ وري منهنجي پاڻ تمام محدود آهي. امر جليل لکيو آهي جيئن ته هيءُ تاريخ جو هڪ خودي باب آهي، انگري ڪجهه تلخ ٿي ويو آهي ۽ ڪهاڻي به ڪي ٽي ٻاٽيون اورانگي وٺي آهي، ان ڪري هن ڪهاڻيءَ تي اهرم لکايو ويندو ته فحش آهي ۽ مدعي عقيدن سان ڪنٺوس ڪيل آهي. سرڪس تي لکيل ڪهاڻين کي فحش چيو ويندو آهي، ڇا هيءُ ڪهاڻي فحش آهي؟ ڇا هيءُ ڪهاڻي سرڪس تي لکيل آهي؟ ان لاءِ ڪجهه ڏسڻ ۽ معلوم ڪرڻ جي ضرورت آهي. هيءُ جڳ برابن سان ڀريو پيو آهي، جنهن اڄ ڪلهه ڪيتريون ئي نئون ٻياريون لکري پيون آهن ۽ هر ڪو ماڻهو توبهائون پيو پري اهڙي ئي نموني سان سڀني کي به ترقي ڏئي وٺي آهي. مون هن ڪهاڻيءَ کي پڙهيو. سهجو روح هڪ ٻياري وٺو. هن ڪهاڻيءَ ۾ ٻه ڪاٺو مون خواهش ڪئي ته مان انهي سري وڃان. اکيون مٿي کڻي ڪهڪي نه ڏان، ڪهڪي ٿيڙي جڳ نه هسان، پر ائين نه ٿيو... وري مون خواهش ڪئي ته ڪڪر ڪنارو پار ٿي مان ڳڙن جا وسڪارا ڪيان... پر پوءِ مون کي احساس ٿيو ته انهي ئي ڪريءَ تي ويٺي نه مان موت اچڻ کان اڳ سري سگهان ٿي؟ ته وري ڪڪر تي وسڪارا ڪري سگهان ٿي. هن ڪهاڻيءَ جون ۽ نئين موت پيدا ڪئي آهي، نئون جذبو پيدا ڪيو آهي. اهو ان ڪري پيدا ٿيو آهي، ڇو مون هن ڪهاڻيءَ کي به ان نظريي سان پڙهيو آهي، جنهن نظريي سان هن ڪهاڻيءَ کي پڙهڻ ڪري اکر ڪي ٽيڙي سوچ وارا ماڻهو هن ڪهاڻيءَ کي پڙهندا ته اوهان جا هڪا دشمن ٿي پوندا، اوهان کي ڳاريون ڏيندا. پر مان هن ڪهاڻيءَ کي فحش نه ٿي سمجهان. هن ڪهاڻيءَ مان ڪهاڻيڪار لاءِ نه پر معاشري، ماحول ۽ امڙين انسان لاءِ طرح پيدا ٿي، جيڪي

جانور آهن ۽ ٻانگي انسان ڪوڙاڻين ٿا. اوهان هن ڪهاڻي ۾ عورت جي ڇاني ۾ ڪي ٻن گولي سان تشبيهه ڪانڊ ڏئي آهي، جوڪي پاسي ورائڻ سان ڦرن پيا. اوهان عورت جو سترون ڪرد جاچيون آهن، جن تي ڪٿور، نشان آهن ٻانڊ — اوهان بد ڪمري ۾ ڪهڙن عورت کي ننڍڙين سڪل ٺڳن ۾ پاڻ اٽڪائي جن پوت ڪونڊ ڪيو ڪيو آهي... اوهان ائين نه ٻڌايو آهي ته عورت برقي اندران ڪهڙن ۾ ڪهڙي آهي ۽ ڪهڙن اندان پير ڪهڙن جي ڪيئن آهي... اوهان ڪنهن مرد کي غسائي ۾ ڏيکي ۽ ٽي ويهاري لوڙهو ڪوٺي. اوهان ڪو اهڙو ترقي پسند نوجوان ڪونڊ ڏيکاريو آهي، جنهن ۾ هر ٻُرائي موجود آهي، جيڪو هر گندو ڪم ڪري ٿو، هر گندي عمل جي باري ۾ سوچي ٿو، وري به هو مظلوم آهي ۽ ڌرتيءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻ چاهي ٿو. اهو صحيح آهي ته اوهانجي ڪهاڻي تلخ آهي، پر بخش نه آهي. جهڙوڪ ڪير بخش چوي ٿو ته هڪ ان ننڍڙي ذهن سان انکي پڙهيو هوندو. اوهان انهن ڏي ڌيان نه ڏجو. هن ڏي جي نه هن ۾ مذهب جي ڪٽوس ابل آهي ٻانڊ — مذهب جو مفهوم ڇا آهي ۽ مذهب حقيقت ۾ اسلامي لاءِ ڇڏي لاءِ اڀريو آهي هر مذهب انسان ذات لاءِ آهي — اڄ جو انسان هٿي ترقي ڪرڻ جي باوجود به مذهب جي باري ۾ ڪيترو نه پوئتي هٽل آهي — اڄ جي ماڻهن مذهب کي اسانن جي وجود سان ڪڍي مٽسلي ني اچي بهاريو آهي ۽ ڌڙا ڌڙ مذهب جا سجدا ڏياريا ٿا وڃن. آگاهو هجي، چاهي ڀيٽ بکيو هجي، پر هو چاهين ٿا ته هنجي سجن ۾ ڪا گهي نه اچي — اوهان سچ لکيو آهي ته مذهب سري ڇڪو آهي ۽ ماڻهو ان جو لاش ڪنو پيا هلن ۽ ان جي نالي ماڻهن کي ڦيرن پيا — خبر نه آهي ڪيئن ٿيندا رهندا. اڄ جي دنيا ۾ ماڻهن کي هين سوچڻ کپي ته هوءَ ڪيترو نه چڱو ٿئي — مذهب (ڌرتي)، ايمان (اسانيت)، عقيدو (خدمت) بس هڪڙا وڌيڪ سوچڻ نه کپي.

— سلطانہ وقاصي

’سروي لاش جو سفر‘ تي راءِ

امر جايل جو ’سروي لاش جو سفر‘ پڙهڻ ڪابهو احساس ٿيو ته امر القدر، امر اثار، امر اسمان، امر اجهانگ، امر اشرف، امر اياز، امر انقلابي، امر اعلان، امر آزاد، امر آفتاب، امر المست، امر امريت، ۽ امر امر آهي. امر آس امر ادب، امر آئينو آهي. امر اصليت.

— عرف اچايل

ان چيڊيل واپا

۱. سڀنيءَ جو نامو جليل نمبر، ڪڍي رهيا آهيو. ڇاڪاڻ ته جي باوجود به جليل تي مضمون ته لکي سگهيس. جليل جي ڪهاڻين کان متاثر آهيان، جڏهن سان ته هوندس، مجموعي جون به سڀني ڪهاڻيون پڙهيون اٿس، ساراھ لاءِ فقط نفا ملڻ سچ سچ ته جليل جي ڪهاڻين تي، سنڌيءَ ڪهاڻي پڙهڻ تي هرڪابو آهي.

— پروفيسر حسن علي عبدالرحمان

۲. پنڊيءَ پوڄي جڏهن پير علي محمد راشدي صاحب تي ميار رکير ته سڀني واري کي چوڻ گهرايو؟ ڇيائين، سان ته چيل پيو سوڪيائين. تون وري گهرائڻ لاءِ پيو چرين؟

حيران ٿي چيو، ”ڇو پڙا؟“

ڇيائين، ”تو سرد لاش جو سفر، پڙهيو آهي؟“

مون چيو، ”ه، ان کي ته ڇهه مهينا ٿي ويا.“

ڇيائين، ”تو کي وسري ويو آهي؟“ ميرائي (سندس انفرميشن آفيسر) کان اشارو ليل پرچو کڻي وري وڃي پڙا.

پرچو وري پڙيسر. لکڻ واري کان هزار دفعا وڌيڪ آفرين آهي.

سندس چوڻ وري کڻي پڻ، طارق صاحب، وقت ايندو، جڏهن اهو ٿيندو

لاڏي ڇيڙن مان ٿيندو ۽ گهڻڪوٽ جو واقعو به سڌي پرچن ۾ سڀ

کان اول اوهان ڇهيو هو، جو اخبارن کي سرڪاري منع ٿي وئي هئي.

مون اها منع ۽ اهو واقعو انفرميشن ۾ پڻ ٻڌا هئا، پر واپسيءَ ۾

پريس ڪلب ۾ شيخ علي محمد صاحب سان ڳالهه ڪيم ته شيخ صاحب ته

انهيءَ ڳالهه کي چوڻ کان ئي انڪار ڪيو، بلڪه ’پري ڪچهري‘ ۾

ٺوڪڻ به هتيون.

پر اڃا هفتو مٿي گذريو ته، اوهانجي پرچي ۾ مفصل ذڪر آيو،

جو پڙهي شيخ صاحب نه فقط ٺوڪڻ واپس ورتيون، پر ڏيڍ ڏک ٿيس

۽ جڏهن اوهان وري — سچ سچ ته گهر کڻي تباهيءَ جي دعوت ڏني اهو

افسانو کڻي ڇهيو، تڏهن ته سڄي کان رڙيون نڪري ويون.

رشيدي صاحب کي جڏهن چيو ته: ’اڏوهه پر ان کان گهڻو

وڌيڪ بيا ڇهيو، ڇيائين: گهرلي ڏيو ته انهن تي به ڪارروائي ڪريون.

باني اهو ڪو پناهه نه نه آهي ته مون جوڻا ڪئي ته ڪهڙو ڏوهه ڪيم

بيا الاهي ڇا ڪن. مطلب ته مٿس ٻنهي مڇريو ويٺو هو، پر هاڻ اوهان

تي فرس آهي ته اوهين به ساڳئي قسم جا آزمو پوڄا ڳولي ڪهن رجسٽر ڪري اسمي لالي سان موڪليو ۽ جيئن ئي نشان ڪيو هيءَ ڳالهه تمام ضروري سمجهندا، چوٽه شير شاهه جا شڪرا اڪثر گهر جا ڪڪڙ ماريڏا آهن ۽ مارڻ جو هڏهڪڙو ٺاهي، هتي ته 'قدم قدم ڪوڙ ڪي' آهي. آءُ هن خط وسيلي، امر جليل کي به سارڪون ڏيان ٿو، بيشڪ ڪيس 'قدر دانيءَ' طور، گهڻا مالي ڌڪ لڳا آهن ۽ شايد لڳدا به. پر جيڪو ڪهن ڪٿو، سر له امانجي ڪٽڙ مان ا وانگر اهو صحيح ادب ۽ شاعر ۽ ايڊيٽر ڪهڙو، جيڪو ڌڪ نه کائي، ۽ اهو به نه شاعر ٻيو آهي ته: 'ڏک جا ڏينهن لنگهي ويندا وڃي رهنديون ڪهاڻيون'. اهي لاڦائي ڇيڙون ۽ لاڦائي هستيون سڌا نه فقط سڌا رهندا، پر هوار ڪن قدر به حاصل ڪندا. چوٽه هو حافظ جي هن قول تي ڪارند رهن ٿا.

ما در پيال هڪس رخ يار ديله ابر
اي بي خبر زلفت شرب مدام ما ا
هرگز نه سبرد آنکه دلش زلفه شد به عشق
ثبت است بر جسر پند عالم دوام ما ا

— محمد عثمان ڏيپلائي

❖ ادب جي عظمت اها آهي ته هو سچ ڳالهائيندو رهي، ۽ سندس الميو (Tragedy) به اها آهي ته هو سچ ڳالهائڻ کان نه سڙبو آهي. امر جليل سچ آهي. اهائي سندس عظمت آهي، اهوئي سندس الميو آهي. سان اهو پڙهي ڄاڻان. هار پوئندڙن وانگر ان مان متاثر ٿي ڄاڻان، ۽ پر ان تي انگارانه تنقيد ڪري نه ڄاڻان. امر جليل جي انساني مونڪي جمال اڀري جي افائن ڪانپوه تمام گهڻو متاثر ڪيو آهي. خاص ڪري 'سرد لاش جو سفر'.

امر جليل تنهنجو، سهنجو، يا سنڌ جو ڪهاڻيڪار ناهي. هر 'السان' جو ڪهاڻيڪار آهي. تو (طارق) 'سرد پريشيءَ' جي رسم نوڙي آهي، ان لاءِ مبارڪ هجي. 'سچ لکڻ' تنهنجو سهنجو ۽ جليل جو الميو آهي. اڃا پنڌ پري آهي. اڃا وات نه کلي آهي. اڃا گهڻا مقراط زهر پيئندا. اڃا گهڻا لطيف مست گهوڙي تي چاڙها ويڏا.

— تلووير عباسي

❖ سڌيءَ جي هڪ چوڻي آهي ته 'اپرو منو نه ٿجي جو اڳلو به'. ڪٿي وڃي، 'انسوس آهي ته سندن پنهنجي ان چوڻيءَ تي ڪڏهن به

عمل نه ڪيو ۽ هميشه هر حال ۾ ايترا مٿا رهيا جو هر ٻاهران ايندڙن هنن کي هنسر ڪيو آهي. سنڌين جي ان فطري عمل ۽ ڪردار کي اسانجي بزرگن، شاعرن، عالمن، اوليائن ۽ مفڪرن جي تعليم ۽ تربيت وڌيڪ مضبوط ڪيو ۽ سنڌي مٿي ٿيڻ ۾ دنيا جي قومن کان گهڻو ڪري ويا. ڪير سر وڌي ڇڏين، گهر ڦري وڃين يا الله ناهه لڏي وڃين، لب آهي ۽ انجو جواب سمجهه محبت سان ڏيندا آهن. نتيجي ۾ ڪيتريون ئي ڌاريون ٽوڙيون، سنڌ ۾ آسانيءَ سان ٻي ڪوڙڻ ۾ ڪامياب ٿي ويون. اڄوڪي دؤر ۾ ته، سنڌين لاءِ خود پنهنجو وجود بچائڻ ئي مشڪل بڻجي پيو آهي. انهن حالتن کي سامهون رکندي، امر جليل ’تعارف ملو ٿيڻ‘ واري سنڌين جي پراڻي روايت خلاف، سندس تحريرن ذريعي سخت حمايت ڪئي آهي. امر جليل جو اهو وڏو ڪارنامو آهي. شال سنڌي ’امر‘ جي پيغام کي اڄ جي وقت جي ضرورت سمجهي، ان تي عمل ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي.

— يوسف شاهين

■ امر سان منهنجو ٻيو رشتو ته نه سهي پر هڪ ٻاهندڙ جي حيثيت سان مون امر کي سندس لکڻن سان زندگيءَ جي مختلف طرنن کان پروڙ ۽ پرڪڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. نفسيات جي مطابق ’ٻاهرين عمل‘ مان ڪجهه جي به ذهني رجحانن ۽ لاڙن کي لهي سگهجي ٿو. امر جليل جون ڪهاڻيون جن جا ڪردار ته ٻاهريان هوندا آهن، پر انهن ۾ جليل جو جلوو به پٺ ۾ ايندو آهي. امر جليل جي ڪهاڻين مان اسانکي سندس ذهني اوسر ۽ لاڙن جي ڄاڻ پئي ٿي. ٻاهندڙ جي حيثيت ۾ مان سندس لفظن جي جوڙجڪ ۽ پلاٽ وغيره کي ڪافي اهم سمجهان ٿو. ٻاهندڙ سندس سادو سادي ۽ لپڪ سنڌي لفظن سبب منجهندو نه آهي. امر زندگي جي تيز ۽ عام ڪردارن کي به اهميت ڏيندو آهي، جنکي عام ماڻهو وساري وڃندو آهي. انمان سندس ’محاسن‘ هئڻ جي خبر پئي ٿي. جليل جي ڪهاڻين ۾ مزاح سان گڏوگڏ زندگي جي لوس حقيقتن جي به نقش نگاري ٿيل هوندي آهي. سندس هر ڪهاڻي معاشري تي وڏي طئي ڪري ٿي. خاص طور سان اسان سنڌين جي ڪڏن ڪڏهن تي هن دل کولي لکيو آهي. سندس ڪهاڻيون استحصالي قوتن خلاف هڪ تحريڪ آهن. مونکي هڪ آهي ته نئون نسل ضرور امر جي لکڻن مان ۽ گائيڊ لائين حاصل ڪندو.

— يوسف شاهين

چپيل ڪهاڻين، مضمونن،
تقريرون، شعرن ۽ خطن
هي مڪمل فهرست

شاعري

انٽرويو، مضمون ۽ ٽي
ليون ڪهاڻيون

امر جليل

امر جليل

مختصر جائزو

امر جليل ۸- نومبر ۱۹۳۶ء ۾ روھڙيءَ ۾ ڄائو. ميرڪن اين-جپي-وي هاءِ اسڪول ڪراچي، بي-اڻي گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهه، ايڪنامڪس ۾ امر-اڻي ڪراچي يونيورسٽي، ۽ تاريخ ۾ امر-اڻي سنڌ يونيورسٽي ۾ مائن ڪيائين. ◆ سندس پهرين ڪهاڻي 'اندرا' رسالي 'ادا' نوابشاهه جي آگسٽ ۱۹۵۵ واري پرچي ۾ شايع ٿي. هيل نائين اسي-نوي کن ڪهاڻيون، ادبي خط، مضمون، رڳو ۽ ٽيليويزن لاءِ ڏهه ڊراما لکي چڪو آهي. ◆ شاگرديءَ جي زماني ۾ امر جليل ڪرڪيٽ جو بهترين رانديگر هوندو هو. هو پنهنجي اسڪول، ڪاليج، ۽ يونيورسٽيءَ جي ڪرڪيٽ ٽيم جو ڪپٽن رهي چڪو آهي. پاڪستان جي گڏيل يونيورسٽين لاءِ سندس وڪيٽ ڪپٽن ڪپٽن رڪارڊ اڃا تائين 'ملڪ جو ٻيو ڪو رانديگر' توڙي نه سگهيو آهي. هو جسٽائين ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ ۾ رهيو، جسٽائين ڪوٽ رانديگر 'شات هٿ' (لوهر جو گولو) کائين پري اڇلائي نه سگهيو. ◆ 'ڪونج' رسالي بمبئي طرفان ۱۹۶۲ع ۾ ڪرايل 'سڌ سنڌ ڪهاڻي ڇپائڻيءَ' ۾ امر جليل پهريون انعام حاصل ڪيو. 'روح رهاڻ' رسالي طرفان ۱۹۶۵ ۾ کيس 'ادبي انعام' ڏنو ويو، 'بادل' رسالي جي عوامي اوارڊ ۱۹۶۷ جو بهترين افسانہ نگار لاءِ کيس چيپي کان وڌيڪ ووٽ مليا. پاڪستان رائٽرس گلڊ طرفان کيس سندس ڪتاب 'دل جي دنيا' لاءِ ۱۹۶۹ جو ادبي انعام مليو. سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان کيس ساڳي ڪتاب تي ۱۹۷۰ جو ادبي انعام ڏنو ويو. کيس سندس ڪتاب 'جڙهن مان نه هونديس' تي پاڪستان رائٽرس گلڊ ۱۹۷۱ جو ادبي انعام ڏنو. مهران آرٽ ايڪسپوزيٽ طرفان کيس ۱۹۷۲ جو بهترين مڪالم نويس، اوارڊ، فلم 'گهوڻگهٽ لاه ڪنوار' لاءِ مليو. پاڪستان ٽيليويزن طرفان ۱۹۷۳ ۾ کيس ڊرامي 'ماءُ' لاءِ 'رول آف ايئر' مليو.

۴ امر جليل تي ۱۹۵۵ ۾ ون يونٽ خلاف شاگرد تحريڪ ۾ بهرو وٺڻ ڪري گرفتاريءَ جا وارنٽ نڪتا. ۱۹۶۸ ۾ سدس ڪهاڻي 'هڪ لاش ۽ راتين جا رولاڪ' تي پيش پئي ۽ 'روح رهاڻ' رجائي جو سالاسو Ben ٿيو. ۱۹۷۱ ۾ سدس ڪتاب 'جڏهن مان نه هوندس' تي انسڪوئري ملي، پر انسڪوئريءَ جي نتيجي کان اڳ پهريون ڀيرو جي فوجي حڪومت جو تختو اونڌو ٿي ويو. ۱۹۷۳ ۾ سهائيءَ ۾ شايع ٿيل ڪهاڻي 'مرد لاش جو سفر' حسب مٿس DPR جوڙ ڪريءَ جا وارنٽ نڪتل آهن. ط - ۱

امر جليل جي شايع ٿيل ڪهاڻين، مضمونن، ادبي خطن، تقريرن ۽ شاعريءَ جي رسالن مطابق مڪمل فهرست،

اداءِ نواب شاه

۱- اندرا — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۵۵

نئين زندگي، ڪراچي

۱- وڻيون ۽ وچوڙا	— ڪهاڻي	مارچ ۱۹۶۲
۲- ادبي خط	— خط	آگسٽ ۱۹۶۲
۳- ادبي خط	— خط	سيپٽمبر ۱۹۶۲
۴- ويران دل جي دنيا	— ڪهاڻي	نومبر ۱۹۶۳
۵- چنڊ چرو ٿو گهاٽي	— ادب لطيف	مئي ۱۹۶۴
۶- اڄ ته پيار پڄاڻون	— ڪهاڻي	جولاءِ ۱۹۶۴
۷- سبائن ۾ هڪ پوک	— ڪهاڻي	فيبروري ۱۹۶۵
۸- دولت، ناسوس ۽ هڪ ڪوارو	— ڪهاڻي	مئي ۱۹۶۵
۹- ادب ٿيڻ جا ڪجهه راز ۽ رمزون	— طرز	جولاءِ ۱۹۶۵
۱۰- انهن	— ڊرامو	آڪٽوبر ۱۹۶۵
۱۱- سنڌو - جاڳ ٿيندو	— ڪهاڻي	نومبر ۱۹۶۵
۱۲- سرحد	— ڪهاڻي	ڊسمبر ۱۹۶۵

۱۹۶۶ مارچ	— ڪهاڻي	۱۳- قلعي ۽ چرپت
۱۹۶۶ مئي	— ڪهاڻي	۱۴- خوني رات
۱۹۶۶ جولاءِ	— ڪهاڻي	۱۵- پٿر ۽ بهار
۱۹۶۶ آگسٽ	— ڪهاڻي	۱۶- محبت، آرزو، ۽ دل جي دنيا
۱۹۶۷ مارچ	— ڪهاڻي	۱۷- زندگي ۽ جي نڌ ڪٽندڙ ڪهاڻي
۱۹۶۷ جون	— ڪهاڻي	۱۸- منهنجي محبت ۽ مان
۱۹۶۸ مارچ	— ڪهاڻي	۱۹- چرپت ۽ چار چوڪريون
۱۹۶۸ سيپٽمبر	— ڪهاڻي	۲۰- پڙلاءِ
۱۹۷۰ جنوري	— ڪهاڻي	۲۱- غلام
۱۹۷۰ جولاءِ	— مضمون	۲۲- جرنيل هوشو
۱۹۷۱ جون	— ڪهاڻي	۲۳- تاريخ جو ڪفن
۱۹۷۱ نومبر	— انٽرويو	۲۴- افساني متعلق ڳالهه ٻولھ
۱۹۷۲ اپريل	— ڪهاڻي	۲۵- هڪ دور جو مائٽ

روح رهاڻ، حيدرآباد

۱۹۶۳ اپريل	— ڪهاڻي	۱- پيا به غم آھن
۱۹۶۳ ڊسمبر	— آزاد نظم	۲- تون ۽ مان
۱۹۶۴ فيبروري	— ادبي خط	۳- هڪ خط، هڪ افسانو
۱۹۶۴ مارچ	— آزاد نظم	۴- اسان
۱۹۶۴ مئي	— ڪهاڻي	۵- اڃالو
۱۹۶۴ آگسٽ	— ڪهاڻي	۶- داغ
۱۹۶۴ آڪٽوبر	— ناٽر	۷- اسان ۽ اسان
۱۹۶۴ ڊسمبر	— ڪهاڻي	۸- برف جو تاج محل
۱۹۶۵ اپريل	— ڪهاڻي	۹- اروڙ جو مست
۱۹۶۵ جولاءِ	— ڪهاڻي	۱۰- مرڻ کان اڳ، مرڻ کان پوءِ
۱۹۶۵ نومبر	— ڪهاڻي	۱۱- هن چار ۾
۱۹۶۶ اپريل	— ڪهاڻي	۱۲- ڌرتي ۽ جي ڌوڙ، آسان جاناڻا
۱۹۶۶ جولاءِ	— ڪهاڻي	۱۳- لهندڙ سج، وڌندڙ پاڇا

- ۱۴- محرم حانوري ۽ جوفراڻيل ڪاتي — ڪهاڻي اپريل ۱۹۶۷
 ۱۵- منهنجي دل موهن جو دڙو — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۶۷
 ۱۶- ڏند ڪٿا — ڪهاڻي آڪٽوبر ۱۹۶۷
 ۱۷- پياڇ، گائيڊ ۽ ٽرانزسٽر — ڪهاڻي آڪٽوبر ۱۹۶۷
 ۱۸- سچل سرمست Trouble ۽ — ڪهاڻي ڊسمبر ۱۹۶۷
 ۱۹- هڪ لاش ۽ راتين جا رولاڪ — ڪهاڻي اپريل ۱۹۶۸

بابل، حيدرآباد

- ۱- بارييس اسٽريٽ جو غصو — ڪهاڻي آڪٽوبر ۱۹۶۶
 ۲- جلادطن — ڪهاڻي جون ۱۹۶۷
 ۳- سهيل جو سودا — ڪهاڻي سيپٽمبر ۱۹۶۷
 ۴- انٽرويو — انٽرويو آڪٽوبر-
 ۱۹۶۷ نومبر
 ۵- حياتي وه وٽو آهي — ڪهاڻي آڪٽوبر ۱۹۶۹
 ۶- بل صراط — ڪهاڻي جولاءِ -
 ۱۹۷۰ آگسٽ

نئين زندگي، جليلپور

- ۱- اڪيون — آزاد نظم جنوري ۱۹۶۴
 ۲- نه منزل، نه ماڳ — آزاد نظم مارچ ۱۹۶۴
 ۳- پيا ۽ سڪا — ڪهاڻي اپريل ۱۹۶۴
 ۴- نلاش — آزاد نظم جولاءِ ۱۹۶۴
 ۵- اي زندگي — نثر آڪٽوبر ۱۹۶۴
 ۶- آزاد نظم — آزاد نظم ڊسمبر ۱۹۶۴
 ۷- پٿر ۽ پيار — ڪهاڻي مارچ ۱۹۶۵

ڪونج، بمبئي

- ۱- آڏما — ادب لطيف مئي ۱۹۶۲
 ۲- سو-هرو — ڪهاڻي جولاءِ -
 ۱۹۶۲ آگسٽ

- ۳- چنڊ وسائي وڌو — ڪهاڻي سيپٽمبر ۱۹۶۲
- ۴- ادبي خط — خط آڪٽوبر ۱۹۶۲
- ۵- هولي — ڪهاڻي مارچ ۱۹۶۳
- ۶- اڄ ٻار جون ڳالهيون ڪريون — آزاد نظم جون ۱۹۶۳
- ۷- اڄ ٻار ٻچايون — ڪهاڻي مارچ ۱۹۶۴
- ۸- ادبي خط — خط اپريل ۱۹۶۴
- ۹- داغ — ڪهاڻي جولاءِ ۱۹۶۴
- ۱۰- ساجن، سهڻو دوست — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۶۵

س ساهت ڌارا، دهلي

- ۱- جائزو — مضمون اپريل ۱۹۶۵
- ۲- گمراهه — ڪهاڻي اپريل ۱۹۶۵
- ۳- دل جي دنيا — ڪهاڻي سيپٽمبر-آڪٽوبر ۱۹۶۶

نئين دنيا، بمبئي

- ۱- جيون هار — آزاد نظم ڊسمبر ۱۹۶۳
- ۲- عظيم مورت — ڪهاڻي جنوري-فيبروري ۱۹۶۴
- ۳- چار نيزيون ڪهاڻيون — ڪهاڻيون آڪٽوبر ۱۹۶۴
- ۴- هن جڳ ۾ — ڪهاڻي مئي ۱۹۶۵
- ۵- جلاوطن — ڪهاڻي نومبر ۱۹۶۷

هيرو پونا

- ۱- جلاوطن — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۶۷

سرهان، بمبئي

- ۱- تونان بد بنا ٿيو — ادب لطيف آگسٽ ۱۹۶۶

مھڙن، ڪراچي يونيورسٽي

۱۹۶۴	— آزاد نظم	۱- موري جي شام
۱۹۶۵	— مضمون	۲- هوشو شيدي
۱۹۶۶	— ڪهاڻي	۳- ميس جي سچ
۱۹۷۰	— ڪهاڻي	۴- پل مراه
۱۹۷۰	— انگريزيءَ ۾ ڪهاڻي	۵- Those who live

پوسات، ڪراچي

۱۹۷۲	نومبر	۱- هڪ گهڙيءَ جو موت
۱۹۷۳	جنوري	۲- ليريئي تي اٽڪيل انصاف جي سامهه — ڪهاڻي

سوجهرو، ڪراچي

۱۹۷۲	جنوري	۱- سهجو ڏس، آسمان کان پڇو — ڪهاڻي

هفتيوار آراءِ، ڪراچي

۱۹۵۹	۱۵ جون	— ڪهاڻي	۱- تنهائي
۱۹۶۰	۱۱ اپريل	— خط	۲- ادبي خط
۱۹۶۰	۲۴ مئي	— خط	۳- ادبي خط
۱۹۶۰	۲۰ جون	— ڪهاڻي	۴- پورچ ڪارو آهي
۱۹۶۰	۱۸ جولاءِ	— خط	۵- ادبي خط
۱۹۶۱	۳۰ جنوري	— نثر	۶- موت جو آواز
۱۹۶۱	۲۰ مارچ	— خط	۷- ادبي خط
۱۹۶۱	۲۷ مارچ	— ڪهاڻي	۸- وري ياد آيا
۱۹۶۱	۱۷ اپريل	— خط	۹- ادبي خط
۱۹۶۱	۱۲ جون	— خط	۱۰- ادبي خط
۱۹۶۱	۱۹ جون	— خط	۱۱- ادبي خط
۱۹۶۱	۲۷ نومبر	— ڪهاڻي	۱۲- ضمير ستل آهي

- ۱۲- لاش — ڪهاڻي ۱۱، ڊسمبر ۱۹۶۱
 ۱۳- مان شريف آهان — ڪهاڻي ۴، جون ۱۹۶۲
 ۱۴- سڙي ڳالهائون — ڪهاڻي ۲۵، جون ۱۹۶۲
 ۱۶- نظم — نظم ۲، جولاءِ ۱۹۶۲
 ۱۷- ڪشمڪش — ڪهاڻي ۲۷، آگسٽ ۱۹۶۲
 ۱۸- اراد — ڪهاڻي ۱۵، آڪٽوبر ۱۹۶۲
 ۱۹- نظم — نظم ۲۲، آڪٽوبر ۱۹۶۲
 ۲۰- جو ڳين جو ڳو آڇو ڳو — مضمون ۱۸، مئي ۱۹۶۳
 ۱۹۶۳ جون ۱
 ۱۹۶۳ جون ۸
 ۲۱- سکر ۽ سڌي سان ملاقات — ملاقات ۱۲، اپريل ۱۹۶۵

رهبر ڊائيجسٽ، حيدرآباد

- ۱- سڙا ڳالهائيندا آهن — ڪهاڻي ۱، فوسر ۱۹۶۷
 ۲- چرپٽ ۽ مڌاري — ڪهاڻي ۱، مارچ ۱۹۶۸
 ۳- چار ننڍڙيون ڪهاڻيون — ڪهاڻيون ۱، جولاءِ ۱۹۶۸
 عطيت جو ثبوت
 انصاف جي ڳولا
 سڌريل ڳوڻالو
 ڌرتيءَ جو درد
 ۴- اڻٽار سرڪس جو جوڪر — ڪهاڻي ۱، آڪٽوبر ۱۹۶۸
 ۵- ڳاڙهي پٽ جو انٽرويو — ڪهاڻي ۱، ڊسمبر ۱۹۶۹

چوڏس، حيدرآباد

- ۱- لهندڙ - ڇج جي لام — تقرير ۱، آڪٽوبر ۱۹۷۰
 ۲- هوشو شيديءَ جي شام — نظم ۱، آڪٽوبر ۱۹۷۰

سهڻي، حيدرآباد

- ۱- منهنجو دوست، منهنجو دشمن — ڪهاڻي مارچ ۱۹۶۶
- ۲- رج — ڪهاڻي جون-جولاءِ ۱۹۶۶
- ۳- زندگي هڪ ڪن — ڪهاڻي سيپٽمبر -
- ۴- چرپٽ ۽ هڪ نرس — ڪهاڻي نومبر ۱۹۶۶
- ۵- عشق ۽ انٽرويو — ڪهاڻي ڊسمبر ۱۹۶۶
- ۶- راهون جدا جدا — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۶۷
- ۷- هڪ دل جي اڪيلائي — ڪهاڻي مئي ۱۹۶۸
- ۸- زندگي ۽ زهر — ڪهاڻي نومبر ۱۹۶۸
- ۹- نه ويڄ، نه طبيب — ڪهاڻي مئي ۱۹۷۱
- ۱۰- منهنجو پٽ مهدي — ڪهاڻي جون-جولاءِ ۱۹۷۱
- ۱۱- هڪ خطرناڪ سڌرست جي ڳولا — ڪهاڻي اپريل ۱۹۷۲
- ۱۲- مان پڇان، مان پٿران — تقرير جولاءِ -
- ۱۳- هڪپيل ٻانهن جو وارث — ڪهاڻي نومبر ۱۹۷۲
- ۱۴- هڪ دور جو مائٽر — ڪهاڻي ڊسمبر ۱۹۷۲
- ۱۵- سورهي سرين سوپا کي — تقرير ڊسمبر ۱۹۷۲
- ۱۶- سر سرد لاش جو سفر — ڪهاڻي جنوري ۱۹۷۳
- ۱۷- لالڪ (ترجمو) — ڪهاڻي جنوري ۱۹۷۳
- ۱۸- چٽي ڪٽي جو موت — ڪهاڻي مارچ ۱۹۷۳
- ۱۹- ادبي خط — خط جولاءِ ۱۹۷۳
- ۲۰- رڻ ڪڇو، رازو ٿيو — تقرير آگسٽ ۱۹۷۳
- ۲۱- پکي — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۷۳
- ۲۲- مائو ساڻو ساڻو — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۷۳
- ۲۳- نه نون آهين، نه مان آهيان — ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۷۳
- ۲۴- انٽرويو — انٽرويو آگسٽ ۱۹۷۳

سماهي - مھراڻ، حيدرآباد

- ۱- عورت - ڪهاڻي - پرچو ۲ - ۱۹۶۲
- ۲- انڪار به آ، اقرار به آ - ڪهاڻي - پرچو ۳ - ۱۹۶۲
- ۳- حج آپڙن کان اڳ - ڪهاڻي - پرچو ۲، ۱ - ۱۹۶۳
- ۴- هولي - ڪهاڻي - پرچو ۱ - ۱۹۶۴
- ۵- ۴ چور - ڪهاڻي - پرچو ۳، ۲ - ۱۹۶۴
- ۶- اوندهه ۽ روشني - ٽيليويزن ڊرامو - پرچو ۱ - ۱۹۷۱
- ۷- درياھ نوني دانھ - ريڊيو ڊرامو - پرچو ۲ - ۱۹۷۱
- ۸- مٽي ۽ جا ماڻھو - ٽيليويزن ڊرامو - پرچو ۳ - ۱۹۷۱
- ۹- ٻار ۽ ٻڏا (ترجمو) - ڪهاڻي - پرچو ۴ - ۱۹۷۱

ريڊيو ۽ ٽيليويزن ڊراما

براد ڪاسٽ/ٽيليوڪاسٽ جي تاريخ

- ۱- درياھ نوني دانھن - ريڊيو ڊرامو آگسٽ ۱۹۶۷
- ۲- سچن سفر هليا - ريڊيو ڊرامو مارچ ۱۹۶۸
- ۳- زخمي زندگي ۽ جا - ريڊيو ڊرامو اپريل ۱۹۷۰
- ۴- اوندهه ۽ روشني ۽ - ٽيليويزن ڊرامو جون ۱۹۷۰
- ۵- مٽي ۽ جا ماڻھو - ٽيليويزن ڊرامو نومبر ۱۹۷۰
- ۶- هوندا جي حيات - ٽيليويزن ڊرامو مارچ ۱۹۷۲
- ۷- عبد تي دٻي - ٽيليويزن ڊرامو جون ۱۹۷۲
- ۸- دورخ - ٽيليويزن ڊرامو آگسٽ ۱۹۷۲
- ۹- ماءُ - ٽيليويزن ڊرامو ڊسمبر ۱۹۷۲
- ۱۰- فرمانبردار - ٽيليويزن ڊرامو ڊسمبر ۱۹۷۲

وليڙ ٿيل جن فلمن لاءِ اهم جليل هڪالما لکڻا:

وليڙيل جي تاريخ

۱۹۶۸

۱۹۷۰

۱۹۷۲

- ۱- نوري چار تماچي
- ۲- گهوڻڪهٽ لام ڪڪوار
- ۳- بادل

هلال پاڪستان، اخبار - ڪراچي

نھجيون منھجيون ڳالھيون - ڪالمر (۳۰۰ شايع ٿيل)

۵، مئي ۱۹۷۲ کان ۱۵ جون ۱۹۷۳

اهر جليل طرفان ايڊٽ ڪيل مڪزنون

۱۔ لاکاليجون - اس اسر لاکاليج ڪراچي*

جي ۱۹۵۸ واري - الياني مخرن

۲۔ ڄاڻوڪي - اسر جي - وي هاء اسڪول

ڪراچي* جي ۱۹۶۴ واري مخرن

اهر جليل جا شايع ٿيل ڪتاب

۱۔ دل جي دنيا ۱۹۶۹

۲۔ جڏهن مان نه هوندس ۱۹۷۱

۳۔ رڃ (پاڪيٽ بڪ) ۱۹۷۲

۴۔ هن چار ۾ (پاڪيٽ بڪ) ۱۹۷۲

متفرق ڪهاڻيون

۱۔ جڏهن مان نه هوندس - ڪهاڻي مارچ ۱۹۷۱

(ساڳي عنوان واري سندس ڪتاب ۾)

۲۔ شڪست - ڪهاڻي مارچ ۱۹۷۱

(ڪتاب 'جڏهن مان نه هوندس' ۾ شامل ڪيل)

امر جليل جي شاعري

تعارف گهٽ پڙهندڙن کي خبر هوندي ته امر جليل هڪڙهن شاعري ۽
ڪئي آهي. ۱۹۶۳-۱۹۶۴ع وارو عرصو امر جليل جي زندگيءَ جو
ذاتي پرڻالين سان پرڻو عرصو هو. ان عرصي دوران هن هڪهائين سان
گڏ شاعري به ڪئي، جيڪا هن دور جي پڙهندڙن لاءِ ٻيهر شايع
ڪجي ٿي. - طءِ -

نظم

هي زندگي پرائي	هي آسمان پرائو
اڄ بهوئا بهارون	هي باغبان پرائو.
ظلم و ستم ملوسين	چپ چاپ سڀ ڏٺوسين
آتش فشان آ ڌرتي	سارو جهان پرائو.
وحشت ڀريون نگاهون	ٻيڄن ٿي اُن ٿيون
ڪنهن جي تلاش آهي؟	هي ڪاروان پرائو.
شعل آتيا اندر مان	چلندو رهين فقط مان
شير نگاهون ڦيريون	هي گلستان پرائو.
هن زندگيءَ جي سانجهي	ويجهي اچي چڪي آ
هڪڙو فڪر ڪپان مان	مڪون و مڪان پرائو.

هفتيوار 'آزاد' - ڪراچي

۱۲ جولاءِ ۱۹۶۲

ظلم

هي ظلم و ستم جا انٽيرا هٿايو
منزل جي رامن مان نيزا هٿايو،
خيالن جي جهرمر تان ڪارا ڪڪر
هٿائي ڇڏيو اڄ، هٿائي ڇڏيو.

آهڻن اندر ڪي جلائي ڇڏيو آ
ستر سامهه پهتجو سڻهائي ڇڏيو آ،
آهڻن جي دين تان آڏي ٿهر جي
هٿائي ڇڏيو اڄ، هٿائي ڇڏيو.

بهارن ۾ دوسر عزائن جي ڏسون ٿا
مڪڙين جي منهن تي آڏاسي ڏسون ٿا،
عزائن جي عارن کي رستي مان ٻارو
هٿائي ڇڏيو اڄ، هٿائي ڇڏيو.

مٿايو اسان کي، مٿايو اسان کي
اسان کي ڏٺاريو، ڏٺڪاريو اسان کي،
حقارت و لغت جي دلموز حرڪت
هٿائي ڇڏيو اڄ، هٿائي ڇڏيو.

سدا سنڌ رهندي، سدا شام رهندو
مائي سچل جو سدا نالا رهندو،
اسان کي سڻائڻ جي ڪوشش اڃائي
هٿائي ڇڏيو اڄ، هٿائي ڇڏيو.

هفتوار آزاد، ڪراچي
۲۲ آڪٽوبر، ۱۹۶۲ع

آزان نظم اچ پيار جون ڳالهيون ڪريون

منهنجي ڪلهي تي ڪٿ رڪي
هڪ ديسي
تو جو ڇو،

پيار جون ڳالهيون ڪريون
اچ، پيار جون ڳالهيون ڪريون.

اچ
وقت جي هن وهڪري ۾
تون جدا ۽ مان جدا،
دل جدا جذبن کان آهي
هرڪ ڇوڙن کان جدا،
لڳ سونهي
لڳ تهنجا
توڪي مبارڪ ٿيونا.

آهائش جي دامن تان اچ
ڇڏ ۽ ستارا وٺا هليا،
زندگي ۾ جو ساز ٻي خاموش
راڳ ڪهڙو ا
گيت گهٽجي ويا هليا.
هر اشڪ ٻڌي
دل ڇري ٿي
تون ۽ ڇڏ، مان ٻي جوان
پيار جون ڳالهيون ڪريون
اچ، پيار جون ڳالهيون ڪريون.
اسي جي مثيل تصوير کي
اچ هڪ دنگر تازو ڪريون،
لوڪ لازمي
نڀ هاري
رنگ ڀرين تصوير ۾.

اچ پلايون پيوڦايون
پيار کي پنهنجو ڪريون،
پيار جون ڳالهيون ڪريون
اچ، پيار جون ڳالهيون ڪريون.
ڪونج، - بمبئي
جون، ۱۹۶۴ع

تون ۽ مان

هن زندگيءَ جي مار کي
 تو سٺو، مون به سٺو،
 تو قلم سمجهي کيو
 مون درد کي پنهنجو ڪيو،
 فطرت سمجهي آهي اها
 مشڪلن جي چار ۾ ڏاسي پوان،
 ڪشمڪش جون ڪيتريون محوريون مونکي ڇڪن
 پرڙا پرڙا چهر منهنجو
 ساهه منهنجي کي ڇڪن،
 دل لڳي
 تن من لڳي
 آندا جي آڳ ۾ هي جڳ لڳي،
 باه لڳندي، لطف ايندو
 دل جو چمن ويندو سڙي،
 ڳڙها گلاب
 ديواني خوشبود، شوق رنگ
 صحن ۾ ويندا ويجهي،
 رڳ بنا ڪجهه به نه رهندو
 مارو جهان ويندو سڙي،
 رڳ اڏي آڪاش ڏانهن
 چڻ کي ويندي ويجهي،
 ويجهي وينديون بهارون
 مشمار رڳ
 چسار رڳ
 وايو منبل ويندو سڙي،
 ۽ غنم ٿيندو داستان
 تنهنجي، تنهنجي بهار جو،

جيون هار

ميت بنا صڪت اٻائو
 ساڄن ٻن سنڀار
 نڪري نڪري ڳوليم توکي
 تو ٻي اس لراس،
 دڳ جي ساگر ۾ پهتي، مون
 چنڊ چري کي چاهيو،
 لهرن لهرن
 جهانگ ۾ جنهنجي ٻاچولا ٻڌاء.
 ٻن ٻن ۾ ٻنواڻي پئجي
 تو ڪڏ ڪاڪ چٽير،
 تو ڪڏ جنهنجي ڪڏاها پلتي
 ٻرڻ جي جوت جلايم.
 هٿار سهجي هردي ۾ لاهي
 مان ڇٽ جو چيوڻ هار،
 مان ئي آهيان، جنهنجي آڏو
 هار ٻي سنڀار.
 اس لراس جا ٻنڌڻ ٿوڙي
 تو ڪڏ اڀرڻس ٻار،
 روڪي منهنجي راه نه سگهندو
 ڌرتي ۽ آڪاش.
 مان آهي
 مان ٻاه ٻرڻ جي
 مان ئي آهيان لاڏو،
 مون ٻن جي شڪستي مون ۾
 مونس لائڻو مڪيرا

اڪيون

ڏکابل

اڇايل

ستايل اڪيون.

درد ۾ ڌريڻ

هي ڏناريل اڪيون.

اڪيون.

جن ۾ جهڙا ڪن جا سڌائين رهن ٿا

تن لاءِ

موشون پرايون، ۽

مسرت سان لتار لڻا پرايا.

جن ڏکين ۾ آڏاسيون ڪڍيل ٿي رهن ٿيون

پنڊون سڌائين پسيل ٿي رهن ٿيون،

تن لاءِ،

ڌرتي پرائي، آسان پي پرايو.

سي ڇا چشما

جن لاءِ ڇنڊ ۾ پرايو، سارا پرايا

دهارن جا رنگين لڻا پرايا.

جسڪي ڏسڻ جي ۾ ٽاهي اجارت،

ايون جون

ڏکابل

اڇايل

ستايل اڪيون.

انسان

تون به پاگل

مان به پاگل

پاگل سچو منسار آ.

منسار پر سهڻو ستر

سهڻا رهباين سوز سان.

ماه ستر

ماه ستر

ستر سچو منسار آ.

پر.

هن ڀريل بازار و اڃ مله گهڻو انسان جو

ڏن غريبنس

زن غريبنس

دولت ڏنو انسان کي.

مگر عقل انسان جو

اندر خالي

خيال خالي

پست خالي.

پر تو ته ڪي آڪاش کي.

نه منزل، نه ماڳ—

اسين اڪيلا اڪيلا

محبت جا ماريل

دل جا متايل.

اسين، تيرڻ هاريون

اسين لوڪ لاڙيون،

هي پادل اسان جا

گهٽا ٿيڻ اسان جون.

وسي جي پٿرن ٿا، نه ڪوٺيون ڪنڊون

جي ترسي پٿرن ٿا، نه دل آڏا ڪاٺي،

هوائن ۾ هر دم رهون ٿا بيگانا

نه منزل اسان جي، نه ڪو ماڳ، آهي.

آپ تي ٿا پڙهون

لهرن جا پاسي،

چرلين جي چل چل اسان کي نه ٺاڻي.

چنڊ کي لڪهارون جي عمر جي گهٽ ۾

نه روڻ چڪورن جو جيءَ کي ڇڏائي،

سج کي لڪهارون نه ڄاڻي انڌيرو.

انڌيرو اسان کي نه ٺاڻي نه ڄاڻي

اوندم ۾ آنسوڻ اسان تي وهاريون

نه منزل اسان جي، نه ڪو ماڳ آهي.

’نئين زندگي‘— جلد ۱۰

مارچ ۱۹۶۶

ڳوٺ

ڳوليڻ، ڳوليڻ، ڳوليڻ، ڳوليڻ
 مليو نه سهندو مٿي،
 پاڙا ٿي ويا پارا دل جا
 رڳهي ويو سنگيت.

دل جون ڳالهيون، دل ۾ ڦٽڪن
 دلين جي ٿي جيت،
 ڪنهن سان اوريان
 ڪنهن سان ڪوريان
 پنهنجي من جي ڀرت،
 راهه اڏي، لوند ڇاڻيل
 ڪنهن جي ڀرت ڪريت
 ڇوڙ ڇوڙ ڏهل ڌاري ڀو
 ڪهڪه ڪهڪوري ريت.

”نئين زندگي“ — ڄامپور

جولاءِ ۱۹۶۳

آران نظر

مان زخمي

مان زخمي
 منهنجو من زخمي -
 زخمي ٿيو آگاهش،
 بادل ٻڌي نير وڃان
 اڪڙيون ٿيون ملهار،
 مڪاريون مڪاريون
 سارنگ سارين
 ڀرسي آ برسات،
 آليون ڀنڀيون
 اس هر ڪولي وڃيون آهن اڪڙيون.
 سڄڻ سڄڻ، موتين ماريون
 جهاڳن جهاڳن لهرون،
 منهنجي من ۾ اونجهه آهي
 مان جهاڳيان ويراڳ،
 مڪير نه آهي، مڪير نه آهي
 مڪين سان اوريان آڳاٽا

نئين زندگي، - ڇپايل

ڊسمبر، ۱۹۶۴

ڏڪاريل، ڏٽاريل

اسان کان پري ئي بهو ٿا
 دامن پھڻي
 نظرن کي ڦيري،
 پري ئي بهو ٿا !
 اسان کي چو ٿا ته بدڪار آهيون،
 خندا ۽ ٺرڻو بدڪار آهيون،
 قاتل، ڪڍڻا، زماني جي ڏنگار آهيون،
 لوهاڻس آهيون، آواره آهيون
 توهان جي لنگهن ۾ ٺاڪاره آهيون،
 اسان جي حياتي
 سٺي جو پٿر
 ڪڏهن ٽوڪرون ۾
 ڪڏهن گندگي ۾،
 ڪڏهن ڪن ڪچري جا گهارا سڏايون
 ناسور، روگي ۽ موٽر سڏايون،
 اوڻده جا سائي
 گناهن جا سنگتي
 پاڻ جا پائيل اسان ئي ته آهيون،
 ڦٽلن ڪهڙو اسان لاءِ آهي!
 انصاف ڪهڙو اسان لاءِ آهي!
 رهون ٿا اسان ئي اڃان کان دور

ڏڪاريل، وساريل

۽ بدنام آهيون.

هڪجهه ۽ ڪيئي

ڀل ته هڪڙا ۽ آهيون.

پر توهين جو اسان کان پري ئي بي هو ٿا؟

چوربون ۽ زوربون، توهان لڻ ڪيون سي

ڦرلٽ ۽ ڏاڙا، توهان لڻ هئا-ين

پنهنجن کي ٿوڙي.

نچوڙيون توهان جون پٿريون سي،

تڏهن به چئو ٿا ته بيحڪار آهيون!

البتگشن ۾ ورڪرتوهان جا

اسين ئي هئاسين.

ظلمن جا بهڪر

اسين ئي هئاسين.

توهان جا سهوڙو

اسين ئي هئاسين.

جڏهن وقت چونڊين ۾ ٿورو رهيو هو.

توهان جا هئاسين

توهان جا رهواسين.

پوءِ اڄ چئو ٿا ته ناڪاره آهيون؟

پر اڄ هڪڙي چئو ٿا ته ناڪاره آهيون

اسان جي ڪري ئي ته ڪا سباب آهيون

ڪرسمس جا مالڪ

غريبن، فقيرن، ڪيرن جا مالڪ

اسانجي ڪري ٿي ته تاياب آهيو!

وڏو اوهان لاءِ

ڪوڙا ۽ بوکس

اسان ٿي ٿا آئون،

نڌن به چئو ته بڪار آهيون!

توهانکي ٿا لاهيون

توهانکي بنايون،

توهان لاءِ قبول ٿامع چوڻ ڪريون

اسان ٿي ٿا آئون.

جڏهن اڄ اوهان

صلدار آهيو

آڻا ۽ ڏاڏا،

خبرين جا شهنشوار آهيو،

نڌن اڄ توهين به اسان کان پري ٿي بهو ٿا!

اسان کي چئو ٿا ته دشمن مساجن جا آهيون،

ڏاڏيل، ڦاٿل

رهڻ، ڪميا

۽ جڳه غور آهيون!

ها اسين نصيبن جا ماريل،

۽ سڄو آهيون،

جيان جي زونت

۽ ڏاڏي جي تختي جو سينگار آهيون.

لکيل، فيبروري ۱۹۶۴

شايع ٿيل 'چوڏسي' - حيدآباد

آڪٽوبر ۱۹۷۰

هوشو جو آخري وچن

سنڌڙي منهنجي ماءُ
 منڙي منهنجي ماءُ -
 تون ئي مڪشي
 تون ئي مڪو
 منهنجو، تون ئي مڊو آهن.
 تون ئي سدر
 تون ئي مسجد
 تون ئي گر جا آهن.
 تون ئي خالق
 تون ئي مالڪ
 منهنجو، دين ڏرم تون آهن.

جهڙل منهنجي ماءُ
 سنڌڙي منهنجي ماءُ -
 تنهنجي سڌ تي سرُ ڏيئي
 مون ڄام شهادت پهتو.
 اڄ آسمان ٿو ديس پرائي
 جتان وري مان ورندس -
 صدين جا رخ موڙي
 مان تنهنجي سڌ تي ايندس -
 ڌرتي منهنجي ماءُ

سنڌڙي منهنجي ماءُ -
 جذم ۾ توتي اولاد ابلدي
 ظلم جي نگري ٿوندي،
 رات ڏينهن کي آگري ويهي
 کپ ڪوڙ جي ٿوندي،

مان اهڙي وقت ۾ ايندو رهندس
 سر جو صدقو ڏيندس.
 مان تنهنجي سڌ تي ايندو رهندس

تنهنجي خاطر مرندو رهندس،
 پر، مري وري مان جيئندس -
 اڄ آسمان ٿو ديس پرائي
 جتان وري مان ابلدس.

لکيل - ڊسمبر ۱۹۶۴ع
 شايع ٿيل 'چوڏس' حيدرآباد
 آڪٽوبر ۱۹۷۰ع

امر جليل کان انٽرويو

انٽرويو وٺندڙ - طارق اشرف

طارق اشرف : سوچيان ٻيو، انٽرويو ڪٿان، ۽ ڪهڙي موضوع کان شروع ڪيان.

امر جليل : هيءَ انٽرويو جئين ته نوڪري ڏيارڻ جو انٽرويو نه، بلڪه نوڪري وڃائڻ وارو انٽرويو آهي، تنهنڪري ڪٿان به شروع ڪري سگهجي ٿو.

طارق اشرف : سهڻي رسالي سان اوهانجو شروع کان ساٿ آهي. اڄ سهڻي رسالي طرفان اوهانجو نمبر نڪري رهيو آهي. ان باري ۾ اوهين ڪيئن پيا محسوس ڪيو؟
امر جليل : توهان نمبر ڪيئن ۾ نڪرڻ ڪٿي آهي، ۽ مون مرڻ ۾ دير.

طارق اشرف : اوهان جيڪڏهن ڪهاڻيون نه لکيو هان ته ڇا ڪريو هئا؟
امر جليل : سڀ ڪجهه ڪريان هئا - چورپون، ڏاڙا، خون، دلائي، فرض سڀ ڪجهه ڪريان هئا، پر ڪنهن به صورت، ۽ ڪنهن به حالت ۾ وقت جي حاڪمن جي شاخوائي، نصيده گوئي ۽ ڇمچاگيري نه ڪريان هئا.
طارق اشرف : اڄ ڪا به ڇمچاگيريءَ مان ڪجهه ماڻهو وڏا وڏا فائدا حاصل ڪري رهيا آهن - موٽرون، بنگلا، پلاٽ، پئسڊول بمب، پرمٽون وغيره حاصل ڪري رهيا آهن. پنهنجن ٻارن ۽ پنهنجي لاءِ وڏيون وڏيون نوڪريون هٿ ڪري رهيا آهن. انهن ماڻهن جي باري ۾ اوهانجو ڪهڙو رايو آهي؟

امر جليل : جواب ۾ مان بائيبل جو هڪ حوالو ڏيندس ته، 'انهن حاصلات مان انسان کي ڪهڙو فائدو، جيڪي پنهنجو روح وڃائي حاصل ڪجن.' سونهو ٻيو،

آهي، ته اها وبشيا، جيڪا پيسي عيوض پنهنجو جسم وڪڻي ٿي، ها ان ليڪڪ کان وڌيڪ مقدس آهي، جيڪو پنهنجو قلم پيسي لاءِ وڪڻي ڇڏي ٿو. جسم وڪڻڻ سان ذاتي نقصان آهي. پر ضمير وڪڻڻ سان صوري معاشري جو نقصان آهي. مون اهڙا ليڪڪ به ڏٺا آهن، جيڪي ابوب خان جي ٿاڻاچائي ڪندا هئا، پوءِ يعني خان جي قصيده گوئي ڪندا هئا ۽ هيئر صدر دوالفقار علي ڀٽي جي خوشامد ۾ ڪاغذ ڪارا ڪري رهيا آهن.

طارق اشرف: ڪجهه ليڪڪ نظرياتي طور ڪنهن پارٽي سان وابسته هوندا آهن. اهي آن پارٽي جي فئڊن تي هلندا آهن. اهي ليڪڪ پنهنجي پارٽي جي مشور مطابق لکندا آهن. اهڙن ليڪڪن کي به اوهن وڪايل اديب سڏيندا؟

امر جليل: اديب جيڪڏهن ڪنهن پارٽي جي مشور سان متفق آهي، پوءِ غلط يا صحيح، هو جيڪڏهن ان مشور مطابق پنهنجي پارٽي جي پروپيگنڊا ڪري ٿو، ته پوءِ هو وڪايل ناهي. مون اهڙا ليڪڪ به ڏٺا آهن، جيڪي پارٽي کان پيسو وٺي، پارٽي جي حمد ۽ ثناء ۾ صحيفن جا صفحا ڪارا ڪندا آهن، پر پروپيگنڊا پنهنجو سهن مٿي ڪرڻ لاءِ پارٽي کي گارهيون ڏيندا آهن. اهڙا ليڪڪ وڏي غداري هالسان، ۽ پنهنجي ضمير سان ڪندا آهن.

طارق اشرف: اوهان ڪجهه عرصي تائين پپلس پارٽي جي اخبار هلال پاڪستان ۾ ڪالم لکندا رهيا. ان باري ۾ ڪجهه چویندا؟

امر جليل: هڪ ليڪڪ جي حيثيت ۾ مان آزاد آهيان. اها آزادي برقرار رکڻ لاءِ مون سڀ ڪجهه گهروري ڇڏيو آهي. مان پنهنجن نظرين مطابق بلڪل آزاديءَ سان لکندو آهيان، ۽ ڪنهن به قسم جي پابندي قبول نه ڪندو آهيان. سوکي ڇڏين ٿا، ۽ حتي به آزاديءَ سان پنهنجن نظرين مطابق لکڻ جو موقعو مليو آهي، اني مون لکيو آهي. مون اصولن تي ڪڏهن به خود بهاري نه ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو

مون ملن جي رسالي رهبر ڊائجسٽ ۾ پڻ ڪجهه ڪهاڻيون
 ڇپرائيون، اها بهي ڳالهه آهي ته منهنجي ڪري رسالي جو
 ايڊيٽر جماعت اسلامي جي هاءِ ڪمانڊ آڏو ڏٺو
 ٿيو، مونکي رهبر ڊائجسٽ جي ايڊيٽر لاءِ نظرياتي اخلاص
 جي موجود عزت آهي. هن ڪڏهن به منهنجن ڪهاڻين سان
 هٿ ڇراند ڪرڻ جي همت نه ڪئي، مون سدس رسالي ۾
 آزاديءَ سان لکيو. ساڳي طرح، مون پاڪستان پيپلز پارٽيءَ
 جي اخبار هلال پاڪستان ۾ ڪالم لکڻ شروع ڪيو، ته
 سو به سراج جي ڇوڻ ٿي، ته ڪي پارٽيءَ جي منشور کان
 متاثر ٿي، سراج مونکي مڪمل آزاديءَ سان لکڻ جي هڪ
 ڏيئي هئي، ۽ هو ٻار آخر ڏانهن پهتو ۽ واعدو ٿي قائم رهيو.
 مونکي خبر آهي، ته منهنجن ڪالمن جي بچاءَ ۾ سراج
 ڪڏهن ڪڏهن وڏي اثر رسوخ وارن سيمپرن سان ٽڪر هڻجي
 ويٺو هو. مونکي ذاتي طرح خبر آهي ته سهرجا ڪالم
 ڪهن، ڇهن ۽ ملن ولان آڏو ۽ ترجمو ٿي ڇڏهن اختيارِيءَ
 وارن آڏو پهچندا هئا، تڏهن سراج کي پارٽيءَ ولان تنبيهه ڪئي
 ويندي هئي، پر سراج هر طرح بهتو ۽ واعدو ٿي اٿل رهيو.
 مون هلال پاڪستان لاءِ ذري گهٽ اڍائي - ٽي سو ڪالم
 لکيا، پر سراج ڪڏهن به منهنجي آزاديءَ ۾ رخنو نه وڌو.
 مون سراج کي شروعات ۾ ٿي چئي ڇڏيو هو ته مان ڪالم
 منهنجي مرضيءَ مطابق هر هڪ روايت جي خلاف، جيئن
 وڌندڙ، تيئن لکندس. هن منهنجو اهو انگل به قبول ڪيو.
 جس هجي سراج کي، جس منهنجا اهڙا اهڙا ڪالم به شايع
 ڪيا، جيڪي ٻيو ڪو ايڊيٽر به ڄمارن ۾ هڪ دفعو به
 شايع ڪري نه سگهي ها، مون هلال پاڪستان لاءِ جيڪي
 اڍائي - ٽي - ٻو ڪالم ”منهنجون منهنجون ڳالهون“ -
 لکيا، انهن مان ڪهن به هڪ ڪالم جي هڪ سٽ به مون
 پاڪستان پيپلز پارٽيءَ لاءِ نه لکي.

طارق اشرف: انجو مطلب آهي ته ليڪڪ ڪي ڪنهن به رسالي يا اخبار ۾ لکڻ گهرجي؟

امر جليل: ليڪڪ ڪي پنهنجو نظرياتي رسالو يا اخبار ۾ هوندي، ته مجبور ٿي ڪيئن پڻ جي رسالن ۽ اخبارن ۾ لکڻو ئي هوندو. پر انجو اهو مطلب ناهي ته هو اصولن تي به ڏاڍ ڪندو. ملڪ جي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتن متعلق پنهنجا ڪي پنهنجا رايو آهن. زندگي ۽ جي فئرون متعلق به پنهنجا ڪي پنهنجا نظريا آهن. انهن رايي ۽ نظرين جي اظهار جي ڇوڪڙ ڪڏهن مڪمل آزادي ڏني وڃي، ته پوءِ مان پاڪستان ۾ ڀلي پارٽي نه ڄاڻ، جماعت اسلامي، مسلم ليگ، ڪانگريس، ڊيموڪريٽڪ ۽ ٻي ڊيموڪريٽڪ اخبارن ۽ رسالن ۾ به لکڻ لاءِ تيار آهيان. مونکي پڙهندڙن تائين پهچڻو آهي، ۽ پڙهندڙن تائين پهچڻ لاءِ مان ڪوبه وسيلو استعمال ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. لکڻ ڪي مون هميشه جنگ سمجهيو آهي، ۽ جنگ ڪنهن به ميدان تي لڙي سگهجي ٿي.

طارق اشرف: مذهب جي باري ۾ اوهانجو ڪهڙو رايو آهي؟
امر جليل: ان سوال جو جواب مان سچل سرمست جي هڪ بيت سان ڏينس.

مڏهن ملڪ ۾ ماڻهو منجهان
پرن، شين، پوتن، پيٽن ڀالا
ڪي نمازون پوڙي پڙهي، هڪ مندر وساريا
اوڏو ڪن آيا، عقل وارا عشق ڪي.

طارق اشرف: اهو جواب ته نظم ۾ ٿيو. نثر ۾ ڪجهه چئو.

امر جليل: مذهب انسان جو بلڪل ذاتي معاملو آهي. ايتريقدر ذاتي، جيتريقدر مذهبي حوراب مذهبي لاءِ ذاتي آهي. هڪ هڪ ڪتاب ختم ناهي ته مذهبي حوراب ڪٿان ڦاٿل، ۽ ڪهڙي هنڌان اڀريل آهي. هر ڪو مذهبي عقيدو انساني ذهن جي ارتقا سان گڏ ڊائون ڊول ٿيندو رهندو آهي. مذهب ڪي انسان جي زندگي ۽ نبي قانون ناهي ته مذهبي ڪهڙي ٿو، جيئن اسرائيل ۽ هڪ ٻئي ملڪ ۾ ٿي رهيو آهي، پر مذهب

کي انسان جي ذهن تي ٿو کي سگهجي. مذهب
انسان پنهنجي مرضي، خوشي ۽ مان قبول ڪندو
آهي. چوندا آهن، مذهب ۾ زور زبرد هتي ناهي، پر
تاريخ جي هر دور ۾ ظالمن ۽ جابرڻ مذهب کي دور
۽ زبردستيءَ لاءِ استعمال ڪيو آهي. مان تاريخ جو
شاگرد آهيان. دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪَ خونريزي
مذهب جي نالي ۾ ٿي آهي.

طارق اشرف: ۽ سياست؟

امر جليل: جمهوريت ۾ سھنجو اعتقاد آهي. پر پاڪستان ۾،
خاص طرح سنڌ ۾ جڏهن جمهوريت جي مٿي ڀلند
ٿيندي ڏسندو آهيان، تڏهن سھنجو اعتقاد ڏڏي ويندو
آهي.

طارق اشرف: ڪيئن؟ جواب جي وضاحت ڪندا.

امر جليل: جمهوريت کي ناجائز طور استعمال ڪندي، سنڌ
مان اهڙا نمائندا به چونڊجي وڃن ٿا، جن جي سياسي
سمجهه، پڙي، تعليم پڙي، عقل پڙي، ۽ اخلاق پڙي
هوندو آهي. جمهوريت وسيلي ئي اهڙا پير، مير، رئيس
۽ وڏيرا، ڪالڪو ۽ ٻاڻاڻدار اسيمبلي تائين پهچي
وڃن ٿا، جيڪي اسسليءَ جي اجلاس هلندي اوباسيون
ڏيندا آهن، جهوڪا کائيندا آهن، ۽ ڪڏهن ڪڏهن
اعوان ۾ لٽيون به ڪندا آهن. مان سمجهان ٿو،
الاطون جي ذهن ۾ سنڌ جي سياحت جو نقشو
موجود هو، ته ڪري ئي شايد هن جمهوريت جي
مخالفت ڪئي هئي. بهرحال، مان جمهوريت جو
مخفي ۽ سان ڦاٽل آهيان، پر هاڻ، جمهوريت سنڌ کي
وڏا عذاب ڏنا آهن. اسين ئي دم گذر آهي. نيٺ نه
سنڌ جو عوام سڄاڪ ٿيندو، ۽ ميرن، پيرن، وڏيرن
جي نمائندگيءَ کان سنڌ کي نجات ملندي.

طارق اشرف: اسين گهالهائيندي گهالهائيندي، ادب بدران سنڌو سئون

سياست ۽ مذهب جي فلسفي ۾ پنهنجي ويا آهيون .
 اوهانجي ادبي زندگيءَ متعلق سوال پڇاڻ ٿو . اوهانجي
 پهرين ڪهاڻي ”اندرا“ نوابشاھ مان شايع ٿيندڙ رسالي
 ”ادا“ ۾ ۱۹۵۵ ۾ شايع ٿي هئي . ان کانپوءِ ۱۹۶۱
 ٿاڻس اوهانجي ٻي ڪتاب ڪهاڻي شايع ٿي ته سگهي .
 ان لاءِ ڪهڙو ڪارڻ آهي؟

امر جليل : ان دور ۾ مان ڪرڪيٽ جو رانديگر هوس ، ۽
 مونکي ٽيسٽ ڪرڪيٽ کيڏڻ جو جنون هوندو
 هو . ۱۹۵۵ ۾ سهنجو ڪراچيءَ مان پڇي نوابشاھ
 وڃڻ هڪ حادثو هو . نوابشاھ ۾ لمر شهباز مان
 دوستي ، ۽ ساڻس گڏجي سنڌي ادبي سنگت جي
 ڪچهري ۾ وڃڻ ، رانڊ جو لکي لکي سياسي
 نظمن جي مهنگن ۾ شامل ٿيڻ سهنجي وجود کي
 ذوبڙي ڇڏيو . مون ننڍپڻ کان هالڪي الٽائيڪو
 محسوس ڪيو آهي . پڇسپي روح ۾ شامل ٿي ويئي
 آهي . ادبي گڏجاڻن ۽ سياسي نظمن جي تنظيمي
 مهنگن ۾ وڃڻ کانپوءِ مون ائين محسوس ڪيو ، ڄڻ
 مان جتان ڄڻ هوس اتي پهچي وڌو هوس . مون پهچو
 الٽائيڪو ذهن ۽ پڇسپي روح مقدس مقصد جي حوالي
 ڪري ڇڏيا . پر مونکي ڪرڪيٽ لاءِ عشق هو .
 اڳتي هلي مون محسوس ڪيو ته سهنجو ڪرڪيٽ
 لاءِ عشق سهنجي مقصد جي راه ۾ رڪاوٽ ثابت
 ٿي رهيو هو . ۱۹۶۱ کانپوءِ مون پهچي مقصد
 تان پهچو عشق قربان ڪري ڇڏيو . ۱۹۶۱ کانپوءِ
 مون سنجيدگيءَ سان لکڻ ۽ پڙهڻ شروع ڪيو .

طارق اشرف : پر ۱۹۵۵ کان ۱۹۶۱ ٽاڻس ڪجهه لکيو نه هوندو .
 انهن جو ڇا ٿيو؟

امر جليل : ۱۹۵۵ کان ۱۹۶۱ ٽائين خوب پابنديءَ مان
 ڪهاڻيون لکيون . انهن ڪهاڻين کي پابنديءَ مان

رسالن ڏانهن موڪلجڻ. ۽ آهي ڪهاڻيون پابنديءَ سان
 موڪلي سولي ملنديون رهيون. ڪجهه مواد هندوار
 'آراد' ۾ ۱۹۵۹ کان شايع ٿيل شروع ٿيو هو. انکان
 اڳ ۱۹۵۸ ۾ ايس - ايم لا ڪاليج ڪراچيءَ جي
 طالباني پهرين ٻي ايڊٽ ڪئي هيس.

طارق اشرف: جنهن وقت اوهانڪي ڪهاڻيون سولي ملنديون هيون،
 يا اوهانجون ڪهاڻيون جڏهن شايع نه ٿينديون هيون،
 تڏهن اوهان ڇا محسوس ڪندا هئا؟

ايم جليل: مونکي ڏک ٿيندو هو. اڀيترن تي ڪاوڙ ايندي هئي.
 جن ليکڪن جون ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون انهن
 تي ساڙ کائيندو هوس.

طارق اشرف: هينئر ان شروعاتي دور جي باري ۾ توهانجو ڪهڙو
 رايو آهي؟

ايم جليل: شروعاتي دور واريون سهنجيون ڪهاڻيون ڦٽي طرح
 ۽ ادبي لحاظ کان بيڪار ۽ ڪمزور هيون، ۽ شايع
 ٿيڻ جي لائق نه هيون. باقي رهي ڏک جي ڳالهه. ا
 اڳتي هلي مون جڏهن ليکڪن جي اوائلي ادبي زندگيءَ
 جي باري ۾ پڙهڻ شروع ڪيو، تڏهن مون محسوس
 ڪيو ته ذري گهٽ سورتن ادبن کي شروعات ۾
 جدوجهد ڪرڻي پئي آهي. هيسگوي جون ڪيترن
 سالن تائين ڪهاڻيون شايع ٿي نه سگهيون، ۽ سولي
 ڪيس ملنديون هيون. دوستو وڪي ناول ۽ ڪهاڻين
 جا مسودا کڻي پبلشرن وٽ کڻي پيوڻ گهٽائيندو هو،
 پر ڪجهه به شايع ڪرائي نه سگهندو هو. سالن جي
 ڪششڪش کانپوءِ سندس ڪتاب پوٽر فوڪ شايع
 ٿي سگهيو. امٽائين سڪي، وليمر سرويڊان، اروڻ شا،
 ارسڪائڻ ڪالڊويل، ڀيبي شروعات ۾ پوڳيو آهي.
 اهي ته ٿيا ادب جا راڪاس - هماليه جبل، مان آهيان
 رستي هو پنڪڙو پٿر. شروعاتي دور ۾ پنجن سالن جي

لاڳيتي جدوجهد، ڪشمڪش ۽ ناڪاميءَ مان مون
 گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو آهي، ۽ وڃايو ڪجهه به
 ناهي. ان عرصي ۾ سهجي تربيت ٿي آهي.

طارق اشرف: اوهان ڪهاڻيون ڇو ٺاڻو ڪيو؟ ڪهڙن خاص مقصد جي
 ڪري يا فقط پوهجي خواهش کان؟

امر جليل: مون کي فقط ايتري خبر آهي ته مون لکڻ جي
 ضرورت محسوس ڪئي هئي. ذهن کي ولوڙيدڙ متفاده
 خيالن جي اظهار لاءِ مونکي لکڻ جي ضرورت محسوس
 ٿي هئي ۽ ٺي آهي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتن، تعلق
 منهنجي بي ايمپائيءَ، ۽ بغاوت منهنجي لاءِ لازمي
 ڪري ڇڏيو آهي ته مان لکان، سهجو ادب درد
 ۽ تڪليف مان حرر ٿيندو آهي. مان هيستائين ڪهڙن
 نظام لاءِ بي انتها نفرت ۽ روح ۾ ٻيڄي محسوس نه
 ڪندو آهيان، نيستائين لکي نه ڪندو آهيان.

طارق اشرف: اوهان ڪهاڻيءَ جي پلاٽ لاءِ اڳواٽ موجدنا آهيو يا
 پلاٽ اوجھو اوجھي ذهن ۾ ايندو آهي؟

امر جليل: ان باري ۾ مون ڪڏهن نه سوچيو آهي. مان عرض
 ڪري چڪو آهيان ته مان بي انتها نفرت ۽ بغاوت
 جي جذبن ۾ ولوڙجي ڪهاڻي لکندو آهيان. ها،
 ڪهاڻي لکڻ لاءِ ڪهاڻي جو مواد گڏ ڪندو آهيان،
 ۽ اهو مواد ڪهاڻي جي سٽا ۾ استعمال ڪندو آهيان.
 طارق اشرف: اوهان ڪهاڻي هڪ ئي سنگ ۾ لکندا آهيو، يا هڪ
 ئي ڪهاڻين مختلف وقتن ۾؟

امر جليل: مونکي ياد ناهي، نه مون ڪڏهن ڪا ڪهاڻي هڪ ئي
 سنگ ۾ لکي هجي. Raw Material يعني مواد هٿ
 ڪرڻ کانپوءِ مان ڪهاڻيءَ تي ڪم ڪندو آهيان،
 هڪ ڪهاڻي ٻن ٽن دفعا کان وٺي ذهن - ٻاهر دفعا
 ٽائس ورائي ورائي لکندو آهيان، تنهن هوندي به جڏهن
 ڪهاڻي ڇپجي ويندي آهي، تڏهن ڪهاڻيءَ ۾ گهڻو

ڪجهه رهندي واپس ڪندو آهيان.
طارق اشرف: اوهان ڪڏهن ٻئي جي پلاٽ تي به ڪهاڻي لکي آهيو،
يعني ڪنهن جي ڪهاڻيءَ کان متاثر ٿي؟
امر جليل: مان پلاٽ کان متاثر نه ٿيندو آهيان. مونکي لبر يعني
موضوع متاثر ڪندو آهي.

طارق اشرف: فن ۽ ڌاب ۾ ڪو فرق آهي؟ جيڪڏهن آهي، ته ڪهڙو؟
امر جليل: اڄ ڪلھ جي دور ۾ فن جي خوب مٿي پلبدئي آهي.
پينٽنگ کان وٺي ايڪٽنگ، ۽ لائپنگ کان وٺي
رائيٽنگ جي فن سڪارڻ تائين اسڪول ۽ ڪاليج
کڻي ويا آهن. پر سهجو يقين آهي، ته ڪوبه شخص
ڪنهن فن جا اصول نه ياد ڪري سگهيو، پر ذات
کان سواءِ ان فن ۾ مهارت هرگز حاصل ڪري
نه ٿو سگهي. ذات انسان جي ذاتي، بلڪل شخصي
وصف آهي، جيڪا پيدائش کان وٺي سرن تائين سندس
وجود مان شامل رهي ٿي.

طارق اشرف: ٽيڪسڪ ۽ فن ۾ ڪهڙو فرق آهي، ڪهاڻي ۽ لاءِ بهي
مان ڪنهن ۽ و هٿ ضروري آهي؟
امر جليل: ڪهاڻي لکڻ فن آهي. ۽ هر ڪا ڪهاڻي، ڪنهن به
ڪنهن ٽيڪسڪ مان لکي ويندي آهي، ٻئي ڪهاڻي
لاءِ لازمي آهي.

طارق اشرف: مختصر ڪهاڻي ڇا آهي؟ ان لاءِ ڪي حدون مقرر آهن
ڇا؟

امر جليل: ڪهاڻي اظهار آهي زندگيءَ جي غم، خوشيءَ، ڏک،
مڪ، ڪاوڙ، رحم، انتقام، نفرت ۽ محبت جي ڪروڙين
گهڙين مان هڪ گهڙيءَ جو، جيڪا ڪهاڻي زندگيءَ
جي انيڪ گهڙين مان فقط هڪ گهڙي، ايڪ آرٽائش
مان فقط هڪ آرٽائش، ۽ ايڪ حادثي مان فقط هڪ
حادثي جي عڪاسي ڪري ٿي، سا ٻئي طرح
Short Story يعني ڪهڙي سڏي سگهجي ٿي، اها پاڻي

آهي. باقي ڪردارن يا ڪردار جي چڻ ڪان سرڻ
ٺاڻس جي سلسليوار احوال کي ڪهن به صورت ۾
ڪهاڻي سڏي نه ٿو سگهجي.

طارق اشرف: ڇا اوهان ڪا اهڙي ڪهاڻي لکي آهي، جنهن کان
مطمئن هجو، ته اها ئي بهترين ڪهاڻي آهي؟

امر جليل: مان سياسي، سماجي، ۽ اقتصادي حالتن جي هن منظر
مان ڪهاڻيون لکندو آهيان. مان حالتن کان مطمئن
نهيان، تنهنڪري پنهنجي ڪهن به ڪهاڻي کان
مطمئن ناهيان.

طارق اشرف: اوهانجي ڪا ڪهاڻي اهڙي به آهي، جنهن جي ڇپجڻ
کانپوءِ اوهان کي افسوس ٿيو هجي، ته اها ڪهاڻي
اوهانکي نه لکڻ گهرجي ها؟

امر جليل: ها، به ڪهاڻيون اهڙيون ڇوڄي وڌون آهن جن جو اڄ
ٺاڻس مونکي افسوس آهي. اهي ٻئي ڪهاڻيون گهڻو
اڳ ڄاڻ ٿيون هيون، نڌن مون اها What not to write
جي اصول جي باري ۾ ڪجهه نه ٻڌو هو. اهي
ڪهاڻيون مون پنهنجن پيارن دوستن جي گهر وڌندي
جي باري ۾ سندن اصلوڪن ٻالن سان لکيون هيون.
هن مونکي معاف ڪري ڇڏيو، پر مان پاڻ کي اڄ
ٺاڻس معاف ڪري نه سگهيو آهيان.

طارق اشرف: اوهانجي خيال ۾ صحيح ترقي پسند ادب ڇا آهي؟
امر جليل: ترقي پسند ادب رنگ، نسل، ۽ مذهب کان شيرو ٿي
اعليٰ انساني قدرن جي نمائندگي ڪندو آهي.

طارق اشرف: ان سلسلي ۾ ترقي پسند ادب تي ڪهڙيون پاسديون
عائد ٿين ٿيون؟ انهن کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

امر جليل: ترقي پسند ادب جو فقط هڪ فرض آهي، ته هو هر
حال ۾ اعليٰ انساني قدرن جي نمائندگي ڪندي سچ
لکندو رهي.

طارق اشرف: موجوده وقت ۾ سنڌي ۾ جيڪو ادب پيدا ٿئي پيو،

اوهان انهيءَ مان مطمئن آهيو؟

امر جليل : ادب پنهنجي معاشرى ڏانهن زسيوار هوندو آهي،
 موجوده سڌي ادب مان مطمئن معاشرى کي ٿيلو
 آهي، جنهن ۾ سهنجي حيثيت فقط هڪ فرد جي آهي،
 طارق اشرف : اڄڪلهه، بلڪه ڪافي عرصي کان سڌي ڪهاڻي
 ۾ نعري باري اچي ويئي آهي. ڇا سڌي ڪهاڻي
 کي انهيءَ نعري باريءَ جي ڪري نقصان رسيو آهي؟

امر جليل : وطن ۽ قوم جي باري ۾ لکيل ڪهاڻين کي ڇڪڙڻ
 اوهين نعري باري سڏيو ٿا، ته پوءِ شاه لطيف ۽ سچل
 کان وٺي اياز ۽ انور ٽالپڻ سڌي شاعريءَ جو تمام
 وڏو حصو نعري باريءَ جي الزام هيٺ ٿاڙي ٿئي
 ڪرڻو پوندو. روسي ادب جو سڀ کان سٺو
 ۽ سڀ کان اهم حصو به نعري باريءَ جي الزام هيٺ
 رد ڪرڻو پوندو. ڪهاڻيون قوم جي سياسي، سماجي
 ۽ اقتصادي حالتن جي هن منظر سان لکيون وينديون
 آهن. اڄ ڪلهه سڌ ۾ سياسي افرانفري، ۽ سماجي
 ڇڪتاڻ هلي رهي آهي. امان جو ادب سڌ جي
 موجود حالتن کان اڳيون ٻڌ ڪري نه ٿو سگهي.
 نعري باريءَ جو لفظ، سهنجي خيال ۾، رجعت پرست
 ادب جي ابتڙ جو ايجاد ڪيل آهي، ته جيئن سجاڳ
 ليکڪ ماحول کان سٺن موڙي ڏند ڪٽائڻ، بلس،
 ساني ۽ جابر جي باري ۾ لکندا رهن.

طارق اشرف : ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته اوهانجي ڪهاڻين ۾
 نعري باري هوندي آهي.

امر جليل : مونکي اعتراف آهي ته منهنجو دين ڌرم سڌ آهي. سڌ
 مون لاءِ عائدنگاهه آهي. سڌ جي مٿي مون لاءِ طورسيا
 جي حوسي کان وڌيڪ مقدس آهي. اهو ئي سهنجي
 ڪهاڻين جو موضوع آهي. اهو ئي موضوع اڄ جي
 هر هڪ سجاڳ سڌي ليکڪ جو موضوع آهي.

جيڪڏهن ڪو نوائي ۽ هٿ ٺوڪيو دانشور موجوده ادب کي نوري سڏي ٿو، ته ڀل سڏي، سدس راه جو موجوده سڏي ادب جي صحت تي ڪو اثر نه پوندو. اهڙو ادب روس ۾ لکجي پيو، فرانس ۾ لکجي پيو، ۽ ويٽنام ۾ لکجي پيو، آفريڪا ۾ لکجي پيو. ادب جا ڪي اصول آهن، حدون، مقرر آهن، انهن حدن اندر رهي، ادبي اصولن پٽاندڙ سياسي ڪهاڻيون لکي سگهجن ٿيون، باقي اصولن کي اورانگي جيڪڏهن عشق محبت جي ڪهاڻي لکجي، ته سا به چوسي لڳندي.

طار اشرف: اوهانجي همعصر ڪهاڻيڪارن ۾ آغا سليم ۽ نسيم احمد ڪرل جو موجوده دلت ۽ وڏن ڪهاڻيڪارن ۾ شمار ٿئي ٿو، پر انهن ڪنهن به اهڙي موضوع تي نه لکيو آهي، جنهن ۾ نوري بازي هجي، خاص ڪري آغا سليم جي ناول 'اوندهاڻي ڌرتي روشن هئ' ۾ نوري بازيءَ جي ڪافي گنجائش آهي، پر هو بلڪل پاسو ڪري ويو آهي. اوهانجي خيال ۾ ڇا اهو هن ڇڱو ڪيو؟

امر جليل: ڪنهن به ليکڪ کي ڪجهه لکڻ، يا نه لکڻ لاءِ مجبور ڪري نٿو سگهجي. سهجي مٿي ئي چڙهن جيڪو ڪري ايندو، تڏهن همعصرن جي ڪهاڻين تي ليکڪا ٺهي ڪندي.

طارق اشرف: هڪ ليکڪ جي حيثيت ۾ اوهانکي ڪهڙي قسم جا مسئلا سامهون ايندا رهيا آهن؟

امر جليل: رجعت پرست ۽ نسگ نظر معاشري ۾ تحرير جي آزادي ليکڪ جو سڀ کان وڏو مسئلو آهي. ليکڪ جيڪي ڪجهه معاشري ۾ ڏسي ٿو، سوئي لکي ٿو، هو بههجي ماحول کان ڪٽيل ناهي. مون سنڌ جي اڪثر اڙدو ادبين جون تحريرون پڙهيون آهن، جيڪي آفريڪا جي مظلوم قومن، ويٽنام، فلسطين، ڪمبوڊيا ۽ ڏکڻ

آمريڪا جي ٻاشدن لاءِ گيت، غزل ۽ ڪهاڻيون لکندا آهن، پر جتي، جنهن ڌرتيءَ تي رهن ٿا، تنهن جي مسئلن کان اڳيون پوري ڇڏيندا آهن. مون ڪنهن به ازادو ادب کي حد جي ڌڪن ۽ حورن، غم ۽ الم، ۽ سياسي ۽ سماجي مسئلن تي لکڻي نه ڏنو آهي. اهو ليکڪن لاءِ نه ڪوبه مسئلو نه آهي. مسئلو انهن لاءِ آهي جيڪي پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ لکن ٿا، ۽ ڌرتيءَ لاءِ رهن ٿا. هڪ ليکڪ جي حيثيت ۾ مون محسوس ڪيو آهي ته مان به فقط هڪ ليکڪ آهيان، پر پنهنجي ڪٽنب لاءِ دال ماني به ڪمائيندو آهيان. علم ادب کان وانجهيل ملڪن ۾ ليکڪ پنهنجي فلم جي روزي ڪمائي نه سگهندو آهي. هو گذر بسر ڪرڻ لاءِ ڪٿي ڪٿي ڪم ڪري به ڪندو آهي. امدادي ملڪ ۾ ڪنهن به ليکڪ کي هٿيائون لاءِ سڀ ڪار، اڳ سندس روزگار ۾ هٿ وجهي کيس ۽ سندس ڪٽنب کي بچاءُ ۽ اداسي جي راکش آڏو آڇايو ويندو آهي. اسانجون تحريرون جن به سي آه ٻي ۽ انٽيليجنس جي حڪامورن تائين پهچن ٿيون، هي علم ادب جا ارڙي دشمن آهن. هو ليکڪ، معاشري ۽ تعليمي ادب جي ارتقا کي سمجهي نه سگهندا آهن. نتيجو اهو نڪرندو آهي، جو ليکڪ کان روزگار ڪسي کيس خيل آسانيون ويندو آهي، ۽ سندس ٻار ڪشتو کڻي رستي تي خيرات پيدا آهن. اسان وٽ ليکڪ لاءِ سڀ کان وڏو مسئلو اهوئي آهي، ته هو ادب جي اعليٰ تقاضائن ۽ فطرتي آڌار مطابق لکندو رهي، ۽ عذاب سهڻو رهي يا فلم جي بڙجي هيانءَ ۾ هٿي خود ڪشي ڪري ڇڏي، ۽ هميشه لاءِ خاموش ٿي وڃي.

طارق اشرف: اوهانجي خيال ۾ سڌي ڪهاڻي دنيا جي ٻين ملڪن جي ڪهاڻين جي مقالي ۾ اڃا شروعاتي دور ۾ آهي،

يا انهيءَ جي پست ۾ سڌي ڪهاڻي ڪي پش ڪري
سگهجي ٿو؟

امر جليل: حسن ڏهن سهجي رال نل بالڻ پائو هو، نهر ڏهن
مونکي يقين ٿي ويو هو، ته سڌي ڪهاڻي پڻ منهن
جي ڪهاڻين جي پست ۾ پئي پل ناهي.

طارق اشرف: جڏهن پايءَ جو ذڪر ڪيو اٿئون، ته ڪجهه ذاتي
قسم جا سوال پڇان؟

امر جليل: مونکي خبر آهي ته اڪريءَ ۾ شو ڏيڻ کانپوءِ ڇا
ٿيندو آهي.

طارق اشرف: شاديءَ کان اڳ، اوهان جو ۽ پايءَ جو پاڻ ۾ ڏاڍو
پيار هوندو هو، هينئر ڪهڙو حال آهي؟

امر جليل: حال رحم جو ڳو آهي. اڻندي جي خبر ناهي. اڳ
چند نالن، گلن بلب، ۽ موسمن جون ڳالهيون ڪندا
هئاسين، ۽ اڄڪلهه پٽن، واڻڻن، ڪرپن ۽ خاص
طرح بصرن جون ڳالهيون ڪندا آهيون، جيڪي
ڏهن ديو سهر ٿي ويا آهن.

طارق اشرف: توهانجي شهرت، توهانجي ۽ پايءَ جي وچ ۾ ڪڏهن
جهڳڙي جو باعث ٿي آهي؟

امر جليل: مون وانگر نسيم کي به سهجي شهرت ۾ شڪ آهي.
نهڪري ان سلسلي ۾ ڪڏهن به جهڙو نه ٿيو آهي.

طارق اشرف: ڪڏهن پايءَ کي به اها حد ٿي آهي، ته هو به توهان
وانگر ڪهاڻيڪار ٿي ها؟

امر جليل: سهجي رحم جو ڳي حالت ذبح کان پوءِ هوءَ خواب
۾ به ڪهاڻيڪار ٿيڻ جي سڏ نه ڪندي.

طارق اشرف: جڏهن پايءَ شو نه رڌندي هوندي، ۽ توهين انهيءَ
جو کيس طعنو ڏيندا هوندا، تڏهن پايءَ جواب ۾ ڇا
چوندي آهي؟

امر جليل: اڄ نائين مان ان انتظار ۾ آهيان، ته هوءَ شو نه رڌي،
۽ مان کيس ان لاءِ طعنو ڏيان، ۽ هوءَ جواب ۾

ڪجهه چوي.

طارق اشرف: اوهان پايءَ کي وومن Woman جو سڏيندا آهيو؟

امر جليل: هو وومن ناهي ڇا؟

طارق اشرف: ڀلا، منهنجي وومن يعني پايءَ ۽ پنهنجي ڪهاڻس مان
توهان کي وڌيڪ ڪير پيارو آهي؟

امر جليل: نسيم جيتري جاڳندي ڪهاڻي آهي. هن ۾ ۽ ڪهاڻس ۾ ڪو فرق ڪونهي. هو منهنجي Inspiration آهي.

طارق اشرف: اوهان ٻنهي ۾ هينئر به هڪٻئي لاءِ اڳ وارو پيار آهي؟

امر جليل: ها، ان جو سڀ کان وڏو ڪارڻ اهو آهي جو اسان
ٻئي ڪنهن ائين خوف جي پاڇي ۾ زندگي گذاري
رهيا آهيون، نه ڪٿي نه ڪٿي، اسان کي هڪٻئي
کان ڌار ڪرڻ جي سازش ٿي رهي آهي.

طارق اشرف: اوهان پايءَ سان ڪڏهن بيوفائي ڪئي آهي؟

امر جليل: مون اڪثر نسيم سان نيزيون نيزيون ٻيڙيون ٻيڙيون
ڪيون آهن. کيس منهنجي بيوفائين جي خبر به پئجي
ويندي آهي. پر هو مون کان ڪڏهن به خطي نه ٿيندي
آهي. هو منهنجي هر ڪا خطا بخشي ڇڏيندي آهي.
سائين نيزيون نيزيون ٻيڙيون ٻيڙيون ڪرڻ کان پوءِ هوءَ
مون کي وڌيڪ منهنجي لڳندي آهي.

طارق اشرف: جيڪڏهن اوهان پايءَ نسيم سان شادي نه ڪريو ها،
نه پوءِ ڪنهن سان ڪريو ها؟

امر جليل: شايد ڪنهن سان به نه.

طارق اشرف: شادي ڪري توهان کي منهنجي حماقت جو احساس
ٿيو آهي، يا دانشمنديءَ جو؟

امر جليل: دانشمند شادي نه ڪندا آهن، ۽ الحق پراڻن دهل تي
نچندا آهن. نسيم منهنجي لاءِ پناه گاهه آهي. سان
جڏهن وڙهندي وڙهندي ٽڪجي پوندو آهيان، تڏهن
وٽس اچي پناه وٺندو آهيان. هن منهنجي ايندي خدمت

ڪٿي آهي جو مان ست چارون وٺي به سندس احسان
لاهي نٿو سگهان.

طارق اشرف: جذم اوهانجي ڪهاڻين تي ڪوڙ ٿيندو آهي، تڏهن
ڀاڳي ڇا ڪندي آهي؟

امر جليل: سونهجي حق ۾ دعا ڪهرندي آهي، ۽ سٺي ڪٿي ڇڏي
ڏيندي آهي.

طارق اشرف: گذريل مهيني توهان تي 'سهي' ۾ ڇپيل نوهانجي
ڪهاڻي 'مرد لاش جو سفر' سبب EPR جا وارنٽ
نڪتا هئا. ان وقت اوهان ڇا محسوس ڪيو هو؟

امر جليل: ان وقت مون هٿ ٽوڪي جمهوريت تي فاتح پڙهي
هئي. مان اوهانکي انکان اڳ وارا به امڙائي واقعا پڙهيا
ٿو، جيڪي فوجي آرمي ايوب ۽ يحيٰ جي ڏينهن ۾
مون مان پيش آيا هئا. رسالي 'روح رهاڻ' جي ۱۹۶۸
واري سالاسي ۾ سونهجي ڪهاڻي 'هڪ لاش' ۽ رانين
جا رولاڪ' شايع ٿي هئي. اها ڪهاڻي فوجي ٽولي
جي ٽاءو ان ڪيسورن کي پسند نه آئي هئي. هن واڻ
وبلا ڪئي. ڪاغذ ڪارا ڪيا. وٽ ڪاڏا، پر سونهجي
خلاف سڌو سٺو گرفتاريءَ جا وارنٽ جاري نه ڪيا.
آخر ۾ لاهور مان 'روح رهاڻ' جي ايڊيٽر حميد سڌي
کي لکي موڪليائون ته سونهجي سالاسي ۾ فلاڻي
ڪهاڻي اعتراض جو ڳو آهي، تههڪري ڪهاڻي ۽
سالاسي تي بندش وجهجي ٿي. ۱۹۶۸ وارو 'روح رهاڻ'
جو سالاسو Ban ٿي ويو، بهر ۱۹۷۱ جي آخر ۾
سونهجي ڪتاب 'جذم مان نه هوندس' خلاف ڪوڙ
گهٽسائ ٿيو. هي آءِ ڊي، انٽيليجنس ۽ انفرسٽ جي
ڪيسورن معاذ ڪڙو ڪيو. ڪتاب جي لائسنس ڪهاڻي
'جذم مان نه هوندس' انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻ،
ترجمي جون ڪاپيون فوجي ٽولي جي آڻاڻ کي
موڪليون ويون، ته ڏسو، سڌ ۾ امر جليل ٺاڻي هڪ

بدعاش بغاوت جي باه پڙڪائي رهيو آهي. فوجي
 ٽولي جا آقا باه ٿي ويا. پر هنن به منهنجي خلاف
 ٻا ڪتاب جي پبلشر خلاف سڌو سئون گرفتاريءَ جا
 وارنٽ جاري نه ڪيا، هنن انڪوائريءَ جو ڪم ڏنو،
 جيڪا چار پنج مهينا هلندي رهي. پوءِ ان کان اڳ
 جو انڪوائريءَ جو ڪو نتيجو نڪري، فوجي ٽولي
 جي آسپت جو تختو اونڌو ٿيو، ۽ ’عواسي‘ جمهوريت
 جو دور آيو. ’عواسي‘ جمهوريت جي ڪجهه ڪامورن
 کي سهنجي ڪهاڻي ’سرد لاش جو سفر‘ پسند نه آئي.
 هنن هڪدم DPR هيٺ گرفتاريءَ جا وارنٽ ڪڍيا.
 نه انڪوائري، نه ٻيا ڪاڇا! هنن سائين، پولڙن جي
 هٿ ۾ اٽ اڇي وٺي آهي. ٻيا ڦيرائين. اول ته
 ڪامورن کي لٽريچر کان پاسو ڪرڻ گهرجي. ادب
 کي سمجهڻ سندن وس کان ٻاهر جو ڪم آهي. جيڪڏهن
 هڪ تحرير سندن سمجهه کان ٻاهر آهي، ها کيس پسند
 نه آئي آهي، ته پوءِ هنجو چئون هئڻ ۽ وارنٽ ڪڍرائڻ
 بدران قانوني رستو اختيار ڪن. کين بهاد رکڻ
 گهرجي، ته سندن هڪ هڪ حرڪت ادبي تاريخ ۾
 سيار حاشي سان لکي ويندي. اقتدار اچڻو ۽ وڃڻو
 آهي. ادب رهيو آهي، ۽ ادب کي رهڻو آهي.

طارق اشرف: قانوني طرح هڪو ست طرفان ’سهڻيءَ‘ کي
 Show Cause Notice ڏيڻ گهربو هو، نه ڪهاڻي
 ’سرد لاش جو سفر‘ اعتراض جو ڳڻي آهي.

اسر جليل: ها. اهوئي جمهوري طريقو آهي. اموني حذر بل لکڻ
 جو دستور آهي، جتي علم، ادب، ۽ خالن جي اظهار
 لاءِ نه تحرير جي مڪمل آزادي آهي. سنه
 ۱۹۴۷ کان وٺي ۱۹۷۳ تائين سڀني اهيڪٽ آف
 پاڪستان ۽ ڊيمس آف پاڪستان رولز جي ڪهاڻي ۾
 پڙهندي رهي آهي. اسان لاءِ ابوب ۽ يحيٰ جي

آسريت ۾ موجوده دور جي 'عواسي' جمهوريت ۾ ڪو فرق ڪونهي. اسلام آباد کان ڪراچي ۽ نائين جن ماڻهن سان مونکي ڳالهائڻو پيو، تن جي رويي ۽ ذهني سطح پنهنجي ان راءِ کي يقين ۾ ٻڌي ڇڏيو آهي. ڪنهن به ڪاموري ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' نه پڙهي آهي. کيس جماعت اسلامي جي چاڙهن ڪهاڻي جا ڪجهه حصا ترجمو ڪري موڪليا. ترجمي جا ڪجهه لکڪر اسملي ۾ پڻ پيش ڪرڻ جو دڙڪو ڏنو ويو. امان جي 'جمهوريت' ۽ 'عواسي' حڪومت جماعت اسلامي جي دڙڪي کان هيسجي وئي. ڇپائون! جهڻو اسر حليل کي - وجهوس ڪاڻ ۾، نه جيئن جماعت اسلامي جو وات بند ٿئي. تن سائين، وٽ هڪڙي ويٺي، قصو طوڙيل آهي. اڳتي هلي، ان واقعي جو ذڪر ڪجهه ڪهاڻين ۾ ضرور ڪندس. سٺو سود هٿ لڳو آهي.

طارق اشرف: مختصر نموني ڪجهه ٻڌايو.

اسر جليل: ان واقعي دوران جيڪا گفتگو ٿي، سا ڏاڍي دلچسپ هئي. مان ان سان ڪجهه حصا نوهان کي ٻڌايون ٿو. هڪ هنڌ هن قسم جي گفتگو هلي:

صاحب فرمايو، "سڌ ۾ جيڪي ڪجهه ٿي رهيو آهي، تنهن لاءِ تون ڏسيوار آهين. تون جيڪي ڪجهه لکين ٿو، سو ادب ناهي. تون رت ۽ ٻام Pire and Blood تو لکين. تون زهر تو لکين. تو سنڌ جي نوجوانن کي باغي ڪيو آهي، سندن ذهن کي گندو ڪيو آهي." ورائيس، "سائين، سڌ ۾ پڙهيل طبقو فقط ۱۰ سيڪڙو آهي. ۹۸ سيڪڙو عوام پڙهيل ناهي، ۱۰ سيڪڙو پڙهيل عوام ملڻ ڏهائي هڪ جيترا به ماڻهو مونکي نه ٿا پڙهن. باقي اٽي ۾ لون برابر ماڻهو آهن جيڪي مونکي پڙهن ٿا. هتي نه سموري سنڌ ۾ ٻام ۽ ٻريا

پيئي آهي.

”نو ’سرد لاش جو سفر‘ ڪهاڻي لکي اسلام ۽ مسلمانن جي نوڻين ڪئي آهي.“ ورائٽر، ”مان پنهنجي ساڪس جي معاشري ۽ معاشري جي ماڻهن جون ڪهاڻيون لکندو آهيان. گذريل سال اڪٽوبر ۾ جيڪي ڪجهه ڪم ڪوٽ ۾ ٿي گذريو، مون ان مواد کي ڪهاڻي ۾ استعمال ڪيو آهي. ڪم ڪوٽ وارو واقعو جن ماڻهن اکين سان ڏٺو، تن جو چوڻ آهي ته مون واري ڪهاڻي ۾ اصل قياسات ۽ انسي جو چوڻون حصو به بيان ڪيل ناهي.“

”پر ان ڪهاڻي ۾ ڇا ڪجهه حصا مذهب جي خلاف آهن.“
 ”مونکي اڳواٽ ئي خبر هئي ته اسلام جا لوڪيدار اها ڪهاڻي هضم ڪري نه سگهندا. تنهنڪري مون ڪهاڻي جي شروعات ۾ وضاحتِي نوٽ لکي اعتراف ڪيو هو ته ڪهاڻي ۾ نبي، الزام لڳايا ويا آهن. هڪ ته ڪهاڻي فحش آهي، ۽ ٻيو ته مذهب جي خلاف.“
 ”نه ڇا تون انڪار ٿو ڪري ته ان ڪهاڻي ۾ ڇا ڪجهه حصا فحش ۽ مذهب جي خلاف آهن؟“ ورائٽر، ”جيڪڏهن ڪهاڻي جي حوالي جي ڳالهه ٿا ڪريو، ته پوءِ مان دنيا جي ٻين ۽ مذهبي ڪتابن مان حوالا ڏيندس، جيڪي بلڪل فحش آهن.“

گهڻو طوڙيل آهي، مان اوهان کي پور نه ڪندس.
 طارق اشرف: بيڪ ڇا ٿيو؟ مونکي ته سموري خبر آهي، پڙهين لاءِ ڪجهه ٻڌايو.

اسر جليل: مان تحرير جي آزادي ۽ شخصي آزاديءَ لاءِ جنگ لڙي رهيو آهيان. هيءُ سنهجي جنگ آهي، ۽ مونکي اڪيلي سر، جيل کان پهر، ۽ جيل جي اندر لڙڻا آهن. گرمياريءَ جا وارنٽ رد نه ڪيا اٿائون، في الحال روڪي ڇڏيا اٿائون.

طارق اشرف: ته ڊيوڪليس جو خنجر اڃا لٽڪيل آهي؟
امر جليل: ها، ادا.

طارق اشرف: هڪ ٻي ڇڻ چيو آهي ته توهان حڪومت کي
معافي نامو لکي ڏيو آهي؟

امر جليل: اها سنڌي ليکڪن کي ٻڌنام ڪرڻ واري گروه
جي پروپيگنڊا آهي. مان پنهنجي پهرين ڪهاڻي 'اندرا'
کان وٺي اڄ تائين لکيل هر هڪ ڪهاڻي جي هڪ
هڪ لفظ سان متفق آهيان، پختو آهيان، ۽ ان لاءِ
ڏيوار آهيان. مان Convictions مان لکندو آهيان.
مان سري سگهان ٿو، پر Convictions تان ڦري نٿو
سگهان. پنهنجي ڪهاڻي 'مرد لاش جو سفر' هڪڙي
ڦڪي، کلي ڪهڙي به مهي، پر منهنجو ضمير
مطمئن آهي، ته مون سنڌ جي تاريخ جو المناڪ باب
ڦلمبد ڪيو آهي. معافي ناسي جو افواه جن اٿاريو
آهي، هي سنڌي ادب جا سچا ٻاهر. موجوده وقت
۾ سنڌي ادب ۽ سنڌي ادب سخت ڪشمڪش ۽
آرمانش واري دور مان لنگهي رهيا آهن. ان قسم جا
افواه عام ماڻهوس پکيڙڻ جي نيت سان اٿاريا ويا
آهن.

طارق اشرف: هلال پاڪستان ۾ اوهانجو ڪالم 'پنهجيون سهنجيون
'گالهون' ڏاڍو مقبول هو. هاڻ اهو ڪالم ڇو بند
ڪري ڇڏيو؟

امر جليل: گرفتاريءَ خلاف بحث سباحي جي دوران هڪ ڦٽار
وڏي ڪاموري سونگي ڇڙپ ڪيندي چيو: "نه فقط
پنهجيون ڪهاڻيون، پر پنهنجا ڪالم به اعتراض
جوڳا آهن." ان وقت ئي مون فيصلو ڪري ڇڏيو
ته مان 'هلال پاڪستان' لاءِ ڪالم نه لکندس، ڇو
جو اچار حا مالڪه پنهنجي آزاديءَ کي برداشت

ڪري ٿا سگهن. باقي رهي ڪالمر جي مقبول هئڻ جي ڳالهه. سو ادا، سنڌ ۾ اڃا اهو ليکڪ ٻڌائي نه ٿو آهي، جهڙي نالي سان ڪو ڪتاب، رسالو يا اخبار هٿون هٿ وڪامي وڃي، سهڻو ڪلام ’نهجيون سهڻيون ڳالهيون‘ جڏهن اخبار ۾ شايع ٿيندو هو، تڏهن به اخبار وڪامڙي هئي، ۽ اڄ جڏهن مان اخبار لاءِ نٿو لکان، تڏهن به اخبار وڪاس ٿي. مونکي پهچي پاري ۾ ڪلهه خوشنهي يا غظمهي به آهي.

طارق اشرف: اوهانجي لکڻ تي بدش بدچي وڃي ته اوهين ڇا ڪندا؟
اسر جليل: سونتي بدش وڌي وڃي آهي، پر مان ڪنهن به قسم جي بدش قبول نه ڪندس. سنڌ لاڪاليج حيدرآباد جي شاگردن مونکي ستين جولاءِ داري ’يوم لطيف‘ جي لاءِ مقالو لکڻ لاءِ چيو هو. مون کيس چوندو، ”بلبل، اڄ ڪلهه سهڻي نالي کان ڪاسورن کي ابلر جي تي پيئي آهي — آٺائين کان اجازت وٺو، ۽ پوءِ مونکان مقالو لکرايو.“ نوجوانن کي هڪدم ڳالهه سمجهه ۾ اچي وڃي، فڪشن کان به ڏيهر اڳ هڪ Miniature ڪاسوري مونکي تلفون تي مقالو نه پڙهڻ جو حڪم ڏنو، پر صلاح جي نوع ۾. مون ڪاسوري صاحب کي چيو، ”لطيف جي فڪشن ۾ توهين مونکي لطيف تي مقالو پڙهڻ کان روڪي سگهو ٿا، پر مقالو شايع ڪرائڻ کان روڪي ٿا سگهو.“ مون اهو مقالو اوهانکي نه پر لاءِ ڏنو آهي، ۽ توهان مر ٿي پرڇي ۾ ڇپيو آهي. جيڪي ڪاسورا شاعرن ۽ اديبن سان هٿ ڪائين ٿا، هي يا ته انتها درجي جا بي علم آهن، يا حڪومت جا نادان خيرخواه آهن، يا گهڻا دشمن. دنيا جي ڪا به حڪومت اديبن کي اڇائي تاريخ ۾ سرخرو ٿي نه

سگهي آهي. ادا طارق، سهجي لکڻ تي جيڪڏهن باقاعدي پابندي لڳائي ويئي، ته پوءِ مان هيءُ ملڪ ڇڏي هلو ويندس. دنيا جي ڪيترين ئي ٻولين جو گهڻو ادب جلاوطني ۾ لکيو ويو آهي. مان به ذهني طرح جلاوطنيءَ ۾ لکڻ لاءِ تيار آهيان.

طارق اشرف: ادب کي سياست کان ڌار رکجي، يا ادب جو سياست سان لاڳاپو ضروري آهي؟

سر جليل: ادب زندگيءَ جي ترجماني ڪندو آهي. زندگي سياسي، سماجي، ۽ اقتصادي حالتن جي ناچي پئي ۽ اٽل آهي. سياست کي ادب کان ڌار ڪري نه ٿو سگهجي. دوستو وسڪي، گورڪي، ڪاسيو، سارتر، ڪرشن هند، بيسٽرناڪ، اليگزينڊر سولڊيئرس جو ادب سياست آهي.

طارق اشرف: اهو به چوڻا آهن ته عظيم اديبن کي ڊڪٽر ڪڏهن به برداشت نه ٿو ڪري، ڇو؟

سر جليل: سهڻو ليکڪ ڪڏهن به حالتن سان ٺاه نه ڪندو آهي. ملڪ جي سياسي حالتن ۾ سڀ کان ڏليل ۽ وحشي نظام آسريت آهي، جنهن ۾ هڪ شخص ڪل اختيارن جو مالڪ هوندو آهي. اهڙي گهٽ ۽ بوسٽ واري سياسي نظام ۾ ڇڻا ڇوڪا ۽ ڏڻا ڊائسٽا ليڪڪ هڪدم حالتن سان ٺاه ڪري قصيده گوئي کي لڳي ويندا آهن. پر، نڌس به ڪي به چار رشي قربا لئڪڪ رهجي ويندا آهن، جيڪي حڪومت خريد ڪري نه سگهندي آهي. اهڙا لئڪڪ حڪومت جو بئڪ ۾ دم ڪندا آهن. اهڙي سبب آهي جو ڊڪٽر اهڙن ليکڪن کي برداشت نه ڪندا آهن.

طارق اشرف: اوهانجي خيال ۾ عظيم اديب مان مراد ڇاهي؟

سر جليل: اوهان جيڪڏهن دوستو وسڪيءَ جو نالو ٻڌو آهي، ۽ کيس پڙهيو آهي، ته پوءِ اوهان کي اهو سوال پڇڻ

نه گهرجي.

طارق اشرف: ڇا سنڌ ۾ ڪو، موجوده وقت ۾ عظيم اديب آهي؟
امر حليل: ها، فقط هڪ، جهن ڪڏهن به حالتن سان نام نه
ڪيو — جمال اڙو.

طارق اشرف: جيڪڏهن ڪو اوعان کي عظيم اديب چوي ته؟
امر حليل: نه مونکي پنهنجي حال تي روڻ ايدو.
طارق اشرف: اوهانجو ڇا خيال آهي، نه اديب کي سدائين سچ لکڻ
گهرجي؟ ۽ جيڪڏهن سچ لکڻ تي پابندي هجي ته
پوءِ ڇا ڪري؟

امر حليل: ادب جي نقائصن مطابق ليکڪ کي لازمي طرح
اعليٰ انساني قدرن جي ترجماني ڪرڻي آهي. نه ليکڪ
لاءِ پابندي ڪابه معنيٰ نه رکندڙ آهي.

طارق اشرف: رجعت پسند اديب ڪنهن کي چئجي ٿو؟
امر حليل: جيڪو اعليٰ انساني قدرن کان انڪار ڪري ٿو،
حالتن سان نام ڪري ٿو، ۽ وقت بڻائڻ سان
وانگر پنهنجي وفاداريءَ جا ست رنگ بدلائي ٿو،
ڪالهر هو ابوب جا قصيدا لکندو هو، پوءِ جا قصيدا
لکندو هو، ۽ اڄ ذوالفقار علي ڀٽي جا قصيدا لکي
رهيو آهي. هيئي بدفستيءَ سان جيڪڏهن موڊوڊي
يا اصغر خان افتدار ۾ آيا ته انهن جا به قصيدا لکندو،
طارق اشرف: رجعت پسند ۽ ترقي پسند اديب ۾ ڪهڙو فرق آهي؟
امر حليل: جيڪو اوندهه ۽ روشني ۾ آهي.

طارق اشرف: اوهانجو ڇا خيال آهي ته ترقي پسند اديب کي
رجعت پسند اديب جو مقابلو ڪرڻ گهرجي. يا کين
سنڌن حال تي ڇڏي ڏجي؟

امر حليل: مان ڪو دشمن لاءِ به اظهار جي آزاديءَ جي گهر
ڪندس. غلام يا صحيح، هر ڪنهن به قسم جي خيالن
جي پرچار تي بندش هڻڻ نه گهرجي. پوءِ اهي خيال
ڪڏهن ترقي پسندن جا هجن، يا رجعت پسندن جا.

ها، باقي ڪئي، جيڪڏهن ليکڪن جي نوڻشياريءَ جو مقابلو ٿئي، ته رجعت پسند اديبن جو ضرور مقابلو ڪيو وڃي. رجعت پرست ۽ ترقي پسند اديبن پاڻ ۾ ڪرڪيٽ سبب به کيڏي سگهن ٿا.

طارق اشرف: اوهان رسالي ۾ تصويرون ڇپرائڻ کان لهرائيندا آهيو. انهيءَ جو ڪارڻ؟

امر جليل: مان نه ٿو چاهان ته ماڻهه جيون تصويرون ڏيکاري پنهنجن ٻارن کي ڊيچاريندا رهن.

طارق اشرف: پر اوهانجون ڪافي تصويرون ڇپجي چڪيون آهن. هينئر لکڻ مان ڦاٿندو؟

امر جليل: نوهانجو ڪهڙو حيال آهي، ته غلطيءَ کي ورجائيندو رهجي؟ ميان، سهنجون تصويرون ڏسي ڪيترن ئي ٻارن، جنس ۽ راحڪاس تي اعتبار ڪرڻ شروع ڪيو آهي.

طارق اشرف: ڪنهن زماني ۾ اوهان کي ڪرڪيٽ مان ڏاڍي دلچسپي هوندي هئي. ان ٻاري ۾ ڪجهه ٻڌايو؟

امر جليل: مونکي ڪرڪيٽ مان عشق هو. مون جيتري حد تائين ڪرڪيٽ راند ڪئي، ان مان مطمئن آهيان. پوءِ هڪ وقت اهڙو آيو، جڏهن مون ڪرڪيٽ راند ڪرڻ فصول سمجهيو. پر ايترو سو ضرور چوندس ته ڪرڪيٽ مونکي لکڻ لاءِ گهڻائي موضوع ڏنا آهن.

طارق اشرف: اوهان کي ڪڏهن اديب ٿيڻ تي افسوس به ٿيو آهي؟ امر جليل: نه.

طارق اشرف: ڪهاڻيڪار جي لحاظ کان اوهان کي جيڪو سرتو آهي، ڇا اوهين انهيءَ کان مطمئن آهيو؟

امر جليل: ادا سائين، مان ڪنهن انعام اڪرام ۽ درجي سرتي لاءِ نه لکندو آهيان. مونکي فقط ايتري خبر آهي ته مونکي لکڻو آهي، ۽ مان لکي رهيو آهيان.

طارق اشرف: اوهان کي هن اديب مان ريس پيدا ٿي آهي؟

امر جليل : مان سنن ادببن جون شيون ڪهاڻيون پڙهندو آهيان،
۽ پوءِ انهن ڪهاڻين مان پنهنجون ڪهاڻيون پيئي
پاڻ کي ڪيتر محسوس ڪندو آهيان.

طارق اشرف : ٻيا ڪنهن ادب سان نفرت ٿي آيو؟

امر جليل : مونکي هرڪو قصيده گو ۽ ٿاڻوان کان نفرت آهي.

طارق اشرف : ڪنهن ادب تي اوهان کي رحم به آيو آهي؟

امر جليل : ها، مونکي مرحوم رشيد احمد لاشاري تي رحم آيو

هو، جيتوڻيڪ هو ڪتر رجعت پرست ۽ سهنجو

سخت مخالف هو. رجعت پسند ٿولي ڪيس وڌي

پيدريءَ سان استعمال ڪيو. پوءِ هو جڏهن ٽنگڻي تي

هي حالت ۾ پري ويو، تڏهن سندس ڄاري تي

ڪلهو ڏيڻ لاءِ فقط ست ماڻهو ڄاري سان گڏ هئا.

اهي غائب هئا، جن سڏائين سندس ڪاهي تي بددق

رکي گولي هلائي هئي.

طارق اشرف : اوهانجي خيال ۾ هن وقت سنڌي ادب تي جمود طاري

آهي، يا ترقي ڪري رهيو آهي؟

امر جليل : رند، قوم جي ادب تي جمود طاري نه ٿيندو آهي،

وڏو ۽ اهم ادب قوم جي ڏکڻي ۽ اڀرندي دور ۾

پيدا ٿيندو آهي. سنڌي ادب ترقي ڪري رهيو آهي.

اها به ڳالهه آهي، جو سنڌي ادب ۾ ٻوليءَ جي

اڄڪلهه سخت ناڪه ٻڌي ڪئي ويئي آهي.

طارق اشرف : سنڌي ادب جو مستقبل؟

امر جليل : ناڪه ٻڌيءَ سبب ادبي ماحول ۾ گهٽ ۽ پوئست

پيدا ٿي پئي آهي. اهڙا دور ادب ۽ ادببن تي ايندا

رهيا آهن. اها ڪانٽين ڳالهه ناهي. پندشون ۽ پانڊيون

ادب کي نقون روح بخشينديون آهن. مان سنڌي

ادب جي آنندي کان ماموس ناهيان.

طارق اشرف : سنڌيءَ جون ڪهڙيون ڪهڙيون ڪهاڻيون اوهانکي

پسن آهن؟

امر جليل : جمال ابڙي جون سموريون ڪهاڻيون پڙهي، سهنجو

عقل ڇرخ ٿي ويو. مونکي زندگي ۾ بهربون دفعو
خير پيئي ته هيروئن سڳوريءَ جي موجودگي ڪهاڻي
لاءِ اهم نه آهي. هيروئن، عشق ۽ محبت جي
دفيانسجي ڇڪرن سان ٻاهر نڪري به ڪهاڻي لکي
سگهي آهي. ڪهاڻيءَ جي مرڪزي خيال کي لڏڙڻ،
ٽهڪندڙ ۽ سهڻن جملن سان ٺاهي پيئي ۽ قابو
ڪرڻ جمال جي فن جو ڪمال آهي. جمال اٻڙو
سڌي ڪهاڻيءَ جو شهنشاهه آهي. هروقت ٻارهن ڪهاڻيون
لکي پنهنجي حياتيءَ ۾ ٽي Legend ٿي ويو آهي.
مونکي يقين آهي ته موجوده ۽ اڀرڻ دور جو ڪو به
سڌي ڪهاڻيڪار جمال اٻڙي کي پڙهڻ بنا ڪهاڻي
جو ڪاڪ محل فتح ڪري نه سگهندو، ۽ ٽهڪندو،
۽ ٽاپا کائيندو، حتم ٿي ويندو.

طارق اشرف: اوهانجا پسنديدڙا ليکڪ ڪهڙا آهن؟

امر جليل: وليم سيريوان، اسٽائن بيڪ، ڪالڊويل، همسگوي،
دوستو وسڪي، هال ڪڪس، ڪاسيو ۽ ڪرشن چندر،
جمال اٻڙو سهڻو روحاني رهبر آهي. هاڪس کي
سان ورائي ورائي پڙهندو آهيان.

طارق اشرف: اسان وٽ جنس جي موضوع تي ڪهاڻيون تمام گهٽ
لکجن ٿيون. جيڪي به لکيون ويون آهن، انهيءَ تي
پڙهندڙن ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو آهي. اوهان جو
ڇا خيال آهي، سڌي ۽ جنس جي موضوع تي ڪهاڻيون
به لکجي؟

امر جليل: گذريل ۲۵ سالن ۾ سڌا ۽ جنسي مسئلو سٿي جو
-ور نه ٿيو آهي. جنسي مسئلا پيٽ پريل قومن جا
مسئلا هوندا آهن. اسانجي پيٽ ۾ پٿر آهن ۽ چپ
سل آهن. اسان لاءِ سڀ کان وڏو مسئلو سڌ جو
وجود ۽ سڌي قوم جو آڻيندو آهي.

طارق اشرف: اوهان ٻڌڻي سگهندا ته جنس جي موضوع تي سڌ يا

ڀارت ۾ ڪنهن مليون ڪهاڻيون لکيون آهن؟

اسر جليل : ان سلسلي ۾ مون کي غلام نبي مغل خون، 'هوسات'،
'ريشمي وار'، 'رات جانش' ۽ 'جي رتن ٿا ٻه ڪاڻ'
ڪهاڻيون، ۽ وڌيڪ پالڻا جي 'اوشواس جو جسر' ياد آهن.
طارق اشرف : جنهن جي موضوع تي جذبن لکجي، تڏهن ڪهاڻين
ڳالهه جو خيال يا احتياط رکجي؟

اسر جليل : جڏهن ڪهاڻي جي آخر ۾ جيڪڏهن ناسارن ۽
آزمايل حڪيمن جو ڏس پتو ڏيئي ڇڏجي، پوءِ ڪنهن
۾ احتياط جي ضرورت نه رهندي.

طارق اشرف : ادب ۾ حساسات جو اظهار ڪيتري حد تائين جائز
آهي ۽ فحاشي ڪٿان تي شروع ٿئي؟

اسر جليل : فحاشي بنيادي طرح انسان جي ذهن ۾ هوندي آهي.
ڪي شخص مذهبي ڪتابن ۽ خاص ڪري 'بهشتي'
زبور، ۽ ڊاڪٽريءَ جي ڪتابن مان به لذت وٺندا آهن. ان
سلسلي ۾ ڪابه حد مقرر ڪري نه ٿي سگهجي.

طارق اشرف : اوهان فلمن لاءِ اڪڻ ڇو ڇڏي ڏيو؟

اسر جليل : ذهني عذاب کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ، فلمن ۾
پروڊيوسر ٺاهي جي هڪڙي شيءِ هوندي آهي. جنهن
به انسان کي ذهني عذاب ڏيڻو هجي، تنهن کي پروڊيوسر
جي حوالي ڪري ڇڏجي. مان سمجهان ٿو، فلم
پروڊيوسرن جو عذاب ڏيڻ واري ڪنهن مذهبي ڪاٺي
سان اڻ هٽو واسطو آهي.

طارق اشرف : پروڊيوسر اوهانجي ڪم ۾ داخل اندازي ڪندا هئا؟
اسر جليل : ڪانس ايس گيل، ۽ -مد علردن کي ڇڏي، هر ڪنهن
پروڊيوسر، جنهن سان مون ڪم ڪيو، سهجي ڪم
۾ رڳو وڌو. فلم جي ڪهاڻي پروڊيوسر صاحب خود
لکندو هو، ۽ مان جيستائين ڪهاڻي لاءِ مڪالم لکي
پورا ڪيان، تيستائين هو صاحب درٻارو ڪهاڻي
جي تسلسل ۾ ڪابه ڪا ڦير گهر ڪندو هو ۽

مونکي ان ڦير گهر مطابق مڪالما ورائي ورائي لکڻا پوندا هئا. هڪ عجب ۽ وڏو ملڻ ڳالهه ٻڌايائون. ڪجهه سال اڳ فلم 'هراڻ جا موتي' ٺاهڻ جو ڪمهن پروڊيوسر صاحب اعلان ڪيو هو. فلم جي ڪهاڻي هميشه وانگر پروڊيوسر صاحب جي لکيل هئي. مونکي مڪالما لکڻ لاءِ چيو ويو. ان فلم لاءِ مڪالما لکڻ جو ڪم اڍائي سال هلندو رهيو. پروڊيوسر صاحب بهمجي فلم جي ڪهاڻي هندستان جي ٻن فلمن 'گنگا ماما' ۽ 'سجھي جيسي دو' ۽ پاڪستاني فلم 'آڱ ڪا دريا' جي ڪا ڪٽل مان ٺاهي هئي. سطر، منظر سان ٿي مليو. روزانو ڪهاڻي جي سطر ٺاهي ڪا به نه ڪافيئر گهر ڪندو هو. ۽ ان ڦير گهر مطابق مونکي به مڪالما ۽ ڦير گهر ڪرڻي پوندي هئي. ان دوران مون اڻڪل ٿي هزار صفحا مڪالما سان پري چٽيا. جنهن حساب موجب فلم جيڪڏهن ٺهي هئي ها، ته سندس Duration اڍائي ڪلاڪن بدران اڍائي سھيا هجي ها. بهرحال پروڊيوسر صاحب سيدان ڇڏي ويو.

طارق اشرف: اوهان ڇهن - ٽن فلمن لاءِ مڪالما لکيا. ڪنهن فلم لاءِ اوهان ڪهاڻي چو نه لکي؟

امر جليل: سائين منهنجا، پروڊيوسر سڳورو مونکي ڪهاڻي لکڻ لاءِ ڪاٺڙ پڪٽ ڪري ها، ته مان به ڪنهن فلم جي ڪهاڻي لکان ها! ڪهاڻي ته پروڊيوسر صاحب جي بهمجي هوندي هئي. مون هڪ پروڊيوسر کان پڇيو به هو: ته حضرت، سچو سچين ته اوهان دولت مند آهيو، ۽ دولت ۽ وڏو ڪمال هوندا آهيو - پر ڇا اهو ضروري آهي ته جڏهن به ڪو دولت مند فلم پروڊيوس ڪرڻ جو فيصلو ڪري، ته هڪدم ڪهاڻي به مٿس نازل ٿئي؟ هڪ ٻئي پروڊيوسر کان پڇيو: سائين فلم جي ڪهاڻي اوهان لکي آهيو؟ خوش ٿي

ورائائين، ها. پڇيومانس، "اڃ نائين گهڻيون ڪهاڻيون
پڙهيون آئون ۽ لکيون آئون" جو پهچي هن عجب ۽
غريب ڪهاڻي تي پروڊڪشن ڄاڻي لک رهيا لڳائي
رهيا آهيو؟ "نڌن صاحب فرمايو، "اسانکي پهچيون
چار سيمينارون آهن، ۽ اسن اڃ نائين هزارين فلمون
ڏسي چڪا آهن. "ادب سان چير، "نائين ڪراچي"
هي ڪار ٽاڪير ۾ هڪ مڪرائي گيت ڪير
آهي. گذريل چاليهه سال ۾ هن هڪ هڪ فلم جا
هزارين تو ڏنا آهن. ان لحاظ کان هو نوماڻ کان
وڌيڪ تحريرڪار آهي. پنهنجي ايندڙ فلم جي ڪهاڻي
ابو مڪرائي کان لکائجو."

طارق اشرف: فلم رشتي ٻوليءَ جو بچاءُ ۽ واڌارو ڪري سگهجي
ٿو؟

اسر جليل: اڙو ٻوليءَ جو عروج ۽ اوڀر فلمن جي ڪري آهي.
جيڪڏهن ڪجهه هوشمند ۽ پڙهيل ڳڙهيل پروڊيوسر
سنڌي فلمن کي ملي ويا، ته سنڌي فلمي صنعت ترقي
ڪندي ۽ ٻوليءَ کي وڏي هٿي ملندي.

طارق اشرف: سنڌي فلمن جي معيار متعلق اوهانجو ڪهڙو راءِ
آهي؟

اسر جليل: پروڊيوسر جيڪڏهن پهچو حد ۾ دخل ڇڏي ڏئي،
۽ فلم جو ڪم لکڪ ۽ ڊائريڪٽر کي ڏيئي ڇڏي،
ته مان سمجهان ٿو فلمون معياري ٺهنديون. هرڪو
پروڊيوسر فلم جي فارمولا کڻي فلم ٺاهڻ جو فيصلو
ڪري ٿو. فارمولا به ٻڌي ڇڏيو - پروڊيوسرن کي
پهچي فلم ۾ ڏهر گانا، اٺ ڊانس، ڇهه لڙائي جهڳڙي
۽ نوشماريءَ جا منظر گهرجن. هاڻي ان فارمولا
مطابق ڪهاڻي تيار ٿيندي، جهن ۾ اهي گهريل شون
لسيون وينديون. فلمن جو معيار پروڊيوسرن جي
فارمولا کان مات کائي ويو آهي.

طارق اشرف: ٽيلويزن جي باري ۾ اوهانجو ڇا خيال آهي؟ سنڌي ٻوليءَ لاءِ گهٽ وقت جو ڪارڻ ڪهڙو آهي؟

امر جليل: ڪير ٿو چوي ته ٽيلويزن تان سنڌي ۽ وگراس کي گهٽ وقت ملي رهيو آهي! اسانجي آفائس جو فرسائي آهي ته پاڪستان ۾ سڀي سان انصاف ٿي رهيو آهي، هر ڪمھنڪي حق ملي رهيو آهي، ٽهڪري ادا طارق، ٽيلويزن تان سنڌي ٻوليءَ کي عوامي حق ملي رهيو آهي هونءَ بهڪ هفتي جي چاليهه ڪلاڪن جي پروگرامن مان سنڌي ٻوليءَ کي ٻڪا سارا چاليهه منٽ ملي رهيا آهن، ويچارڻي قومي ٻوليءَ ۽ انگريزي پروگرامس لاءِ ڇهينچو فقط اٺيناليهه ڪلاڪ ۽ ٻه منٽ! اسانکي ته ٻڪا سارا چاليهه منٽ ملي رهيا آهن، ٻار، ۽ جي به هفتي ۾ هڪ دفعو!

طارق اشرف: سنڌي نوجوانن جي باري ۾ اوهانجو ڪهڙو رايو آهي؟

امر جليل: اها چيو وڃي ٿو طافت جنهن ڏينهن هڪ معور ٿي گڏ ٿيندي، تنهن ڏينهن سنڌ ۾ انقلاب ايندو. اڄڪلهه کيس بيدرديءَ سان Use ڪيو پيو وڃي، ۽ هو ڏاڍي معصوميٽ وٺان Exploitation جو شڪار ٿي رهيا آهن. طارق اشرف: نوجوان لاءِ ڪو نياپو؟

امر جليل: چيو وڃي ٿو ڪالون سڙي چوٽي پرپون ٻڌن، سنڌ جي سامهون هو پکي، ڇڪو پر ڏيهي راکامن جي قبضي ۾ آهي، تنهنڪي آزاد ڪرائس، ڪيئون کي ڀاڪر پائڻ جي تسلا ڪن مان ويجهو ٿي ۽ اتفاق سان هڪ ڪوٺ جهڙي چوڪريءَ سان ڪجهه عرصو ويجهو رهيو هوس، ۽ جي ۽ سهنجي وچ ۾ سڀ کان وڏو اختلافي موضوع بنگلا ديش هو، هو بنگلا ديش جي خلاف ۽ مان ڪتر حاسي. هو مونکي سڏو ديش لاءِ هلندڙ ڪنهن مخفي تحريڪ جو ليڊر سمجهندي هئي، ۽ مونکي اڪثر اهو

چئي ڊيچارڻ جي ڪوشش ڪندي هئي ته فوج بنگالين تي رحم ڪاڏو ۽ کين بنگالا ديش ٺاهڻ ڏيو. باقي هن دفعي فوج ستنو ديش هي حاسين کي چيري چيري ڇڏندي. ان چوڪريءَ جون پاڙون پاتار ۾ هون، مان سمجهان ٿو هو انقار سر (خبرون پهچائيندڙ) هئي. اوهانکي اهو ٻڌي حيرت ٿيندي، ته هوءَ سڌ جي ڪجهه ناسور قوم پرست شاگردن کي سندن شڪلين ۽ بدن سان باقاعدي سڃاڻيندي هئي. مونکي يقين آهي، عربن کي ناسود ڪرڻ لاءِ جتن بهوڏين حسس چوڪرين جو چار وڇايو آهي. نيش سڌ کي غلام بڻائڻ لاءِ ڪينورڻ جهڙين خوبصورت چوڪرين جو سنڌ ۾ چار وڇايو ويو آهي. نوجوانن کي ڏسي وائسي وڪ ڪٽڻ گهرجي. بارودي سرنگون مٽي جي ٺهڻ هيلان پوريل هونديون آهن ۽ نظر نه اينديون آهن.

طرق اشرف: اوهان ۱۹۶۰ کان ۱۹۶۳ تائين اسٽيج ڊرامن مان به وابسته رهيا. ان دور جي باري ۾ هينئر اوهانجا ڪهڙا تاثرات آهن؟

امر جليل: خواب هو، ٿئي ٿو. ڪلمه تعبير نه ٺڪي. ڪجهه ڊرامن ۾ ڪم ڪم، ڊائريڪٽ ڪيم، ۽ هڪ ڊرامو لکيم. جيڪو ڊرامو لکيم، سو ڊرامو سهنجي زندگيءَ جو ڊرامو ٿي ٻيو.

طرق اشرف: ڪي ناقل فراسوش ڏاڍون وابسته آهن ڇا ان دور سان؟

امر جليل: ڊرامن جون رهريلز آرٽ ڪائونسل هي بلڊنگ ۾ ٿينديون هيون. انهن ڏينهن ۾ آرٽ ڪائونسل جي بلڊنگ ۾ گراؤنڊ فلور تي 'سيريما' ريسٽورنٽ هوندي هئي. 'سيريما' ۾ سون پهرن جا پهر هڪ اهڙي چوڪريءَ سان ڳالهائيندي گذاري ڇڏيا، جيڪا بيحد ذهين ۽ بعد غريب هوندي هئي. سهڙي،

سانوري - منڊس آداس اکن ۾ ٻيهر ڪشش هوندي هئي. هو ڀراس ۾ شوق خاطر نه بلڪه پنهنجو ۽ پنهنجي ڪٽنب جو پست پالڻ لاءِ ڪم ڪندي هئي. آخري ڊرامو لکي مان اسٽيج کان ڌار ٿي ويس. هو فلن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ لاهور هلي وئي. اُتي نالو ڪيڏن ۽ ڀيسو ڪمانڊ ڪانپوءِ هن شادي ڪري ڇڏي. اڄ به آرٽ ڪائونسل جي بلبنگ پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. پر، 'سيبريا' جو نالو بدلجي 'گل رنگ' ٿي ويو آهي. مان ڪڏهن ڪڏهن 'گل رنگ' ريسٽورنٽ جي هيڪلي ڪم ۾ وڃي ويهندو آهيان، ٿلڻ خوابن جي نعيم تي سوچيندو آهيان. اتي مان اڪيلو هوندو آهيان. ڪوبه انسان اڪيلو نه هوندو آهي. تڏهن مان، ڪجهه نه پائي، سرگوشن ۾ قمر شهباز جي هڪ گيت جي حيث جهونگاريدو آهيان؛ 'پهل ٿڙن سهڻي م ۾ ماضيءَ جون پرڇاڻون'.

طارق اشرف؛ آخر ۾ آڻا اوهان کان ڪجهه امڙا سوال پڇان ٿو، جيڪي عام طرح پڙهندڙ پنهنجي پسند جي ليکڪ جي باري ۾ ڄاڻڻ چاهيندا آهن.

امر جليل؛ مون کان ٿو پڇي؟ جي ملڻ نه پڇجو، ٻيو جيڪي وٺيو پڇو.

طارق اشرف؛ اوهانجو پپ کان وڌيڪ منجهائيندڙ ذاتي مسئلو ڪهڙو آهي؟

امر جليل؛ فقط هڪ. سهڻي وجود ۾ هڪ شخص جو لاش آهي. اهو لاش سڙي گهري رهيو آهي. ڍونڍ ٿي رهيو آهي. مٿس گجهون ٺهي رهيون آهن. مان ان شخص جي لاش کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ چاهيان ٿو، پر چوٽڪارو حاصل ڪري نه ٿو سگهان. مونکي ڪاش ٻيهر نفرت آهي. جنهن شخص جو لاش

سهجي و خود به آهي، تنهن جو نالو عبدالجليل قاضي
آهي. مون کيس ماري ڇڏيو آهي، پر تنهن هوندي
به هو سهجي لاءِ روزي ڪمائيندو آهي - بد روح
وانگر واسو ڪندو آهي.

طارق اشرف: ڪا اڻ وسرندڙ ياد؟

اسر جليل: مان هڪ دفعي جاگندي خواب ۾ مسجد جي سطح
تي هليو هوس. آغا باد واري نه سگهيو آهيان.

طارق اشرف: ڪنهن پشيمان ٿيا آهيو؟

اسر جليل: ها مون ڇهه - ست سال اڳ رسالي 'نفس دنيا' بمبئي
جي ايڊيٽر انرجي نالي 'بادل' رسالي ۾ ڪئپيل خط چيو هو
هو. ان خط ۾ مان سمورين اخلاقي پابنديون اورانگهي
ڦنگو ٿي پيو هوس. اڄ به مان ان خط تي پشيمان آهيان،
۽ پاڻ کي - لست ڪندو آهيان.

طارق اشرف: اوهانجي سڀ کان وڏي تمنا؟

اسر جليل: پرمارن کان سنڌ جي مڪمل آزادي.

طارق اشرف: سڀ کان وڏي ڪمزوري؟

اسر جليل: سگيت.

طارق اشرف: ڪاٺي ۾ ڪهڙي شيءِ پسند ڪندا آهيو؟

اسر جليل: سڄي ڪاٺي ويٺو آهيان، فقط مالهين هو نه،
ڪاٺيندو آهيان.

طارق اشرف: اوهانجي زندگيءَ جو هيڪان پرو ڏيهو؟

اسر جليل: اڄوڪو، انٽرويو وارو ڏيهو.

■ پهچين ڪهاڻس جو جائزو وٺان، اها حرڪت ناجائز آهي.
مضمون جي ڪهاڻس جو جائزو وٺان، انجو مونکي حق ناهي، مان
نقاد نه آهيان، مان ڪهاڻڪار آهيان. جيڪي ڪجهه لکندو آهيان،
سو نقادن لاءِ نه بلڪه پڙهندڙن لاءِ لکندو آهيان.
— اسر جليل، مضمون 'ماترود'

رڻ گجيو، راڙو ٿيو

(هيءُ مضمون سنڌ لائڪاليج حيدرآباد طرفان ۷ جولاءِ ۱۹۷۳ تي ٿيندڙ 'يوم لطيف' جي موقعي تي پڙهڻ لاءِ لکيو ويو. ڪلاسورن طرفان، هيءُ مضمون نه پڙهڻ جي تنبيهه ڪئي وئي. بهرحال، انکان اڳ جو تنبيهه جي خلاف ورزي ڪئي وڃي، فڪشن مينهن وڃڻ سبب رد ٿي ويو.)

هڪ ڪلاچ جا ڪجهه نوجوان آيا. چيئون، شاھ لطيف جي ورسي يا ملهائون. رمان شاھ جي شخصيت، يا ڪلام تي ڪو مقالو پڙهو، مون کي هڪ ادب جا ٻڌي عرض ڪيو ته، 'بابا، اڄ ڪلھ جي دور ۾ لکڻ پڙهڻ جو ڪم جو ڪم آهي، نوجوان نه مڙيا. سھڻو جواب ڪين سجهو ۽ آيو چيئون، 'ڪلاڪ ڪھاڙيون ته توهانجي ڪھاڻين ۽ ڊراس تي ڪپھيون آهن. اسن شاھ جي ڪلام تي ڪنهن مقالو لاءِ عرض ڪري رهيا آھون، مون نوجوانن کي سمجھائڻ خاطر چيو ته، 'بابا، شاھ ۽ شاھ جي ڪلام جي باري ۾ سھنجا پنھنجا نظريا ۽ رايا آهن ان سلسلي ۾ مون اڄ تائين شاھ تي جيڪي به ۽ چار مقالو لکيا آهن، انهن تي ٽيڪا ٺھي ٿي آهي، هن دفعي ٻي ڀاڱي ته ٽيڪا ٺھي ۽ پڌري سوکي سڀن جي ٽوپ سان سارو ويٺو،

ٻانڱري، نوجوان ٿيا شھروز، اسن هٿا، حد ٻڌي بوليا. چيئون، 'اڃا به، ٻيا ڪريو، توهانکي مقالو ضرور پڙهڻو پوندو، مان شھر نيس، ڇو، 'ايس ڪريو، مون هر قسم جي لکڻ پڙهڻ جو ڏاڏو ڇڏي ڏنو آهي. لکڻ اهي معنيٰ کي مھان ڪرڻ ته ڪري مون اچت روڊ تي ٻڪڙون وڪڻڻ جو پروگرام ٺاھيو آهي، ۽ لکڻ کڻ توھ ڪئي. اٿس. لکڻ پڌري ٻڪوڙا وڪڻڻ ۽ عزت جي زندگي گذاريندس، نوجوان ڪليا، چيئون، 'چرچا ٻيا ڪريو، ورائيز، سھنجي اکين ۾ ڏسو، اکين جي ڪٽورن ۾ عمر جون گھٽتائون ڏسو، گھٽائڻ ۾ پوئيدو، اٿسڪري کي ڏسو چرچا اسن ته ڪندا آھيون چرچا اسن سان ڪندا وڃن آھن، نوجوانن چيو، تائين، ڪجهه به هجي، توهانجي تحرير ۾

مراح آهي، کين جوڻي ڏسڻ، مزاح جي ڳالهه ٿا ڪريون ته پوءِ مارڪس
 نئين ۽ برباد شا جي ڳالهه ڪريون سگهجي ڳالهه نه ڪريون مان سرڪس
 جو آهو جوڪر آهيان، جو جڏهن پنهنجي منهن تان ماسڪ لاهندو
 آهيان، ۽ منهن وڌائي روح جي رڻ ڏانهن ڏسندو آهيان، تڏهن
 چئي ويهندو آهيان —

ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر مر ڪوڙو،
 هندو هڏ نه آهي، چيو تو نه جڳو،
 تلڪ نين کي لاه، سڄا جي شرڪ سين.

نوجوانن ڇوڻي، اسين مقالي لاءِ انجام وٺڻ کان نه موٽداسين،
 توهان کي مقالو ضرور پڙهڻو پوندو، ڄاڻ ڇڏائڻ جي آخري ڪوشش
 ڪندي ڇيرو، 'اڄ نائين سون شاه تي چيڪي ۽ چار مقالو لکيا آهن،
 سي حقيقت ۾، ڇا نه آهن، مقان جي روايت کان بغاوت آهن، ڇيرو،
 'سڀني کي اڃا به ماريو نه. وقت وٽ جي ڳالهه آهي. مان پڙهڻو
 آهيان. پنهنجي ننڍڙي ڪٽنب لاءِ اڪيلو ڌال ماري ڪٽائيندڙ آهيان.
 سڀني تي ۽ ۽ ڪوٽ ۾ ڪوٽ منهنجي ڀارڙن تي رحم ڪريو. سڀني کان
 شاه تي مقالو نه لکايو، نوجوان حوراڻ ٿيا. سڀني حال تي پريشان ٿيا
 پڇيائون، 'شاه تي مقالو لکندڙ يا هر گولو لاهندڙ جو، مصيبت ۾ ڏسڻ
 چون ڳالهائون ۽ ڪريو؟ کين سمجهايو نه، 'ها، شاه لطيف جو
 ڪيترائي ڪلام اڃا ستر ٿيل ٿاهي. سڀني مقالي ۾ ۽ ڪڏهن ٻي
 وڃان ڪو اڻ — ستر ٿيل شاه جو بيت، مٿل طور، هيءُ بيت ٻاهي
 ويس، نه ڏوڏي جي ۾ اچي ويندس —

منهن ته موسيٰ جڏوڻ عادت ۾ ايلاس،
 اهڙو عام خبث، ڪڍي ڪوهه نه ڇڏين؟

ڪوش ٿا ڀنڀا آهي نه ٺهڻ ڪارائڻ جهڙو بيت، شاه لطيف نه
 ٿو آرمي اسين مصيبت ۾ اچي وينداسين. هڪ تمام ننڍڙي چوڪري
 جڏهن اهو بيت پنهنجي اسڪول جي فڪشن ۾ پڙهيو هو، تڏهن ۽
 ماستر صاحب هڪ تاريخ ٿيو هو، ۽ ننڍڙي چوڪري کي ٽن سالن لاءِ
 اسڪول مان رستيڪيٽ ڪري ڇڏيو هئائين. نوجوانن ۾ هڪڙو ڇڏو
 منهنجو وڏو خبر خواه هو. چيائين، 'اڏا، پنهنجي مقالي ۾ شاه جا
 خطرناڪ بيت نه پڙهجو. پوءِ سڀ ليڪ ٿي ويندو. مون کيس جواب
 ڏنو، ته 'سڀني نوجوان دوست، شاه جو سمورو ڪلام اصل پهرين
 ٻي کان وٺي، آخري ٻي تائين هر گولو آهي، يعني خطرناڪ آهي. شاه

جي ڪلام جي بهترين بيت جي بهترين سٽ آهي۔

”اول الله عليہ اعليٰ عالم جو ڌڻي“

يعني ڪو به قانون، ڪو به قاعدو، ڪا به پندش ۽ پاڻدي، ليجسليچر ۽ جڊيشري، سميت ايڪٽ آف پاڪستان ۽ ڊيفنس آف پاڪستان رولس، اعليٰ عالم جي ڌڻي کان طاقتور ناهن۔ مثلاً انهن لاءِ۔ انهن ۽ انهن کان وڏي ڳالهه شاه لطيف جنهن ڌڻي جو ذڪر ڪيو آهي سو ڌڻي مسجدن، مندرن، ڪليساڻن، گرچن ۽ انسان جي ايڪو عبدنگاهن کان آزاد آهي۔ سو ڌڻي عالم جو ڌڻي آهي۔ ڪل جڳ جو ڌنڌو آهي۔ ان عالم جي ڌڻي کي ڪنهن به مسجد يا مندر ۾ قيد ڪري نه ٿو سگهجي۔ هرڪو انسان پنهنجي اندر ۾ هڪ عبدنگاهه کڻي هلندو آهي، ۽ ان جو معبود به انهي جو آهي، جنهن کي شاه اعليٰ عالم جو ڌڻي سڏيو آهي۔ اعليٰ عالم سان شاه لطيف جي سرور رنگ، نسل ۽ مذهبي جنون ڪرڻ ڀڄڻ آهي، ان لحاظ کان، مذهب جي ڌلي ۾ پيدا ڪيل نفرت، ۽ ان نفرت تي ٿيل دامن جي تبديل ڪرڻ جي فلاسفيءَ جي ابتڙ آهي، ۽ اها فلاسفي زبان حال جي سياسي، سماجي، ۽ نفسي ماحول جي بلڪل خلاف آهي۔ تنهنڪري شاه لطيف جي ڪلام جي بهترين بيت جي بهترين سٽ ئي ٽيپ ڪرائڻ جهڙي آهي۔

نوجوان هندو ڇوڪرو، نوجوان شاه جي ڪلام جي روحاني معنيٰ تي ڇو نه ٿا ٽڪو؟ مون کيس جواب ڏنو، ”ٽيڪو ڪونه ٿو، ٿوري ڪيٽس ۽ هڪ ٻيٽس، جي ڪلام ۾ ڪهاڻيون ۽ مذهبي آهي، سندن ڪلام ۾ پنهنجي ماحول، رهنمون، ڇو، ڏي ۽ ڏهڪاءُ، ۽ ظلم و ستم جو ادبي شاهد، ۽ دستاويز آهي، ساڳي طرح شاه جو ڪلام آهي، شاه عظيم فقير جو، وقت جو ٻار ڪو ۽ دل جو ٿو هو۔ سندس ماحول جو وڏو ڀڃڻ سان هو، هن لاءِ سنڌ ماحول جي مٿي طور، سيا جي سمن کان وڌيڪ مقدس هئي، شاه کي سنڌ کان مٿي، سنڌ کان غريز، ۽ سنڌ کان اهر ڪا به هئي، ڪا به طاقت نظر نه آئي هئي، عظيم فقير جي سڃاڻپ وطن سان سندس لي جي ڀڃڻ سان پنهنجي سگهڻي آهي شاه جڏهن جڳ کي سڳيو سڳيو رکڻ لاءِ دعا گهري آهي، تڏهن هن واضح طور، ۽ قدر چئي نمودني اول سنڌ جو نالو ڪيو آهي۔ سانڌيئر سنداڻين ڪرين هڻي سندن ڪار۔ سنڌ آباد آهي، ته عالم آباد آهي۔ سنڌ برهي آهي، ته عالم برهي آهي، ته سنڌ سلامت آهي، ته پوءِ عالم سلامت آهي۔ سنڌ

کان سواء سمورو جگ مٽي جو مائڊاڻ آهي. عالم ڀل آباد ٿئي، پر
اڻ سڌ مٽي سڪار ٿئي! اها شاه لطيف جي دعا آهي. اها شاه
لطيف جي دعا آهي. اهو شاه لطيف جو پيغام آهي. پر هي گهڻا ڀول
پهچي مقالي ۾ لکي نه ٿو سگهان، فقط توهان کي زباني طرح ٻڌائي
سگهان ٿو لکندس، نه مارجي ويندس.

مرڻ بوجوانن کي ٻڌيو ته جڏهن مضبوط سرڪڙ جا آقا ۽ سندن حوري
سڌ کي لٽي ٿري رهيا هئا، جڏهن سڌ کي مال غنيمت سمجهي مضبوط
سرڪڙ جا پائي سڌ کي ونڊي وراهي رهيا هئا، ۽ سڌ تي قبض ٿي
رهيا هئا، تڏهن شاه لطيف دعائي جي مضبوط سرڪڙي حڪومت جي
گماشتي مطلق ڇڏي ڇڏي.

”وہا مور مري، سچ نہ رھيو ھڪڙو،

وطن ٽٽو وري، ھڪڙن ھڪائون جو“

آقاڻن کيس ڪڍا ڪيا، فخر مند ٿيا. شاه لطيف کي چوڻي
سوڪاڻائون ته ٻيلي ناراض نه ٿي. اسين توکي ڀت شاه ۾ هڪ
نيوب ويل هائي ڏيون ٿا. توکي ٻي پاڙي لاءِ هڪ عدد ٺرڪون
ٺريڪڙ به وٺي ڏيون ٿا، تون بهراني ڪري مضبوط سرڪڙ خلائ
آڏو نه ٿارو. دعائي جا مغل شهنشاه سڌ جا غير خواست آهن، تون
ڪنهن غلطهه جي جو شڪار آهين. ڀت ڏئي جو آڏو آهيو.

”سڀها پارو مٽ سڀ، سڀها جين پٽ،

ڦٽن جي ڇڄڻ، چڪن کي چوڪو ٿئي.“

۽ وري چيائين:-

”اچو وائي لو ٿيو، هڪ ٿورو ڪڪڙ،

ٻنڌي اچ مرن، تنهن سر مٿي هنجو“

دعائي جي مضبوط سرڪڙ جا آقا ان دانا بام ٿي ويا. ڪڪڙ
ڪڪڙ، چار ڇڪڙ ڪڇي ويا. دعائي جي آقاڻن چيو، هيءَ باغي ڪڪڙ
اسان سڌين کي ان آرين مان آريو بڻيو، کيس ڪڪڙا ٻانڀ ۽ ٻڪڙ
گهرن ۾ رهڻ سڳايو. سڌين کي ڦرسي غزل سان اسان روئاس ڪرايو.
ڪڏن شاهي ڪتاب ۽ حليم ٻارم مصلح پڇاڻي سوڪاريو. اڳ سڌ
ريگستان هئي، اسان سڌ کي آبهڊ ڪيو. اسين دعائي جي سڌين آبهڊن
جا سڌ در آيو. هيءَ دعائي شاه لطيف ڪري، جنهن مضبوط سرڪڙ
جي غلامت ڪئي آهي! هن سائين، به ته دعائيءَ جي سرڪڙي حڪومت
جي سي آءِ ڊي ۽ ائبيلجس شاه لطيف جي ڪڍ ٻڌي وئي. سڌس

ٿاڪم بدي ڪئي وئي. شاھ لطيف، جنهن جو عظيم ڪلام زبان ۽
مڪان جي پابندين کان آزاد آهي، ۽ مردور لاءِ بڙجي آهي، تنهن چيو:
”ڪهر! ڪاروڙين سين، وڏو وڏو وير،
ٿاڪا نه ويندين ٺڪري، ٿو ٿو مٽي پير،
هيءَ تنهن جو دير، جن جهونا ڳڙءَ جلايو.“
سائين لطيف سائين کي سمجهايو، ته سائين، دهلي جي محڪومي
پري شيءَ ٺاهي، دهلي وارن جو Superior Culture آهي. اوهان اڃا به
ٺڪر مند ٿا آهيو.

پٽ ڏٺي ۽ امون سائين کي چيو:

”جي فرسي سڪر گولو، توه ڪلام،
جو پڌو ٻن ڳالهين، سو ڪيئن چاڻي چار؟
اچو ٿا آب ڪهري، پڪيو ٿا طعار،
اي عامن مندو عام، خاصن منجهه رڙئي؟“

هاڻي اوهان اسن ٿو پڌار ته، هيون ڳالهيون، ۽ اهڙا بيت،
جڳهي اڃا تائين سندر نه ٿيا آهن، سي مقالي ۽ آلي عوام آڏو رهي
سگهجن ٿا پر نوجوانن کي ڪير سمجهائي اسن هئا، هو شهزور،
سندن ضد اٿس رهيو، نه ڪجهه به ٿي پوي، مقالو ضرور تيار ڪريو.
مون کيس جواب ڏنو، ته شاھ جي مقالي لاءِ شاھ واري زماني
جي تاريخي پس منظر کي سامهون آڻڻو پوندو، جنهن ۾ سنڌ جا حڪمران
هئا، حڪمزور ۽ بهتار هئا، ۽ عوام بي انتها بهادر، رملڪ وھدي راند ۽
راضي، ۽ مرڻ-مارڻ لاءِ تيار هوندو هو مان سمجهان ٿو، عام ماڻهن
جي ڀلي لاءِ ان قسم جو ذڪر مقالن ۾ ڪرڻ مناسب ناهي. ان قسم
جي ذڪر ڪرڻ سان ۽ پڌڻ سان ٿيندڙ ڳيٽي ويندي آهي، پر نوجوان
دوستن جي حد تي مون کين فقط اوترو پڌايو، ته پانٿو، مان جڏهن
تاريخ ۾ اهو پڙهندو آهيان، ته شاھ لطيف واري دور جا حاڪم عوام
کان بيجبره عياش ۽ گيدي هئا، تڏهن مونکي شاھ جي هڪ بيت جو
منظور سمجهه ۾ اچي ويندو آهي - اهو بيت آهي:

”سُرھو سُر وڃائيو، ڪوڙن ڪانيرن،

رڻا روم وڃن، ڪنهن هيٺائيءَ کان منجوا“

اُن دور ۾ سنڌ جا هئا حاڪم، دهليءَ جي زوال پدير حاڪمن
کان، ايران واري نادر شاھ ۽ افغانستان واري احمد شاھ ابداليءَ
کان لاڳيتو شڪستون کائيندا رهيا. شڪستون کائڻ کانپوءِ، هڪ
هڪو ڪري جهنڊا رهيا، ۽ پنهنجي عوام سان بخاري ڪري ڏن پريدا

رهيا. ان سموري دست جي عبوس بادشاهه ۽ احمد شاه ابدالي ۽ وٽان
 کيئن شاه هلي. شاهنواز خان، ۽ سر بلند خان، جا لقب مليا، جيڪي
 هنن نه فقط مول هئا، پر تاريخ ۽ فخر سان پنهنجن مالي سان شامل
 ڪرايا. سنڌ جي تاريخ پڙهندي مون محسوس ڪيو آهي، ته سنڌ جا
 حڪمرانن جي لاج ۽ وطن ۽ شجاعت تان به هڪ ڪٿي ڇڏيندا آهن.
 مغلن، نادر شاه ۽ احمد شاه ابدالي ۽ جون غورخوار ۽ وحشي
 فوجون بنگاليل بگهڙن وانگر سنڌ تي ڪاهي آيون. حاڪمن نيز رفتار
 گهوڙن ۽ اٺن تي پاڇ ڪڍي، ڄاڻ پيڻائي ورتي، پر سنڌ جو عوام وڙهيو-
 انگ اگهارو، ڀيت بکيو، ۽ ڏٺايل عوام سر سان ڪمن ٻڏي وڙهيو،
 ۽ شاه لطيف چيو:

”مغلن، مغلن، ٻيلي سارڻ، مانجهيان اي سرڪ،
 وجهن تان نه فرق، رُڪ وهندي راند ۾“
 ٻئي هنڌ پت ڏئي ۽ چيو:

”بهادر گڏيا بوندين، ڪڙڪ ڪيلور ڪن،
 وجهن ڌڙ ڌڙن تي، ڪاهڪارين هن،
 ڪيرن، ڪٽ لڙن، وڻ گجيو، راڙو آيو.“

اڄ تائين بزرگن اسان کي اهوئي ٻڌايو آهي، ته شاه صاحب پير
 لاهير هو، ڪٿي ڪراچي جو صاحب هو، يعني ته شاه صاحب عظيم
 ترين شاعر نه هو، انتهائي مڪمل فنڪار نه هو. شاه لطيف سنڌي
 زبان، سنڌي ادب، ۽ خاص طرح سنڌي شاعريءَ جو هر دور لاه شهنشاه
 آهي. پت شاهه تي، پت ڏئي ۽ جي مقبري آڏو مان ڇڏن ”والين ڪي
 پٺڻ، نوڪرين، وڇڙيل وڻن ۽ وڇايل ٻنن لاه ٻڌائيندي ڏسندو آهي،
 تڏهن محسوس ڪندو آهيان، ته لطيف سائين جي باري ۾ بزرگن جي
 پروڻڪڻي بيحد ڪامياب ۽ اثر ڏيئي آهي. اسان لطيف سائين کي پير
 ڪري پوڄيو آهي، ۽ سندس ڪلام، ۽ ڪلام جي فلسفي کان سٺن موڙو
 آهي. ورنه ڪو سبب ڪونهي، جو جتي، ۽ جهڙن ڌرتيءَ تي شاه صاحب
 جهڙو عظيم ترين شاعر ڄم وئي، سا ڌرتي انقلاب کان واضحيل هئي،
 ۽ اتانجا ماڻهو ٻين جي ڏاڍ ۽ ڏمڪاءَ جو مستقل شڪار رهندا اچن
 ان سلسلي ۾، مون کي ننڍپڻ جو هڪ واقعو ياد آهي. هڪ
 استاد سڪوي هڪڙي ۾ ويڙهيل ڪو ساڙ ڏيکاريندي چيو هو، ”هيءُ
 ساڙ شاهه ادب جو ساڙ آهي، هن ساڙ جو نالو پڪڙايو آهي.“ هيءُ ساڙ
 ان جو ساڙ آهي، پر هڪ شاه صاحب جو هڪ بيت پڙهيو هو:

”هو چوئي تون مر چئو وائان ورائي
اگ اگرائي جو هڪري، خطا سو کائي،
پاد ۾ پائي، ويو وارو هڪن ڪي.“

ان وقت دل چاهيو هو، ته ساز تان هڪڙو لاهي، هڪٿرو ڏسان.
پر اها تمنا پوري نه ٿي. اها تمنا شعور سان لڪي، سهنجي لاشعور ۾
جرب ٿي وئي. ان وقتي کان گهڻو پوءِ، مون ڀٽ ڏٺي جو هڪ بيت پڙهيو:
— ررهي مري سوپ ڪي، ته دل جا وهر وسار
هن پالا، وڙه پاڪري، آڏي ڏال ۾ ڌار
مٿن تبخ ترار، سار ٿه متارو ٿين.“

اهو بيت پڙهڻ کانپوءِ، مون محسوس ڪيو هو، ته ڇڻ ساز تان
هڪڙو ٺهي ويو، ۽ منجهانئس هڪٿاري بدران رڻڪ جي بڙجي ٺهڪري
آئي — اها بڙجي، هر دور جي تقاضائن موجب هڪڙن بندوق آهي، ۽
هڪڙن اسٽس ڪن، ۽ هڪڙن شين ڪن آهي.

”هوڏانهن هن هاڪاريو، هوڏانهن هي هٿن،
سرنالين ۽ سنڌڙن، ٻئي سار ٻڙن،
گهرن ۽ گهوڙن، رڻ ۾ لائون ٺهون.“

مون شاه صاحب ۽ سندس ڪلام تي مقالو پڙهڻ کان انڪري به
هڪ ڀيرو پئي، چوشاه لطيف جو ذڪر اچڻ شرط شاه عنايت شهيد جو ذڪر
پڻ ضروري ٿي پوندو آهي. ۽ جڏهن سنڌ ۾ عوامي جاگرتا جي علمبردار
شاه عنايت شهيد جو ذڪر ڪجي ٿو، تڏهن سنڌ جي اڙلي خدارن ۽
باهرين طاقتن جي اڇڻڻ — وڌيڪ ۽ زيستدارن جو حوالو لاري ٿي پوي
ٿو. تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ وڏيرو ايتريقدر ننگو ۽ بي لچرو نه ٿيو
آهي، جيترو شاه عنايت ۽ شاه لطيف جي دور ۾ ٿيو هو. شاه عنايت
سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون نالو آهي، جنهن ڏنڙيل سانگين ۽ جهانگين،
دارين ۽ نارسن کي انقلاب جي محور تي ڪٽيو ڪيو، ۽ سنڌ ۾ عوامي
سجاڳي ۽ جاگرتا جو پهريون علمبردار ٿيو. عوام جي اسرندڙ ۽ وڏندڙ
طالب جهوڪ جي هڪڙائيءَ وارن زيستدارن ۽ وڏيرن جي ٺٽي تي
چڙهي، ڪين مسڪين جي سرنالين ۽ سنڌڙن جو گوڙ ۽ شور ماسي ۾
رضو محسوس ٿيو، ۽ هو، ٺٽي جي نواب اعظم خان عوامي طاقت کي
ڇڏڻ لاءِ جڏهن سنڌ جي زيستدارن کي هڪڙو ڪيو، تڏهن شاه عنايت
۽ سندس تحريڪ خلاف زيستدارن، ٻيون ۽ ٻلائيءَ جي ميدن وڏو ڪڏڪ
هٿيارن پهريون سان تيار ڪري موڪليو. سان حيران ٿيسو آهيان، ته

جڏهن لادر شاه احمد شاه ابدالي ۽ زوال پذير منڊل سلطنت جا گرات
جيٽرا حڪمران سنڌ تي گهڙي ايندا هئا، ۽ ڦرلٽ ڪندا هئا، تڏهن
زميندارن جي گڏيل طاقت ڪلهي اوزار ۾ گر ٿي ويندي هئي. تاريخ
شاهه آهي، ته سنڌ جي زميندارن هر دور ۾ پهرين طاقتن سان گڏوگڏ
آهي، ۽ پنهنجي وطن جي عوامي قوتن خلاف منڊل سٽيو آهي، ۽ پنهنجي
ڌرتيءَ سان غداري ڪئي آهي.

نواب اعظم خان جي چُرچ ٿي سنڌ جي زميندارن شاهه عدوت
علاف باقاعدي جنگ ڪئي، ۽ عوامي جاگرتا جي پهرين علمبردار شاهه
عبادت کي شهيد ڪيو. اهڙو ايشيائي ملڪن ۾ تاريخ حڪمرانن جي
محتاج رهي آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ شاهه عبادت جي شهادت جو نام
مختصر يون آهي. هر جتي، ۽ جنهن ملڪ ۾ شاهه لطيف جهڙا عظيم
شاعر پيدا ٿيندا آهن، اُتي، ان ملڪ جي گونگي تاريخ کي ڳالهائڻ لاءِ
زبان ملي ويندي آهي.

”اڄ ته اوطاڻن ۾ جاگر جرڳيون جي،
ساري سياڻن کي، روئين ٿاڻ رو،
پرا پراڻن، لاهوتي لڏي ويا.“

”اڄ نه اوطاڻن ۾ طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون سون ماري،
هر جي جي، جيتارين، سي لاهوتي لڏي ويا.“

سر ڪيڏاري ۾ لعلو ڪريلو جو آهي، پر، اشارو ۽ علامت
پهرين عوامي جنگ ۽ شاهه عبادت جي شهادت ڏانهن آهي.

”گهڙن ۽ گهڙن جيئن ٿورا ڏينهن
ڪڏهن منجهه ڪوٽن، ڪڏهن واهي رڻ جا.“

”پڪو آڻ لڙ چوان، ماريو ته وسهائ،
ڪانڊ منهن ۾ ڌڪڙا، سيڪندي سهائ،
ته پڻ لڄ مران، هولي پست ۾.“

مون لوجوان کي چيو ته، ”ياها مون کان مقالو لڙ ٿڪايو، مان شاهه
تي مقالو لکيس، ته شاهه عبادت شهيد جو ذڪر ضرور ڪيس. جڏهن
شاهه عبادت شهيد جو ذڪر ڪيس، تڏهن سنڌ جي وڏيرن ۽ زميندارن
جي ضمير غروشيءَ جو حولو لازمي طرح ڏيندس، مون کين سمجهائيندي

چون، هميشه وانگر اڄ پڻ زميندار ڏاڍا مٺس آهن. سڌن ٻاري يا نه ڏاڙيل، خونين ۽ چورن سان هوندي آهي. يا پوليس وارن سان. منهنجو مقالو کيس پست نه ايندو. مونکي نجيو قلم ۱۱۰ ۽ ٻڌرائيندا، يا پنهنجي لوڏ جي ٻچي ڪندا. مان مسڪين ماڻهو آهيان. ڪهاڻيون ۽ ڊراما لکي گذر بسر ڪندو آهيان. مونکان شاهه تي مقالو لکائي مونکي مصيبت ۾ نه وجهو.

منهنجي پوئين ڳالهه نوجوانن جي سجهه ۾ آئي. چيائون، 'چئو سچ ٻيا. توهان کان مقالو لکائڻ جو ارادو اسين بدلايون ٿا.'

ڇوڪراڻ، آءُ توهانجو مولتي ۽ منهنجي ڪٽنب تي وڏو احسان آهي. مون اڄ ڪلهه لکڻ کان نوبه ڪري، لجهت روڊ تي پڪوڙا وڪڻڻ جو ارادو ڪيو آهي. لکڻ جو ڪم جو ڪم آهي. ادب جا عالم، اڪابر ۽ ڀرڪو آثر پار کان وڃي لڪتا آهن. اڄ ڪلهه ادب جا وڏا نقاد، وڏا چالو، ۽ ادب جا وڏا ماهر سي آه ڏي ۽ انٽيليجنس وارا ئي ٻيا آهن. شاهه جو رسالو انٽيليجنس پورو ۽ سينسور ٿي رهيو آهي. پاڪستان رائٽرس جي چئن ۾ پڻ سي آه ڏي جا ماڻهو ڪيا ويا آهن، جيڪي تمام پرن کي پرڪيندا، ۽ اديبن کي ادبي انداز ڏياريندا. انهن حالتن ۾ مونکان مقالو لکائي، مونکي مارايو نه. مونکي ڏٺو نه ڪريو، مونکي ڇڏي ڏيو نه مان پڪوڙا وڪڻان ۽ عزت جي زندگي گذاريان.

نوجوان پنهنجي حد تان لٽا، مڙي ويا. ۽ مونڪن شاهه تي مقالو لکائڻ بنا مليا ويا. جڏهن هو مليا ويا، تڏهن منهنجي دل تي شاهه ساڻن ۽ هيءَ بيت ٽري آيو:

”هڪڙي تهجي ڇرڪ ۾، ڳال ڪهرجي ڪنج،“

”وڏو، ڇريو، ڇريو، ڇريو، پٿر ۾ آيو پنڇ،“

”سوئي ٻارج پنڇ، جو آڻا آب ٿئي.“

انقلابي قوم پرست جدوجهد جو علمبردار

اڳتي قدم

منهنجي هر پرچي ۾ قوسي ڪهاڻيون
۽ سڌ جي سسٽن تي لکيل مضمون پڙهو.

مرتب: مدد علي سنڌي

ايمپريس: ۴۷۴، صلي، حيدرآباد، سنڌ.

پڪي

اسان سونگي اڌ رات جو نند مان جاڳايو. ڊبل هٿي. سڙبال ۾ ڄمائڻ،
 ”ٻاهر اڳڻ ۾ نر جي ڌار تي هڪ پوائتو پڪي ويٺو آهي.“
 پاسو ورائيندي چس. ”ڇيرو هوندو، تون مائڙي ڪري سمهي
 پئي.“

ڄمائڻ، ”ڇيرو ٺاهي.“

”ڇيرو ٺاهي، نه پوءِ ڇيري جو ساٿ هوندو.“ پڪي نند
 مان جاڳيو هٿائڻ اڳ ۾ پئي کلي. چس، ”سونگي سمهي ڏي، اسان.“
 ”سمهي ڪيئن ڏيان؟“ اسان سونگي ڏوٽڙ پئي چيو، ”ٻاهر
 نر جي ڌار تي هڪ پوائتو پڪي ويٺو آهي.“

انهن ڏينهن ۾ سونگي وڏين سفارشن کان پوءِ رلدگي ۾
 پهريون دفعو نوڪري ملي هئي، ۽ سا به پاپوليشن پلاسگ کاتي ۾،
 جهنگو اصلي، يعني حنرڪ مالو ليدلي پلاسگ کاتو آهي. جيئن ته
 سان پهريون دفعو آفيسر ٿيو هوس، تنهنڪري مون ’روسو ڇوليشت‘
 پائونڊر جو وڏو دٻو خريد ڪيو هو. رات جو سمهي کان اڳ بدن
 کي پائونڊر سان پيوت ڪري ڇڏيندو هوس، ۽ پوءِ ڪنهن سوئي،
 مڻ سوئي ليدڻي هيلٿ وزلر جي باري ۾ سوچيندي سمهي پوندو هوس.
 جنهن رات اسانجي اڳڻ ۾ نر جي ڌار تي هڪ پوٽو پڪي
 اچي ويٺو هو، ۽ جنهن وقت اسان سونگي نند مان جاڳايو هو، تنهن
 وقت مان غزل نالي هڪ ليدڻي هيلٿ وزلر جي باري ۾ خواب ڏسي
 رهيو هوس. خواب ۾ هوءَ ٺهڪڙيڪيولو آفيسر سان سير مهالا ڪري
 رهي هئي، ۽ مان العوري تي لوڪ ڏٺن وڃائي رهيو هوس. اسان
 سونگي نند مان جاڳايو. خواب ٽٽي پيو. اسان جي اها حرڪت
 سونگي بي واهي لڳي. دل ۾ آيو ته سمجهائي ڇڏياس، نه سڏي
 آفيسر کي نند مان نه جاڳايو آهي. مان نه صط تنهنجو پٽ آهيان،

پر وڏين سفارش ڪاڀو آفيسر ٿيل به آهيان. پر، دل جي ڳالهه ريان
ني نه آندو. پاسو ورائي ڇڏيو.

اسان سھڻجي ٻانهن ۾ هٿ وجهندي چيو، ”عجيب انسان
آهي. ٻاهر ۾ هي ڌار تي هڪ خوفناڪ پکي ويٺو آهي، ۽ تون پاسو
ورائي نٿو ڏيکاري.“

”اوھو، تون نه سونگي اچايو پر پيشان پئي ڪري.“ بيرار
ٿيندي چيو، ”اھو پکي چيو هوندو، ڇھري جو ويجهو ماڻھو هوندو.
ڇڙو هوندو. يا خلفي هارون رشد هو ڇڙا پوڻ روح هوندو.“
”نه نه.“ اسان ورائيو، ”نه چيو آهي، ۽ نه ڇڙو، هڪو سجد
پوئو پکي آهي.“

”هڪ لنگ ني پيو آهي ڇا؟“
”نه.“

”پلا تقرير پيو ڪري ڇا؟“
”نه.“

”نه پوءِ نفس هڪ، ۾ هي ڌار تي ويٺل پکي ڪنهن به
صورت ۾ پوئو ناهي.“ اسان کي سمجهائيندي چيو، ”تون ماڻھو
ڪري سهي ره.“

اسان جي نٿو آڏاسي ويٺي هئي. هو ڪمري جي دري مان
ٻاهر اڳتي ۾ بيدل ۾ هي وڻ ڏانهن ٺهاري لڳي، جنھنجي ڌار تي کيس
هڪ پوئو پکي ويٺل نظر آيو هو.

مون اسان کي چيو، ”اڳتي واري پتي وسار ڇڏ. اوندھ ۾
تو کي نه وڻ نظر ايندو، ۽ نه آھو ڌار نظر ايندو جنھن تي تو هڪ
پوئو پکي کي ويٺل ڏٺو آهي.“

”تون پوئو پکي ڏسي ورتو آهي.“ اسان دري وٽان موٽندي
چيو، ”اوندھ ڪرڻ ڪاڀو نه سونگي ان پکي جي موجودگي جو
خيال ايندو رھندو.“

”تون ڏسي آھي.“ اسان آئي ويهي رهيس، ڇڏو مانس، ”پوئو
پکي کي ڇا ڪريان؟“

اسان وڏي اچي سھڻجي سلسھون پيلي. مون ڏانھن چماڻي

ڏسڻ لڳي. هن ڪجهه دير تائين نه ڳالهائيو. مون ڏانهن ڏسندي رهي.
 سندس گهور مونکي ڳهائڻ لڳي. مان بيچين ٿيڻ لڳس. منهنجي
 اندر ۾ شعور ۽ لاشعور جي تهن هيٺان ڪجهه سبق وانگر روح نڳو.
 مون پنهنجي بيچيني لڪائڻ لاءِ اسان کان پڇيو، ”ٻڌاءِ،
 مان پوئتي هڪي ڪي ڇا ڪريان؟“
 اسان جواب نه ڏنو.

اوچتو هوءَ مونکي اجسي ۽ اوڀري عورت نظر اچڻ لڳي.
 ٻاهرين اوتدم، ۽ رات جي خاموشيءَ ۾ هوءَ پراڻا روح وانگر
 محسوس ٿيڻ لڳي. هڪو الجھل خوف منهنجي وجود ۾ داخل ٿيڻ
 لڳو. تڏهن مون اسان جو اڏار ٻڌو.

جڏاڻا، ”هڪي“ ڪي ماري ڇڏي.
 ”هڪي“ ڪي ماري ڇڏي! مون کان چرڪ نڪري ويو.
 مان اٿي بهي رهيس، ۽ اهرج مان اڙ ڏانهن ڏسڻ لڳس.
 ”ان هڪي“ ناريج جي هر دير ۾ توکي توکو ڏٺو آهي.“
 اسان چيو، ”هي“ آخري موقعو اٿئي. وٺ نٿي وٺڻ هڪي ماري ڇڏي.“
 ”اسان ڳالهه ٻڌي.“ مون ماحول جو طمسر ٽوڙڻ جي ڪوشش
 ڪندي چيو، ”منهنجو ڏند ڪٽائڻ ۽ جن پوئڻ ۾ هڪو اعتبار ڪونهي.“
 اسان جي سڻن ۾ گھڻو ٻڌجي ويو. ڀرڙون ڳڻجي ويس. هوءَ
 اک چٽيڻ بنا مون ڏانهن ڏسندي رهي. ڇائين، ”ناريج ڏٺو ڪٿان
 آهي، منهنجي بيوقوف پٽ. ناريج ساڄي“ جو عبرت ڪڍو، ۽ آڻندي
 جو مون هو آهي.“

”ان هڪي“ جو ناريج مان ڪهڙو واسطو آهي؟“
 ”هڪو نه هجڻ، ۽ منهنجو آهي.“
 ”مونکي منهنجي ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه ٿي آهي. مان
 سمجهان ٿو.“

”تڏهن به اهو هڪي نظر آيو آهي، تڏهن تو ٺڌ ڪٿي آهي.“
 اسان چيو، ”هي“ فيصلو ڪندڙ آخري دور پيو هلي. توکي هڪي“
 کي مارڻو پوندو، ها پڪ توکي ماري ڇڏيندو.“
 اسان جي ڳالهه ٻڌي مونکي حيرت ٿي. اسان جي عمر اهي

سال هئي. دل ۾ سوچيم، چوندا آئون: اسي ست کسي، اسان کي ۱۰ سال
خمڻاڻ ٿي پيو آهي، تهڪري وڌي پئي.

”نوڪي ان پکي“ کي مارڻو پوندو. ”اسان الماڙي“ ڏانهن
وڌي ويئي. الماڙيءَ جا طاق کولي، دالي بدوق ڪڍي آئي. بدوق
۾ ۲ ڪارٽوس پري، مونکي ڏهندي ڇيائين، ”وڃ، پکي“ کي وڃي
ماري ڇڏ.“

مون بدوق وٺي اسان ڏانهن ڏٺو. پڇوسائين، ”پکي“ کي
مارڻ سان سهجي نوڪري خطري ۾ نه نه پوندي؟ ڏهن سگارڻ
کاڌو نه نوڪري سڀي آهي!“

ا ان آئي پئي. ڪنهن هٿ سان بدوق مونکان کسي ورتائين.
ڪجهه ڪاوڙ ۽ ڪجهه سلامت واري لهجي ۾ چيائين، ”ناريخ جي
ڪنهن به دور ۾ تون ايترو چسو، وانڙو ۽ بيوقوف نه هين، جهڙو
هن دور ۾ آهين. آهين نه سهجو ئي ست، پر مونکي نه سهجي غيرت
ني شڪ ٿين لڳو آهي.“

سهجي نه ٿئي ويئي هئي. مان نواڻي تي اسان ڏانهن ڏسندو
رهيس.

اسان اڳن ڏانهن وهندي چيو، ”پواڻي پکي“ کي مان ٿي
مارهان. اڄ ڪاڏو تون پانهون پائي ڇڏجان.“

اسان ڪمري مان نڪري ويئي، ۴ وڃي وڃ اڳن ۾ بيٺي.
مان ڊوڙيندو، سندس پويان وڃي بيٺس. اسان وڃ اڳن ۾ بيٺي
هئي. بدوق جو فداڪ ڪلهي مان لڳائي نم جي ڌار جي چشت
ورني هٿائين، جهٽي ڪو خوراڪ ۽ پواڻو پکي ڏنو هٿائين.

مون پکي“ ڏانهن چٽائي ڏٺو. سهجي حيرت جي ڪا حد
نه رهي. اسان جهن پکي کي پواڻو پايو هو، سو پکي گهرو هو.
مون بدوق جي ناليءَ ۾ هٿ وجهندي اسان کي چيو، ”نم
جي ڌار تي ويٺل پکي گهرو آهي. گهرو، اس جو پکي آهي. اس
جي علامت آهي.“

”اهو پکي اسان لاءِ سڀ کان پواڻو پکي آهي.“ اسان بدوق
چٽائيندي چيو، ”اهو پکي اسانجي وجود جو وري آهي. مان کيس

ضرور ماريئدس.

ان کان اڳ جو اسان گهوڙي تي زور ڏيئي ڪارتوس چوڙي ڇڏي، مون هٿ وڌائي اڳتي جي بتي وڃائي ڇڏي. هڪدم گگهه اوندهه ڄاڻجي ويئي.

”اهو ڇا ڪيٿ، بيوقوف!“ اسان رڙ ڪئي.

اوندهه ۽ خاسوشيءَ ۾ مون پکيءَ جي پرواز هو پڙڪو ٻڌو. پکي اڏاسي ويو.

مون بتي هاري ڇڏي. اسان ڏک، ڪاوڙ ۽ ارسان وڃان چيو، ”اهو ڇا ڪيٿ، اهو ڇا ڪيٿ!“

مون کيس سمجهائيندي چيو، ”هيءُ ڪيٿولمينٽ جو علائقو آهي، فوجي چارائيءَ جو علائقو آهي. بندوق جو آواز ٻڌي فوج جاگي پوي ها، ۽ پوءِ سھنجي نوڪري خطري ۾ پئجي وڃي ها. وڏن سمارٽس کانپوءِ نه مان افيسر ٿيو آهيان.“

اسان بندوق مان ڪارتوس ڪڍي اڇلائي ڇڏيا. خالي بندوق، مونکي ڏهندي ڄاڻيس، ”مان نوکري ٻارائو نه ٿي ڏيان هٿ، پر مان محسوس ٿي ڪريان ته ڪجهه عرصي کانپوءِ تون اولو لنگڙو ٿي پوندين، تڏهن هيءَ بندوق لٽ بدران استعمال ڪجارجي.“

مون بير جي ڌار ڏانهن ڏٺو. مونکي خوشي ٿي ته پکي صحيح سلاست اڏاسي ويو هو.

☆ اڄ جو عالمگير تخليقي ادب سچ آهي، سچ هو حاسي آهي. اعزي ادب جو هر هنڌ قدر آهي، پر اسانجي ادب کي سچ لکڻ جي عيوض مصيبت گچيءَ ۾ پوندي آهي. اسانجو ادب سچ نڪري پھنجي مٿن، ڊيموڪليس جو خنجر ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌي لڙڪائي ڇڏيندو آهي. جيڪو ادب سچ لکندو آهي، تنهنکي باغي، تخریب پسند، ۽ Dangerous سمجهيو ويندو آهي.

— اهو جليل، مضمون، ”لهندڙ سچ جي لاءِ“

ساڻو ساڻو ساڻو

هيءَ سطر هوڻورسڻيءَ جي آرتس فڪلتيءَ مان ذري گهٽ سمورن چوڪرن، چوڪرين، ۽ ليڪچرارن ۽ پروفيسرن ڏٺو. ساهون ميدان ۾، اٺن - ڏهن چوڪرن جي مٿس ۾ خُردم، هاسڪيون، بيد جا لڪڻ ۽ ڪليل چانو هئا. هو گولائيءَ ۾ بيٺا هئا. سندن وچ ۾ مجيد ڌرتيءَ تي اونهي سون ڪريو پيو هو. سندس ڪپڙا اڀڙون لڀڙون ٿي ويا هئا. ڦاٿل ڪپڙن مان ظاهر ٿيندڙ جسم جي ڪٽل اهي وٺي هئس. سندس مٿي مان رت نڪري رهيو هو. گولائيءَ ۾ بيٺل شاگردن مان هڪ شاگرد جي هٿ ۾ پستول هو. هر آرتس فڪلتيءَ جي وراڻين ڏانهن پستول سڌو ڪندي پنڊهين چوڪرن، چوڪرين ۽ آستانن کي رڙ ڪري ڇڏيو. ”هڪو شخص عوامي اسٽوڊنٽ فيڊريشن جي مخالف ڪندو، تنهن جو مجيد جهڙو حال ڪيو ويندو.“

جنهن شاگرد پستول ٽالِي سون شاگردن کي هٿاڻي ڇڏيو هو، سو قد جو بندرو هو. هڪ سات جهڙو هوس. ڇپ ٽالها، اکيون ڇٽجهون، ۽ هڪ شرنهه جهڙو هوس. منهن جي ڪٽل گهڻن مونڙن سبب گهٽجي وئي هئس. هو پريان ڏسڻ ۾ هوبهو ڪري وئي جهڙو ٻئي آيو. منهنو اصلي نالو مان توهان کي نه پڙهندس. هي ڪهاڻيءَ ۾ پاڻ سندس ڊڪر فاسر جي نالي سان ڪندا آهن.

فاسر پهتجي هڪ سائيءَ کان خردم وٺي، وٺي مٿ ۾ ٽپو ڪري هوا ۾ ڦيرائيندي وڌي واک ڇڏو. ”سڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن جو اسان خاتمو ڪري ڇڏيو آهي. آهي ڪٿي ڪو مجيد جو سائي — سڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن جو ڪو ميمبر؟“ آرتس فڪلتيءَ جي وراڻين ۾ بيٺل شاگردن جو عام منجهي ويو. جن سڙهال ۾ ڪهاڻيو پئي، سي خاموش ٿي ويا.

قاسم ڪرپلو آراس فيڪٽريءَ جي عمارت آڏو پراڻڪه کولي
بيهي رهيو. هو هن هٿ سٽي ڪري پستول مان ٽي هوائي واڻر
ڪيا. وراڻين ۾ پيل شاگردن ۽ استادن ۾ فزقوت پئجي ويئي.
”نرو. منهنجي ڳالهه ڪن کولي ٻڌي ڇڏيو. اسن،
عواسي اسٽوڊينٽس فيڊريشن جا شاگرد نڪس پاڪستان جي نئين سنڌ
جا مالڪ آهنون. قاسم ڪرپلي ڇو، ”اڄ کانپوءِ ڪو شخص،
شاگرد يا استاد، يونيورسٽي ڪيمپس ۾ سنڌ جو نالو نه ڪندو. جيڪو
ڇٽو ’جيئي سنڌ‘ چوندو، تنهنجي زبان تارونءَ مان پٽي وٺي.“
شاگرد ۽ استاد آهستي آهستي ٿي وراڻين مان ڪسڪڻ
لڳا. هو عمارت مان نڪري سانهون واري بس اسٽاپ تائين وڃڻ
بدان، هيسبل ۽ ڊبل، عمارت جي پوئين پاسي کان نڪري،
ايلمنٽريشن واري بس اسٽاپ ڏانهن وڃڻ لڳا. ٿوري دير ۾ وراڻين
مان آڏو ٽي شاگرد ۽ ڪافي تعداد ۾ استاد هليا ويا.

قاسم ڪرپلو موٽي وڃي پنهنجن ساٿين وٽ پيو، جيڪي
قاسم جي مٿان گچهن وانگر ڪاٺپ ڪڍي بيٺا هئا.
قاسم سنڌو مجيد جي مٿان وڃي پيو. ڪجهه دير تائين ڏانهن
ڏاڍي نفرت ۽ حقارت سان ڏسندو رهيو، هو پستول کاهي هٿ ۾
جهلي، ساڄي هٿ مان خردم ڦيرائي، حموري طاقت سان مجيد جي
چهريل چيريل پئي ٽپي وهائي ڪڍيائين. مجيد جي رت هٿن ۾ چٽل
ڇپن مان آه نڪري ويئي. هو گهڙي ڪن لاه ڦٽڪي پيو، خردم
جو ڌڪ اهڙي شدت سان لڳو هوس، جو ڪرنگهي وٺان حموري
لمبھ ٽرا ٽرا ٿي ويس. هن پاسو ورائي پنهنجي مٿان پيل اٺن-ڏهن
چٽن ڏانهن ڏٺو، جيڪي ڪس رنورٽ ڪرڻ کانپوءِ پنهنجي
ڪاميابيءَ تي خوش ٿي رهيا هئا.

ڪرپلي وڌي اچي پنهنجو ٻيو مجيد جي مٿي تي رکي
ڇڏيو. سندس ساٿن لاهڪ ٿيو.

ڪرپلي خردم جو لوهي گهٽي وارو پاسو مجيد جي مٿن ۾
هڻندي چيو، ”اڄ کان توهانجي سنڌي اسٽوڊينٽس آرگنائيزيشن جو
دور ختم ٿيو، ۽ سنڌ عواسي اسٽوڊينٽس فيڊريشن جو دور شروع ٿيو

آهي. "اسين نئين سنڌ جا سالڪ آهيون."

مجيد ويٺي ۽ سان پهچڻ چين تان رت آڳهي، ڪريلي
ڏانهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي. اکين جي پٺئين ۾ رت جا ڌڙا
ڄمي ويا هئا. هو چٽي طرح ڪريلي کي ڏسي نه سگهيو. هن
هٿ جي تريءَ سان اکين تان رت آڳهي ڇڏيو. کيس ڪريلو ڇڏو
ڏسڻ ۾ آيو.

ڪريلو پهچي هڪ سائيءَ کان ڇافو وٺي، هيٺ جهڪي
مجيد جي سڻ ۾ ڏسڻ لڳو.

مجيد جو سڄو سڻ نونشن ۽ بيد جي لڪڻ لڳڻ سبب
ٽائي پيو هو. مٿي ۾ هڪڪيون ۽ خردسڻ جا لوڙ لڳا هئا. مٿي ۽
پڙ مان وهندڙ رت منهن جي سوچ ۽ ڏيڙاڻ سان ساي، وڏن ۾ ڀرجي وڌو
هوس. کيس ايترا ڌڪ لڳا هئا، جو ڌڪن جو احساس ختم ٿي ويو
هوس. هن ڪڏ پاسيرو ڪري رت جي گڙڙي ڪري ڪريلي
ڏانهن ڏٺو.

ڪريلي چيس، "مجيد، جيڪڏهن اسين تههجا آندا ڪڍي
ڇڏيون، تڏهن به اسانجو وار ونڱو ٿي نه سگهندو."
"نئون فقط تههجا آندا ڪڍي سگهندين، قاسم." مجيد پڳل
ٽڪل لهجي ۾ چيو، "پر، نون تاريخ جا آندا ڪڍي نه سگهندين.
تاريخ تههجا آندا ڪڍي ڇڏيندي."

قاسم ڪريلي، مجيد جي سڻ ۾ ٽڪ هڻي ڪڍي.

مجيد پٺي هٿ پهچي سيني تي کپايل قاسم جي ٽنگ ۾
وڃي ڇڏيا، ۽ پوءِ رهيل ڪهل سموري سگه سان قاسم جي ٽنگ
کي سروڙي. قاسم کي پهچي پاسي ۾ ڪيرائي ڇڏيو. قاسم ڪريلو
چوٽاڻ ڪرڻ کانپوءِ وائڙو ٿي ويو. مجيد پاسو ورائي مٿان وڃي
پس. ان جدوجهد ۾ مجيد جي اکين اڏو اوڏو اچي ويئي.

هڪ ٺهي، بيدولي، ۽ پوائتي شاگرد، جهجهجي سڻ تي
وڏيون وڏيون سڄون هيون، ۽ پاڻ ڪنهن وڏيري جي اولاد لڳي
رهيو هو. نهن پوري زور سان مجيد کي پاسرائين ۾ لت وهائي
ڪڍي.

مجيد عذاب ۾ پئو ٿي ويو. گوڏا وڃي سيني سان لڳس.
 قاسم ڪرپلي سوڦعو وٺي هڪدم سڻ تي بستول جي نالي هلي
 ڪڍيس. لوهي نالي نڪ تي لڳس، ۽ نڪ مان رت ٿيڏيون ڪري
 وهڻ لڳس. مجيد هتي هٿ سڻ تي رکي قاسم جي مٿن هڻي ويو.
 ٽهي ۽ پوائتي شاگرد، کيس پٺ ۾ لت هڻي ڪڍي، ۽ هو ڏک
 کائي پئي ۽ پر وڃي مٽي ۾ ڪريو.

قاسم ڪرپلو ڪپڙا ڇڏي اتي بيلو. هو هڪ گهڙي ۾ جي
 شڪست ۾ پنجهڙڻ لڳو. هو اٺن-ڏهن سڌ عواسي اسٽوڊنٽ
 ليڊرپش جي پهلواس هو اڳواڻ هو. کيس پهچي ڪيرڻ جي
 احساس ڏاڍي ڏيئي ڇڏيو. هو ٿري گهٽ چيتو ٿي پيو. هن هٿ
 جنهنڪي چافو جو فرو مجيد جي لوندڙي ۾ آندي، سٺ ڏيئي،
 سندس برڙ کي ڦاڙيندي، چافو ٻي لوندڙي ۾ وڃي لسيو.

نڌهن هڪ آه هونورستي جي بيرجر ۽ سخت ڏوڳڙن
 سان مٿو هلندي، پڙاڏا ڪندي، ڪاروبهر ۾ لاڪي ڦلائي ۽ جي آه
 سان وڃي ملي.

قاسم ڪرپلي، سندس بهادر سائين، ۽ ورائين ۾ بيل، بچل
 سچل شاگردن آرٽس فيڪلٽي جي ٻاهرين ٺلهه ڏانهن ڏٺو، جتان
 عرش کان اوهي آه اڀري هئي.

ٻاهرين ٺلهه وٽ هڪ سانوري چوڪري پئي هئي. کيس
 ڇوٽ جا ڪپڙا پالي هئا. سندس هٿ ٺلهه ۾ ڦاٽو ٿي ويا هئا، ۽
 هو ٺلهه جي موزيڪ سان لڳي روئي رهي هئي. جنهن وقت قاسم
 ڪرپلي مجيد جي لوندڙي ۾ چافو لسي، سٺ سان سندس برڙ
 چيري ڇڏيو هو. نڌهن هن چاهو هو ته هو پوڙندي وڃي، ۽ مجيد
 کي پهچڻ ٻاهر ۾ جهلي، سندس رتوڇاڻ سڻن پهچي سيني ۾
 لڪائي ڇڏي. پر هو اٺن ڪري نه سگهي هئي. صدين جي روايت
 کي ٽوڙي نه سگهي هئي. ٽوڙي سگهي هئي، نه پهچي دل! نڌهن
 صٽ ڪري نه سگهي، نڌهن هڪ آه سندس اندر سان اڀرندي هوائ
 کي چرندي، حمل ٽڪرن مان وڇڙندي، آڪاس تائين هلي وئي
 هئي. هو ٽڪنڊڙ دل، ۽ آئين اڳين سان ميدان ڏانهن ڏسي رهي

هئي، جتي مجيد ڌرتيءَ تي پيو هو، ۽ قاسم ڪرپايو ۽ سندس سور هي سائي دائري ۾ پيٺا هئا.

”ٿريا، ڏسي ڇڏي، مجيد پڙوي، جي حالت، قاسم ڪرپاي مجيد ڏانهن اشارو ڪندي رڙ ڪري چيو، ”هن ماءُ جي.... تهه جن اکين ۾ شاهه لطيف جو سِر سارنگ ڏنو آهي. تون ئي سمجهائينس ته ماڻهو جو پٽ ٿي ۽ اسلامجي مخالفت ڇڏي ڏئي ورد ٻچڙو ڪري ماري ڇڏينس.“

ٿريا روئيندي رهي. هو مجيد سان گڏ موشيا لاهي ڊهار لڻيسٽ ۽ پڙهندي هئي. هو سادو ڀيرو، جهنگي اکين ۾ مضبوط جهڙي هڪشش مٺي، ۽ هنن ئي هونيورسٽيءَ جا اڌ ڪلن وڌيڪ شاگرد ۽ استاد عاشق هئا، سا فقط مجيد لاءِ ماندي هئي. کيس فقط مجيد وٺيو هو، جيڪو خالي پيرڊن ۾ ۽ موڪل ڪان پوءِ کيس شاهه لطيف جي بيتن جي عجيب ۽ حيران ڪندڙ معنيٰ ۽ مفهوم ٻڌائيندو هو، سائين چيگوارا، هوچي سهي، باس عرفات، ۽ جهان جي اڳواڻي گوريلن جون گالهيون ڪندو هو. ۽ پوءِ جڏهن سرڪاري ڪامورن وڏن فنن سان عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي وجود ۾ آندو، ۽ شاگردن کي واٽس، پيلڊن ۽ پٽائس وانگر خريد ڪرڻ شروع ڪيو، تڏهن ئي ٿريا سمجهي ويئي هئي، ته مجيد جهنگو وڃي ويڙهيو سان آهي، هو سڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن ڇڏي، ڪنهن به آڇ، ڪنهن به لالچ ۽ ڪنهن به واعدن تي عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ شامل نه ٿيندو.

مجيد عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ شامل نه ٿيو هو، هن عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي آڇ ۽ سرپرستن جي هر ڪا آڇ نڪرائي ڇڏي هئي. هن پاڪستان جي شاگرد دوستي ڪنڊا سريڪام بورڊ ڪوئ جي آخ نڌي-پڇ مورپيا همسايي جي کيسي خرچي ۽ جي لالچ ڇڏي، هو ٻڌا، وٽر سائيڪل ۽ ويسپاء-ڪولر جي پيشڪش ڇڏي. هو سڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن جو سيڪريٽري جنرل هو. هن پاڻ کي وڪٽر بدران عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي مخالفت ۾ بهاري ڇڏيو، کيس ان مخالفت جي قيمت جي خبر هئي. هو قاسم ڪرپاي ۽ سندس سائين

سان اڪيلي سر وڙهي، فرد جي اهميت، ۽ انفراديت متعلق پهچي نظريي کي سڄو ثابت ڪري رهيو هو. هو اڪثر چوندو هو ته: فوسون، گروهه، ۽ جماعتون شڪست کائي سگهن ٿيون، پر فرد هڪ هڪ ڪري انسان هڪدم به شڪست کائي نه ٿو سگهي. هورتو ڇاڻ ٿيل ڪاپوءَ به پهچي نظريي تي قائم هو.

فاسم ڪريائي جي حڪم تي هن چئن مجيد کي ٻاهن کن جهلي، چڪي، اٿاري بهاريو.

پهڻ شرط سمورو ڊونيورسٽي ڪمپس مجيد جي نگاهن ۾ ڏي ويو. هن رت هائين اڪين سان آرٽس فيڪلٽي جي عمارت ڏانهن ڏٺو، سموري عمارت کيس ڏٺي ۾ وڌيڪل نظر آئي. هن وٺي جي پٺت سان اڪين ٿان رت آهي، پهر عمارت ڏانهن نهاريو. کيس عمارت ڪجهه ڪجهه چٽي نظر اچڻ لڳي.

”مجيد، سوئر جا پٽ، ماءُ جا — غور سان ڏس، ساهون ٺهر وٺ ٿريا رڳي بيٺي اٿئي، جهجهي اڪين ۾ نو شاه جو سر سارنگ ڏٺو آهي.“ ڪريائي حارن مار مجيد کي وارن کان وٺي ڏوڏاڙهي ڏي، ۽ ڏند ڪرلندي چيو، ”تون جيڪڏهن اسانجي مخالفت بند نه ڪندس، ته خدا رسول جو قسم آهي، اسين ٿريا کي زوري ڪري ڪڍي وينداسين، ۽ پوءِ خبر اٿئي، اسين هالن ڪهڙي تعدي ڪنداسين؟“

”فاسم.“ مجيد ساڻي ساڻي ساهه ڀري ۽ پڳن لٽل لهرجي ۽ چيو، ”توهين ٿريا سان آهائي تعدي ڪندا، جيڪا جميد ۽ ليائي سان فرانسيسي ۽ يهودي دهشت پسندن ڪئي هئي، امڪان وڌيڪ توهان ٿريا سان ڪابه تعدي ڪري نه سگهندا.“

فاسم ڪريائي، پر ڪري. مجيد کي سهر ۾ چمات وهائي ڪڍي. پهچي سائين کي حڪم ڏيندي چيائين، ”اڙي وٺي هلو ماءُ جي — کي فيڪلٽي بلڊنگ ڏانهن.“

پوءِ اب. ذر عواسي اسٽوڊنٽس فيبريشن جا پهلو ان، ۽ جوڏا حوان هڪڪلي مجيد کي لتون، مڪون، ۽ ٿوڻا هڻندا، ڌڪا ڏيندا آرٽس فيڪلٽي جي عمارت ڏانهن ڏنڊا آيا. هو جڏهن عمارت هي ڏاڪڻ ڀرسان ٻاهرين ٿله وٽ پهتا، تڏهن ڪريائي جي حڪم تي

بيهي رهيا. ڪرپلي معيد جي وارن ۾ مٿ وڃي، سڌس منهن مٿي
ڪندي چيو، ”ڏس، ٺاه وٽ ڪير پئي آهي؟“
اتر ڏڪن کان ڪلپو به معيد هوش ۾ هو، سامت ۾
هو، هن ٺاه ڏانهن ڏٺو.

ٺاه جي ميورڪي ني منهن رکي ٿرپا روئي رهي هئي.
معيد ڦاٿل، ڇوڙيل ۽ چٽل چپن سان مرڪن جي ڪوشش
ڪندي انگريزيءَ ۾ چيو، ”Forgive them o' Lord for they donot
know what they are doing.“

ان وقت هڪ چوڪري، کيس پٺن تي هاڪي وهائي ڪڍي
۽ هو بولائيون کائيندو مٿو وڃي ٿرپا جي پرن وٽ هڪڙو.
ٿرپا منهن جي قياست پرست روايت جا هڪوٽ ڪيرائي
چٽڙيا هن، معيد جو رٿو چاڻ منهن پهنجن ٻانهن ۽ سڀي ۾
اهڙائي ڇڏيو.

گهڙي کن لاءِ آرٽس فيڪلٽيءَ جي ورائيڊن ۾ ڇوڀول ٿيو،
۽ اوه حاوشي ڇانڊجي ويٺو.

”ٻڌڻ — جي حياتي ڄاڻين ٿي، ته سجهائينس، مڙي
وڃي، عواسي اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي مخالفت ڇڏي ڏي.“ ڪرپلي
ٿرپا کي چيو، ”معيد جيستائين عواسي اسٽوڊنٽس جي حمايت ۾
پيان نه ڏيندو، نيستائين کيس يونيورسٽي ڪيمپس مان جيتري ٻاهر
وڃڻ نه ڏينداسين.“

ٿرپا کيس جواب نه ڏنو. هو روئيندي رهي،
”سجهائينس، ميس ميس نه ڪر.“ ڦاسم ڪرپلي ٿرپا کي
چيو، ”اجابو، منهن ۾ مارمي ويندو.“

”معيد، معيد“ ٿرپا ساه روڪي، مڙڪن ۾ چيو، ”هيءُ
نوڪار عواسي اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي حمايت ۾ ڪجهه ٺڪرائڻ ٿا
ڄاڻين.“

معيد جي برڙ سان وهندڙ رت ٿرپا جي قميص جو آڱو آڱو
ڪري ڇڏيو. ٿرپا سڌس منهن پهنجي جيبي کان ڌار ڪندي
چيو، ”معيد، اٿيون ڪرل، مونڙانهن ڏس.“

مجيد رت هائيون اڪون ڪوئي ٿر يا ڏانهن نهاريو. هو
مجيد جي اکين ۾ تڪليف جو احساس ڏسي نه سگهيو.

مجيد سرڪڻ جي ڪوشش ڪندي چيو، ”آءٌ پڻ ويو
ڪن، وٽخارا وڃڻ خون.“

”اٿيس نه چٽو، اٿين نه چٽو.“ ٿر يا مجيد جو چيريل چيريل
منهن وري پهنجي سبي ۾ لڪائي ڇڏيو. هو، قاسم ڪرپلي ڏانهن
ڏسدي چيائين، ”ڏسو ته نوان مجيد کي ڇا ڪري ڇڏيو آهي.
هيئر ڪائون پهنجي حمايت ۾ سان ٿا ڪڍايو!“

”ها، جيستائين دم ۾ دم اٿس، کيس هر حال ۾ عوامي
اسٽوڊينٽس ليڊرشن جي حمايت ۾ سان ڪڍڻو پوندو.“ قاسم پستول
هڏو ڪندي چيو، ”نه نه، مجيد هو موت يقيني آهي.“

مجيد ٿر يا جي سبي سان منهن ڪري، وحاشو اڪين سان
قاسم ڏهن ڏسدي، تمام جهٽي آواز ۾ چيو، ”مونکي موت هي
باري ۾ ڪجهه ٻڌاء، قاسم.“

”موت!“ قاسم حيران ٿي ويو، چيائين، ”موت، بس موت
آهي.“

”نوڪي غر ٻاهي، قاسم، نه ڪجهه انسان لاءِ موت ابدي
زندگي جو سبب ٿي پوندو آهي!“
”هڪواس هو ڪرڻ.“

”ڪجهه ڪائون لاءِ زندگي ڇڏي ڇڏي ٿي مرڻ جو
سلسلو ٿي پوندي آهي.“

”مٿي ٿي هاڪيون لڳيون اٿي، نهڪري وٺيس هو.“
مجيد ساڻو ٿي، بالڪي ٿر يا جي پيرن وٽ ڏاڪي ٿي ڇڏي
ڏنو. ٿر يا جي دل سبي ۾ ٽڪي آئي. هن رڻو ڦاڙي، مجيد جي
پڙ تي رکيو.

جهن ٿاهي، ۽ پيڙهي شاگرد مجيد کي پاسرائين ۽ لت
هڻس هئي، تنهن وڏي اچي ڪرپلي جي ڪن ۾ ڪجهه ڇڏو.

ڪرپلي هڪدم منهن ورائي پوئتي نهاريو.
پريان، ڪاري رنگ جي هڪ سرڪاري ڪار اچي رهي

هتي، ڪار، آرٽس فيڪلٽي ۽ جي عمارت کان ڪجهه پري ۽ بيهي رهي.

ڪرپلو ۽ سندس ساٿي ڪار ڏانهن هليا ويا.
 ٿريا مجيد کي ڪلهي کان وٺي ڌوڏاڙهي سڏ ڪيو،
 ”مجيد، مجيد.“

مجيد اڪيون کولي ٿريا ڏانهن ڏٺو. پوءِ جهلي آواز ۾
 چيائين، ”سونگي هتان وٺي هل، ٿريا.“
 ”پر...“

”دور نه ڪر، ٿريا. سونگي ڪيمپس مان وٺي هل.“
 ”پر مجيد، هن ڏاڍو...“

”مان ڪجهه دور کانپوءِ مري ويندس.“ مجيد چيو،
 ”سونگي ڇهن سالن جو مڪيڙو پاءُ آهي. مان هجي ساهون
 پويان پسام پورا ڪرڻ چاهيان ٿو.“

”ائين نه چئ، ائين نه چئ.“ مجيد. ٿريا روئي پئي. چيائين،
 ”نون نه مرنديس. مان توکي مرڻ نه ڏيندس.“

”اسان وڻ ۾ لائون ٿڌيون آهن.“ مجيد آهستي آهستي
 چيو، ”سونگي سهارو ڏئي، اٿاري بيهار، ٿريا.“
 ”پر، ڦارم ڇو آهي، ته نون جيستائين عوامي اڪيڊمي
 لڊرپش جي حمايت ۾ بيان نه ڪينديس، جيستائين توکي ڪيمپس
 مان ٻاهر وڃڻ نه ڏيندا.“

”سونگي ڪوبه روڪي نه سگهندو.“ مجيد چيو، ”مان
 به هجي پاءُ ڏانهن ويندس. سونگي اٿاري بيهار ٿريا.“

ٿريا مجيد کي ٻانهن جو سهارو ڏئي اٿارڻ جي ڪوشش
 ڪندي، اک ٽپت ڪري ڦارم ڪرپلي ۽ سندس ساٿين ڏانهن ڏٺو.
 ڦارم ڪرپلو ۽ سندس ساٿي مرڪاري موٽر ۾ ويٺل هڪ
 نوجوان ڪاموري سان ڳالهائي رهيا هئا.

ٿريا ڪوشش ڪري مجيد کي اٿاري ويهاريو. پوءِ کيس
 به هجي ٻانهن ڏيندي، ٿلهه جو سهارو وٺندي، آهستي آهستي اٿاري
 بيهاريو. پير تي پهن شرط مجيد کي اکين آڏو اوڏهه اچي وئي.

مڙهل ڇاڪ چڪي پيس، ڪرڻ تي هو، جو ٿريا -هارو ڏيئي،
 ٿلهه جي سيورڪ سان سهارى ڇڏيس.

مجيد ساڻي ساڻي ساهه سان پاڻ سڀالي ورتو. هو، هڪ
 هٿ ٿريا جي ڪٺي تي رکي، ٻئي سان سڀي جي زخمن مان
 وهندڙ رت کي روڪيندي، هو ٿلهه وٽان هٽي ويو، ۽ هو ئي ڏاڪا
 لهي، فيڪلڙي عمارت جي سامهون ميدان ۾ وڃي بيٺو.

ورائين ۾ بيٺل چوڪرن ۽ چوڪرن جو وات ٽاڻي ويو،
 هو اچرج وڃان مجيد ۽ ٿريا ڏانهن ڏسڻ لڳا.

مجيد ٿرندو ٿرندو، ٿريا جو سهارو وٺندو فيڪلڙي عمارت
 جي سامهون رستي جي وچ ۾ وڃي بيٺو. آڏان، ٿري، قاسم ڪريهي
 ۽ سندس ڏانهن سڀن ڪري پئي رهيو.

قاسم ڪريهو ۽ سندس مورچي ساڻي نوحوان ڪاموري -ان
 گهاٽائي گدگد ٿي رهيا هئا، ڪامورو سندن ڪارڪردگي ۽ ني
 خوش هو. ۽ کس چئي رهيو هو، ”نوهين نهن يا ڪستان جي نهن
 سنڌ جو نهن نسل آهيو. نوهن انقلابي شاگرد اسانجي -پ ڪان
 وڏي طاقت آهيو، فوت آهيو. نوهان سنڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن
 کي مڪمل طرح ختم ڪري وڌو ڪارنامو مڪمل ٿيو آهي، ۽
 خاص ڪري اڄ نه نوهان مڪمل بهانريءَ جو ثبوت ڏيو آهي. اهڙا
 جوڏا جوان ورلي پيدا ٿيندا آهن.“

ڪريهي خوش ٿيندي چيو، ”سائين، اسين اوهانجا پانها آهيون.“
 ڪاموري هڪدم چيو، ”قاسم، نهنجو هي ۽ ٽولو، نهنجي
 مددگار ۽ اسس پورٽ جي ديري تي موڪلنداسين.“

”هرابي،“ سڀي هرڙچن هڪ ريان ٿي چيو.
 ”نوهانکي امتحان ڏيڻ جي ضرورت نه آهي.“ ڪاموري چيو،
 ”هن سال نوهانکي ڊگريون بنا امتحان جي ملنديون.“
 ”هرابي، هرابي.“

”سان نوهان سڀي لاءِ گريٽنگ نوڪرن جو ڊ بندوبست
 ڪري ڇڏيو آهي.“
 ”نڪ تورا، سائين.“

”توهان کي هلاڪ ۽ پرستون به ڏنيون وينديون.“
 ”سائين.“ هڪ جاني شاگرد چيو، ”سونگي ڪجهه نه
 گهرجي. سونگي فقط ڪهڙن ٿاڻي جو ويڊار ڪرائجي.“
 ”ٻيڻي آرڊر سهجي آفس مان ڪڍي وڃجان.“
 ”۽ سائين، سونگي ايڪسائيز ۽ ليڪسيشن آفيسر لڳرائجي.“
 ”نور به آرڊر ٻيڻي سهجي آفس مان وٺي وڃجان.“
 ”فاسر کان پڇيائين،“ فاسر نوکي ڪا خاص نوڪري وغيره نه گهرجي
 ڇا؟“

”سونگي جانور ۽ ساهتي گهر سگهل ڪرڻ جي پرست واري
 ڏيو.“ فاسر ڪريالي چيو،
 ”نوجوان ڪاوري لهر ڏيو. ڇهائين،“ نههجي لاه اهو ڪم
 به ڪيو. باقي سچو ڇا ٿيو؟“
 ”سوئر کي اما ڏسڻ ڪڍي اٿئون، جو سچي چار باد
 رکندو.“

”عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي حمايت ۾ بيان ڏيو اٿائين؟“
 ”نوجوان ڪاوري چيو، “جهڙوڪ مان نه ڏيو اٿائين، نه پوءِ
 هراڙادي کي Tortore ڪري به بيان وٺو. اهو تمام ضروري آهي،
 مسجد سڏي اسٽوڊنٽس آر گنائيزيشن جو جمل ڪري پري آهي، سڏي
 اسٽوڊنٽس آر گنائيزيشن کي مڪمل طرح حتم ڪرڻ لاءِ ضروري
 آهي ته مسجد کان عوامي اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي حمايت بيان ڪڍائجي.“
 ”بيان ڪيئن نه ڏيندو، سائين!“ فاسر ڪريالي چيو، ”مان
 چيو اٿس ته جهڙوڪ عوامي اسٽوڊنٽس جي حمايت ۾ بيان نه ڏيندو،
 ته کيس حملي بوليورسٽي ڪيمپس مان ٻاهر وڃڻ نه ڏينداسين.“
 ”مان بوليورسٽي ڪيمپس مان ٻاهر وڃي رهيو آهيان، فاسر.“
 ”مسجد رهيل مهيل سگهه مان وڌي واک چيو، ”مان وڃي رهيو آهيان.“
 ”فاسر ڪريالي ۽ سندس ساٿين کان چرڪ ٺڪري ويو. اس
 هڪدم سڀني ورائي مسجد ڏانهن ڏٺو. مسجد ۾ اسٽاپ ڏانهن وڌي
 رهيو هو. ماهون بس اچي رهي هئي.
 فاسر ڪريالي پستول ڏٺو ڪيو. رڙ ڪندي ڇهائين، ”بس“

ڏانهن وڪ وڌائين، ته اٿت ماريندو هانءُ.”

بس، بس اسٽاپ وٽ اچي بيٺي. مجيد ٿرپا جو سهارو وٺندو،
آهستي آهتي بس ڏانهن وڌڻ لڳو.

”بھي ره مجيد.“ فاسر چيو، ”نه مان گولي ٿو هلايانءُ.“
مجيد بس وٽان منهن ورائي، پوئتي ٻاهر ڀڄي چيو، ”سٺي
حوين ڏسهن، حڏهن ڇڄڻ سفر هئا.“

”نه، پوءِ مرڻ لاءِ تيار ٿي.“ فاسر پستول جي گهوڙي تي
اڱر رکي.

”نرس.“ ڪاموري کيس گولي هلائڻ کان روڪي ڇڏيو.
چيائين، ”مجيد کي وڃڻ ڏيو.“

مجيد بس جي مٿ ٻورو وٽ ڪري پيو. ٿرپا ۽ هڪ - ان
ڄڻ کيس سهارو ڏئي، اٿاري بس ۾ آندو.

نوجوان ڪاموري، ڪربلي کي چيو، ”سوئڪي هڪدم
فون ڪرڻي آهي.“

”اهو سائين.“ ڪربلي چيو، ”آرٽس فيڪٽريءَ جي ڪنهن
به ٻاهرلڳست مان اوهين فون ڪري سگهو ٿا.“

نوجوان ڪامورو فاسر ڪربلي ۽ سندس ساٿين سان گڏ
فون ڪرڻ لاءِ آرٽس فيڪٽريءَ جي بلڊنگ ڏانهن هليو ويو، جنهن
وقت هو ٻاهرين ٺلهه وٽان ٻه - ٽي ڏاڪا چڙهي وراڻي ۾ داخل
ٿي رهيا هئا، ان وقت بس زوڪاٽ ڪندي شهر ڏانهن رواني ٿي
وئي.

بس جا سمورا مسافر، جيڪي هائوس فيڪٽريءَ جا شاگرد،
۽ ڪيمپس جا ملارم هئا، حيرت وڃان مجيد ڏانهن ڏسڻ لڳا. هو
پڻ ۾ پشڪا ڪري ڳالهائڻ لڳا. مجيد بس لاءِ نقون نه هو، ٿرپا
نه هئس لاءِ نئس نه هئي. پر ٻيئي کي رت هائو ڏسي، سڀئي نرس ۽
پنجنجي ويا هئا.

مجيد حون اڪيون بند هيون، ۽ هن پنهنجو سڀڻ ٿرپا جي
ڪاهي تي لاڙي ڇڏيو هو. ٿرپا دريءَ کان ٻاهر ڪيمپس جي
عمارتن ڏانهن ڏسي رهي هئي. سندس اکين جا لڙاڪ ڪڪي

وڃا هئا. هزارين وسوسا ۽ سودا ۽ کيس ورائي وڃا هئا. هو ۽ محسوس
ڪري رهي هئي، ته مجيد هڪ هڪ گذرندڙ گهڙي سان گڏ ختم
ٿي رهيو هو - وساسي رهيو هو.

ٿرڻا کيس چوڻدي چيو، ”مجيد، مجيد ڪٿن آهين؟“
مجيد اڪيون کوليون.
”ڪٿي آهين؟“

مجيد ٻڌندڙ آواز ۾ چيو، ”سر، سوري، ڏڙ ڪمڙن،
مٿان ڪچين ڪٽ!“

ٿرڻا اشارو سمجهي وئي، سندس سمورو وجود وڌجي وڌو.
”ٿرڻا،“ مجيد ٻڌڻ ۾ ڳالهائو.
”جيءُ“

”شاه جو هيءُ بيت ٻڌو اٿئي؟“
”ڪهڙو؟“

”هڪ نه آهي سٽري، ڪن پروڙي سر،
ڪسڻ ڌاران ڪير، ڪري سنڌ ڪن جي؟“
”ها، نو انگ ۾ ٻڌايو هو.“

”ان بيت جي معنيٰ سمجهين ٿي.“
”ها.“ ٿرڻا ٿري گهٽ روئي وئي.

بس جڏهن ڪيسپس جي حدن سان نڪري شهر ڏانهن ڊوڙ
لڳي، تڏهن مجيد اڪيون کولي، سهرورائي ٿرڻا ڏانهن ڏٺو، پڇيائون،
”روئين پئي، ڇري؟“
”سان ا نه نه.“

”ٿرڻا.“

”جيءُ.“

”جڏهن جرس ناري موحون ماسڪو کي گهرو ڪري
وڃن هيون، تڏهن خبر اٿئي ته روسي ماڻهو ڪهڙي جذبي سان
جرس فوجن سان وڙهيا هئا؟“

ٿرڻا محسوس ڪري رهي هئي، ته مجيد کيس سرچاڻ ۾
سندس حال بدلائڻ لاءِ ڳالهائي رهيو هو. نه نه، جهڙي نموني هو

هيدو ٿيندو، وسائندو ۽ ڀڄندو ڀڄندو هئي ۽ هو، هڪڙو گالهائڻ
 ناسڪن هو، پر، ٿرپا کي اها خبر هئي ته مجيد غير معمولي ارادي
 جو مالڪ هو، هو سٿوريءَ کي سينگار سمجهندو هو.

”حسرتي، روسي ماڻهن جو بخوار حرسن فوجن جو ڪهڙي
 جذبي سان مقابلو ڪيو هو؟“
 ”ا. ر.“

”رڻ مارڻ جي جذبي سان روسي ماڻهن حرسن فوجن جو
 مقابلو ڪيو.“ مجيد چيو، ”جڏهن انسان فقط رڻ ۽ مارڻ لاءِ
 جنگ لڙندو آهي، تڏهن فتح سندس ڀر اچي ڇهندي آهي.“
 ”ها، ويٽنامين به رڻ مارڻ جي جذبي سان جنگ ڪري
 آمريڪي سامراج کي ويهن صديءَ جي حسرت انگريز شڪست
 ڏني.“ ٿرپا به چاهندي به گالهائڻو.

هڪجهڙو دٻر خاوش رهن کانپوءِ مجيد پنهجي ماءُ ۽ هو،
 ”مان سمجهان ٿو، مان مجيب وٽ پهچڻ کان اڳ مري ويندس.“
 ”ڇا؟“ ٿرپا کان چرڪ ڦڪري ويو، هو ذري گهٽ رڙيون
 ڪري روئي پوي ها، پر هڪدم صفا ڪري ويئي، مجيد کي ٻار
 سمجهان چوهندو فقط ايترو چيائين، ”نئون رهندس، تو کي رهڻو آهي.“
 مجيد اکيون بند ڪري جهونگارو؛

”ڇنڇر ڇنڇر پائڻا، هڪايو ۽ ڪارو،

پنه ۽ جهنڊس پٺ تي، صبح حوارو،

وڃڻ سون وارو، ڪين وهندس وڃ ۽“

خط جي باوجود ٿرپا جي اکين مان ٿڌڪ لڙي آيا، هو
 شهر نائين، اهر کي روڪي، سڌڪن کي ساڍي، ڪاروبار جي
 ڪونج وانگر روئندي رهي.

بس جو ڪنڊڪٽر مجيد جو واقع هو، هن ٿرپا کان پڇيو،
 ”اسپتال هلندؤ نه؟“

حواب مجيد ڏنو، ”نه، مونکي گهر وٺي هلو، مان پنهجي
 پاء کي ڏسڻ چاهيان ٿو.“

ڪنڊڪٽر بس کي گاڏي کائي وٺان ڪوڪر محلي ڏانهن

قيرائي وٺي ويو. ڪو ڪر محلي وٽ هن ٿريا سان گڏجي مجيد کي
بس مان هيٺ لاٿو. ۽ کيس گهر جي در تائين چڻڻ آيو.
گهر ۾ مجيد ۽ سندس ڀاءُ هيڪلا رهيا هئا. ست ماڻھو
گهٽ ۾ هئا.

گهر جو در کليو پيو هو. مجيد حُڏن ڄاڻائڻ لڳي اندر
داخل ٿيو، تڏهن سندس ڇهن - ست سالن جو ڀاءُ اڳڻ ۾ پنهنجي
حليٽ کي ڪوٺي سان ڪارو ڪري رهيو هو. هو پنهنجي ڀاءُ
جي حالت ۽ سالي اوڀري چوڪري ڏسي حيران ٿي ويو. هو عجيب
وڃان ڀاءُ ڏانهن ڏسڻو رهيو.

ٿريا مجيد کي سهارو ڏيندي ورائندي ۾ وٺي وئي. مجيد
ورائندي ۾ رکيل موڙي تي ويهي رهيو. اڪيون بند ٿيل لڳس. ساهه
جو پکي سڀي جي پڇري ۾ پوڙا هڻڻ لڳس. هن آهستي آهستي
اڪيون کولي پنهنجي ڀاءُ ڏانهن ڏٺو.

”عجيب.“ مجيد ٻانهون کوليندي چيو، ”عجيب.“

عجيب سڏو اچي ڀاءُ جي چرمل چرمل ۽ وڏيل سڀني سان
لڳو. مجيد کيس ڪمرور ۽ ٺهل ٻانهن ۾ جڪڙي ڇڏيو.

عجيب حيرت وڃان ڀاءُ ڏانهن ڏسڻي چيو، ”ادا، تون ان
بيت جهڙو پيو لڳيس، جيڪو مونکي روز رات جو سمهن مهل
ٻڌائيندو آهين.“

مجيد ڀاءُ کي رت هالڻ چڻ سان ملي ڏيندي پڇيو، ”تو کي
آءُ بيت ٻڌ آهي، عجيب.“
”ها ادا.“

”مونکي آءُ بيت ٻڌا.“ مجيد چيو، ”تنهنجي سڀني سان
لڳي، مونکي آءُ بيت ٻڌا.“

تليڙو عجيب پنهنجي وڏيل ۽ زخمي ڀاءُ جي سڀني سان لڳي
بيت ٻڌائڻ لڳو.

”گهوڙن ۽ گهوٺن، جيئن ٿورا ڏههڙا،

ڪڏهن منجهه ڪوٺس، ڪڏهن واهي رڻ جا.“

ٿريا رڻو وات ۾ وجهي هڏڪا ضبط ڪري وٺي. عجيب

ڏانهن ڏسندي پنهنجي پاڻ کان وڃي، ”هيءُ ڪير آهي، ادا؟“
 ”هيءُ ڪير آهي؟“ مجيد آجهيل آجهيل اکس مان
 ٿرڻا ڏانهن ڏسندي چيو، ”هڪي به مون شاهه مائين جي بيت جي
 هڪ بيت ٻڌائي هئي. هيءُ اڄ مونکي اها ست ٻڌائڻ آئي آهي. هاڻ
 نه ٿرڻا؟“

ٿرڻا ڪنڌ لوڏيو.

”مونکي سمورا ڏک منهن ۾ لڳا آهن.“ مجيد جهڙي آواز
 ۾ چيو، ”ڪجهه ڏک ٻئيءَ تي به لڳا آهن، پر اهي ڏک مونکي
 پهچي نه لڳا آهن. نه ٻن لڳ مران، جي هونئن پٺ ۾، انهن نه
 چٽجان، ٿرڻا.“

مجيد پنهنجو ڪنڌ موڙي جي ٻئيءَ مان لڳائي اکيون بند
 ڪري ڇڏيون. هو ڪجهه دير تائين وات مان شاهه ڪڍندو رهيو.
 پوءِ ٿرڻا ڪي ڇيائين، ”ٿرڻا، مونکي شاهه مائين جي بيت جي اها
 ست ٻڌا، جيڪا تو اڄ تائين نه ورجائي آهي.“

ٿرڻا انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو.

”اها بيت ٻڌا، ٿرڻا.“

ٿرڻا وات تان رڻو ٻري ڪري ڇڏيو. پوءِ پڳل لٽل لهي
 ۾ ڇيائين، ”ڪاٺ منهن ۾ ڏڪڙا، ڪنهندي سونهان.“

ان وقت، ٻاهرين در وٽ چين ۽ لارين ٻنهي جو آواز آيو.
 لارين ۽ چين مان لانگيولس جي لهڻ ۽ ٻوڙڻ جو آواز آيو. پوءِ
 پٽرن - ويهه سپاهي، ۽ فيڊرل سيڪيورٽي فورس جا جوان روالور ۽
 رائيفلون ٽائي اندر ڪمر ۾ ڪاهي آيا. هنن سان عوامي استودان
 فيڊرلشن جا ٻه ميمبر به شامل هئا.

اندر گهڙڻ شرط سندن نگاهه مجيد تي پئجي ويئي. هو
 کيس گهرو ڪري وٺا، صوبيدار رڙ ڪري چيو، ”هٿو هٿڪڙيون
 بدعاش ڪي. نوٽورسٽي ۽ اسٽرائيڪ ڪرائي، فساد ڪرائي، پڇي
 ڪهر ۾ اچي لڪو آهي؟“

هن سپاهين وڏي وڃي مجيد جي پڳل چٽل ۽ چٽل ٻانهن

۽ هٿڪڙيون هيون.

مڃيد آجهائيل اڪيون ڪولي ساهين ڏانهن ڏٺو، ۽ چيو،
”اڃ پڻ واپس ڪن، ولجارا وڃن جون.“

نيدرزي عجيب ٿريا کي ٻانهن کان جهليدي چيو، ”ادا
ڪيڏانهن اهو وڃي؟“

ٿريا کيس ڪوبه جواب ڏيئي نه سگهي. هن وٽ ڪوبه جواب
نه هو.

وقت سڀ کان وڏو سچ آهي
۽ ادب پنهنجي ادب جي ٿرهي.
سچ کي ظاهر ڪري ٿو

وقت سدائين بدليو رهندو، پر ادب جو لکيل سچ سدائين
سچ ئي رهندو، انهيءَ کي وقت رٿي نٿو سگهي.
امر جليل هن وقت جو وڏو ڪهاڻيڪار آهي.
ڇاڪاڻ ته هن سدائين سچ لکيو آهي.

امين ماهوار سهڻيءَ کي

امر جليل نمبر

ڪيڏن تي سارڪ ٿا پيش ڪريون.
۽ سهڻيءَ لاءِ ٽائٽل جي تصوير ڀرت ٿا ڪريون.

شهر ۾ سڏين جو واحد دڪان

ڏائير فوٽوز

هيراآباد هوسٽ آفيس جي ڀرسان
حيدرآباد، سنڌ

نه تون آهين، نه مان آهيان

ٽيليفون بوٽ جو در بند ڪرڻ کانپوءِ مون آرام محسوس ڪيو. پر پشائين جو گهمسان چڻ اوچتو ئي اوچتو خاموش ٿي ويو. اناولو روح مانو ٿي ويو. اسپيشل وارڊ جي ورائڊن ۾ بيحد مشين وانگر هلندڙ فريڊڙ برسن، وارڊ بوائز، ۽ لاپرواهه ڊاڪٽرن ۽ سهنجي وچ ۾ ٽيليفون بوٽ جي در ۾ لڳل شيشو اهي ويو هو. ٻاهران آواز ٻاهر رهجي ويا. خاموشي ذهن جي زخمن کي چلڻ لڳي.

مان چئن ڏينهن ۽ چئن راتين کان لاڳيتو جاگي رهيو هوس. اڪيون اوجاگي سبب ٿڌي رهيون هيون. منجهن ڇڪو پئي محسوس ڪيو. ائين پئي پائين، چڻ ڪنهن نئل رڻ جي واري سرسي وانگر سهنجين اکين ۾ پاڻي ڇڏي هئي. اکيون بند ڪري، مٿو ٽيليفون بوٽ جي هارڊ بورڊ سان لڳائي ڇڏيو. اوچتو، سڙندڙ اکين ۾ چڻ گندرف جو نيزاب نري آيو. سون عذاب وڃان هڪدم اڪيون کولي ڇڏيون. پتلن تي پاڻي جو نه ڇڙهي ويو. گهڙي ڪس لاه ماحول ڏند پٺيان اڇتو ٿي ويو. سون قميص جي ٻانهن سان آهون اڪيون آڳهي ڇڏيون.

ذهن پيسي وارا ۾ سڪا چيسر ۾ وجهي، پنهنجي آفيس جو لمر ڦيرايو. امير لڳن شرط آفيس جي ٽيليفون آپريٽر کي ٽيپ رڪارڊر وانگر انگريزيءَ ۾ ڳالهائيندي ٻڌو. ”محترم، اسلام عليڪم. مان (آفيس جو نالو) کان ڳالهائي رهيو آهيان. منهنجي لاه ڪهڙو حڪم آهي. سائين.“

سون آپريٽر کي پنهنجو نالو ٻڌايو. ان کان اڳ جو کيس وڌيڪ ڪجهه چوان، پاڻ ڳالهائينس. آپريٽيءَ سان چيائين، ”سر، ڊائريڪٽر صاحب سان ملايو؟“

چو، ”مونکي فريڊه ناز سان ڳالهائڻو آهي.“

آهر پتر هڪدم فون لائين ناز جي ڪمري سان ملائي ڇڏي.
 ناز پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو، ”هيلو.“
 کانئس فقط پنج ڏينهن پري رهيو هوس، پر ائين ٻئي ڀاڱي،
 جن اڄ جسم کانئس جدا ٿي جوڳ ۾ ڇپجلائي ڇڏي گذاري ڇڏيا هئا.
 فون رسيور مان پهر ناز جو آواز آيو، ”هيلو.“
 ڄم، ”ناز، مان آهو شخص ڳالهائي رهيو آهيان، جهنگي
 نون سرڪس جو مشڪرو ڪڍندي آهي.“
 ”اڙي تون!“ ناز اچرچ وڃان وڌي واهڪ پڇيو، ”ڪٿان
 پيو ڳالهائين؟“
 ”جتان سڄي دنيا جا ماڻهو ڳالهائيندا آهن.“ ورائي، ”رات
 مان پيو ڳالهائين.“
 هن ٿڪ ڏنو، ڪلندي چيائين، ”تون نه ڪڍڻ ڏين.“
 ”سهجي ڪڍڻ وارو مدو ختم ٿي ويو.“
 ”ايتري ۾؟“
 ”ها.“
 ”ڪيتر؟“
 ”ڪنهن سام ڪي سودا ڏيئي ڇڏيو آهي.“
 ”ڪير آهي؟“
 ”آهي هڪ ايسرا.“ ڄم، ”پر تون ڪنهن خوشنهي ۾
 نه پئجان.“
 هو ڪيتري دير نائين ڪلندي رهي. نيڙا نيڙا، جيتري
 جهڙا ٿوڪڙا فون رسيور مان ايندا رها. پوءِ چيائين، ”سوکي خبر
 آهي، ته تون وڏو آڙيڪاپ آهي.“ سولائيءَ سان سوکيو نٿو جو
 ماڻيس.“
 پڇيو مانس، ”ڪو چار وڃايو اٿئي ڇا؟“
 هو ٻيهر کلي پيئي. پوءِ پڇيائين، ”پلا ٻڌائين، بادرخواست
 جي ابترا ڏينهن ڪٿي غائب رهيو آهي؟“
 ڄم، ”سهجي غيبي حاضري ۾ ڪنهن نوکي ۾ وڃيڪت
 جو ڊائريڪٽر نه ڪري ڇڏيو آهي؟“

”اڃا به بيزار نه هڪر، ٻڌاءَ ڪئي.“

”ڇا ٻڌايان؟ غرل، يا گيت؟“

”مان ڪلي نئي سگهان.“ باز چيو، ”ٻڌاءَ ته ايترا ڏيهن

ڪٿي غائب رهيو آهين؟“

”ٻڌو هوم، ڪراچي ۾ عربن جو خزانو دفن آهي، ان جي

ڳولا ۾ هوس.“

”پوءِ، ڪجهه لڌ؟“

”ها.“

”ڇا؟“

”ڪارڪس جون ڪڪڙيون.“

”نٿو، ان ڳالهه تي مان ڪل جي ڪوشش ڪريان ٿي.“

هو ڪاٺي، پر سندس ڪيٽن ۾ سس سرن جو سنگيت نه هو. پوءِ ٻيڊ

گنيپر لهجي ۾ چيائين، ”ڇتي ۾ آهين، هڪدم آفيس هليو اچ.“

”نه اچي سگهان ته پوءِ؟“

”اچئو ٻولندو.“

”اهو مارشل لا ريگوليشن سمير ناسلوم آهي ڇا؟“

”مان فقط نتيجا ڪري سگهان ٿي.“

آهستي پچيسر، ”اڃا، پر سهنجي لاءِ مڃل ٺار آهي؟“

چيائين، ”خدا جي واسطي اچ.“

”خدا جي واسطي ته هرگز نه ايندس، سهنجي مائس اصل

کان نه پوي.“ چيسر، ”مان ٻئي ڪههجي لاءِ اچي سگهان ٿو.“

پڇيائين، ”ڪههجي لاءِ؟“

ورائيسر، ”جهنگي چاهن ڪنپوءِ، مون مرڻ جي تمنا ڪئي

آهي.“

ڪلهي چيائين، ”پٺيان ٿي، ڪهه ڏاڏن کي دل ڏيئي وٺو

آهين.“

”مون وٽ، وٽ جو تصور پوئو ناهي. حسين آهي. دلفريب

آهي.“ چيسر، ”مان ايتو ته سرڪش آهيان، ٺار، جو سهنجي وٽ

جو سبب جيڪڏهن دلڪش نه هوندو، نه پوءِ اجل مونکي ڏرندي“

کان آسان ٿاڻن حاصل ڪري نه سگهندو.

چيائين، ”مان اهل ناهيان. هڪدم هليو اچ.“

مون فون رسيور رکي ڇڏيو.

ٽيليفون بوٽ مان نڪرندي ڊاڪٽر درانيءَ کي سامهون

اهڙي ڏٺو. مان بهي رهيس.

ڊاڪٽر کان پڇيس، ”منوبر کي توهين ڪيستائين اسپتال

۾ رکندا؟“

ڊاڪٽر درانيءَ ورائيو، ”سپالي نهجي گهر واريءَ جي

آپريشن آهي.“

”آپريشن؟“ مون کان چرڪ ٺڪري ويو. پڇيس، ”ڇا جي

آپريشن، ڊاڪٽر؟“

ورائين، ”سڌس ڪرنگهي تي جيڪو وقت آهي، سو

اصل ۾ ڪيسر آهي.“

”مرطان؟“

ڊاڪٽر چيو، ”ماهن جي ڪاسٽيءَ سڌس مڪمل ٺاهيس

ڪرڻ کانپوءِ اهو فيصلو ڏنو آهي.“

وايو سڀل ڦرئي، وانگر ڦرڻ لڳو.

پنهجي ساه ڇيس، ”منوبر کي ڪيسر آهي؟“

”گهراڻو نه سڀ ٺيڪ ٿي ويندو. مرض اڃا شروعاتي مرحلي

۾ آهي.“

”مان منوبر کي مرڻ نه ڏيندس، ڊاڪٽر.“

”آپريشن زندگي ڏيڻ لاءِ ڪئي ويندي آهي، وٺڻ لاءِ نه.“

”مان منوبر کي مرڻ نه ڏيندس، ڊاڪٽر.“ ڊاڪٽر درانيءَ

جي ٻانهن ۾ سٺ وجهندي چيس، ”مان سري ويندس، پر منوبر کي

مرڻ نه ڏيندس.“

ڊاڪٽر بهجي ٻانهن ڇڏائيندي چيو، ”موت ۾ رلدگي خدا

جي وس آهي. ائين ڊاڪٽر فقط وسيلو آهيون.“

”مونکي نهجي دٻائوسي فلسفي سان ڪابه دلچسپي ناهي.“

چيس، ”مان فقط ايترو چئان ٿو، ته مان منوبر کي مرڻ نه ڏيندس.“

جڙتئين محبوبو ۽ منهنجي وچ ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو آهي، سو
سهجي ۽ مرضي ۽ مطابق ٿيو آهي.

ڊاڪٽر درامي ۽ ڪجهه حيرت سان سونڌانهن ڏٺو. ڇٽائين،
”تو کي سهجي زال سان شايد پيغام صحبت آهي.“

مان ۽ چار نڪڙيون ٻراڻگهون کڻي اڳتي هليو ويٺس.
ڊاڪٽر کي ٻئي ڏهندي چيو، ”صوبو ۽ سهجي وچ ۾ جيڪو
رشتو آهي، تنهنڪري دنيا جو ٻيو ڪوبه شخص سمجهي نه سگهندو.“

مان اندر ۾ گهٽسان کڻي اسپتال وارڊ جي ڪمري نمبر
۴۲ ۾ هليو آيس، جتي صوبو موت ۾ رندگي ۾ جي ڪشمڪش ۾
مبتلا هئي. هو ۽ نڪايف وچان ڪجهه رهي هئي. سونکي ڏسي،
سڌس ڪوماهل جهري تي هڪ غماڪ سرڪ ليو پائي، ٻڌندڙ
”اڄ جي آخري ڪرڻي وانگر گم ٿي ويئي.“

صوبو ٺهڻ آواز ۾ پيو، ”آفيس فون ڪٿي؟“
مون هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو.

ڏنڌل لهجي ۾ ڇٽائين، ”مان بهتر آهيان. توهين آفيس وڃو.“
”نه صوبو،“ مون سڌس پر ۾ ويهڻي چيو، ”اڄ مان
آفيس نه ويندس.“

لفظ لفظ ڪري ڇٽائين، ”پهچن ڏيهن کان آفيس نه ويا
اهيو. اڄ وڃو.“

ڪائنس نظرون پڇاڻيندي چيو، ”مان توکي ڇڏي ڪيڏانهن
پر نه ويندس.“

هن بخار ۾ پڇرندڙ هٿ سان سونکي چوهيو. مون ڏانهن
ڏٺو. سڌس چين تي ساڳي آدامس سرڪ تري آئي هئي. پڇٽائين،
”ڇو؟“

دل چاهيو ته چوانس؛ تون فقط هڪ رات جي مهمان آهين.
اهو چالندي پر، ته مان سرڪش آهيان، باغي آهيان، ۽ اڄ تائين
ڪوبه ڪم سهجي ۽ مرضي ۽ خلاف نه ٿيو آهي، مان سمجهان ٿو،
سمجهي سگهان ٿو، ته تون پاڻي ڀريش ٿيتر ۾ مري ويندين.“
تو مان کڏ سهجي مسلسل ڪشمڪش ۽ لاکهيتي جدوجهد مري

ويندي. حاج مان حويل جنگ ختم ٿي ويندي. تنهنجي موت
 مان گذ سهجي دل مري ويندي - دل جي ٽٽائڻ جي دنيا مري
 ويندي. توکان پوءِ ڪائنات بي انت غمن جي ميد ۾ غرق ٿي
 ويندي مان اڇوڪو هڪ هڪ لڄو، هڪ هڪ گهڙي، تنهنجي
 ويجهو ويهي، توکي ڏسندي گذارڻ چاهيان ٿو. پياڻي هن مهل
 نون مون وٽ نه هونديون. - تنهنجي باد هوندي، تنهنجي تصور جي
 ڪٿي هوندي، هڪ اڪيلائي هوندي، جهن ۾ مان روئڻ چاهيندس،
 پر روئي نه سگهندس. توکي وٽس چاهيندس، پر وٽاري نه
 سگهندس.

”نوهين پریشان آهيو؟“

صنوبر جي آواز تي مولڪان چيرڪ ٺڪري ويو. دل جو
 آواز ذهن جي مقبرن ۾ قيد ٿي ويو. مون سرڪڻ چاهيو، پر مولڪي
 پنهنجي مرڪ ڦڪي ۽ بي محلي محسوس ٿي.

صنوبر ورائي پڇيو، ”نوهين پریشان آهيو؟“

”پریشان؟“ چيو، ”نه نه، مان نه خوش آهيان، ڊاڪٽرن
 چيو آهي، ته تون تمام جلد چاڪ ٿي ويندين.“

”اسين امپتال مان ڪڍڻ هٽايون.“

”تمام جلد، ممڪن آهي، پياڻي.“

”ڊاڪٽر ڇا ٿا چون؟“

”ڇٽوڪ ٿا ته تنهنجي ڪرنگهي تي معولي قرڙي آهي.

چٽي ويندي.“

”پر مولڪي عذاب آهي.“ صنوبر چيو، ”اٽن ٿي محسوس ڪيان،

جن ٺهڪندڙ نيل تنهنجي ڪرنگهي ۾ پئجي رهيو آهي.“

صنوبر جي چهری تي بي پناهه تڪليف سبب وحشتناڪ

ماهوسي چانچي وڌي. اڪيون بند ٿيڻ لڳس. هن پهچو هٿ

موندائون وڌايو. مون سندس پهريلز ۽ ڪسٽلڙ هٿ پهچڻ پهري

هٿ ۾ جهلي ورتو. چيائين، ”مان مري ويندس.“

گپير ماحول جي آدامائي گهٽ ڪرڻ لاءِ چيو، ”ڇري،

تون سهجي سرهيءَ کانسواءِ فقط ڪو به مري وڃي سگهس ٿي،

سري هرگز نه ٿي سگهين. مان عزرائيل جو پيءُ آهيان.“

صوبو جي خشڪ ڇهن ٿي خزان جي شام جهڙي آداس مرڪ ٿري آئي. چيائين، ”توهين ڪيستائين پهتجي عزم مان موٽي سور سختين مان ڪڍندا رهندا.“

”مون توکي جان جي ناري لڳائي، آڏيءَ تي سر رکي حاصل ڪيو آهي. مون توکي موت مان جنگ هٽي حاصل ڪيو آهي.“

”نهجو آواز گورو ٿي ويو، چير، ”تون منهنجي فتح جو تاج محل ۽ دقيانوسي روايت جي شڪست جو ليس گراڊ آهين.“

”توهين مونکي پهتجي فتح جو فقط بادگار ٿا سمجهو؟“

صوبو ٻڌيو، ”توهانکي مونسان محبت ناهي؟“

دل ڦٽڪي، چٽجي، ڇچلائي خاصوش ٿي ويئي، مان صوبو کي جواب ڏيئي نه سگهيس.

”توهانکي مونسان محبت ناهي؟“ صوبو ٻيڙي تڪليف سنڌي ورجائي ٻڌيو.

جواب ڏيڻ بدران مون کانئس پڇيو، ”تو اڄ تائين منهنجي محبت جي شدت محسوس نه ڪئي آهي؟“

”اڄ تائين ڪنهن به مرد منهنجي گهر واريءَ مان اهڙي سچائيءَ سان محبت نه ڪئي هوندي، جهڙي توهان مونسان ڪئي آهي.“ جملو مشڪل سان پورو ڪيو هوندائين، جو سور سٺ کان وڌي ويو، ڦٽڪي پئي.

چيائين، ”دل چاهي ٿي سمهي پوان - ڏيڏ ڪريان، پر عذاب سٺ نه ٿو ڏئي. ائين ئي ڀانسان چن رهريلا و چون ڪريڪي کي ڪاٺي رهيا آهن.“

منهنجي وس هجي ها، ته مان جيڪر صوبو جو سمورو درد منهنجي جيءَ ۾ پري ڇڏيان ها، صدين سور منهنجي جاءِ ۽ سائي ڇڏيان ها. کيس ڏيڏ ڏيڏن لاءِ فقط ايترو چير، ”تو زندگيءَ ۾ هزارين عذاب صبر سان سٺا آهن. اڄ دل جو لاڻي اٿئي؟“

ڇچلائي ٻڌي ورائائين، ”انهن عذاب جي ياد کي توهانجي انهي پيار منهنجي ذهن تان ميساري ڇڏيو آهي. مونکي هينئر

نوعانجي قرب کانسواء ڪجهه به ياد ناهي.

مون ٻانگي زندگيءَ جي ڪئن ۾ ڦاٿل محسوس ڪيو. ائين پانير، چڻ سقراط جي هٿن مان رهڻ جو پيالو ڦري ورتو هوم، چڻ اٿلو کي اسٽيج تان تڙي ڪڍيو هوم، چڻ آڊيوس جي روح مان عذاب چورائي پهچي، دل ۾ رکي ڇڏيو هوم. نڌر، گوتم جي سورتي منهنجي ذهن جي ڪنڊن ۾ ڀڄي پيشي، ذهني پریشاني، ۽ شيمانيءَ جي گهڙين ۾ محسوس ڪيو، نه مان وڏو ايڪٽر هوس، ۽ زندگيءَ جي المناڪ ڊرامي ۾ ڪاميابيءَ سان هڪ سٺي ۽ وفادار مڙس جو ڪردار ادا ڪري رهيو هوس.

”نوهين آفيس وڃو،“ صوبو ڇڏو.

در آيو، ”اڃ نه سڀاڻي ويندس.“

”هن سڀني جي پگهار به نه ورتي آئون.“ صوبو ڇڏو، ”ڪيترن هٿن تي بل ڇڪائڻا آهن، راشن وارو، ڏوهي....“

جهڙو پورو ڪري نه سگهي، وري ڦٽڪي پئي. پينام، ٽڪليف سندس اکين ۾ وحشت پري ڇڏي. سٺيون پيڪوڙ جي ويس، ڇپ واڳڻاڻي ٿي ويس، سمورو عذاب سر سان سائين، وات مان آف نه ڪيائين.

پوءِ ٿڌل ڦٽل لهجي ۾ چيائين، ”نوهين پگهار وٺي آهون، پسي کانسواءِ اجايو پریشان ٿيندا.“

”مان پریشان نه ٿيندس.“ سندس وکريل وار جائتا ڪڍي چيو، ”نون سهڻ جي ڪوشش ڪر.“

”ڪٿي سهڻا! لچندي وراڻين،“ ائين پئي پانير، چڻ هليءَ جي ڪڍي ۾ ٻيهر جي ٺاري ڦٽي رهي آهي.

مون سترس روم جي گهٽيءَ جو پتل پريس ڪيو. ستر فرگس ڊيڙندي آئي، کيس چيو، ”صوبو کي ڏاڍي

ٽڪليف آهي. مهرباني ڪري ڊاڪٽر درانيءَ کي وٺي اچ“ هوءَ ڊاڪٽر درانيءَ کي سٺل لاءِ هلي وئي.

مان صوبو جي پريان ويهي رهيس. پاڻيءَ جو ڇمچو پري پٽارپوئس، ڪجهه دهر کانپوءِ ساس ۾ آئي، ٽڪل اکين مان

مونڌانهن ڏسڻ لڳي. پوءِ هڪ عجيب سوال پڇيائين، ”مان جڏهن مري وينديس، تڏهن توهن به شادي ڪندا نه؟“

ان سوال بدران هو، ”جيڪڏهن سهجي روح کي هميشه لاه آتشڪڏي جي باهه ۾ وجهي ڇڏي ها، ته به جيڪر ايترو عذاب محسوس نه ڪيان ها، هن هڪ سوال سان سهجي سموري وجود کي لتا ڪري ڇڏيو. فقط ايترو ورائيم، ”مان توکي مرڻ نه ڏينديس، صوبير.“

ساڳي آڏاس، مابوس، ۽ ڦڳڻ جي شام جهڙي ويران مرڪه صوبير جي ڇنڻ تي نري آئي، ۽ پوءِ ڪن ۾ لڙي، پڪڙي، لڙل ناري وانگر روشنيءَ جي عارضي ليڪ ڇڏي گهر ٿي ويندي. پڇيائين، ”مان ڪڏهن نه مرنديس؟“

مان سوچ جي صليب تي لٽڪي پيس. صوبير ڏانهن ڏٺو. هو، ”جيڪا محسوس جي ٺاڳي سان بدنام هئي، ۽ فقط انگري نفرت جي نگاهه سان ڏٺي ويندي هئي، جو مون کان اڳ جهن سان به سندس شاديءَ جي گالهه ٻولهي هلي هئي، سو اوچتو ئي اوچتو مري ويو هو. ”سا صوبير مون سان شادي ڪرڻ کانپوءِ پاڻ مري رهي هئي، زلڊگيءَ ۽ موت جي ڪششڪش ۾ مبتلا هئي. هن بهر پڇيو، ”مان ڪڏهن به نه مرنديس؟“

ورائيم، ”مان فقط ايترو ڄاڻان ٿو، ته پنهنجيءَ حياتيءَ ۾ مان توکي مرڻ نه ڏينديس.“

سهجي چريائيءَ تي هن کليل چاهو، پر کيلي نه سگهي. پوءِ وڏو ساهه کڻي، آهستي آهستي پڇيائين، ”سهجي مرڻ کانپوءِ توهين ڪهڙن مان شادي ڪندا؟“

مون اندر ۾ پوسٽ محسوس ڪئي. چمر، ”نهنجو سوال بلڪل بي معنيٰ آهي.“

”ڪو ڪهڙو لاه سڄي عمر مائٽ نه ڪندو آهي.“ صوبير چيو، ”توهين حوائ آهيو. روزگار سان آهيو. هڪ نه هڪ ڏينهن توهان کي به شادي ضرور ڪرڻي پوندي.“

سوچيم، حيان کان به ڪهڙن امڙائي دردناڪ سوال پڇيا

هو اندا، ٺڏهن ته سڌن سخت ۽ گهري وجود مان چشمن جي روپ ۾ لڙڪ لڙي پوندا آهرا محسوس ڪيس، ته صوبير جيڪڏهن اهڙي قسم جا ڪجهه ٻيا سوال پڇي ورتا ته پوءِ مان جتر جي ڦوٽي وانگر ٿيسي هوندس. روٽي هوندس. اهڙا دردناڪ سوال برداشت ڪري نه سگهندس.

ڊاڪٽر دراني آيو، مان کيس ٻاهر ورائي ۾ وٺي ويس. ٺوٺي کي ڦاٻو ڪندي چيو، ”مان صوبير جو عذاب ڏسي نه ٿو سگهان ڊاڪٽر.“

ڊاڪٽر چيو، ”سهجو خيال آهي ته مان توکي ڪنسر وارو ۽ ڪجهه ٻيا مريض ڏيکارهان. نهجي زال ته بهتر حالت ۾ آهي.“

”پن جي عذاب جي مان صوبير جي عذاب مان پٽ ڪرڻ ٿو چاهيان، ڊاڪٽر.“ چيو، ”مان صوبير کي لچندي ڏسي نه ٿو سگهان.“

سهجي ڪٺلي تي هٿ رکندي چيائين، ”سڀاڻي سدس آبرش آهي. يقين ڪر، هوءَ ليڪ ٿي ويندي.“

”مون جهڙا اناولا انسان سڀاڻي جو انتظار نه ڪندا آهن.“ ڊاڪٽر کي چيو، ”صوبير جو لڄن مونکان برداشت ٿو ٿئي. نوهين خدا جي واسطي کيس ماريا جي انجيڪشن، يا ڪا ٻي ميڊيٽو ڏيئي ڪجهه دير لاءِ سمهاري ڇڏيو.“

ڊاڪٽر دراني سوچ ۾ پئجي ويو. ”ڊاڪٽر، مان التجا ٿو ڪريان.“

ڊاڪٽر گهڙي کس سوچن کانپوءِ ستر نرگس کي انجيڪشن آڻڻ لاءِ چيو، ۽ پاسي داري مريض جي هڪري ڏانهن هليو ويو. ڪري ۾ موٽي ويس ته صوبير پڇيو، ”ڊاڪٽر کي ڇا پئي چئبو؟“

درئيس، ”مور گهٽ ڪرڻ لاءِ ڪنهن انجيڪشن لاءِ پئي چيو.“

صوبير ٻيل آواز ۾ چيو، ”ها، سهجو درد گهٽجي، ته مان

ڪن لاءِ سمهي سگهان.“

مون کيس ڳال تي ڀار ڪيو. هو بخار ۾ پئجي رهڻي هئي.
چيائين، ”تون توهانکي پريشان ڪيو آهي نه؟“
مون سمهي هئڻ سان کيس ائين چوهو، جيئن ڪو فڪار
پهچي نهندي کي چوهيندو آهي. ڇو، ”مان تون ڪانه ڪندي
مان، ۽ وڪ وڪ ۾ ملائي ديا جي سسي تي هلندس.“
اهل آواز ۾ چيائين، ”تونکي حاصل ڪري ورتو اٿو، سوت
کي شڪست ڏني اٿو، باقي اوهانکي ڇا ڪهرجي؟“

مان سوچ جي سلسلي ۾ لڙهي ويس. پهچي روح ۾ لپڻو پائي
ڏٺو، مان ڇا ٿو چاهيان؟ مان ڇا ٿو چاهيان؟ ذهن جي مقبرن مان
مونکي پهچي آواز جي صدا آئي، ته تون صوبو کي پهچي فتح ۽
ڪوڙمي سماج جي ٽپڪيدارن، ۽ ڪرپل ملڪ جي ڪرپل معاشري
جي شڪست جي بادگار طور پاڻ وٽ رکڻ چاهين ٿو.
مون اکيون بند ڪري ڇڏيون، پراڻي مان اڀرندڙ ۽ اُهرندڙ
صدا جي ندا کي غاموش ڪري نه سگهيس.

قط ايترو ڇو، ”مان پهچي هياڻي“ جي عيوض به توکي
زنده دُسي چاهيان ٿو.“

سسٽر نرگس انجڪشن کڻي آئي.

انجڪشن لڳڻ جي ذهن منهن اندر اول منور ٿي غشي طاري
ٿي، ۽ هو هو سمهي پئي. سندس نمائي ۽ معصوم ساهن ناڻ درد
۽ تڪليف جو تاثير ڏنو ٿي ويو. هو بلڪل لستي نظر پئي آئي. دل ڪهر ۽
ته هو ئي سمهي پئي هجي، ۽ مان کيس اک چپڻي ٻڌندو
رهان کيس ڏسندو رهان، ۽ ان کانپوءِ ڪجهه نه ڏسان.

مون لڳل ڪيو، ته آفس نه وٺندس.

آبا کي ڪمري ۾ ويهاري، ليليفون بوٽ سان ناز کي فون
ڪرڻ ويس.

ليليفون اڀرندڙ مونکي ناز سان ملائي ڇڏيو.

ناز ڪجهه اوج مان چيو، ”سالهه آهين، ٻا شڪرو! هن
مهل تائين ته توکي آفيس پهچي وڃڻ ڪهريو هو.“

چيم، ”مان اڄ آفيس اچي نه سگهندس، ناز.“

”نوڪي آفيس مان وڌيڪ ڪم رهڻ جي اجازت نه ملندي.“

ناز چيو، ”پهرلتي ڪري هڪدم هليو اچ.“

چيم، ”مان سچ پچ اچي نه سگهندس، ناز.“

هيائين، ”جيڪڏهن تون سوئڪان اهو چوائڻ جي ڪوشش

پيو ڪري، ته مان تنهنجي لاءِ پيچس آهيان، ته پوءِ ان سلسلي ۾

ماهوسي ٿيندو.“

”نار.“ چيم، ”مان هن وقت سخت پريشان آهيان.“

”تون سوڻ وقت به پريشان نه ٿيندين.“ ناز چيو، ”سوڻ وقت

تون ملڪ الموت سان مشڪري ڪئين.“

مون کليل جي ڪوشش ڪئي.

ناز چيو، ”کليل جي بلڪل ناڪام ايڪٽنگ پيو ڪري.“

تون فلاپ ايڪٽر آهين.“

”تون ٽيڪ ٺي چوڻ.“ چيم، ”گڊريل ٽن سالن کان

ايڪٽنگ ڪندي ڪندي مان ٽڪجي پيو آهيان.“

”اجائي گف نه ڪر، هليو اچ.“

”هيائتي ايندس.“

”هرگز نه، اچ، ۴ هينر جو هينر اچ.“

”تنهنجي ڳالهه نه ٻڌ، ناز.“

”مان ڪجهه نه ٻڌندس.“ ناز چيو، ”تون وڏو فراد آهين.“

”ڳالهائڻ جو موقعو ملندو ته ٿو ڪي پوندين.“

”هڪ ست لاءِ تنهنجي ڳالهه نه ٻڌ.“ چيم، ”مان هن وقت

جراح اسپتال جي اسپيشل وارڊ ۾ لڳل ٽيليفون بوٿ سان ڳالهائي

رهيو آهيان.“

”فرور ڪهن بدنيصوب لپڙي ڍاڪٽر، يا مت جي ماربل

ڪهن نرس کي گوهي ڏيڻ ويو هوندين.“ ناز ڏاڍي ٻار وڃان

چيو، ”مان نوڪي مارشل لا ريگوليشن نمبر نامعلوم مطابق حڪم

ٿي ڏيان، ته هڪدم آفيس هليو اچ.“

ناز جي سڏڻ ۾ ايندو ته اڃا بهار هو، هو چئي ويٺس، ”تو مونکي پنهنجو سمورو پيار ڏيئي ڇڏيو آهي، ناز ۾ پر تو کي ڏيڻ لاءِ مون وٽ ڪجهه به ڪونهي.“

ڪندي چيائين، ”عامي مڪانما ڳالهائڻ بند ڪر، ۽ ڪدم هيڏانهن هليو اچ. مان رسيور رکان ٿي.“
ناز رسيور رکي ڇڏيو.

مان ڪمري نمبر ۴۲ ۾ موٽي آيس. صوبو سڊيتور انجنيڪشن جي اتر هيٺ هئي. آيا پلنگ جي پاسي کان ڪرسيءَ تي ويهي هئي. آيا کي چيو، ”مان ڪجهه دير لاءِ آفيس وڃان ٿو. صوبو جو خيال رکجانءِ.“

ڪمرو ڇڏڻ کان اڳ صوبو کي لڙڻ تي مٿي ڏٺو. اڪيون اندر جي اڏڻ کان پر جي آهن. ٽڪر ۾ ڪمري مان نڪري ويس. مسٽرس روم ۾ مسٽر فرگس کي پنهنجي آفيس جو فون نمبر ڏيندي چيو، ”مان جلد موٽي ايندس. هيءُ منهنجي آفيس جو نمبر آهي.“

۾ اندر کڻي مان بيهي رهيس. مسٽر ڏانهن ٻاڻي هئي. چيو، ”مان پاڻ مان عجيب وسوسو ۽ ذهن جو وجود ڪيو ٿو وڃان. صوبو جو خيال رکجانءِ.“

مسٽر فرگس جي جواب جو انتظار نه ڪيو. وارڊ مان نڪري ويس.

پوءِ، جڏهن ليڪسي ڊرائيور کي پنهنجي آفيس جو ڏس ڏيئي، ليڪسيءَ جي سٺ سان هڻو لڳائي ڇڏيو، تڏهن رمان حال کان ڇڄي ڌار ٿي ماضيءَ جي خلائي ۾ پٽڪ لڳس. صوبو مان شادي ڪرڻ مهل، مون هڪ گهڙيءَ لاءِ به نه سوچيو هو، ته مان صوبو مان شادي ڪري موت کي نه، بلڪه پاڻ کي شڪست ڏيئي رهيو هوس. مون ائين نه پايو هو، ته صوبو کي وهس ۽ سسڻ جي سوريءَ تان لامي، ڪسو پنهنجي اتولي روح جي رڻ ۾ رولي رهيو هوس. ان وقت مون اهو نه سمجهيو هو، ته مان معاشري جي نبيدارن کي پنهنجو نوان لاءِ پنهنجي زندگي مسلسل آزمائش

جي حوالي ڪري رهيو هوس. هو اسان جي ڀر سان خالي ڦاٽ ۾
 پهچي پيءُ، ماءُ ۽ ٽي ننڍڙين پيرون سان اچي رهي هئي. پاڻ سان
 سڄوس هٿن جي بڏيائي ڪري اُڏي هئي. هن جو هن ٽن ماڻهن سان
 مڱڻو ٿيو هو. تن مان هڪ چٽو ماڻهو ٿي سمجه ۾ پئي ويو،
 ٻيو ايسڊ مائٽس جي آڀرڻس ۾، ۽ ٽيون پير هاءِ وي ٿي اڳڪٿي
 ۾ گذاري ويو. هو احساس ڪري ۽ جو شڪار ٿي پاڙي وارن
 کان سٺن لڪائيندي وڌندي هئي. انهي ڏينهن ۾ مان پوڀورسٽي ۾
 ۾ پڙهندو هوس. لاڀروءِ هوس. خوابن تي اعتبار نه ڪندو هوس.
 صوبو کي دڦٽائوسي روايتن ۽ نسلن وٽان جي گهائي ۾
 پڙهندي ڏسي، ڪڙي ڏينهن اوچتوئي اوچتو منهنجي وجود ۾ ڇنڀ
 هٿي وٺڻ سرڪش اسان جاگي اٿيو. مون امڙ کي چيو هو، ”مان
 صوبو مان شادي ڪندس، ۽ موت کي شڪست ڏيندس.“ منهنجي
 ان جيلي کان پوءِ مونکي صوبو سان شادي ڪرڻ لاءِ معاشري مان
 هڪا هڪ حوٽلي پئي، تنهن لاءِ مونکي ٻي ڪا ڪهائي لکڻي
 پوندي. انهن ئي ڏينهن ۾، جڏهن منهنجي ۽ منهنجن مائٽن جي وچ
 ۾ ڪششڪش هلي رهي هئي، تڏهن، هڪ دفعي صوبو مون کان
 پڇيو هو، ”آخر اوهان ڇا ٿا. مون سان شادي ڪري مرن ٿا
 ڇاهيو؟“ ۽ مون کيس فقط هڪ جواب ڏنو هو ته، ”مان تنگ نظر
 معاشري جي دامن کي شڪست ڏيندس، مان توڙي شادي ڪندس،
 مونکي توڙي شادي ڪرڻ کان ڪوبه روڪي نه سگهندو.“

مونکي ڪوبه روڪي نه سگهيو هو. مون صوبو سان شادي
 ڪري ڇڏي هئي. پر مونکي خبر نه هئي ته اڳتي هلي خوابن جي
 اڻواڻن مان ڪا چوڪري ڪري ايندي، ۽ هن جو نالو فریده ناز
 هوندو، ۽ هو مونکي زندگيءَ جي سڀ کان وڏي ڪشش ۾
 وجهي ڇڏندي.

ٽيڪسي ۾، جيٽ جي پٺيءَ سان ڪمڌ لڳائي مان ياد ڪندو
 رهيس ته مونکي صوبو کان ڌار ڪرڻ لاءِ قانون جي ٽيڪڊارن
 کان وٺي معاشري جي گمانجن تائين، ڇپي زور آزمائو هو. سڌن
 روڙاوري منهنجي مدد ڪي لوڻ ڪري ڇڏيو هو. ان ڏينهن، جناح

هسپتال کان آفيس تائين وهندي، مان سوچي رهيو هوس، ته مصوبر
 جيڪڏهن مونکي آزمائش ۾ جڪوڊل نه ملي ها، ۽ عام روايتي حالت،
 ۾ ملي ها، ته مان شايد ساڻس شادي هر ڪرد ڪريان ها کيس پهچي
 چئڻجو ۾ باغي رندگيءَ جي ساڻي نه ڪريان ها. اهو اذيتناڪ احساس
 مونکي واپس وهندو رهيو، ته مصوبر منهنجي ڪشمه ڪش ۽ معشري جي
 شڪست جو بادگار هئي، ۽ مونکي ساڻس محبت نه هئي.
 پوءِ جڏهن ليڪسي آفس جي دروت پيئي، تڏهن مان محسوس
 ڪري رهيو هوس، ته اندر جي عدالت ۾ مان غريبي، مان ذرهاري
 ۽ مان ئي منصف هوس.

آفس ۾ مون ڪنهن مان نه ڳالهائيو، سڌو پهچي ڪمري
 ڏانهن هليو ويس. ان ڪمري ۾ فريڊ بار ۽ مان ويهندا هئاسين.
 امين هئي - روي آفسر هئاسين.
 هوءَ سال کن اڳ ايڪسڪس ۾ اهر، اي. ڪري، سڌو
 سنئون روي آفسر اچي ٿي هئي. آفس ۾ جاءِ جي ٺڪريءَ جيپ
 کيس پهچي ٿي ڪمري ۾ ويهاريو ويو هو.
 پهرين ڏينهن مون بيخاليءَ مان هڪڙي ڪٿي جڏهن ڏانهن
 ڏٺو هو، تڏهن روح تائين ڌونڌاڙجي ويو هوس. مون ائين محسوس
 ڪيو هو، چڻ سوس جو ڌڙو پهر آباد ٿي، عورت جو روپ ڌاري
 منهنجي آڏو اچي بيٺو هو. مون ائين محسوس ڪيو هو، چڻ سڌو
 جي گونڊل مٿيءَ ۾ ساهه پئجي ويو هو. مون ائين محسوس ڪيو
 هو. چڻ منهنجي وڪرمل خوابن کي سڌو پٽيءَ جهڙي جيتري
 جاگندي تفسير ملي هئي. مون وساري ڇڏيو ته مان شادي ڪيل
 هوس. پوءِ مان، جيڪو سرڪش سڏو هوس، ۽ سڏو به آهيان،
 بار ڏهن ائين چڪڪجي ويس جيئن ٺڪل روح ڪنهن عبادنگاهه
 ڏانهن چڪڪجي وهندو آهي.

مان ڪمري داخل ٿيس.

دار اچرج وڃان مون ڏانهن ڏٺو. پوءِ ڪلهي چيائين، ”سالهه
 آهه يا بس سانس؟ ائين ٿو لڳن چڻ باغچي مان پڇرو پڇائي نڪتو

آمين.

ڏانهن ڏسندي چير. ”مان نهجي لاءِ دسا جي هر پابندي
پڇي سگهان ٿو، ناز.“

”اهايو رستو نه ٿي.“ ناز چيو، ”پههجي حالت ڏسي اٿي؟“
سهجا ڪپڙا، ٻيرا، روڙيل، ۽ ڏاڙهي پٿر ڏهن جي وڌيل
هئي.

چير، ”انڪري نه افس نه پئي اهر.“
”نئون وڏو حرفتي ۽ ڊرامائي شخص آهي.“ ناز چيو، ”مان
نهجي هر حرڪت کي شڪ جي نگاه سان ڏسندي آهيان.“
”نهجو شڪ اهايو آهي.“
”چو؟“

”چو جو مان توهان ڊرامو ڪندي نه ٿو سگهان.“
”سونهان ڇهن ٿو؟“

”مان نهجو احترام ڪندو آهيان.“
”هائو، هائو! هن ڪلندي چيو، ”مان نهجي مائٽرپالي
آهيان، جو نهجو احترام ڪندو آهيان.“
انهن ماڻهوس ۽ پرڻاس هوندي به مان مرڪي ويٺس، ڪجهه
دور لاءِ پاڻ کي ذهني طرح آڇو محسوس ڪيم. ٿڪ ڏي ناز ڏانهن
ڏسڻ لڳس.

ناز جي چهن تي مرڪ نري آئي. چيائين، ”شرم نه ٿو اچي
ڪنهن ڌاري چوڪريءَ کي اهڙي نموني گهورندي؟“
پڇي ڏهن به مان پهريون دفعو ڪليس. چير، ”نو ڏانهن
ڏسڻ جي ڏوهه به جيڪڏهن سوت جي مرا ميسر، ڏهن به مان
تو ڏانهن ائين ئي ڏسندو رهينس.“

هو تهڪ ڏيئي ڪلي پئي. چيائين، ”هائي خدا جي واسطي
اهو نه چئجانءِ ته سونکي توهان محبت آهي.“
چير، ”جيڪڏهن سونکي سچ پچ توهان محبت ئي به وڃي،
ته مان اٽو اظهار نه ڪندس.“
”چو؟“

”چو جو نوحان محبت ڪرڻ جو سوچي حق ٺاهي.“

پڇيائين، ”مون سان وڙهندڻ ڇا؟“

ڏانهن ڏسڻ ڇڏي، ”ان نوحان ڪيئن وڙهي سگهندس، چري!“

”تو ئي ڪهڙو اعتبار!“

”اها ڳالهه دل سان ئي چوڻ؟“

”مان دل جي ڳالهه ڪي وقت به اهميت نه ڏيندي آهيان.“

”ڇو؟“

”چو جو دل انسان کي محبت جي توکي ڪا سواءِ ڪجهه

نه ڏيندي آهي.“

”تو ڪڏهن به محبت نه ڪئي آهي؟“

”نه.“

”تون پوءِ دل نه ٺاهين، ناز؟“

ناز کيل ۾ ويٺو مڃي ويٺو، چيائين، ”مان ڪو به ڪوشش

انهن ڪوشش ۾ هوندو رهي ۽ ۾ پڙهي آهيان ان دوران گهٽ

۽ گهٽ ئي ڊرن ڇوڪرا، لڪڻ ڇڏڻ، هر ديسر، هاڻيوارا، مائٽ

وغيره وغيره ۽ وغيره مونسان محبت جو اظهار ڪري چڪا آهن.“

ان ڏانهن ڏسندو رهيس.

ناز چيو، ”ڪمال آهي، تو اڃا تائين محبت جو اظهار نه

ڪيو آهي.“

”تون فور سان ڏانهن ڏٺو.“

پڇيائين، ”ڇا ٻيو ڏسڻ؟“

ورائين پڇيومانس، ”تو به ڪڏهن ڪنهن سان محبت ڪئي

آهي، ناز؟“

”انه.“

”اهو ته ڪو جواب ناهي.“

”ڇو تو پڇين؟“

”اهو نه سمجهي سوال جو جواب ناهي.“

پيسل ڳال تي رکي ڪجهه سوچيائين. هو پڇيائين،

”محبت ٿي، اڄ تائين شايد مون ڪنهن سان به محبت نه ڪئي آهي.“

”خوشصيب آهين، ناز.“ مان ناز جي ميز اڳيان اٿي،
 پهچي ڪرسي تي وڃي ويٺس. چير، ”خوشصيب آهين،
 جو ڪهڪي دل جو ڏئي نه ڄاڻو اٿئي. ڪهن مان محبت نه
 ڪئي اٿئي.“

ناز پهچي ڪرسيءَ تان اٿي آئي.
 هوءَ هلندي هئي، نه مان ائين محسوس ڪندو هوس، جن
 سموري ڪائنات جو نظام خالص گڏ هلڻ لڳندو هو. هندس
 وڪ وڪ مان اٽڪو سنگيت ٻڌڻ ۾ ايندو هو. هوءَ کيندي هئي،
 ته ڪائنات جو ذرو ذرو زندگيءَ سان ٽٽار ٿي پوندو هو.
 ناز سهجي ساهون اچي ويهي رهي، مونڏانهن ڏسڻ لڳي.
 سيلاني فلسفي چوڪرين جي اکين جي تعريب ڪندا آهن. مون
 ناز جي اکين ۾ سڌ ديش جي ڌرتي ڏئي ڇڏي. مون ناز جي اکين ۾
 سون جي دڙي جون دٺي ٿيل شعلون ڀريدي ڏيون هيون. مون
 ناز جي اکين ۾ سنڌي تهذيب جي چمق ونگر چمڪ ڪندڙ
 ڪشش محسوس ڪئي هئي.

ناز پڇيو، ”ڇا ٻڌاء، پڇن ڏهن ڪان ڪئي هين ۽ ڇا
 ٻئي ڪيو؟“

درايئر، ”جتي به هوس، توکي باد ڪندو رهيس.“
 ”مونکي ان ڳالهه مان ٿر حيرتي به دلچسپي ناهي ته تو
 مونکي باد ڪيو هو، يا نه.“ ناز ميز تي ٻانهون رکندي چيو، ”اهو
 ٻڌاء ته پڇن ڏهن ۾ ڇا ڪندو رهيو آهين، ۽ ڪئي هين؟“
 جواب ڏيڻ پدران چير، ”ڇا اهو سڪس نامي ته پاڻ هتان
 نڪري هڻن، ۽ ڪافي هائوس ۾ هلي ويهون؟
 ڪجهه اچرج مان چيائين، ”هينر آيو آهين، ۽ وري پنجن
 ستن ۾ آفيس مان پڇين ٿو؟“

چير، ”هتي منهنجو ساه ٿو سڙجي.“
 ناز غور سان مونڏانهن ڏٺو. ڪجهه دير تائين هوءَ مونڏانهن
 ڏسدي رهي. پوءِ چيائين، ”تون وڏو فراڊ ۽ ڊراسائي شخص آهين،
 تنهنجي هر حرڪت کي مان شڪ جي نگاهه سان ڏسدي آهيان.“

پر اڄ تنهنجي حالت ڏسي سمجهان ٿي، ضرور ڪهن ڪشمڪش
۾ مبتلا آهين.

”تو زندگي ۾ پهريون، ۽ شايد آخري دفعو سهنجي باري
۾ صحيح رايو ڏيو آهي.“ چيو، ”هل نار. ڪافي هائوس ٺاهين
هٽون.“

چيائين، ”پههجي حالت ڏئي اٿئي؟“
”مان پنهنجي مرضي ۾ حوالو آهيان. ڪههجو غلام ٺاهيان.“
چيو، ”بافي توکي جيڪڏهن اعتراض هجي، ته پوءِ مان توکي هل
لاه زور نه ڪندس.“

ناز پرس ڪٿي آئي هئي، چيائين، ”هل مان پهريون. مان
اٿي هلي مونسان جهيڙو ڪري.“

چيو، ”تون شوق سان ٻيل ڏجان. مان بلڪل ڪنگال
آهيان. مون هر سهجي جي پگهار نه ورتي آهي.“

اسين ڪافي هائوس جي هڪ ڪم ۾ اچي ويٺا. اسين
ايس جي گوڙ کان گهٽ ٿي اسين اڪثر ڪافي هائوس
۾ وڃي ويٺا هئاسين، ان ڏينهن جڏهن ڪافي هائوس جي ساڳي
ڪم ۾ وڃي ويٺا هئاسين، تڏهن، تڏهن سهنجي اندر ۾ آڻ ٿي هئي.
روح اهاڪو محسوس پئي ٿيو. مون نار کي چيو، ”اڄ دل چامي
ٿي، نوسان ايتريون گالهون ڪريان، ايتريون گالهون ڪريان،
جو سموري جڳ جا جملا ۽ لفظ ختم ٿي وڃن، پر سهجيون
گالهون ختم نه ٿين.“

”تون ٽڪل آهين، ۽ شايد چئس. پنجن ڏينهن کان وهندو
نه ٺاهين، تهڪري اهڙيون گالهون پيو ڪري.“ ناز چيو،
”تو کي گرم ڪافي ۽ چڪن سڀوڇڙ جي سخت ضرورت آهي.“
هو، مونڏاهن ڏسي مرڪل لڳي. مان ڪوشش جي باوجود
مرڪي نه سگهيس. ناز جي چين نان مرڪ غائب ٿي ويئي، چيائين،
”تون سهجن جو بشار ٿو ڏسجن.“

مون کيس جواب نه ڏنو.

چيائين، ”اٿن ٿو لڳي چن حل ڪافي آيو آهين.“

ورائس، ”ڪجهه انسان پنهنجا قيد خانا پاڻسان کڻي گهٽدا آهن. هو پنهنجي قيد خاني مان آزاد ٿي نه سگهندا آهن. مان انهن انسانن مان هڪ آهيان.“

ناز هڪدم پنهنجي مٿس منهنجي پانهن ۾ وجهي ڇڏي. پڇيائين، ”ڇا ٿيو اڏي؟“

چس، ”مان ڪشمڪش جي سوريءَ تي لڙڪيل آهيان، ناز. هڪڙو ٻه وقت دم ڏهني سگهان ٿو.“

ناز سونسان کيلندي هئي، ڇرڇا ڪندي هئي، منهنجي هوائي گالهين تي لهڪ ڏيندي هئي. پر هو جڏهن کيس ٿيندي هئي، تڏهن ائين محسوس ڪندو هوس، جن سمورو حساس آڊاس تي ويندو هو پڇيائين، ”پنجن ڏينهن کان ڇا پئي ڪيو؟“

”جنگ پئي ڪيو.“

”ڪيئن سان؟“

”پاڻ سان.“

”خدا جي واسطي ڪتابي نموني نه گالهاه. ماڻهن وانگر گالهاه.“ ناز ورجائي پڇيو، ”ڪٿي هين پڄن ڏيهن کان؟“

ناز کان نظرون پڇاڻي لڳس.

پڇيائين، ”سونهي نه ٻڌائيندين؟“

مون ٽنگي ڏانهن نهاريو. چس، ”وس پچس ته نوڪي جهڪر پنهنجي اندر جو اهو سطر ڏيکارين، جنهن ۾ مان روح ڏسڻ پگل آهيان، پٿريل آهيان.“

ناز آناولي ٿي پئي. پڇيائين، ”سونسان جناح اسپتال مان پئي گالهاهه نه؟“

”ها.“

”ڇا پئي ڪيو اتي؟“

جواب ڏيو، ”حي ڌاريءَ وانگر منهنجيءَ ٽڙيءَ ۾ اٽڪي ٻيو، ڪجهه چئي نه سگهيس.“

ناز ورجائي پڇيو، ”جناح اسپتال ۾ ڇا پئي ڪيو؟“

جواب لاءِ، ”ولڪي ناز جو ئي جملو ٻڌ آيو. چس، ”نهجي

چوڻ موجب ڪنهن بد نصيب لڏي ڊاڪٽر يا درس ڪري پاسو
پئي ڏنو.“

”چرچي ۾ ڳالهائڻ نه ٿار.“ پڇيائين، ”طبيعت ڪيئن اٿئي؟“
”ليڪ آهيان.“

”نه پوءِ جناح اسپتال ۾ ڇا پئي ڪيو؟“

”سوٽ سان جنگ پئي هڪير.“

هڪدم سهجڻو هٿ پنهجن ٻنهي هٿن ۾ کڻي ورتائين،
”تون بيمار هئس! مونکي خبر ڇو نه ڏنڻ، مونکي ڏاڍو
ٿو سمجهين؟“

مون ڏٺو سامه ڪيو، چيس، ”مان بعد ٽڪل آهيان، مونکي
ڇڪڻ سڀڙو ڇر ۾ گرم ڪافي“ جي ضرورت آهي.“
”منهنجا جيلا مون تي ئي نه آزماء.“ نار منهنجو هٿ ڇڏي
ڏنو، مولائي کي ليڪ ڏيئي ويٺي.

بيرو آرڊر وٺڻ آيو.

ناز کيس ڪافي، ۾ ڇڪڻ سڀڙو ڇر آڻڻ لاءِ چيو، پوءِ
هڪجهڙو ڊهر ٺاهڻ اسين خاموش ويٺا رهياسين ۾ اوڀرن وانگر
هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهياسين.

بيرو ڪافي ۾ سڀڙو ڇر کڻي آيو.

ناز بنا کير ۾ کڻي جي ڪافيءَ جو ڪوپ ٺاهي منهنجي اڳيان
رکيو، ۾ پوءِ ڪٽڻ جهڪائي پنهنجي لاءِ ڪوپ ٺاهڻ لڳي.

کيس خاموش ڏٺو، نه پڇيس، ”موساڻ نه ڳالهائيندي؟، نار؟“
نار جو ڪٽڻ جهڪيل رهيو، ورائيائين، ”جڏهن تون مونکي
پنهجي ٿو سمجهين، مونکي خبر ٿو سمجهين، ڏهن تو جهڙي
اوڀري شخص سان ڳالهائي ڇا ڪريان؟“

”نه تون سرمائيدار آهين، ۾ نه مان، تنهنڪري تنهنجي
منهنجي ڳالهائڻ مان ڪنهن به قسم جي اقتصادي يا مالي پيداوار
تي اثر نه پوندو.“ چيس، ”اسانکي پنهنجيون احاديثو صحابون ڳالهائون
جاري رکڻ گهرجن.“

ناز چيو، ”مان محسوس ڪيان ٿي، ته تون ڪنهن پنهنجي

پريشانيءَ هنان چٽيو پيو آهين، پر ظاهري طرح ٻالڪي خوش مزاج،
۽ مطمئن ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش پيو ڪرين. تون باڪل فراد
آهين.

مون محسوس ڪيو، ڇن ناز سهنجي پناه گناه ۽ ڪاهي
آئي، سهنجي وجود تان خود فرديءَ جي لوهي زرءِ لاهي ورنائين.
مان ٻالڪي بيهڻ ڪمرو ۽ اڪيلو محسوس ڪرڻ لڳس.
نار ڪجهه ڪاوڙ وڃان چيو، ”سرد وڏو فردي ۽ چالباز
هوندو آهي. هو جيستائين ڪنهن عورت مان محبت نه ڪندو،
تيستائين سهنجو راز کيس نه ٻڌائيندو.“

مون حيرت وڃان ڪڏ ڪٿي ڏانهن ٺهاريو.
نار چيو، ”مونکي خبر آهي تون مونسان محبت نه ٿو ڪرين.
تون مونسان ڪڏهن به محبت نه ڪندين — بلڪه ڪنهن سان به
محبت ڪري نه سگهين.“

”ڇو جو تون بنيادي طرح بي وفا ۽ دعا باز آهين.“
”تون سچ ئي چوين،“ نادر اڏ ٿي پيو، چير، ”تون سچ ئي
چوين، مان بنيادي طرح بي وفا آهيان.“

مون شدت سان ٻالڪي دغا باز محسوس ڪيو، فردي محسوس
ڪيو، مون محسوس ڪيو ته مان صوبر جي ٻي پناه محبت، ۽ ڇري
چاهت سان دوکو ڪري رهيو هوس. مان ان عورت کي فریب ڏيئي
رهيو هوس، جنهن گذريل لڙ هالن کان مون جهڙي ڇڙواڳ، سرڪش
۽ باغيءَ جي ڏينهن رات خدمت ڪئي هئي. مان ان عورت سان
دغا ڪري رهيو هوس، جنهن مونکي آسودو رکڻ سهنجي زندگيءَ
جو مقصد سمجهيو هو. جنهن مونکي ايڏو پيار ڏنو هو، جنهنجو مثال
ڏيئي نٿو سگهجي. مون محسوس ڪيو ته، مان سچ پچ ڪنهن به
عورت سان محبت ڪري نه سگهيس. مان جڏهن صوبر کي سندس
بيغرض پيار جي عيوض موت ۽ دوکو ڏيئي سگهان ٿو، تڏهن دنيا
جي هر عورت سان دوکو ڪري سگهان ٿو! مان نار سان به
دوڪو ڪري رهيو هوس. اهو ٻڌائڻ بنا، ته مان شادي ڪيل

هوس، مان نار کي درد جي سفر ۾ پاڻ سان گيلهي رهيو هوس. ان اذيتناڪ گهڙيءَ ۾ مونکي هڪ ٿي ويئي ته مان بيادي طرح رولاڪ ۽ اثاڻسڪو آهيان. تنهنجو پيار چيٽ جي ڪڪري آهي. تنهنجي محبت هماليه جي برف آهي. مان پتڪيل آهيان. مان لٺل ساز جي آوار جو ورلاپ آهيان. مان ڪچي مٽيءَ جو ڏنڻو آهيان ۽ آهستي آهستي پڇي پري، وسائي رهيو آهيان. مان هاڙي پاڻيءَ جو ڪوهر آهيان. مون مان ڪو به فيض برائي نه سگهندو.

”ڇا پيو سوچين؟“

نار جي آوار تي سوچ جو سلسلو ڇڄي پيو.

”ڇا پيو سوچين؟“ هن ورائي پڇيو.

”هاڻڪي سگهيائنگ شيشي هيٺان رکي ڇڏيو هوم.“

”واهر جو گالهه ٺاري اٿئي.“

”هاڻڪي ضمير جي آڻي ۾ پئي ڏنر.“

”ڇا ڏنڻو؟“

”هڪ بيوفا، دغا باز ۽ فرسيءَ جي پوائتي شڪل.“

نار چيو، ”مونکي هڪ ٿي ويئي آهي ته تون بيحد خطرناڪ شخص آهين.“

”مان فقط تنهنجي وجود لاءِ خطرناڪ آهيان. مان آمو وڇون آهيان، جيڪو تنهنجي رهڻ سان پاڻ سري ويندو آهي.“

”پوءِ ان پنج ڏينهن تنهنجي زندگيءَ ۾ زارو ڪٿي آيا آهن.“

نار پڇيو، ”گذريل پنج ڏينهن کان جناح اسپتال ۾ ڇا پئي ڪيو؟“

”ست منجهي پيو هو. انکي پئي سمجهائيم.“

”سمجهو؟“

”ان ناري ۾ تنهنجي مدد جو محتاج آهيان.“

نار ڪجهه حرمت مان پڇيو، ”ڇا گالهه آهي؟“

آرمائش جي هليپ تي لٽڪي پيس، ڪجهه سوچيندي چيو،

”تنهنجي بعد ويهڻي دوست جي گهر واري پيمار آهي. هو موت ۾ راند کيءَ جي ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي.“

ناز ڪجهه حيرت وڃان ڇو، ”پر تنهنجي حالت مان ائين
 ٻيو لڳي، ڇن تنهنجي ڪا پنهجي زال بيمار هجي!“
 مون کان چرڪ نڪري ويو.

”سچ ٻڌڻجان، ڪٿي تنهنجي زال نه بيمار ناهي؟“ ناز جي
 سهڻ تي معنيٰ خيز مرڪ ٿري آئي، چيائين، ”پر نون شادي شده
 ٿي ٿي ٿو سگهين، تنهنجا افعال شادي ڪيل مردن جهڙا ناهن.“
 مان ڪن لاءِ ناز جي ذمات ڪان ڏيڻي وٺس.

هو، ”ٿيڪ ٻڌي مونڏانهن ڏسڻ لڳي، ساڳي معنيٰ خيز مرڪ
 سندس ڇن تي اهڙي رهي، پڇيائين، ”گالهائين ڇو نٿو؟“
 چيو، ”مان سخت پریشان آهيان، ناز.“

”دوست جي زال لاءِ ايتريقدر پریشان نه ٿو آهي، چرٻا.“
 ناز چيو، ”اڃا به پاڻ بدنام ٿيندڙ، پنهجي دوست جي گهر واريءَ
 کي به بدنام ڪندڙ.“

مون کليل جي ڪوشش ڪئي.
 نار چيو، ”هي افعال نون کليل جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏ.
 مونکي تنهنجي کليل تي روئڻ ٿو اچي.“

مون زهر جهڙي ڪافيءَ جي سڀ پري، مٿو هوندي جي
 ٿيڪ سان لڳائي، اکيون بند ڪري ڇڏيون.
 ناز چيو، ”مان ڪهن ڪهن وقت تنهنجي باري ۾ سوچيندي
 آهيان.“

”ڇا؟“

”نه ٿو اڃا نائين شادي ڇو نه ڪئي آهي.“
 مون اکيون کولي ناز ڏانهن نهاريو. مونکي نار تي رحم آيو.
 کيس جواب ڏيڻ بدران چيو، ”تنهنجي دوست جي گهر واري جناح
 اسپتال ۾ داخل آهي. کيس ڪينسر آهي.“
 ”ڪينسر ڪينسر آهي!“

”ها، جيئي سندس آبرو آهي.“
 ناز ميز تي ٻانهون رکي مونڏانهن ڏسدي چيو، ”اڄڪلهه
 ڪينسر جون ڪاسياب آبروشون ٿي رهيون آهن. هو، ٿيڪ ٿي

ويدي.“

”ها، نار. منجي آپريشن ڪاسياب ٿيڻ گهرجي. اها منهنجي
نما آهي. اها منهنجي دعا آهي.“ سون ناز کان بطرون پڇاڻندي
چيو، ”هن غريب زندگيءَ ۾ هزارين ڏک ڏٺا آهن — هزارين سور
ستنا آهن. منهنجي نما آهي ته هوءَ ڇاڪاڻ ٿي وڃي.“
ناز منهنجين اکين ۾ ٺهاريو. جن منهنجي آئين جو انٽ لهن
جي ڪوشش پئي ڪيائين. ڪجهه اهرج وڃان ڇيائين، ”منهنجي
پريشانئي هتي ختم آهي.“

مڪدم چيو، ”مان منهنجي دوست لاءِ پريشان آهيان.“
”ڇو؟“

”ڇو جو هو ڪشڪش جي سوريءَ تي لتڪيل آهي.“
”ڪيئن؟“

”سندس گهر واري اسپتال ۾ داخل آهي. حياتي سدس
آپريشن آهي.“ ٿڌو حالم کڻندي چيو، ”۽ منهنجو دوست....“ مان
جملو پورو ڪري نه سگهيس.

ناز پڇيو، ”ڇا ٿيو آهي منهنجي دوست کي؟“
سون جواب ڏيڻ کان اڳ ناز جي اکين ۾ ٺهاريو. اکين
جي ڪنڊن ۾ الڳي آڏاسي نري اُٿي هيس. هوءَ بعد ڏهين هئي،
جهٽ گهاٽه جي نه ٿاڻين پهچي ويدي هئي. هن ورجائي پڇيو،
”ڇا ٿيو آهي منهنجي دوست کي؟“

”وٺي جي ٽيڪ سان مٿو لڳائيندي چيو، ”هو خوابن جي
ابوانن ۾ پٽڪي رهيو آهي.“
”ڇا؟“

”اهو ڄاڻندي به، ته هو شادي ڪيل آهي، هن هڪ ٻئي
ڇوڪريءَ جو پيار واکه ٺڪ وانگر پهنجي مڃي ۾ داخل ڪري
ڇڏيو آهي.“
”بيوفنا.“

”نه، هو بيوفنا ناهي.“ مان ٽٽڪي آئيس. حالم ۾ دوست
محسوس ڪيم، چيو، ”هو مرندي مري ويٺو، پر پهنجي گهر

واريءَ سان بيوفاني نه ڪندو.

ناز سونڌين ڏٺو. تنهنجي ڏس ۾ الاه چاهو، جو مان بيچيني
محسوس ڪرڻ لڳس. پڇيائين، ”نه هوءَ تنهنجو دوست هي چوڪريءَ
هي چڪر ۾ چيو هو آهي؟“

”هي چوڪري من لاءِ فقط هي چوڪري ناهي.“ دل جو
تڙڪڻ درد سان شامل ٿيندو ويو. مون نازجي عشق اکين ۾ بهاربندي
ڇڏي. ”آها هي چوڪري تنهنجي روح جو سونهو آهي. آها هي
چوڪري سندس تصور هي خوابن جو سينگار آهي. آها هي چوڪري
تنهنجي دوست جي مسلسل گولا جي سرل آهي. پر کيس خبر آهي،
نه تنهنجي سرل اکين آڏو ڏس ڪاهيو به هو سرل نائين پهچي نه
سگهندو.“

ناز آڏاس ٿي ويئي. سمورو سسار آڏاس ٿي ويو. ناز پڇيو،
”آها هي چوڪري به تنهنجي دوست سان محبت ڪندي آهي؟“
”ها. پر هوءَ تنهنجي محبت جو اقرار نه ڪندي آهي.“
”کيس خبر آهي نه تنهنجو دوست شادي ڪيل آهي؟“
”نه.“

”تنهنجو دوست ساڳئي وقت ٻن چوڪرين سان دوکو
ڪري رهيو آهي.“
”نه نه.“ سان ويڙهي ويس. چيم، ”هو فقط پاڻ سان دوکو
ڪري رهيو آهي.“

پڇيائين، ”تو کي ڪيئن خبر پئي؟“
چيم، ”مان سندس دل جو درد ڄاڻي سگهان ٿو. سندس
پریشاني سمجهي سگهان ٿو.“
پڇيائين، ”تو آها چوڪري ڏٺي آهي، جنهن کي تنهنجو
دوست دل هي گهرائين مان چاهيندو آهي؟“
”ها.“

”ڪيئن آهي؟“
”من لاءِ مري سگهجي ٿو.“
”تنهنجي زال ڪيئن آهي؟“

مولکان چرڪ ٺڪري ويو، بدحواس ٿي ناز ڏانهن ڏٺو .
 فقط ايترو چيو، ”نهجي زال!“

”نهجو مطلب آهي، نهجي دوست جي زال ڪيئن آهي؟“
 ”هن جهڙي مباحهڙي ۽ سچي عورت مون اڄ نائين نه
 ڏٺي آهي.“

”نه پوءِ نهجو دوست ساڻس بيوفائي ڇو ڪري رهيو آهي؟“
 ”هو بيوفائي نٿو ڪري.“ مان ڦٽڪي پيس، ”پر، مان
 اڳ به نوڪري ٻڌائي چڪو آهيان ته هو مردي سري ويندو، پر
 بهجي زال سان بيوفائي نه ڪندو.“

”نه پوءِ هو ڪانئن پري ڇو ٿي ويو هو؟“

”هو ڪيئن ڪڏهن به ويجهو نه هو.“

”نه پوءِ هن ساڻس شادي ڇو ڪئي؟“ ناز جو سوال پڙجي
 وانگر نهجي هٻان ۾ لڳو.

”چير، نهجي دوست ان عورت کي دٻائوندي رواجن، ۽
 پسياد وڃڻ جي گهالي ۽ پيڙهندي ڏٺو هو، ۽ پوءِ هن سرڪش،
 غم ۽ اڇي، مائٽري جي گماشتن سان جنگ حوالي، ان عورت کي
 وهير ۽ سسڻ جي گهالي سان ڪڍي ورتو، ۽ ساڻس شادي ڪري
 ڇڏي.“

ناز جي اکين جون پٽيون هڪ هنڌ پيهي رهيون، هو
 خاموش ويٺي رهي. سندس خاموشي سڄي جي سڌاءِ وانگر طويل
 ۽ بي انت هئي، هن نيٺ گهٽاهيو، پر اوڀري، ۽ ٽڪل ٽڪل لهجي
 ۽ چائينس، ”آدرشي سرد پچتائيندا ناهن.“

”هن بهجي فيصل تي چاهيو ناهي.“ هڪدم چير، ”هو
 ڪڏهن به بهجي فيصل تي نه پچتائيندو.“

ناز جي سڌرو جهڙو اکين ۾ غم جا سڙه اوڀا ٿيڻ لڳا.
 جنهن گهٽسان کي مون سڀي ۽ سائدي ڇڏيو هو، سو گهٽسان
 نهجي وجود کي ويران ڪرڻ لڳو.

ناز چيو، ”نوڪري هڪ آهي نه، آما ڇوڪري به نهجي
 دوست سان اهڙي ئي محبت ڪندي آهي!“

مون ناز جي اکين ۾ نهاريو، جن ۾ ڪڪر ڪاروپار تري
آيا هئا. هوءَ بيحد ذهين هئي. هوءَ سهجي ۽ سهجي رندگيءَ جي
العاڪ ڊرامي جي دردناڪ پچائيءَ تائين پهچي ويئي هئي.
ڇيائين، ”مان سمجهان ٿي، آما چوڪري به نهجي دوست
تان پوڄڻ جي حد تائين محبت ڪندي آهي، پر اقرار نه ڪندي
آهي.“

پڇيو، ”تو کي ڪيئن خبر پئي؟“
هن سهجو ٿي چلو ورجايو، ڇيائين، ”مان سندس دل جو
درد ڄاڻي سگهان ٿي. سندس پریشاني سمجهي سگهان ٿي.“
مون وڇوڙو ٻڌو آهي، ڏٺو ناهي. جيڪڏهن ڪو ڏٺو آهي،
ته اهو ڌار ۽ پنهنجو وڇوڙو ڏنو آهي.

مون ناز کي چيو، ”داد اٿئي ناز. هڪ دفعي تون ۽ مان
ڪيپٽن قاسم جي پٽيءَ ۾ چڙهي سسڊ جي اجهاک لهرن تي ترندا،
ٻڌندڙ سج جي لالائ تائين وڃي پهتا هئاسين! تڏهن، تنهنجي ڪنهن
سوال جي جواب ۾ مون چيو هو: اسان کي محبت جي ٺالي ۾
سهن لاءِ فقط غم ملندو آهي. داد اٿئي آها شام، ناز؟“

”مونکي ڪجهه به ياد ناهي. مان ڪجهه به ياد ڪرڻ ٿئي
ڇاهيان.“ هوءَ ڏيئي جي آخري لاٽ وانگر آداس ۽ وياڪل نظر
اڇل لڳي. ڇيائين، ”مونکي فقط آما چوڪري ياد آهي، جنهن
نهجي دوست مان پوڄڻ جي حد تائين محبت ڪئي آهي.“
مان ڏانهن ڏسندو رهيس.

هن چيو، ”پر مان ان چوڪريءَ کي سمجهائيندس. هوءَ
سمجهي ويندي. هوءَ تنهنجي دوست جي زندگيءَ کان ڌار ٿي ويندي.“
مون ائين ڄاتو، جن رڻپٽ ۾ بيٺو هوس. آجامل ۽ اوسائيل
۽ آسمان مان سج هو ٻرندڙ گولو ڇڏائجي، آهستي آهستي سهجي
مٿان لهي رهيو هو.

نار چيو، ”مان ان چوڪريءَ کي سمجهائيندس. هوءَ
سمجهي ويندي. هوءَ سهجي پيار کي نهوڙي ڇڏيندي، پر ٻئي
عورت جي حق تي ڌاڙو نه هڻندي. ٻئي عورت جو مهاڳ نه

کڻيندي.

الاء ڪيئن پڇيومانس، ”اهو ممڪن آهي؟“
 ”ها، ممڪن آهي.“ ناز ڏک هاڻي آواز ۾ چيو، ”مون ان
 چوڪريءَ کي تنهنجو جملو ٻڌائي ڇڏيو آهي، ته انسان کي محبت
 جي نالي ۾ سڀ لاءِ فقط غم ملندو آهي.“
 پوءِ نار هڪدم اُٿي پئي رهي. ڏهن ريتي جو نوت لپل
 تي اچائي ڪافي هائوس مان ٻاهر هلي وئي.
 ڪافي هائوس جي ٻاهران سون کيس سڏ ڪيو. هوءِ پئي
 رهي. سڀ ورائي سون ڏانهن نه ڏٺائين، مان سندن پٺيان وڃي
 اينس.

”نار.“

هن جواب نه ڏنو. سون ڏانهن نه ڏٺو. جڏهن دل جي دنيا
 ويران ٿيندي آهي، تڏهن ڪائنات جي ڪڍ ڪڍ وڻواڳ نظر
 ايندي آهي. ڪافي هائوس جي ٻاهران سموري پرڏي اسٽريٽ ويران
 ٿي وئي.

”مون آهستي آهستي چيو، جنهن چوڪريءَ جي تصور
 مان گهر لڳي سگهجي دوست زندگي جو گم ۾ گذاري ڇڏي آهي.
 تنهن چوڪريءَ کي هٽجاءُ، ته سڄي دوست کيس خوابن ۾
 ڇڏيو، تنهنڪري نمبر ۾ کيس حاصل ڪري نه سگهيو.“

سون نار جا ڪنڀا جهڪندي ڏٺا. هن دردناڪ ٺهجي ۾ چيو،
 ”اوهان کي جناح اسپتال وڃڻ گهرجي.“

گهٽ ڪاٺم. روح ٽٽي وڃي ويو. چيو، ”ان چوڪريءَ
 کي سڄي طرفان بالزاک جو قول ٻڌجاءُ ته ڇا ظاهري طرح
 زندگي ان سان گهاري آهي جنهن مان شادي ٿي ويندي آهي، ار
 گذرندي ان سان آهي جنهن سان محبت ڪسي آهي.“

ناز ڪجهه دير تائين خاموش بيٺي رهي. سڏڪن کي سامهه ۾
 قابو ڪندي رهي. هوءِ قنڀاڪ پٺيان جيڪڏهن ڪنهن هڪائي
 ڪڍ ۾ هجي ها، ته جيڪر روئي پوي ها، ضبط ڪري نه سگهي ها.
 تڏهن سون ناز سان پنهنجي زندگيءَ جو آخري جملو ڳالهائيو.

چيو، ”ان چوڪريءَ کي يقين ڏيارجانءِ، ناز نه منهنجو دوست
دو ڪيائز نه هو، هن جنهن سان شادي ڪئي، تنهن سان توڙ ٺيائيندو
آيو، ۽ جنهن سان محبت ڪيائين، تنهنکي دل جي غنائن ۽ اڪي
لڪي پوڄيندو رهيو.“

”اوهانکي جناح اسپتال وڃڻ گهرجي.“ غمناڪ لهجي ۾ ناز
چيو، ”اوهانکي پنهجي بيمار گهر واريءَ کان ايتري دُور نائين پري
رهڻ نه گهرجي.“ ان کانپوءِ، ناز جو آواز ٻڃي، پري، فضاڻن ۾
پکڙجي ويو. دل چاهيو ته ناز جي قدس ۾ ويهي رهان. ڪائنات
المنان ڀراسي جي دردناڪ پهچائيءَ لاءِ معافي گهران. ڏوهر منهنجو
هو، هن جو نه هو، خوابن جي ابرائن کي سينگارڻ جي چريائي سون
ڪئي هئي، هن نه ڪئي هئي. هن ڪڏهن به سونکي ڏک نه ڏٺو.
هر سون کيس محبت جي نالي ۾ سون لاءِ غم ڏيئي ڇڏيو.
هن هٿ ڏيئي ٽيڪسيءَ واري کسي بهارو، ۽ پوءِ سون
ڏانهن ڏم ٻڌا، ٽيڪسيءَ ۾ ويهي هلي وئي.
هن نوڪريءَ تان استعيفا ڏيئي ڇڏي، ڪراچيءَ جو شهر به
ڇڏي هلي وئي، ان گالهه کي ٻه سال گذري ويا آهن.

اڄ جڏهن هيءَ ڪهاڻي لکي پوري ڪئي اٿم، منوهر سونکي
هڪ لفافو اُٿي ڏنو آهي، جنهن سان ناز جي شاديءَ جو دعوتنامو
ڏڪتو آهي. دعوتنامي جي پٺئين پاسي ناز پگڙ لٽل لفافن ۾ بالزاک
جو ڦول لکيو آهي ته: ظاهريءَ طرح زندگي ان سان گهاري آهي،
جنهن سان شادي ٿي ويندي آهي؛ پر گذرندي ان سان آهي، جنهن
سان محبت ڪبي آهي.

آمر جلیل

جي انعامي ڪتاب

دل جي دنيا

جو پيو ايڊيشن سهڻي پبليڪيشن جي طرفان جلد
چڙهي ظاهر ڪيو ويندو - ايڄنٽ اگوائٽ لکڙو ڪن

ماهوار سهڻي، سهڻي پبليڪيشن ۽ جوان جهان پبليڪيشن جو

محمد شفيع فيوز پيپر ايڄنٽ

(معرفت بيمارالہ مولل، گاڏي کاتو، حيدرآباد)

هان هان ڪوبه لاڳاپو ڪونهي. ڇاڪاڻ ته هي شخص ماهوار سهڻي ۽
جاهه هزار به سو اسي رپيا (۱۲۸۰-۰۰) ۽ جوان جهان پبليڪيشن
جا چار سو پنجونجاهه رپيا (۴۵۵-۰۰) کائي ويو آهي. ماهوار
سهڻي يا اسانجي ادارن جي ڪتابن لاءِ ڪنهن به شخص هن سان
ذمتي لپتي ڪئي، ته آهو پاڻ ذميواري هوندو. اسين ڪنهن به قسم جي
جوابداري نه ڪنداسين.

پاران

ماهوار سهڻي، سهڻي پبليڪيشن ۽
جوان جهان پبليڪيشن، حيدرآباد، سنڌ

نالو : صاحب خان ميرقي

ادبي نالو : سوره ميرقي

ادبي سڃاڻپ : شاعر / نثر نگار

جنم هنڌ : رهائش : ڳوٺ ڪپرو، حال نئون ديرو، تعلقو رتوديرو

تعليم : ايم اي (سنڌي)

ڪرت : وڏو منشي (هيڊ محرر) سنڌ پوليس، ضلعو لاڙڪاڻو

ان ڇپيل ڪتاب

(01) ڌرتيءَ جا رڳولا (ناول ٻارن لاءِ) 1990ع

(02) سائر سس ڪڇن (شاعري) 2021ع

(03) برو منجهارا بوند (شاعري) 2022ع

(04) صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) ان مڪمل

Cell No : 0344 3919786

0300 3404488

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراڻي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488